ЗОЛОТІ ВОРОТА

ІСТОРІЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

355.09477
Z75

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

5 ЗОЛОТИХ ВОРОТ

ІСТОРІЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Падо

Ковжун

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

ІСТОРІЯ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНИ
В МОНОҐРАФІЯХ

II. ТОМ

ІСТОРІЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Видавнича Кооператива »ЧЕРВОНА КАЛИНА«

„ЗОЛОТІ ВОРОТА“

ІСТОРІЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

1917 — 1919

З 198 СВІТЛИНАМИ і 11 СХЕМАМИ

ЛЬВІВ 1937

ОБГОРТКА ТА ІЛЮСТРАЦІЙНА ЧАСТИНА — ІВАН ІВАНЕЦЬ
КОЛІРОВА ОБГОРТКА »ЗОЛОТІ ВОРОТА« — ПАВЛО КОВЖУН

ДРУКОВАНО 3.000 ПРИМІРНИКІВ

PRINTED IN POLAND
COPYRIGHT BY EDITOR

ДРУКОВАНО В ДРУКАРНІ ОО. ВАСИЛІЯН В ЖОВКВІ
ІЛЮСТРАЦІЇ ДРУКОВАНО В ДРУКАРНІ НАУК. Т-ВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

355.09477
Z75

ЗМІСТ:

Стор.

І. Кедрин: Вступне слово . . . . . V.

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС.

І.

ВІД ПЕРВОПОЧИНІВ ДО ПРОСКУРІВСЬКОГО ПЕРІОДУ.

Написав: *Василь Кучабський.*

І. Передісторія Січового Стрілецтва 5

Примітивізм передвоєнної української політичної думки — 5. Світанок української національно-військової думки в 1912. р. — 7. Вплив нового українського національно-військового руху на українське громадянство в Галичині — 9. Вибух великої війни 1914. року — 11. Українські Січові Стрільці — 12. Вплив революції 1917. року — 15.

II. Початки Січового Стрілецтва 19

І. Розвиток революції на Україні до листопада 1917. року — 19. Галичани на Наддніпрянщині в 1917. році — 23. Поява Січових Стрільців у Києві 1917. р. і первісний Січово-Стрілецький хаос — 25. Розвал зукраїнізованої армії, безчинства збольшевиченої салдаччини в Києві — 27. Похід Січових Стрільців на Бахмач — 30. Зріст Січового Стрілецтва — 32. Останнє віче Січових Стрільців — 33.

III. Січове Стрілецтво на певному шляху 35

IV. Перші бої Січового Стрілецтва за Київ 39

Признаки грядучого большевицького перевороту у Києві — 39. Наступ московських большевиків на Україну від Харкова й Курська — 40. 1. сотня

Стор.

Січових Стрільців у поході на Лівобережжя — 42. Большевицьке повстання в Києві — 43. Січові Стрільці в бою на вулицях Києва — 47. Перший день бою — 48. Другий день бою — 50. Третій день бою — 50. Четвертий день бою — 52. Пятий день бою — 52. Січові Стрільці в боях за Печерський Арсенал — 55. Сумерк столиці — 57.

V. Перший відворот Січового Стрілецтва з Києва і друге здобуття столиці 59

Відступ до Сарн — 59. 1. батерія Січових Стрільців — 62. Стрілецьке постачання — 62. З Німцями на Київ — 63.

VI. Січове Стрілецтво у Києві перед гетьманським переворотом 65

Умовини формування Січового Стрілецтва після перевороту в Києві — 65. Запасний курінь Січових Стрільців — 66. Піхота й артилерія, санітарна справа і постачання Січових Стрільців — 69. Командування і старшинський кадр Січових Стрільців — 70. Січові Стрільці і громадянство — 71.

VII. Січове Стрілецтво підчас гетьманського перевороту 73

Причини гетьманського перевороту — 73. Підготова перевороту — 74. Січове Стрілецтво підчас перевороту — 75. Складання зброї Січовими Стрільцями — 80.

VIII. Біла Церква 83

Скитання Січових Стрільців — 83. Становище Гетьманщини до серпня 1918. р. — 86. Заходи в справі віднови Січового Стрілецтва — 88. Збірка Січових Стрільців — 90.

IX. Повстання Січових Стрільців проти Гетьманщини 97

Гетьманщина у вересні і жовтні 1918. року — 97. Підготова повстання — 99. Переговори з Німцями — 105. Виступ С. С. проти Гетьманщини — 106.

X. Мотовилівський бій 111

»Київ наш« — 110.

XI. Облога Києва 121

Останні сутички Окремого Загону Січових Стрільців — 121. Розріст повстанчого руху — 124. Імпровізація дивізії Січових Стрільців — 127. Конфлікт з Німцями — 130. Імпровізація Осадного Корпусу — 132. Обеззброєння Німців — 134. Здобуття столиці — 135.

XII. Переможені переможці 138

Україна на переломі 1918. — 1919. років — 138. Політична роля Осадного Корпусу — 143. Деморалізація серед старшинства Осадного Корпусу — 145. Розклад Армії У. Н. Р. — 146. Спроба орґанізації нового

Стор.

Січового Стрілецтва — 148. Війна з большевицькою Московщиною — 150. Бої Січових Стрільців на Лівобережжі — 152. Бій під Гребінкою — 153. Здача Києва — 156. Повний розвал війська У. Н. Р. — 160.

XIII. **Спроби відродження Січового Стрілецтва** 162

Настрої й погляди Стрілецтва в Проскурові — 162. Елементи нового Січового Стрілецтва — 164. Піші полки Січових Стрільців — 166. Артилерія Січових Стрільців — 168. Артилерія Січових Стрільців у рядах Галицької Армії — 171. Скоростріли й технічні частини Січових Стрільців — 173. Орґанізація поповнення Корпусу Січових Стрільців — 173. Санітарне діло Корпусу Січових Стрільців — 175. Постачання Січових Стрільців — 176. Настрої населення — 176.

II.

ВІД ПРОСКУРОВА ДО ЧАРТОРІЇ.

Написав: ґен. штабу ґен. *Марко Безручко.*

XIV. **Реорґанізація Корпусу Січових Стрільців** 181

Орґанізаційна схема Корпусу С. С. та виряд частин — 181. Позитивні і неґативні сторони орґанізації — 185.

XV. **Бої за Бердичів, Полонне і Шепетівку** 187

Стратеґічне положення на Україні в березні 1919. р. — 187. Плян Командування Армії і задача Корпусу С. С. — 188. Бої за Бердичів - 189. Невдача наступу і відворот на Полонне — 193. Оборона Шепетівки — 195. Відступ на Горинь — 203. Відступ в район Кремянця — 206.

XVI. **Наступ на Проскурів і Старокостянтинів** 209

Стратеґічне положення при кінці травня 1919. р. — 209. Наступ Корпусу С. С. на Заслав і Шепетівку — 210. Протинаступ большевиків — 212. Відворот на р. Случ — 214. Причини неуспіху першого наступу — 217. Бої в районі Чорного Острова — 218. Бої за Проскурів — 223. Відступ на Ярмолинці — 225 Переформування Ґрупи С. С. в дві дивізії — 228. Бої в районі с. Карабчиїв і с. Гриців — 229. Наслідки і велике значіння перемоги — 231.

XVII. **Наступ в напрямку на Новгород Волинський** 233

Наступ на Проскурів — 233. Наступ на Шепетівку — 235. Бої за Новгород Волинський — 238. Наступ на Коростень - 241. Відворот на Шепетівку — 243.

XVIII. **Січові Стрільці на фронті проти Деникіна** 245

Стратеґічне положення у вересні і жовтні 1919. р. — 245. Перші бої

Стор.

з Деникінцями — 248. Причини невдачі і відворот на Проскурів — 251. Залишення Проскурова і відхід на Старокостянтинів — 254.

XIX. Саморозвязання Ґрупи Січових Стрільців 256

Зосередження військ УНР. в Старокостянтинові — 256. Нарада військових начальників Армії УНР. — 258. Вихід в зимовий похід і розвязання Ґрупи С. С. — 258. Загальні уваги і висновки — 259.

IV.

БІБЛІОҐРАФІЯ.

Зладив: *Іван Шендрик.*

Бібліоґрафічні матеріяли до Січових Стрільців 321

ДОДАТОК

Покажчик назвиськ 383
Покажчик назв місцевостей 387
Схеми і діяґрами.

Вступне Слово.

Скільки колишньої Січово-Стрілецької братії залишилось ще при житті тепер, весною 1937. року, — коли писані ці рядки, — Господь один відає. Розбрилась вона по всьому світі, опинилась по найріжнородніших політичних таборах, є напевне такі по тому боці Збруча, які в найтайнішому кутику своєї душі заховали память про своє Січово-Стрілецьке минуле, — може є й такі, які відцуралися навіть власного імени. Але найбільше тих, які прилучились вже до колишніх товаришів зброї, що своїми кістками засіяли і кровю своєю полили широкі поля України. А з тих, що залишились, напевне найбільше таких, які цю книжку візьмуть до рук своїх з почуттям найбільшого зворушення. Бо ця книжка пригадає всім їм, що злучені спільним сентиментом до свого вояцького минулого, подробиці славних давно пережитих днів, днів великих поривів і заломлювання, перемог і поразок, та впертої, безупинної і безсмертної віри в остаточну перемогу ідеалів, завдяки яким повстав і діяв Леґіон Січових Стрільців, що творить одну з найсвітліших сторінок в історії українського визвольницького здвигу 1917. — 1921. рр.

Є ще особлива причина, чому ця книжка колишніх Січових Стрільців зворушить: бо вони слушно могли вже сумніватись, чи ще взагалі появиться друком нарис Історії Січових Стрільців, що був вже стільки разів заповіджений — надаремне. Ця книжка сама вже має свою історію і про неї слід тут кілька слів сказати.

* * *

Архів Корпусу Січових Стрільців — як відомо — залишився за Збручем. Чи залишиться він у своїй скритці аж до часу, поки хтось із кількох давніх СС-ів, що знають місце сховку, зможе його видобути; чи останеться до того часу хоч один колишній член Стрілецької Ради, чи теж може той архів давно вже в руках большевиків або може попав у несвідущі руки й пішов зовсім намарне — — цього ми не знаємо.

В усякому разі, здаючи собі справу, що саме через втрату архіву треба мерщій з поодиноких документів, що залишились у ріжних людей, та з памяти учасників відтворити історію Січових Стрільців — відповідальні керманичі Січового Стрілецтва рішили вже на еміґрації реалізувати цю думку та в 1921. році у Відні звернулися до автора цих рядків перейняти редакцію такого видання. Я предложив два проєкти: один скромний, обмежений виключно до історії СС-ів, політичного насвітлення її та хронікарсько-стратеґічного огляду боїв, з додатком існуючих документів, реєстрів, фотоґрафічних знимок і т. д., — а все у такій-же скромній технічно-видавничій формі. Другий проєкт, так мовити репрезентаційний, передбачував видання великого настільного альбому, який вміщав би в собі все, що й посередньо торкається історії того Стрілецького Леґіону, себто низку історичних, військових та ідеольоґічних статтей, тісно звязаних спільною державницькою тенденцією, а також відповідно дібрану белетристичну частину, що рівноважила-б дещо важкий науковий та публіцистичний характер решти книжки і робила-б її доступною для широких кол. Такий характер Альманаху вимагав би теж вибагливого видання.

Видавничий Комітет СС-ів затвердив цей другий проєкт. Під проводом автора цих рядків, який у 1922. році вернувся до краю, склався редакційний комітет, якого найбільшою журбою була — очевидно — історична частина Альманаху. Редакцію тої частини вів Василь Кучабський. До двох літ увесь рукописний та ілюстраційний матеріял (обгортка, ініціяли і заставка Павла Ковжуна, колірові баталістичні образи Л. Перфецького, портрет Мазепи Петра Холодного) був готовий до друку та переданий берлінському Видавництву „Українське Слово“, з яким видавничий Комітет СС. заключив відповідну умову. Американські Українці поспішили з видатною матеріяльною допомогою. Вже поверх 10-ти аркушів друку було видрукованих (у форматі великої „чвірки“, на прегарному папері) та готовими були всі кліші. Друкувалась книжка в одній з найбільших і найкращих друкарень Европи, у друкарні Ельснера в Берліні. Аж ось раптом прийшла катастрофа, у висліді якої єдиним доказом переведеної праці та зусиль авторів, видавців і редакції є чудово видані тодішні проспекти, які можна найти й оглянути в Бібліотеці чи в Музею Наукового Т-ва ім. Шевченка... І лише з отсих архівально-музеальних проспектів, які ще й видніють по виставах українських ґрафіків, залишилась назва Альманаху Січових Стрільців „Золоті Ворота“, який мав стати найтривкішим памятником тої визвольно-державницької ідеї, яку втілили у знаменито зорґанізованому, зди-

сциплінованому, високо-ідейному патріотичному війську — Січові Стрільці...

Подробиці катастрофи „Золотих Воріт“ у їх первісному вигляді по нинішний день невідомі мені, їх колишньому головному редакторові, і — маю враження — дуже мало осіб їх знає, бо ті, що знають, дуже нерадо їх розказують. Відомо тільки, що власники В-ва „Українське Слово“ закидали Видавничому Комітетові СС., що він не вплатив в означеному терміні одної умовленої грошевої суми. Знову-ж „Українському Слову“ закидали, що воно видаткувало перші гроші, що вплинули на рахунок „Золотих Воріт“, на видання інших книжок Видавництва. Найповажнішою причиною катастрофи був крах берлінського банку, до якого вислано для В-ва гроші з Америки: невиплатність банку захитала Видавництвом та безпосередньо відбилась траґічно на виданні „Золотих Воріт“. Так чи інакше — одного гарного дня друкарня Ельснера за борги В-ва зупинила друк Альманаху, ввесь Альманаховий матеріял, який мала, затримала та по якімсь часі — все знищила, чи продала на макулятуру. Десь у тому самому часі відбувся влім до домівки В-ва „Українське Слово“ у Берліні, підчас якого знову щось загинуло. Величезної вартости ґрафічний матеріял та образи, виготовлені спеціяльно для репродукції до книжки, збереглись у приватних руках закордоном. Однак з рукописів чимало пропало.

Пропали передовсім зладжені колєктивно, після морочливої праці, списки старшин СС-ів і списки поляглих. Із публіцистично-історичних статтей пропав м. і. нарис д-ра В. Старосольського про ідеольоґічні початки орґанізації УСС. Пропала майже вся спеціяльно для Альманаху світочами української літератури написана белєтристика (Лепкий, Кобилянська, Маковей, Стефаник, Черемшина і і.). Дещо з неї появилось згодом у ріжних інших збірниках (нпр. Романа Купчинського „Дума про Федя Черника“ та М. Рудницького перший в українській мові переклад „Мазепи“ В. Гіґо). Рукописи історичної частини Альманаху здебільша видавці таки врятували. У 1933. р. на підставі збереженої коректурної відбитки, ґен. М. Безручко видрукував у Воєнно-Історичному Т-ві у Варшаві у журналі „За Державність“ та окремою відбиткою зладжений для „Золотих Воріт“ стратеґічний нарис воєнних операцій за час його побуту у Корпусі СС-ів. Зберігся теж текст першої — найважнішої — частини Альманаху, — широкий історичний нарис Василя Кучабського, виготовлений на підставі великої сили з усіх сторін, від ріжних СС-ів, зібраних споминів та матеріялів, та потім перевірений гуртком членів колишньої Стрілецької Ради. В 1930. році велись навіть розмови з В-вом „Червона Калина“

про видання того нарису, як окремої книжки. Цей замір перенесено потім на перемиський терен і вже навіть появилиьь оповістки, що книжка в друку в одному перемиському Видавництві. Аж ось саме наспіли відомі осінні події 1930. року та після якоїсь ревізії — ті матеріяли опинилися на поліції. Минуло чимало часу, заки їх щасливо добуто. З того, що добуто, складено саме цю книжку.

* * *

Являється вона у багато-багато скромнішому вигляді, ніж це передбачувалось первісно. Поправді, коли-б хотіти сьогодні видати розмірно повну історію Січових Стрільців (наскільки це можливе без оригінального архіву), то треба-б зібрати перш усього ввесь видрукований уже матеріял, зробити його селекцію та все вартісне получити і видати в одному суцільному збірнику. Очевидно, що треба-б обовязково старатися відтворити бодай список Січово-Стрілецьких старшин.

Тимчасом гурткові одиниць, яким тяжіла на серці ця справа та які просто своєю місією уважали залишити грядучим поколінням та дослідникам української революції і визвольної війни бодай найскромнішу книжку, присвячену формації Січових Стрільців, — стало лячно розпочинати знову редакційну працю, обраховану як не на роки, то хоч би на місяці. Не хотілось давати нової нагоди лихій долі, що завзялась на „Золоті Ворота". І тому рішено видавати тільки те, що найбільш необхідне до пізнання історичної ролі і характеру Січового Стрілецтва.

Отже склався на цю збірку передовсім недрукований ще ніде „ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС" — частина перша („Від первопочинів до проскурівського періоду") Василя КУЧАБСЬКОГО, ще раз перевірений ново-складеним Комітетом СС-ів. З матеріялів, які вже появилися в друку, рішено видати тут тільки одну вищезгадану публікацію, яка була спершу писана й призначена для Січово-Стрілецького Альманаху та без якої історія СС-ів не може бути зрозуміла: „СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ У БОРОТЬБІ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" ґен. Марка БЕЗРУЧКА („ВІД ПРОСКУРОВА ДО ЧАРТОРІЇ", — друга частина „ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО НАРИСУ").

Трактуємо цей нарис, не як передрук, а як рукопис, призначений первісно до Альманаху „Золоті Ворота". Не тримаємось теж риґористично видрукованих уже текстів, в яких — із ріжних причин — є у нашому виданні деякі невеличкі відхили. І до Автора цього нарису і до тих, про яких у тексті згадка, підходимо виключно як до

колишніх діячів історичного Січового Стрілецтва. Тому для видавців і Редакції цієї книжки зовсім байдужна, бо з погляду характеру і цілей цієї книжки ні трохи несуттєва, нинішня орґанізаційно-політична приналежність та нинішнє ідеольоґічне обличчя друкованих тут Авторів. Усі вони три — у трьох ріжних українських національних політичних таборах: для цієї книжки це ніякого значіння не має.

Крім того Редакція цього видання просила лише проф. І. Шендрика, бібліоґрафа „Літопису Червоної Калини", зладити бібліоґрафію до історії СС-ів. Може найдеться колись людина, яка скористає з тих матеріялів для глибших студій над історією тої української військової формації, яка складалась із „лицарів абсурду" та про яку В. Винниченко, тодішній голова Директорії У. Н. Р., висловився, що „раз на 1000 літ родиться таке військо..."

* * *

І тому, всі ті, які працювали над книжкою „Золоті Ворота", віддають її нині в руки широкого громадянства з двояким почуванням: радости, що врешті таки їхній труд не пішов цілком намарне, і смутку, що з таких гарних задумів і таких великих зусиль вийшло таке скромне діло! А проте цією неповною книжкою таки бодай частинно заповнюємо болючу прогалину, що досі існувала у нашій визвольницькій літературі. Після появи Історії Українських Січових Стрільців нинішня поява Історії Січових Стрільців, під технічно-видавничим оглядом достосована до тієї першої книжки, є черговою чолобитнею для культу української історичної традиції. Коли-б ще невдовзі появилася Історія Української Галицької Армії та Історія Армії Української Народньої Республіки — тоді минувся би гіркий докір совісти, що українська історіоґрафія легковажить собі підвалини культу української новочасної державницької традиції, зрошені та сціплені кровю бордів...

Видавництво „Червона Калина", якому „Золоті Ворота" завдячують цю свою появу, рівно у 20-ті роковини повстання Січових Стрільців, робить чергове велике діло на мірку далеко-далеко більшу, ніж одна книжка чи сотні книжок. Пригадування геройських поривів славетнього минулого подабає інколи на тлі сучасної української дійсности, як на гіркий глум та викликує гнітучі рефлексії. А проте — чи може існувати більш цілюще джерело віри у майбутнє та животворніше джерело енерґії — витривати й перетривати сучасне, — як те славне українське минуле?!

А у славетньому українському минулому Січові Стрільці займа-

ють своє цілком окреме, цілком виїмкове місце. Бо Січових Стрільців не можна порівнувати буквально ні з одною іншою військовою формацією українських армій — УГА. чи Армії УНР. Це не значить, що ставимо її боєву вартість вище понад вартість будь-яких інших українських хоробрих частин із часу визвольної війни. Передовсім казати про це могли-б тільки дійсно авторитетні високі українські військовики, — і не військові прикмети маємо в даному випадку на увазі. Крім характеристики СС-ів, як війська, найдуть Читачі на чергових сторінках ще й оцінку Стрілецького Леґіону, як частини, що своїми діями безпосередньо впливала у вирішний спосіб на хід історичних подій. Буде при цьому мова і про блискучі перемоги і про погані поразки. Буде мова про всесторонню діяльність СС-ів, і як вояків і як військових орґанізаторів і як цивільних адміністраторів і як політиків. Буде теж мова про безліч найгірших закидів, що падали та подекуди й сьогодні падуть на голови колишніх СС-ів з титулу їхньої діяльности на широких просторах України й у її золотоверхій столиці. І казатимуть автори статтей, що складаються на цю книжку, неодно гірке слово під адресою надто поквапних обвинувачів СС-ів: не для виправдування себе, не для виладування свого жалю, тільки в імя історичної правди, щоб під намулом отих закидів не затемнилось сутнє значіння Січових Стрільців для української нації.

І те сутнє вікопомне значіння лежить не у вояцьких прикметах СС-ів, не в їхніх поривах і заломах, не в їх хисті і їх ролі чи то як колісця чи мотору у машині, яка старі ламала й нові кордони створювала та потоками крови зливала Схід Европи у рр. 1917 — 20. Сутнє значіння СС-ів було і на віки залишиться у тому, що вони перші в новітній історії України були дужою зорґанізованою силою, яка направду, і з сентименту і глибини свідомости, була СОБОРНИЦЬКОЮ та свій ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ХАРАКТЕР доказувала мечем і вогнем. Це єдина орґанізація, про яку не можна казати, що вона „галицька“ чи „наддніпрянська“. Соборність духа у Січово-Стрілецькій орґанізації дійшла до того ступня досконалости, що всі окремі члени, від простих рядовиків до найвищих старшин включно затратили у собі питоменні риси ріжних окремих частин великого українського народу, витворені під впливом ріжних і ґеоґрафічних і топоґрафічних і політичних і культурних місцевих обставин. Січові Стрільці були великим історичним експериментом, який доказав Українцям, що проблєма кордонів для нації, свідомої свого імени, своєї гідности, своїх ідеалів і своїх конкретних цілей, — не існує. Січові Стрільці були тими вчителями, які навчали всіх своїх земляків, що не має значіння, де

хто з Українців народився, де є і що діє: має значіння, ким і чим він себе почуває.

Були і — є. Бо проклін партикуляризму вічно ще тяжить на деяких відломах сучасного покоління і в майбутньому може ще накоїти величезні лиха. Бо проблема „ми“ і „ви“, між якими були колись та й нині є політичні кордони, не минулася. Бо з волі лихої долі не завершився ще остаточно й без решти процес перетоплювання ріжних частин народу в одну велику Націю, не тільки з одною мовою та одною культурою, але й одною політичною думкою.

Ця книжка є поклоном для Січового Стрілецтва, що було могутнім двигуном у тому процесі і на своїх прапорах несло вічно актуальне українське імперативне гасло: ЄДНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ДУХА, ЄДНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ДУМКИ.

І. КЕДРИН.

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС.

I.

ВІД ПЕРВОПОЧИНІВ ДО ПРОСКУРІВСЬКОГО ПЕРІОДУ.

Написав: ВАСИЛЬ КУЧАБСЬКИЙ.

У порівнанні до великого розміру переворотів на Україні в 1917 — 1920. рр. пригоди кількох соток чи тисяч борців за волю України — доля і недоля Січового Стрілецтва — могли-б здаватися дрібним епізодом, незамітним в історії України. Але-ж вага якогось історичного чинника міряється не абсолютними числами, тільки величиною його впливу на долю народів.

Урятуванням Центральної Ради від загибелі в січні — лютому 1918. року та потім повстанням проти гетьмана Скоропадського в листопаді 1918-ого року Січове Стрілецтво викликало своєю зброєю рішення першорядної ваги не то для історії одної тільки України, а історичної долі всієї Східньої Европи. Отже без моноґрафії про Січове Стрілецтво, історіоґрафія про події на Україні в 1917 — 1920. рр. була-б далеко неповна.

Але-ж предметом оцього нарису історії Січового Стрілецтва не є доля Січового Стрілецтва у звязку з долею тогочасної України та всієї Східньої Европи. На такі історичні перспективи ще не прийшов свій час. Оцей нарис начеркнув собі багато скромніші рямки: — він має на меті тільки не дати пропасти для орґанізаторів будучого Українського Війська принаймні зовнішнім вартостям Січового Стрілецтва, його багатим орґанізаційним досвідам пристосування західньої військової суцільности до української національної душі.

Щоби поконати таке завдання, перша частина нарису видержана не у фахово-військовому, але в популярному тоні. Тому то в ній звернено головну увагу на перші часи Січового Стрілецтва, коли воно було дуже малою, але міцно зіспоєною військовою частиною, і зясовано ті часи його історії з усіми подробицями та ілюстраціями, що видавались характеристичними. Бо коли мова про чети й сотні, а не про полки й дивізії, то лекше читачеві відчути, що поза словом »військо« криються десятки й сотні й тисячки живих людей, з яких кожна, як і він, думає і почуває. Лекше тоді йому оцінити, чим викликується готовість отих соток і тисяч живих людей — »війська« — кожної хвилини головою лягти за те, що вважається добрим і бажаним для своєї суспільности, і лекше теж йому й полюбити своє національне військо — сіру масу озброєних живих людей, із яких кожна одиниця, йдучи в бій, не знає, чи після бою сонце ще світитиме й для неї.

Відсіля й різка ріжниця поміж першою частиною цього нарису історії Січового Стрілецтва й другою — про його боєві чини з того часу, коли воно розрослося в корпус, зложений із кількох полків піхоти й артилєрії та технічних частин. Загальнодоступний тон мусів уступити перед більш відповідним фахово-військовим тоном твору Начальника Штабу тогочасного Січового Стрілецтва, старшини Ґенерального Штабу Ґенерал-Хорунжого Марка Безручка. Бо в масах, якими тоді оперувало Січове Стрілецтво, жива одиниця-людина вже в значній мірі пропадала і в його долі можна добачити ще тільки колєктиви: курені й полки дані, якими може оперувати тільки військова наука.

З уваги на те, що найцінніший архівальний матеріял до історії Січового Стрілецтва: оригінальні документи, накази, звідомлення і т. д., захований на Великій Україні і що лише невеликої скількости документальних даних можна було вжити при складенні цього нарису, здебільша опертого на мемуарних матеріялах, у ньому без сумніву знайдуться — хоч розмірно незначні — неточности в датах і подробицях. Але й такого, яким він є, цього нарису не можна би було скласти, коли-б не збірка всіх доступних матеріялів, переведена дуже совісно старшиною Січових Стрільців тов. Грицьком Гладким, який на превеликий жаль — не дожив появи цієї книжки. Крім його власних споминів і причинків у підстави цього нарису лягли дуже точні дані, достарчені старшиною Січових Стрільців Осипом Думіном, і спомини старшин Січових Стрільців: Андрія Мельника, Романа Сушка, Архипа Кмети, Юхима Осипенка, Михайла Кураха, Степана Козака, д-ра Івана Рихла, Федя Микуляка, Андрія Жуківського, Дмитра Герчанівського, Івана Чмоли, Володимира Зарицького, С. Білодуба, Михайла Завбермана, Михайла Вацика, Франца Бориса, Федя Мамчура, М. Пікаса, Івана Данькова, І. Максимяка, Володимира Чубатого, П. Подолюха, Івана Татаринського, Івана Гончаренка, Евгена Зиблікевича, Романа Дашкевича, Івана Кичуна, Андрія Домарадського, Василя Соловчука, Ів. Пака, Філоновича й Осипа Вудкевича. Деякі подробиці цього нарису подали зпоза Січового Стрілецтва дд. Борис Гомзин і Павло Богацький, яким за те належить окрема подяка.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

I. ПЕРЕДІСТОРІЯ СІЧОВОГО СТРІЛЕЦТВА.

Примітивізм передвоєнної української політичної думки. Світанок української національно-військової думки в 1912 р. Вплив нового українського національно-військового руху на українське громадянство в Галичині. Вибух Великої Війни 1914. року. Українські Січові Стрільці. Вплив революції 1917. р.

1.

Первопочинів Січового Стрілецтва слід шукати не щойно 19. листопада 1917. року, коли 22 Українців, полонених із австрійської армії, перейшло з табору полонених в Дарниці біля Києва в столицю України, щоб дати початок орґанізації Січових Стрільців, а багато вчасніше: в перших українських тайних військових орґанізаціях у Галичині на розсвіті української національно-військової думки, у 1912. році. Бо з цих орґанізацій вийшла й у них творила свою думку відродження збройної сили Української Нації, як головного засобу здобуття української державности, більшість перших орґанізаторів Січового Стрілецтва: тих його старшин і рядовиків, що стали його ідейними провідниками на початках його існування.

Замисли збройної боротьби за українську державність зродилися були в несприятливих умовинах. 1911 рік застав був ще непокінчений, хоч столітній уже, процес національно-культурного відродження українського народу. Думка про національну окремішність України встигла захопити ще лише розмірно дуже незначні кола інтеліґенції, що вийшла з української етноґрафічної маси; в саму цю масу просякнула вона ще назагал беручи дуже плитко, а на широких областях України навіть цілком непомітно. Такий непевний, хиткий ґрунт народу, який навіть з національно-культурного боку далеко ще не був забезпечений перед етнічною русифікацією і польонізацією, був, розуміється, ще аж занадто безплодний, щоби з нього могла вирости дійсна, жива, ні в кого не наслідувана державницька тенденція.

Розуміння того, що український нарід був у своїй масі національно несвідомий, мало вирішний вплив на українську національно-політичну думку. Вона мусіла звернутися головно в напрямі шукання засобів, які

найлекше й найшвидше дали-б змогу розвинутися перш усього українській національній культурі. З уваги на безсилля українського народу були дуже небажані хоч би й найменші перешкоди з боку займанщицьких держав — Австрії й Росії. Тому одною з найважніших функцій української політики мусіло стати переконування займанщицьких держав, що скріплення національної свідомости й культури українського народу не ослабить його льояльности до здобувчої держави. Тактика льоялізму, на який ніби-то в українськім національнім інтересі не сміла впасти ні тінь підозріння, перемінилася в аксіому української політичної думки. З її погляду українські національно державницькі мрії мусіли видаватися шкідливим для національної справи викликуванням недовіря, а за тим і гноблення українського життя займанщицькими державами. Від такої тактики до признання, що перебування України під владою займанщицьких держав є не лише вічне, але й при змінених умовах може бути бажане й корисне для українського народу, був тільки один крок. Цей крок і зробив загал українського громадянства по цей і той бік Збруча. Його думка не посміла й не хотіла сягнути далі поза автономію українських земель у межах займанщицьких держав, як одиноку корисну для української справи її розвязку. Ця наскрізь льоялістична національно-політична думка загалу всього — без огляду на австро-російський кордон — українського громадянства проявилася в найчистішій формі в австрійській займанщині, бо конституційний устрій Австрії лекше дозволяв Українцям зжитися з нею. На Наддніпрянщині-ж, де царат занадто безоглядно нищив українське національне життя, український льоялізм до Росії став льоялізмом не до існуючого царського, а до майбутнього, демократичного Петрограду, для якого українство вже не буде »крамолою«. Російську державність підставлено там »всеросійською революційною демократією«, як майбутнім володарем Росії. Це й надавало українській політичній думці Наддніпрянщини деяку революційну закраску, яка проте з ідеєю самостійної української державности не мала нічого спільного.

При таких поглядах і настроях загалу української суспільности не було місця для української державницької ідеї як напрямної народніх змагань. Цю ідею проголосили були »в принципі« деякі соціялістичні українські течії ще наприкінці XIX. століття, але вона була лише льоґічним висновком соціялістичної ідеї взагалі, ідеї повного визволення людини з »поневолення« у всіх його формах. Таким чином це не була ніяка своя власна жива тенденція й думка самої-ж таки України, тільки запозичений із чужини, від Заходу, продукт демократичного розвитку всієї Европи. В такій ґенезі пізніших українських державницьких змагань у 1917 — 1920-их роках і крилося якраз джерело державнотворчої

слабости тогочасної України. Бо як холодна, льоґічна катеґорія, що не випливала ні з почувань, ані потреб української суспільности, така національно-державницька українська ідея була чужа й незрозуміла загалові. Як теоретичний принцип вона принялася зрештою лише в нечисленних гуртах соціялістичної молоді — і то майже виключно тільки в Галичині, в рішальній мірі під впливом польської соціялістичної національно-державницької думки. Українські-ж соціялістичні течії Наддніпрянщини, що стояли під впливом московського соціялістичного руху, для якого, як для руху внутрі державної нації, питання національно-державного визволення взагалі не існувало, не приняли навіть такої ідеї української державности. Без практичного значіння осталися теж і орґанічно з історичного ґрунту самої-ж таки України виросли національно-державницькі мрії розкиданих по всій Україні фантастів, зроджені зі захоплення бувальщиною українського народу. Бо вони ставили ідею української державности в гурті відірваних від сучасного життя національно-історичних памяток і святощів. Та все-ж, хоч і твором здебільша льоґічної спекуляції, чужим загалові громадянства, але були в 1911. році натяки на можливість українських державницьких змагань, колись у дуже ще, як здавалося, віддаленому майбутньому. Це були наче передвісники перетворення української лише культурної нації в політичну. Бо ці натяки на власну державність могла перемінити в ціль практичних змагань всяка европейська завірюха, яка розвіяла-б в українськім громадянстві привичку думати, що міжнароднє положення України, яке остоялось більше сотні літ, уже незмінне, і яка за прикладом інших поневолених народів штовхнула-б згідно з ідеями демократизму теж і Україну на шлях національно-державницьких змагань.

2.

Рішальним моментом для популяризації думки про українську державність, як ідеї не цілком відірваної від життя, стала можливість зміни европейського положення, що виявилась у 1912. році, зміни довершеної міжнародніми потугами, рівними силі австрійської та російської держави. Вже від 1908. року в Европі не переводились гострі міждержавні непорозуміння. У всіх европейських державах навипередки почалось зброєння, щоб швидше дійти до повної воєнної готовости. Завірюха на Балкані довела нарешті в 1912. році воєнну гарячку, що захопила була цілий ряд европейських держав, до найвищого ступня кипіння. В тому році показалося, що десятиліттями миру закріплювана европейська рівновага кожної хвилини може розвалитися, що над Евро-

пою кожного дня може розгулятися воєнна хуртовина, якій рівної не знає світ.

Сподівання великих воєнних подій заворушили думкою всіх поневолених народів, у яких національно-державницький рух був хоч трохи живий і популярний. Усі вони обіцювали собі, що результатом грядучої війни буде така зміна карти Европи, яка їм бажана. До вислову почала приходити їхня власна національна енерґія й кристалізувала думку, що вони не можуть бути пасивними свідками подій, а мусять узяти в них активну збройну участь в імя свого визволення. Отже був це рік відродження національного мілітаризму поневолених народів, в їх числі й польського в австрійській займанщині. Чимраз ширші кола польського громадянства почала тоді захоплювати польська ідеольоґічна національно-військова література, яка доказувала, що Польща може чекати свого визволення лише підіймаючи збройну партизанську й терористичну боротьбу проти займанців, переведену конспіративною національно-революційною польською армією, яка теж приняла-б участь у грядучих европейських війнах, як окремішня сила.

Цій літературі судилося мати рішальний вплив теж на українську молодь у Галичині. Воєнна небезпека 1912. року принесла непевність і нервове напруження й серед деякої в першу чергу молодшої частини української галицької суспільности. Бо ця небезпека перекидала привичний спосіб думок громадянства й ставила перед його очима можливости, до яких воно ніколи не займало ніякого становища: можливости пересунути австрійсько-російський кордон на українських землях без участи й волі українського народу, отже й небезпеку, що й галицькі Українці, яким досі жилося під владою Австрії більш-менш вільно, попадуть у російську »тюрму народів«. Це вимагало негайної відповіди, що слід робити українському народові, щоби хоч трохи вплинути на майбутню свою долю. Її дала якраз тогочасна польська ідеольоґічна національно-військова література, бо ситуація польського народу була анальоґічна до українського: український нарід повинен зорґанізувати свою власну збройну силу, щоб не лише відбороняти більш-менш вільну Галичину від російського поневолення, але й використати нагоду й визволити ще й деяку частину Наддніпрянщини зпід російського ярма для самостійного національно-державного життя. Таким чином холодна, льоґічна, відірвана від життя катеґорія — українська національно-державницька думка — нараз набирала живої плоти, вона ставала реальною метою, що поривала своєю сміливістю. Така ідея могла захопити й справді захопила найкращу частину української молоді в Галичині.

Анґлійська ідея пласту (скавтінґу) й глухі вістки про тайні польські військові орґанізації показали цій галицькій українській молоді, як

слід орґанізувати збройну силу. Так-то спершу серед ґімназійної, швидко потім і університетської української молоді у Львові повстають перші українські тайні військові товариства. Ідея революційного українського війська, що підійме боротьбу за недосяжну, як недавно видавалося, мрію — українську державність — швидко захоплює чимраз ширші кола молоді, і тайні військові орґанізації української молоді починають основуватись і в інших галицьких містах поза Львовом. Без фахово-військових провідників почала ця молодь займатись військовою самоосвітою. Її військовими підручниками були статути австрійської армії й нечисленні ще покищо польські фахово-військові видання. Зорґанізована в своїх військових товариствах українська молодь муштрує в погідну чи дощеву погоду, іноді й підчас снігової завірюхи, робить боєві вправи й походи в день і в ночі. Багато було в цьому молодечому пориві наївного й недоцільного з фахово-військового погляду, але — національним воякою ставав оце юнак, що ніколи в ніякій армії не служив і навіть не мав учителя, що пройшов би хоч яку військову службу. І все-ж ці наївні орґанізації ґімназистів видали навіть перші українські фахово-військові підручники, биті в одній чи двох сотнях примірників на шапіроґрафі. Цих підручників, зокрема досить доброго підручника, перерібки з польського, про розвідчу службу, що вивчив пізніших Українських Січових Стрільців на добрих у своїм часі розвідчиків, вживали ще підчас великої війни в 1914. році в рядах Українських Січових Стрільців.

Тимчасом гостре міжнароднє напруження 1912. року минулось. Життя пішло начеб-то давніми, спокійними шляхами. Та все-ж зброєння европейських держав не вгавало й усі вони робили енерґійні зусилля, щоби серед свого населення спопуляризувати мілітаризм. Тому Австрія звернула увагу на відродження протиросійського польського мілітаризму і щоби помогти його розвиткові — дала дозвіл на творення леґальних польських військових товариств. Із цієї леґальної можливости скористали теж Українці і вже весною 1913. року заклалася у Львові за почином »Українського Січового Союзу« (У. С. С.), перша явна українська військова орґанізація, що приняла назву »Стрілецького Т-ва«, а згодом, по затвердженні статуту, назву »Українських Січових Стрільців«, яка пізніше перейшла на »Українських Січових Стрільців« — леґіон при австрійській армії 1914. р. — і на київських »Січових Стрільців« у 1917. р. Вперше прилюдно появилися озброєні українські вояки, одягнені в свою окремішню військову форму.

3.

Загал галицького українського громадянства приняв появу перших »Січових Стрільців« насмішливо, бо воєнне напруження 1912. р. швидко

проминуло, не лишивши в його думці ніяких слідів. Для нього европейський міжнародній овид дальше остався цілком незахмарений; і на його погляд европейському мирові рішуче ніщо не загрожувало. Але після оснування першої леґальної орґанізації »Січових Стрільців« думка творити власне національне військо вже не згасла. Особливо »Січові Стрільці II.« у Львові стали незвичайно популярні серед українського львівського міщанства й робітництва, що гуртувалися у львівській »Січі«, і швидко в них зібралося кілька сотень членів. Рівночасно з великим розмахом орґанізувались у всій Галичині польські »Стрілецькі« товариства. Успіх орґанізації »Січових Стрільців II.« при львівській »Січі«, головно бажання конкуренції з подібними польськими товариствами, швидко призвичаїли загал українського громадянства до національно-військової новинки: вона не лише перестала видаватися смішною, але навпаки — почала манити.

І так наприкінці 1913. року в усій Галичині товариство »Січ« а за ним подібне українське товариство »Сокіл« почали формувати свої відділи »Січових« і »Сокільських« »Стрільців«, щоби військовими справами зацікавити своїх членів. У всій цій орґанізації назагал не було ніякої глибшої думки. Товариства, що формували українські військові відділи, не обєднались під спільним штабом і навіть не створили ніякої програми фахово-військової підготови ні фахово-військових шкіл. Між ними пішли сварки й дрібничкові інтриґи, а вартість їхньої військово-вишкільної праці була дуже незначна. Більше уваги присвячував стрілецьким Т-вам тільки Український Січовий Союз, який обєднав у собі Т-ва »Українських Січових Стрільців«, створив у себе з делеґатів двох стрілецьких Т-в у Львові Стрілецьку Секцію, яка давала Т-вам напрям праці, присвятив стрілецьким справам часть свого орґану »Січові Вісти« і видав перший друкований »Правильник Піхотинця«, якого вживали потім увесь час У. С. С., а далі вся Українська Галицька Армія і С. С.

Леґальна можливість, правда, швидко спопуляризувала українську національно-військову справу, але рівночасно затемнила її ідеольоґічний характер. В давніших тайних військових товариствах обережно підбирано членів і ці товариства справді розвивали самостійну, незвязану ні з чим постороннім українську національно-державницьку думку. Потім до леґальних »Стрілецьких« товариств попадав усякий елємент, а зрештою їхні орґанізатори за невеликими виїмками здебільша взагалі не розуміли важного національно-політичного значіння, яке може мати ними-ж творений військовий рух. Між усіми стрілецькими Т-вами виріжнюється Т-во »У. С. С. II.« у Львові, яке принципово відкидало поміч Австрії (Австрія помагала польським стрілецьким Т-вам і до того стреміли деякі українські Стр. Т-ва) і само закупило собі зброю, з якою

потім вирушило й на війну. Зброю купували собі самі й Т-ва у Бориславі, Ясениці Сільній і Тустановичах. Але назагал думки більшости членів українських стрілецьких товариств ні трохи не виростали понад австрофільські льоялістичні настрої загалу українського громадянства в Галичині. Таким чином дві цілком суперечні ідеї: самостійницько-державницька й австрійсько-льоялістична на практиці сплелися в поглядах чи не величезної більшости членів і орґанізаторів ріжних »Стрілецьких« Товариств в одно і в їхніх думках український національний інтерес цілком покрився з австрійським державним інтересом, не лише не ослаблюючи, а навпаки — скріплюючи масовий український австрофільський льоялізм у Галичині. Але, хоч і так, українська національно-державна думка бодай перестала бути незрозуміла ширшим колам українського громадянства в Галичині: хоч і зіпсовану австрійським льоялізмом, а все-таки її ширили »Стрілецькі« Товариства.

З військових виступів перших українських військових орґанізацій годиться відмітити загальні військові вправи (маневри), які влаштували У. С. С. II. і Повітова Січ у Львові у квітні 1914. р. У вправах взяли участь також »Січі« львівського й бобрецького повітів у числі до 800 чоловік. Це справді слід відмітити — бо по віках неволі це вперше стріляли українські кріси, що заповідали новий поворот в історії українського народу.

4.

Може бути, що коли-б іще кілька літ було минуло від появи українських військових товариств до вибуху Великої Війни 1914. року, то тогочасна українська національно-державна ідея за цей час змогла-б була увільнитися бодай від звязку з австрійським льоялізмом: -- працювали-ж у леґальних »Стрілецьких« товариствах учасники перших українських національно-революційних тайних військових гуртків. Тимчасом для всіх несподівано нагрянула Велика Війна, не ждучи, поки скристалізується новий український національно-політичний світогляд.

З погляду тогочасної української національно-державницької ідеї у момент вибуху Великої Війни 1914. року, не могло бути, як тоді загально здавалося, сумнівів, що український нарід повинен піти в союзі з центральними державами на знищення головного історичного ворога України — Росії. Бо, як виглядало, лише перемога центральних держав могла в тому часі принести можливість збудувати українську державу на українських землях, відбитих від Росії. Але, коли ціле національно-свідоме українське громадянство Галичини стануло по боці центральних держав, то навіть не такі, хоч і кволі ,та все-ж державницькі міркування

наказували йому його поставу, а ріжні багато менше далекосяглі погляди. Спільне в усіх було те, що війна несе визволення України, але чи не для більшости галицького українського громадянства воно рівнялося лише відірванню частини Наддніпрянщини від Росії, щоби піддати її під владу... Австрії. Лише дехто мріяв про щось у роді »Великого Князівства Київського«, злученого унією з Австро-Угорщиною. А вже тільки найскрайніші фантасти думали про самостійну українську державу з габсбурським монархом. Точка тяжіння в усіх цих українських мріях і комбінаціях лежала на всякий випадок не на Україні та її думці й силі, а на Австрії та її ласці. »Чи дасть нам тепер Австрія Україну«? — у цьому загально популярному в тому часі серед галицьких Українців питанні й висловлювались не лише їхні настрої, а й уся їхня політична думка. Галицькому українському громадянству не оставалось при такім ставленні справи нічого іншого, як тільки доказати Австрії свою повну льояльність. Її й доказувало поривом, із яким ішло в ряди австрійського війська на мобілізаційний заклик. Україна, Австрія, національно-державницька ідея — все це настільки покрилося й перемішалося в тому часі в думках українського загалу в Галичині, що немало української молоді потягло добровольцями в австрійську армію, вважаючи, що якщо покладе свої голови під Београдом, то й це вийде Україні на користь.

Ось думки, почування й настрої галицьких Українців. Тільки й вони важні при оцінці, як український нарід зустрічав Велику Війну, бо думки українського громадянства на Наддніпрянщині, назагал беручи, не змінилися в порівнанні до 1911. року. Національно-державницька думка не принялася там загально в ніякому виді. Аксіомою остався чистий льоялізм до Росії.

5.

Тимчасом зараз же в перших днях мобілізації австрійської армії централі польських військових товариств розпорядили мобілізацію своїх членів, щоби створити польський леґіон для боротьби проти Росії. Цей польський приклад немало причинився до того, що політичний провід галицької української суспільности наказав таку-ж саму мобілізацію Українських Січових Стрільців. Українська молодь з усієї Галичини у надзвичайному пориві валом пішла на цей поклик у збірні пункти. Таким чином майже за кілька днів зібралося вісім чи десять тисяч юнаків: студентів, ґімназистів, селян, робітників. А йшли ці тисячі синів українського народу під зброю захоплені думкою, що вони мають стати першим від двіста літ незалежним українським національним військом, виявом незломної міці Української Нації. Але для політичного

проводу і — чи не для більшости — галицького українського громадянства збірка Українських Січових Стрільців була лише »атутом«, що доказував Австрії українську льояльність для неї. Характеристичним для цього, яку ролю бачило старше громадянство в Українських Січових Стрільцях, являється те, що їх порівнювали з курінем »руських Тирольців Сходу«, що добровільно зібрався був у 1848. році на допомогу австрійській державі здавлювати тогочасний її революційний рух. Отак Велика Війна заскочила українське громадянство в Галичині зашвидко й воно ще не встигло присвоїти собі думки про національне військо, як самостійного, ні від кого незалежного борця за українську державність.

Цьому юнацькому поривові швидко нанесено перший важкий удар, бо австрійське командування обмежило число Українського Січово-Стрілецького леґіону, що мав боротися проти Росії, до 2000 чоловік. В обличчі переможних російських військ, що йшли чимраз глибше в Галичину, розігнано в Стрию, де концентрувалися відділи Українських Січових Стрільців, яких шість тисяч юнаків, не давши їм навіть грошей на поворот до дому. Залишену жмінку перших жовнірів України оточили озброєним австрійським військом і присилували скласти присягу на вірність Австрії та вивезли на Закарпаття в околиці Мукачева.

За першим ударом прийшов другий: зараз же у вересні 1914. року Українських Січових Стрільців кинули без ніякого військового вишколу на карпатський фронт. Немало було тоді таких »стрільців«, що пішли в свій перший бій в дослівному розумінні не вміючи набити кріса, не кажучи вже про вміння стріляти, чи поводитись в бою. До того-ж через брак всякої поважно поставленої військової підготови в роках перед Великою Війною, Українські Січові Стрільці опинилися без власних старшин і попали в руки декількох запасних молодших старшин австрійської армії, для яких здебільша однаково »нашим« було австрійське, що й Українське Січово-Стрілецьке військо, з тою лише ріжницею, що на їхній погляд австрійське військо було »справжнє«, а Українські Січові Стрільці на ніщо нездатною, незорґанізованою й невишколеною »бандою«.

Але час гоїв рани. Серед боїв і сутичок перші Українські Січові Стрільці вчилися військового ремесла, починаючи від найпримітивнішої муштри. У безвістях карпатських гір, оподалік від австрійських штабів відроджувалася теж і їхня національно-військова думка. Творили-ж її не їхні запасні австрійські старшини, а сама фронтова Січово-Стрілецька сіра братія, поміж якою немало було студентів, учасників перших тайних військових орґанізацій. Вирішним для відродин цієї думки були відродини почуття особистої гідности, ще недавно роздавленої і чужим австрійським і »своїм« командуванням. Бо молодий, інтеліґентний та ідейний Січовий Стрілець дуже швидко набирав воєнного досвіду й ставав

кращим вояком, аніж сусідній австрійський чи мадярський, і до нього з пошаною й симпатією почали ставитися — чужинці. Таке відношення чужинців швидко викликало в рядах Українських Січових Стрільців почуття гордощів, що вони все-ж таки, хоч і в австрійських мундірах, є українським національним військом, яке вміє гідно заступати честь своєї нації. Порівнання власної боєвої вартости з багато меншою здатністю австрійських і мадярських військ, що були в Карпатах, зродило нарешті погорду до »гонведів«, як погірдливо Українські Січові Стрільці називали Австрійців. Ось такими шляхами йшло зіспоєння Українських Січових Стрільців, що боролися на фронті, в одностайне ціле. Разом із тим у них відроджувалася давня національно-державницька мрія і кристалізувався погляд, що головне завдання чекає Українських Січових Стрільців не тепер, у самому розгарі війни, а щойно наприкінці її, і що щойно тоді повинна бути кинена на вагу подій збройна сила Української Нації, бо поки-що все ще йде боротьба за існування Австрії, а не за безпосередній український національний інтерес. Тому Українські Січові Стрільці не рвалися сліпо в бої, зате боролися так, що викликували похвали чужинців, якщо доводилось їм рятувати положення на фронті; бо тоді гнало їх у бій їхнє почуття української національної чести.

Австрійське командування глухо відчувало те окремішнє »щось«, що було в Українськім Січовім Стрілецтві, й ставилось до нього дуже нерівно. Підчас боїв, в яких визначилися Українські Січові Стрільці, австрійським похвалам не було кінця, підчас же затишшя на фронті австрійським зневагам теж не було кінця: тоді Українські Січові Стрільці бували для Австрійців інколи лише »рутенськими зрадниками«. Боліло це й обурювало цих »зрадників« і в них родився напів свідомий настрій погірдливої ненависти до Австрії. Він кріпшав на вид крівавих знущань мадярського та австрійського війська над українським селянством. Не без впливу на створення цього настрою була й свідомість власної збройної вартости: для Українських Січових Стрільців було ясне, що не дуже так уже й важко було-б для них у бою громити здеморалізованого Австрійця. Звичайно, ввесь оце начеркнений розвій відбувався дуже нерівно в усій Стрілецькій масі. Був це розвиток поглядів і настроїв її передових елементів, а до свого найвиразнішого вислову прийшов він згодом у двох найбільше революційних сотнях: Дмитра Вітовського й Андрія Мельника.

І так наприкінці 1916. року розвиток душі Українського Січового Стрілецтва, що боролося на фронті, дійшов був аж до здібности звернути Стрілецький баґнет навіть проти Австрії, якщо-б вимагала того потреба. Але така потреба не являлася й та здібність не прийшла до свідомого слова в Українськім Січовім Стрілецтві ніколи. Та все-ж Українське Січове Стрілецтво ріжнилося в тому часі від загалу українського галицького

громадянства, в якому все ще жило австрофільство, підняте на висоту рівнозначну з українським національним патріотизмом. Відчув отой напів свідомий настрій Українських Січових Стрільців начальник штабу австрійського корпусу, в якого рядах вони боролися, Поляк граф Лямезан, реферуючи про них у 1916. році: »Добрі вояки, хоч боюся, що від них можна всього сподіватися«.

Зпоміж такої сірої Стрілецької мужви, що впродовж двох літ в той спосіб розвинулась у своїх настроях, завдяки своїм боєвим заслугам і військовій умілости вибився до старшинського ступеня цілий ряд студентів, у значній частині колишніх членів перших тайних українських військових гуртів. Це були перші українські національно-військові старшини, які ніколи в ніякій займанщицькій армії не служили, а всі свої спогади і всі свої гордощі звязали були з незалежною українською національною армією і з мрією про самостійну Українську Державу. З гущі Стрілецької мужви ці старшини винесли не лише відчуття думки про українську державність і не лише гордощі на те, що вони старшини українського війська, але й розуміння душі й потреб рядовика, уміння навязати з ним дружні відносини без шкоди для дисципліни й своєї старшинської поваги та погорду до старшин займанщицьких армій, яка не минула й Українців-офіцирів, що в своїй більшости встигли виказати в тім часі нерозуміння ваги української національно-військової й державницької справи. Але понад усе винесли: національно-революційний інстинкт. Стрілецького рядовика, його глибокий національний ідеалізм, здібність до самовідречення й брак дрібних особистих амбіцій та його високу боєву вартість. Зпоміж таких старшин і таких Стрілецьких рядовиків вийшла більшість перших орґанізаторів та ідейних провідників київського Січового Стрілецтва 1917. року. Тут теж і навязується нитка поміж київським і галицьким Січовим Стрілецтвом, бо зрештою обі ці орґанізації складалися з цілком ріжного елементу: у своїй величезній більшости київські Січові Стрільці ніколи не були галицькими Українськими Січовими Стрільцями. Але-ж у київськім Січовім Стрілецтві прийшло до повного й нічим постороннім незвязаного вислову все те, що не могло було розвиватися в галицьких Українських Січових Стрільців в межах австрійської займанщицької армії та осталось в них лише інстинктовним і напів свідомим.

6.

Щойно Велика Російська Революція 1917. року вплинула на свідомий вияв національно-революційного інстинкту Українського Січово-

го Стрілецтва. Мова тут про тих Українських Січових Стрільців, які впродовж 1914 — 1916. рр. попали були в російський полон і опинилися здебільша в таборах східньо-европейської Росії, Західнього Сибіру й Туркестану.

Не рахуючи на те, щоби роздавлене царським режімом українське життя на Наддніпрянщині могло так швидко відродитись, як це сталося після вибуху революції 1917. року, деякі полонені галицькі Українці, а в їх числі й Українські Січові Стрільці, привітали вибух революції 1917. року як початок кінця Росії й нагоду здійснити українську національно-державницьку думку при допомозі Центральних Держав.

Але цей погляд швидко змінився в першу чергу в полонених Українських Січових Стрільців, у другу-ж, і здебільша під їхнім впливом, у деякій, найбільше революційно настроєній частині інших полонених Галичан — вояків австрійської армії. Бо в Києві повстав новий український національно-політичний центр: Центральна Рада. Наспіли теж відомости з України про стихійне відродження українського національного життя й навіть про творення окремішньої української армії, про т. зв. »українізацію« деяких давніх російських частин. Усе це видавалось доказом, що реальна сила Української Нації на Наддніпрянщині така могутня, що вже не слід оглядатися ні на які Центральні Держави та їхню »ласку«, а будувати українське національне життя лише своїми, українськими силами й по лінії своїх українських бажань. Коли-ж після вісток про непорозуміння між революційним російським Тимчасовим Урядом і Центральною Радою наспів перший її Універсал зі сміливою заявою: »Од нині самі будемо творити наше життя«, й вістка про створення окремішнього українського уряду — Ґенерального Секретаріяту — та про ентузіязм, яким українська народня маса зустріла цю заповідь, то революційні елементи полонених Галичан усе це зрозуміли так, що Центральна Рада нарешті зневірилась в можливість українсько-російської спілки й твердо ввійшла на шлях будови самостійної Української Держави. Запевнення-ж льояльности до Росії, що були в першому Універсалі, вони прийняли спочатку як хитрощі, які мали приспати увагу Москви до часу, поки Українська Держава не скріпиться настільки, щоби піти на отвертий розрив із Росією. До того-ж, всупереч відомостям з України, що говорили про українську стихійну орґанізованість, із Московщини наспівали вістки про чим далі тим дужчий розвал. Отже видавалося, що перемога України в її боротьбі з Московщиною певна, навіть коли-б мала заговорити українська зброя. Коли-ж російський Тимчасовий Уряд зараз же на другий день після проголошення Першого Універсалу пішов на згоду з Центральною Радою, то це являлося доказом, що на ділі Росія вже повалена й ради свого спасення не хоче, що-

Чоло української маніфестації в Києві, в березні 1917 р.

Українська маніфестація весною 1917 р.

От. О. Жуківський,
І-ий український
військовий міністр

Перший Український Уряд (Ґенеральний Секретаріят)
Сидять зліва направо: С. Петлюра, ґен. секр. військових справ, С. Єфремов, ґен. секр. міжнаціональних справ, Вол. Винниченко, голова Ґен. Секретаріяту й ґен. секретар внутр. справ, Хр. Барановський, ґен. секр. фінансів, Ів. Стешенко, ґен. секр. освіти. Стоять зліва направо: П. Мартос, ґен. секр. земельних справ, Мик. Стасюк, ґен. секр. харчових справ, Павло Христюк, ґен. писар. В овалі — ґен. секр. судових справ Валєнтин Садовський. Праворуч угорі — М. С. Грушевський, голова Української Центральної Ради.

Вид на Київ з літака.

По середині старовинний Собор св. Софії, за Собором Софійська Площа, з памятником Б. Хмельницького, місце маніфестацій у 1917 р.

Андріївський монастир

Дніпро

Поділ

Свято - Миколаївський Собор. збудований гетьманом І. Мазепою

† Сот. Федь Черник, герой Мотовилівки, в однострою хор. У.С.С.
(світл. з 1916 р.)

Січові Стрільці слухають думи про Сагайдачного в казармі при вул. Львівській.
(Побіч бандуриста від ліва четар М. Турок, пізніший командант Панц. Дивіз. СС.)

СС. у КИЄВІ

Проф. М. Грушевський на подвірю казарми СС. при вул. Львівській

Виплата заслуженини

СС. в поготівлі

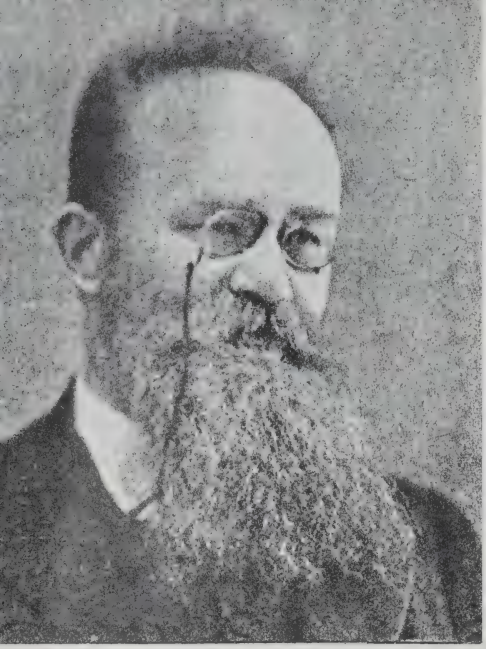

Проф. М. Грушевський
Голова Центральної Ради.

В. Винниченко,
голова Ґенер. Секретаріяту
і Директорії У. Н. Р.

Будинок Центральної Ради. Рис. І. Іванець.

Старшини СС з представниками УСС у Києві весною 1918 р.

Від гори зліва І-ий ряд: хор. І. Вирвіч, † сот. М. Загайкевич, сот. І. Роґульський, підхор. УСС. О. Грицай, чет. М. Маренін, підхор. УСС. В. Біляч, стр. Н. Н.; ІІ-ий ряд: дес. УСС. В. Гірняк, сот. М. Харамбура, † сот. І. Андрух, сот. В. Кучабський, сот. М. Бісик, сот. Г. Гладкий, хор. Д. Грималюк, чет. Ф. Мамчур; ІІІ-ий ряд: хор. В. Дзіковський, хор. І. Пак, чет. І. Чорниш, хор. О. Кизима, сот. І. Чмола, сот. М. Матчак, † сот. Ф. Черник, сот. А. Домарадський; IV-ий ряд: лік. пполк. д-р І. Рихло, сот. П. Пасіка, лік. пполк. д-р К. Воєвідка, от. УСС. д-р А. Гірняк, полк. Е. Коновалець, от. УСС. Т. Рожанковський, сот. В. Дідушок, полк. А. Мельник, сот. Р. Сушко.

Полк. Евген Коновалець

Полк. Андрій Мельник

Авто команди СС.
Полк. Е. Коновалець, поруч його адют. сот. П. Пасіка і сот. Ф. Черник.

би ще й Україна звернулася проти неї. Виглядало так, що звязок України з Московщиною вже лише формальний. Зірвати навіть і такий звязок — питання одного моменту. При такому погляді на становище виявлялося, що Україні не лише не треба миру, щоби полекшити відірвання від Росії, а навпаки — треба війни за розгром Австрії й відібрання від неї українських земель, щоб ось так скріпити міжнароднє положення твореної Української Держави. Тут нагрянув наступ Керенського на галицькім фронті. Центральна Рада закликала зукраїнізовані війська, щоби добре боролися, й вони справді билися найкраще з усіх, що вели наступ. Усе це привело в найбільш революційному елементі галицьких полонених до перевороту в поглядах, що довершився майже впродовж днів.

Скрізь по таборах Українські Січові Стрільці, а за ними і інші найбільше революційні Галичани, рішили, що прийшов час їхати до Києва й хоч би рядовиками зукраїнізованої армії піти зі зброєю в руках проти Австрії за визволення тих українських земель, що були ще під її владою. Отже здирали австрійські відзнаки зі своїх мундірів і, як хто міг, почали втікати з російських таборів. Немало з них, тих пізніших орґанізаторів і старшин київського Січового Стрілецтва, таки на місці вступило рядовиками у місцеві зукраїнізовані полки й доїхало з ними аж на західний фронт. Переворот у думках найбільше революційних елементів зпоміж галицьких полонених довершився, правда, під впливом їхньої хибної оцінки тогочасних цілей українського політичного проводу Наддніпрянщини. Але й коли-б їхня оцінка була правильніша, то й тоді був би довершився той сам переворот: наглядно-ж вони бачили, що вони не одинокі українські національні вояки і що українська енерґія Наддніпрянщини така значна, що давні їхні погляди, зроджені в сліпо льояльній для Австрії Галичині з засновку, що ніби-то поза українським галицьким життям із Української Нації вже не лишилося майже ніщо, що ті давні погляди неправильні й пережиті.

Проти полонених Українських Січових Стрільців і дрібної частини інших полонених Галичан, що пішли з ними, скрізь по таборах рушив »одностайним фронтом« загал полонених Галичан-Австрійців. Він назвав їх »зрадниками«, іноді зриваючи з ними навіть товариські звязки. Були й такі Українці патріоти австрійського льоялізму, що не завагалися писати доноси до австрійських військових судів на своїх таки, ворожих для Австрії земляків за їхню »зраду«. Але ніяких доносів не боявся той, хто ішов братися за зброю проти Австрії, бо знав, що все-одно пощади йому ніякої не буде, як попаде в австрійські руки.

І так звідусіль потягли усі найсміливіші, найбільше національно-революційні елементи Галичини із таборів полонених, щоби піти на службу Українській Державі хочби й проти всього світу. Ішли з надвол-

жанських степів, із Уралу, Сибіру, ішли з Туркестану й пограниччя Китаю й Паміру, навіть із полярних тундрів Мурмані йшли. Йшли в столицю України обдерті, голодні й босі, без копійки в кишені. В Золотоверхий Київ наспівали щойно в половині 1917., а то й на початку 1918. року і вступали в ряди Січового Стрілецтва, що саме під кінець 1917. року почало було там формуватися. Вони й стали його ідейним ядром і провідником, що надавав думку всьому Січовому Стрілецтву. Та думка була незвичайна в тому часі. А зясувати її можна-б так: »Всеукраїнська національно-державна ідея не орієнтується ні на кого, крім бажання й збройної сили Української Нації. Ця ідея не знає ніяких, ні »австрійських«, ані »російських« Українців, а знає лише всеукраїнський нарід, для якого надзбручанський кордон не існує. Вона знає теж лише один інтерес — національно- всеукраїнський«. Отже не галицькою і не наддніпрянською військовою частиною стало Січове Стрілецтво, захоплене цією своєю думкою. В 1917. — 1920. рр. воно боролося на всіх фронтах, де тільки греміли українські гармати. В його-ж рядах були сини всіх українських земель: і тих, що над Кубанню, й тих, що над Доном, і тих, що були давнім Запоріжжям, сини Поділля, Волині й навіть Закарпаття: Всієї України.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

II. ПОЧАТКИ СІЧОВОГО СТРІЛЕЦТВА.

Розвиток революції на Україні до листопада 1917. року. Галичани на Наддніпрянщині в 1917. році. Поява Січових Стрільців у Києві 1917. року і первісний Січово-Стрілецький хаос. Розвал зукраїнізованої армії, безчинства збольшевиченої салдаччини в Києві. Похід Січових Стрільців на Бахмач. Зріст Січового Стрілецтва. Останнє віче Січових Стрільців.

1.

Здалеку, судячи лише по ґазетних відомостях, національно-революційний елємент полонених Галичан уявляв собі по таборах розвиток революції 1917. року на Україні далеко не так, як він відбувався на ділі.

Постепенно завміраючи, російський царат розложив був своєю мертвеччиною все суспільне життя давньої Росії. Коли-ж несподівано й ніким не підтриманий він 12. березня 1917. року упав та вся влада нараз попала до рук самого-ж громадянства, то контраст поміж безпросвітнім учора й мерехкітливим сьогодня був такий безконечний, що ніяке слово не підходить, щоби змалювати той радісний порив, який нараз захопив був сотню міліонів людей у колишній Росії. Лише беручи під увагу цей порив можна зрозуміти інтенсивність, із якою розцвіло життя помертвілих донедавна народів Росії у перших часах революції 1917. року.

Несподівано буйним життям заграло в тих умовах теж досі лише підсвідоме, бо люто здавлене царатом, національне почування українських мас. Чи треба відроджувати український нарід, чи він є самостійною нацією, такі питання не існували в тому часі, бо заговорила сама кров, що плила в жилах Українця. Оте буйно розцвіле почування й казало гуртуватися й нечайно відродженому українському громадянству в орґанізовану силу в перших часах революції 1917. року. Ось так пішла стихійна »українізація« України, стихійне творення українських комітетів і товариств, українізація нарешті тих полків давньої російської армії, що складалися в більшости з Українців. Стихія орґанізувалася, щоб »Україна зажила вільним життям«, хоч і не вміла зясувати, як оте »вільне життя« повинно виглядати. Тут вона з довірям

віддала свою долю в руки давніх українських діячів, бо вони — на її погляд — усю справу передумали, бо »їм видніше«.

Але Центральна Рада, орґанізація основана київськими Українцями ще в половині березня 1917. року для обєднання й кермування всім українським життям на Наддніпрянщині, не доросла була до ніяких самостійних політичних завдань. Дійсного розуміння того, чим держави живуть, а від чого гинуть, у неї не було; вона складалася з партій, які вміли робити »принципіяльну опозицію« проти всякого, хто на чолі держави, але-ж самі нездатні були щонебудь творити. Здатні лиш до промов, вони теж і в думці не мали брати керму на Україні в свої руки — адже що вони з такою кермою зуміли-б робити? —, а всі свої надії поклали на »розвиток всеросійської революції«. Під тим розуміли вони, що це річ Петрограду будувати »нову Россію« та в ній і Україну, а їхня річ тільки слідкувати, чи в тому ділі Петроград не »кривдить України« та й опозицією таку »кривду« відвертати. Але розбурхана в своїх національних почуваннях українська маса жила своїм життям і постепенно додумуючись до того, чого їй треба, штовхала Центральну Раду, щоби в українській національній справі ставити центральному російському урядові чимраз дальше йдучі домагання.

Йдучи за подіями Центральна Рада спершу поставила була вимоги лише національно-культурної автономії України й щойно згодом, під натиском із кожним днем гомінкіших українських громадських орґанізацій, видвигнула в квітні 1917. року домагання української національно-територіяльної автономії в Росії, перебудованій на федеративних підставах. Але російський уряд розумів, що в автономічно-державній орґанізації українського національного руху та ще й з окремішньою зукраїнізованою армією криється в майбутньому небезпека відорвання України від Росії і поставився рішуче проти домагань Центральної Ради.

Таке відношення російського уряду до української справи викликало, розуміється, обурення всієї української стихії, яка в самих лише зукраїнізованих полках начисляла вже в травні 1917. р. около одного міліона баґнетів. Присилувана цим обуренням Центральна Рада видала 23. червня (н. ст.) »Перший Універсал Української Центральної Ради до Українського Народу на Україні і поза Україною сущого«, в якім заявляла, що береться за здійснення автономії України без уваги на російський центральний уряд. Центральна Рада проголошувала себе парляментом України, якого виконавчим орґаном мав бути кабінет міністрів — Ґенеральний Секретаріят. »Од нині самі будемо творити наше життя«. Ці могутні слова Першого Універсалу, яким на жаль в ніякому відношенні не відповідала дійсна здатність українства, викликали, як міцне гасло, незвичайний порив у цілій українській суспільности. Підтримана

цим поривом Центральна Рада стала національним урядом, якого накази на перші часи, поки враження не розвіялось, знаходили скрізь в українськім народі послух.

Це була переломова хвилина революції 1917. року на Україні. Піти по лінії творення свого життя власними силами й переміни самого лише морального авторитету, опертого на хитких мітінґових настроях, в авторитет державної влади — ось шлях, що лежав перед Центральною Радою. Але Центральна Рада не пішла ним. Щоби дійти до евентуальної перемоги, треба було-б негайно взятися за створення міцної власної армії й міцного державного апарату, а для цього треба було-б спинити похід соціяльної революції на Україні, зберегти ввесь дотогочасний соціяльно-політичний уклад — як це потім після 1. листопаду 1918. р. зробили були Галичани —, щоби лиш згодом, після закріплення української держави, взятися за дійсно вже надто, особливо в земельній справі, пекучі реформи. Та з уваги на вибух соціяльно-революційних інстинктів серед мас отаке припинення соціяльної революції во імя будівництва української держави було-б нечувано важким завданням, безконечно важчим, аніж у Галичині, де народня маса була і більше освічена і здисциплінована і віддавна на освітньому, політичному й економічному полі зорґанізована. А що-ж про це й казати було на Наддніпрянщині, де інтеліґенція сама майже поголовно була соціяльно-революційна, а не була ніяк фахово здатна зорґанізувати армію й державний апарат! До того-ж вона навіть не мала хисту і змоги станути на чолі соціяльної революції, як це зробили були большевики, і навіть із соціяльно-революційного боку задивилася на те, що робитиме в цих справах »одностайний революційний фронт« — у Московщині. Ґенеральний Секретаріят не склав навіть ніякої державно-орґанізаційної схеми, не кажучи вже про міцний державно-адміністративний апарат і централізовану армію. Він існував лише у Києві і то тільки на декларацiях і заявах, не маючи не лише повного, необхідного для канцелярії міністерств, апарату досвідчених урядовців, але навіть — часто-густо — домівок.

»Од нині самі будемо творити наше життя« — залишилося лише заявою. Центральна Рада війшла в затяжні переговори з російським Тимчасовим Урядом, усяко переконуючи його про українську льояльність для Росії й небажання творити своє життя без дозволу російського уряду. Хоч інтерес »самостійного творення нашого життя« вимагав негайно заключити мир з Центральними Державами, то Центральна Рада пішла по лінії тогочасного російського державного інтересу, закликаючи зукраїнізовані полки, щоби боролися »до повної перемоги«. Ввесь же свій авторитет, якого не вживала для твердого опанування анархії, що іноді почала вже проявлятися на Україні, зужила на те, щоби пере-

конувати українське громадянство про шкідливість одірвання України від Росії, отже — щоби бити в українське національне почування, одиноку свою тривку опору.

Тут настрої розчарованої у своїм пориві національного почування української маси почали потрохи опадати, а разом із тим почав тратити свій блеск виключно на них опертий і лише моральний авторитет Центральної Ради.

Українська ідилля »стихійної зорґанізованости« почала по законах кожної масової революції псуватися і вже в липні-серпні 1917. року чимраз частіше стали проявлятися познаки соціяльної анархії на Україні: грабіж давніх панських маєтків і самосуди. Так само під впливом щораз більшого розвалу московських полків почала чимраз помітніше слабнути здисциплінованість зукраїнізованих частин.

Але, хоч і поблідлий уже, моральний авторитет Центральної Ради все ще тримався. Тимчасом у вересні-жовтні 1917. року в Московщині розгорілася боротьба поміж большевизмом і Тимчасовим Урядом. Події чим далі тим грізніше заплутувались у нерозвязаний хаос. Тут Центральна Рада розгубилася, перехилюючись своїми симпатіями раз на один, то знову на другий бік: розвиток »всеросійської революції«, до якої мала пристосовуватися »революція на Україні«, починав ставати неясний. Але російський Тимчасовий Уряд не звертав уваги на хитання Центральної Ради й борючись за своє існування рішив за одним ударом покінчити з большевизмом і з українським відосереднім рухом. Саме в Москві розгорілися в перших днях листопада затяжні вуличні бої поміж большевиками та військами, вірними Тимчасовому Урядові, як з наказу Тимчасового Уряду московські полки пішли на Київ проти Центральної Ради. 7. листопада бої в Москві покінчилися перемогою большевизму, а 11. листопада на вулицях Києва столичні зукраїнізовані полки, підтримані місцевими большевиками, на власну руку виступили збройно проти московських частин, надісланих Тимчасовим Урядом проти Центральної Ради. Рівночасно на підтримку Центральній Раді звідусіль вирушили на Київ зукраїнізовані війська — українська національна стихія. Але й у цей рішучий для неї мент Центральна Рада не спромоглася на ніщо більше, крім — »нейтралітету«. Тут іще раз — і в останнє — українська національна стихія доказала, що якщо взагалі можна було втримати її в руках, то не соціяльними гаслами, а національними й державними вартостями. Після розгрому війська Тимчасового Уряду 12. листопада переможні зукраїнізовані полки прийшли перед Центральну Раду й віддали їй реальну державну владу, якої вона ще після І. Універсалу не зуміла була взяти й зорґанізувати сама. Був це останній зрив української стихії, що відбувся не лише без проводу, але навіть без участи

Центральної Ради. На могилі Тимчасового Уряду й на руїнах єдиної Росії Центральна Рада в останнє отримала змогу самостійно збудувати українську державність. Підштовхана домаганням зукраїнізованого війська вона проголосила у III. Універсалі самостійну Українську Народню Республіку, але навіть у цей мент виявила своє повне безсилля, бо заявила, що Українська Народня Республіка стоїть у федеративному звязку з неіснуючою вже Росією.

2.

Свідками цих подій були ті полонені Галичани, що попали були в 1917. році на Наддніпрянщину. Для них було ясно, що вже стихійний порив, якого були свідками, є дуже пливкий, бо Україні бракує орґанізаторських сил, щоби влити його в тривкі форми української державности. Тому, хоч і мріяли було про збройну боротьбу проти Австрії, рішили, що Україні тепер не час на війну за розгром Австрії, а час напружити всі сили для технічної орґанізації державного апарату. Тому бралися за технічно-орґанізаційну працю на Наддніпрянщині, йдучи на службу урядовцями в першу чергу до офіційних установ Центральної Ради.

Ось так у Києві зібралася досить численна кольонія Галичан-урядовців. Вони гуртувалися при гуманітарнім »Галицько-Буковинськім Комітеті допомоги жертвам війни«, якого домівка стала вже в липні-серпні 1917. року наче-б то клюбом галицьких Українців. Отой »Комітет« заклали при Центральній Раді на початку її існування для допомоги галицьким полоненим і »біженцям« та українському населенню занятої російськими військами частини Галичини. Офіційно був »Галицько-Буковинський Комітет« у руках декількох старших громадян Галичан, що ріжними способами попали були в Київ, як ось Дмитра Левицького, Володимира Охримовича, Миколи Шухевича, М. Сабата, М. Балтаровича й Ів. Герасимовича. Але на ділі кермували ним більше чи менше національно-революційні молоді його урядовці й той гурток Галичан та їхніх симпатиків Наддніпрянців, що сходився в »Комітеті« наче у своїм клюбі. Попавши в такі руки, »Комітет« не обмежився лише гуманітарною діяльністю, хоч вона була дуже велика. Щоби не позбуватися з Наддніпрянщини в Австрію цінного для технічно-орґанізаційної праці галицького елєменту, »Галицько-Буковинський Комітет« заклав своє бюро посередництва праці, даючи Галичанам змогу не лише прожити, але й працювати при українських офіційних і громадських установах. Працюючи в цьому напрямку, »Комітет« пішов навіть на нелеґальщину. Ось зразу в перших часах революції 1917. року він виборов собі право виставляти

»біженцям« Галичанам пашпорти чи там особисті посвідки, важні для поліційних орґанів російського Тимчасового Уряду, який без уваги на І. Універсал Центральної Ради аж до осени 1917. року був фактичною державною владою на Україні. Отже, користаючи з цього права, »Комітет« виставляв документи »біженців« теж галицьким утікачам із російського полону і таким чином уможливлював їм хоч і під фіктивними призвищами леґально перебувати в Києві та працювати при Центральній Раді чи інших українських установах.

Згодом політичний характер »Комітету« почав проявлятися ще виразніше. Ось уже в липні 1917. року в гуртку Галичан, що сходився в »Комітеті«, пішли балачки про створення окремішньої військової галицької частини зі завданням берегти Центральну Раду й стати зразком здисциплінованости для всієї зукраїнізованої армії. Після цих балачок »Комітет«, чи там національно-революційний гурток, що при ньому зібрався, почав робити заходи перед Центральною Радою, щоби дозволила на формування отої галицької частини. Але Центральна Рада від цього рішуче відмовилася, бо боялася й тіни підозріння від російського Тимчасового Уряду, що вона спірається на »Австрійцях«. У своїх зусиллях виказати льояльність для Росії, Військовий Секретаріят пішов був у вересні 1917. року аж так далеко, що рішуче заборонив зукраїнізованим полкам приймати в свій склад колишніх полонених Галичан!

Тимчасом чим далі тим більше слабшала здисциплінованість зукраїнізованих частин і »Комітет« почав у вересні й жовтні 1917. року вже цілком рішуче домагатися від Центральної Ради дозволу на галицьке військове формування — даремно. Тоді заговорив прилюдно. Наприкінці жовтня 1917. року скликав у Києві велике віче Галичан, яке мало запротестувати проти тодішнього акту австрійського цісаря про неподільність Галичини, отже про те, що Галичанам нічого сподіватися автономії Східньої Галичини, якої домагалися були від Австрії. На цьому вічу й виступив речник гуртка, що збірався біля »Комітету« — Евген Коновалець — і кинув думку творити галицьку військову частину для боротьби проти Австрії за визволення українських земель зпід австрійської займанщини. Зібрані на вічу молоді Галичани, для яких Австрія видавалась вже чужа й далека, прийняли цю думку з захопленням і віче поставило до Центральної Ради рішуче домагання уможливити Галичанам збірку військової частини. Ще раз почав свої заходи »Галицько-Буковинський Комітет«. Тимчасом большевики повалили Тимчасовий Уряд, а в Києві довершився український державний переворот і виявилося, що Центральна Рада вже не має кому доказувати свою льояльність. Не стало причини відкидати домагання творити галицьку військову частину і Центральна Рада нарешті дала в половині листопада дозвіл її формувати.

3.

Для маніфестації, що Центральна Рада має за собою український народ усіх займанщин, »Галицько-Буковинський Комітет« придумав своїй військовій частині назву »Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців«. Назву »Січових Стрільців« прийняв від »Українських Січових Стрільців«, про яких українське громадянство Наддніпрянщини знало ще від 1914. року й високо їх поважало, ставлючись до них із глибокою симпатією, дарма, що вона суперечила його льоялізмові для Росії.

Так заснувались Січові Стрільці у Києві. Повинні вони були формуватися як окремий курінь у складі зукраїнізованого полку ім. Дорошенка. Їм відведено казарму при вул. Пирогівській ч. 9. Військовий Секретаріят призначив навіть командира куріня — колишнього старшину російської армії Олександра Лисенка.

А розпочалося формування Січового Стрілецтва під знаком наївної віри, характеристичної для тогочасної орґанізації всього, й державного, українського життя: »зберуться й зорґанізуються і буде військова частина«! Перший командир Січового Стрілецтва, займаючись своїми політичними справами, чекав поки »Галичани йому зберуть курінь«, так начеб-то військо могло творитися »стихійно«, »мітінґово« й »само з себе«. »Галичани-ж«, себто неособовий »Галицько-Буковинський Комітет«, міг лише подбати про надсилку добровольців у курінь, бо був гуманітарною інституцією, а не військовим штабом. Заняті-ж на громадських посадах, до того не маючи ніякого офіційного призначення в куріні, що оце формувався, ініціятори думки про формування могли займатися справою Січового Стрілецтва лише у вільних від іншої праці хвилинах. Ось так »стихійно« і »всім народом« почалася орґанізація Січових Стрільців.

З доручення »Комітету« поїхав 18. листопада (н. ст.) 1917. року Роман Дашкевич до табору полонених у Дарниці, біля Києва, щоб там набрати перших Січових Стрільців, і на другий день привіз у Київ у казарму на Пирогівській 22-ох перших охотників. Разом із цим »Комітет« почав надсилати в казарму всіх, хто приходив до нього за допомогою і заявляв охоту служити в Січових Стрільцях. На першому тижні-двох зібралося ось так в казармі около 200 охочих. Для формування не приготовлено ніяких маґазинів ані самостійного господарства. Отже Січові Стрілецькі охотники ходили в перших часах у своїм старім лахміттю австрійських полонених і харчувалися в київськім »етапнім пункті« нарівні з робітничими сотнями полонених Австрійців.

Був це буйний елємент — оті перші Січові Стрільці. Здебільша високоідейний і національно свідомий та виразно державницький еле-

мент, сміливий, бо готовий піти навіть проти Австрії, — він разом із тим скоро підпав під вплив тогочасного вічевого революційного духу. Лад у народньому війську уявляв собі у формі повної влади вояцьких рад. Інституція старшинства була йому ненависна, як прояв поневолення людини, як рештки »старого режіму«, які треба знищити без сліду. Амбіції цього елєменту йшли у тому напрямку, щоб молоде Січове Стрілецтво стало на всю Україну зразком »народоправства« у війську. Був це погляд звичайний у тому часі. Його пильно поширювали у салдатській масі московських і зукраїнізованих полків, а також і серед перших Січових Стрільців, большевицькі аґітатори, щоби, знищивши вплив старшин і передавши »владу« у війську салдатським мітінґам, розложити й знищити всяку збройну силу, яка інакше могла би стати перешкодою для їхніх переворотницьких замислів. На розвиток »радянства« в перших Січових Стрільців головно вплинуло те, що зібрані охотники фактично опинилися самі без ніякого командира, який знав би, якого війська хоче й систематично працював би в тому напрямку. Отже Січово-Стрілецьке »радянство« було в значній мірі виявом самопомочі маси, якою ніхто не опікувався, оставляючи в ній тим самим широке поле для попису ріжним аґітаторам.

Але, хоч і »народоправне« й »стихійне«, Січове Стрілецтво було можливе, лише, якщо-б його одягнули по військовому й озброїли. Зробив це на власну руку й без нічийого доручення Роман Дашкевич, ріжними способами, цілком зрештою неформальними через перешкоди, що їх стрічав у ріжних офіційних військових установах. Роздобув для першого Січового Стрілецтва запас військових одягів і зброї та завів також сяке-таке самостійне господарство частини.

Не маючи ніякого доручення ні від кого, Роман Дашкевич мусів у своїй праці »опертися« на самім же »народі«. Отже за його почином »Січово-Стрілецький народ« уформував сам себе в сотню піхоти, поділив себе на чети й настановив начеб-то колєктивного командира: Комітет, що мав слідкувати за господарством сотні й вести в ній освітню працю. »Січово-Стрілецький народ« почав теж »стихійно« муштру, яку добровільно вели раз один, на другий день інший, колишні підстаршини і двох-трьох дуже недосвідчених молодших старшин, що рядовиками попали були в Січове Стрілецтво в Києві. Назверх Січово-Стрілецька сотня робила гарне враження здисциплінованого війська, бо всякому охотникові на цьому залежало, щоб Січове Стрілецтво стало »гордощами революції«. Тільки зблизька показувалося, що його вартість незначна, бо його командиром був властиво мітінґ, якого рішення могли бути дуже ріжні в залежности від настрою.

Але радянський лад першого Січового Стрілецтва був далекий від

ідиллі. Попри високо-ідейну більшість куріня в ньому були теж — як неминуче й мусіло бути в охотничій частині — пройдисвіти, які бачили в Січовому Стрілецтві тільки тимчасовий свій захист, поки розглянуться за іншою »посадою«; були й аґітатори з певними означеними завданнями. Їм залежало на тому, щоб у Стрілецтві не закріплювався взагалі ніякий твердий лад. А для високо демократичного курінного комітету якось важко було твердою рукою прочистити Стрілецькі ряди, бо й пройдисвіти були повноправним »народом«. Тому безладдя було в казармі Січових Стрільців: ніхто не знав, як далеко сягають його права й відкіля починаються вже обовязки. Це викликало в перших Січових Стрільців невдоволення з отих порядків, яке повернулося проти »Допомогового Комітету« й того його гурта, що заініціював був формування, бо виглядало, що його члени, здебільша колишні старшини, спокійно чекають, поки збереться Січове Стрілецтво, щоб, не працюючи для нього ні трохи, потім прийти на — »готову старшинську посаду«.

Ось так застав Січове Стрілецтво грудень 1917. року. В тому часі українська залога столиці вспіла вже настільки розбігтися, або розложитися, що не вистачало війська для ґарнізонової служби. Січові Стрільці дістали наказ виставляти свої варти в деяких місцях Києва. Але наряд на службу був більший ніж було Стрілецтва на зміну. Серед таких обставин була неможлива взагалі ніяка орґанізаційна праця. Невдоволення росло аж до обурення. Та частина охотників, що прийшла в Стрілецтво ради насущного хліба, потрохи покидала казарму. На їхнє місце приходили нові »добровольці«, які здебільша теж не видержували. »Січово-Стрілецький народ« попробував рятуватися з безладдя тим, що вибрав постійних командирів частин. Але це були дуже молоді й недосвідчені старшини, яких свобода рухів була звязана радами, тож і вони нічого не зуміли направити.

4.

Але був один момент, що спинював розвал Січового Стрілецтва на його починах. Воно було свідком безславного кінця зукраїнізованої армії й перших безчинств збольшевиченої салдаччини у Києві. Тут стрепенувся патріотизм Січового Стрільця і його почуття національних гордощів: він відчував, що серед загального безладдя йому не вільно кинути зброю й відійти з Січового Стрілецтва.

Йдучи до захоплення державної влади в Росії, большевики почали з розкладу московської армії, щоб на перешкоді большевицькому державному переворотові не станули ніякі збройні сили. Большевицька пропаґанда заграла спершу на воєнній втомі війська й кинула гасло:

»Досить війни!« Це гасло прийнялося в міліонових салдатських масах і було причиною ганебного розгрому наступу Керенського в липні 1917. року на Галичину. Потім пішла аґітація проти старшин, яка домагалася, щоби військо розпоряджало само собою при помочі виборних воєнних рад. Коли закріпився радянський порядок у війську, — пішло домагання, щоби й своїх командирів вибірали самі вояки. Зі старшин позривали всякі відзнаки, їх усували й на їхнє місце призначували демаґоґів, що зуміли пірвати салдатську масу на мітінґах. Рядом із цим ішов розвал фронту. Ще в літі 1917. року на фронті пішло »братання« поміж російськими та австро-німецькими вояками під знаком негайного мира. У вересні 1917. року полки вже покидали передові лінії на позиціях і скупчувалися на кватирах. Сотні тисяч вояків тоді самовільно рушили до дому. Пішли безконечні мітінґи, на яких большевики нарешті кинули гасло негайно повалити Тимчасовий Уряд й віддати всю державну владу в руки салдатських і робітничих рад, що підпали цілком під большевицький вплив. В жовтні 1917. року розпочалися бої поміж частинами ще вірними Тимчасовому Урядові й »розбольшевиченими« полками. А що старшинство в своїй масі стояло по боці Тимчасового Уряду, то салдати почали масово розстрілювати їх. Ота боротьба покінчилася 7. листопада большевицьким переворотом у Москві. Зараз же збольшевичені московські озброєні маси рушились зі своїх місць і подалися цілими частинами до дому, несучи на своїх баґнетах большевицький переворот скрізь, куди проходили. Слідом за ними розливалася повінь грабіжів і вбивств.

Пацифістична й радянська пропаґанда большевиків не минула й зукраїнізованих полків. У них теж пішла величезна дезерція до дому. Але в них не прийшло до повного розладу між старшинством і рядовими, бо в зукраїнізованих полках поки-що не прийнялася переворотницька большевицька пропаґанда: рядовик і старшина однаково стояли проти Тимчасового Уряду й за Центральною Радою. Коли в жовтні 1917. року почався збройний большевицький переворот, то скрізь поруч із большевицькими полками виступили проти військ Тимчасового Уряду теж зукраїнізовані. Але після большевицького перевороту в Москві московські збольшевичені полки заявили, що ніякої України ні Центральної Ради не признають і вимагають одностайної большевицької салдатсько-робітничої влади на всю колишню Росію, та виступили збройно проти української влади. Тут на всій Україні ще раз прийшло до боїв, цим разом українсько-большевицьких. Був це листопад 1917. року, час проголошення самостійної Української Народньої Республіки в III. Універсалі Центральної Ради.

Було очевидне, що хвилина вимагає від Центральної Ради рішучих орґанізаційних чинів, бо інакше в анархії втопиться тільки-що проголо-

шена Українська Народня Республіка. Опанувати безладдя, яке на своїх баґнетах несли найтемніші збольшевичені елементи, можна вже було не переконуванням збройних, майже виключно московських ватаг, а такою-ж збройною силою. Але таких заходів не вжила Центральна Рада. Вона »пішла назустріч« нічим із Україною незвязаному чужинецькому большевизмові, стараючись задовольнити його ріжними новими своїми законами. Але це не приносило ніяких успіхів, бо большевики рішили повалити Центральну Раду все одно, яка-б вона не була, щоб обєднати всю колишню Росію одним всеросійським, большевицьким урядом. Пішовши по лінії »мирного переконування« большевиків, Центральна Рада рівночасно начеб-то рішила знищити рештки своєї зукраїнізованої армії. Вона й тепер не обєднала зукраїнізованих частин, розкинених по всій Україні, розумним своїм фахово-військовим знанням, дорослим до завдання, українським національно-військовим головним командуванням. Через те зукраїнізована військова маса не була зреорґанізована, обєднана в нові, відповідні до обставин, дивізії й корпуси зі своїми командними штабами. Необєднані десятки й сотки окремішніх зукраїнізованих частин жили кожна своїм життям, некермована ніякими наказами згори. Навіть у самому Києві численні зукраїнізовані полки, що наспіли були в половині листопада 1917. року на підтримку Центральній Раді, не були взяті твердою рукою центрального командування, яке розуміло-б, у якому напрямку слід зреорґанізувати зукраїнізовану збройну масу, й мало-б доволі сміливости й твердости задуману реорґанізацію систематично перевести. Були й такі зукраїнізовані частини, що прибули були тоді в Київ, яким не лише не видано ніяких наказів, але не призначено помешкання і навіть не достарчено їжі. Центральна Рада не використала теж свого ще не цілком померклого авторитету, щоби во імя спасення України, для якого оце останній мент настав, зажадати від українських військових мас розвязання рад і повного підчинення відповідно згори підібраному старшинству. Навпаки, »Всеукраїнська Рада Військових Депутатів« ужила якраз у тому відповідальному часі всіх засобів, щоби завести ради навіть у таких частинах, в яких вони якось перевелися, підсилюючи цим розклад зукраїнізованого війська.

Не бачучи ціли перед собою, бо ніхто не поставив перед ним можливости швидкої війни проти Московщини за українську державність, покинувши всякі військові заняття, бо ними не вміли зацікавити свого вояку його старшини, пробуваючи у безладді й займаючись хіба тільки мітінґами, без наказів, інколи без помешкання й без їжі, зукраїнізоване військо почало тратити свій порив, дезорґанізуватися й зневірюватися в національну справу. Отже масово розходилось по домах, несучи в серцях розчарування, а то й ненависть до Центральної Ради. Тут до слова

прийшла большевицька пропаґанда й на руїнах авторитету Центральної Ради приймалася в тих рештках полків, що не вспіли розбігтися.

До цієї головної причини розвалу зукраїнізованої армії долучилися ще інші. В першу чергу брак відповідного старшинства. В кількатисячних полках часто-густо було лише по два-три національно-свідомих старшин-Українців, та й то молодших і недосвідчених. Але й вони, залякані недолею московського старшинства, мордованого його-ж салдатами, не вміли владною своєю особистою волею опанувати вояцької маси. Потурали їй у всьому й підлещували, тратячи тим у неї пошану. Тим-то не змогли своїм особистим впливом зліквідувати радянського порядку у війську й замінити його довірям вояків до старшинського проводу. Радянство швидко переросло понад їхні голови, вони опинилися на боці й пізніше, з приходом большевиків, їхні вояки інколи ще тільки спасали їхнє життя, радючи їм утікати, але — не слухалися й не йшли вже за ними.

Останньою причиною була втома війною і бажання вернутися до дому до привичної праці. Таке військо міг повести в бій тільки великий порив або віра в провідників. Але порив вигорів і спопелів, а старшини не вміли стати провідниками. На такий ґрунт упала большевицька пропаґанда і мітінґами — добила військо.

Отак проминули найостанніші два-три тижні після проголошення III. Універсалу, в яких іще можна було гарячковою орґанізаційною працею опанувати останки зукраїнізованого війська й відповідною адміністрацією сяк-так упорядкувати край. В грудні 1917. року вже було запізно. Зукраїнізоване військо розбіглося так, що навіть у столиці України не було ким маґазинів пильнувати. Центральна Рада все ще радила над ріжними »законами«, але їх уже ніхто не читав і не слухав. У цілім краю вешталися озброєні большевицькі ватаги. Грабіжем і безчинствами та пожежами запалала вся українська земля з усіх усюдів.

Почалися безчинства на вулицях самої столиці. Відбувалися тисячні мітінґи, на яких промовці закликали до перевороту проти Центральної Ради за всеросійську большевицьку одностайну владу. Ватаги збольшевиченої салдаччини, що через Київ верталася кудись у глуху Московщину, на вулицях нападали на зустрічних старшин. Вперше тоді зневажувано Січових Стрільців, зриваючи з їхніх рамен »погони«, приписані Центральною Радою для зукраїнізованого війська, на яких Стрільці носили золоті букви »С. С«.

5.

Кінець зукраїнізованої армії й большевицькі безчинства на вулицях Києва лише скріпили національний патріотизм великої більшости

Січових Стрільців. Цим патріотизмом, свідомістю, що не слід підчас завірюхи свавілля розходитися, трималися Січові Стрільці разом, хоч радянське безладдя в їхніх рядах од того не меншало. І хоч до куріня тимчасом прийшов Федь Черник, колишній хорунжий У. С. С., а згодом один із найвизначніших старшин С. С., душа пізнішого Січового Стрілецтва у Білій Церкві, і хоч він на спілку з колишнім хорунжим У. С. С. Андрієм Домарадським, писарем Грицьком Гладким і деякими колишніми рядовиками й підстаршинами У. С. С. почав було змагатися з мітінґовим безладдям, то не міг його поконати, бо на перешкоді стояла нещасна радянська система Січового Стрілецтва. Скасувати-ж її ані на думку не приходило Січово-Стрілецькій масі.

Тут, наприкінці грудня 1917. року, Січово-Стрілецька сотня дістала від Військового Секретаріяту наказ у складі Дорошенківського полку вирушити на Бахмач і роззброїти збольшевичені московські ватаги, що їдучи з фронту там бешкетували. Цей наказ в одну мить перемінив вигляд сотні. Січово-Стрілецька маса нараз оживилася. Зневажене бешкетом на Україні »якихось Москвинів« національне почування Січових Стрільців розгорілося в боєвий порив, Усе, що було в казармі, вхопило за зброю, щоби привести її до порядку перед сподіваним боєм. Сподіваючись боїв, сотня безоглядно підчинилася Федеві Черникові, що прийняв над нею провід. З давніми піснями Українських Січових Стрільців на устах вона вирушила з Києва. В казармах окрім сотенного писаря, що мав приймати нових охотників, не осталося ні живої душі.

Разом із останками зукраїнізованого полку ім. Дорошенка сотня доїхала потягами аж під Михайлівський Хутір. Тут у цьому полку счинився бунт. Його вояцькі ради й мітінґи зажадали негайного повороту назад до Києва, щоб відсвядкувати там Різдвяні Свята. Під впливом домагання полку прийшов із Києва відповідний наказ. Полк завернув назад у столицю і на місці остались лише Січові Стрільці. До боїв не прийшло і на другий день Різдвяних Свят у січні 1918. року Стрільці вернулися у свої казарми. Вернулись Січові Стрільці в бадьорому настрою, але ще більше занархізовані, до чого причинився наказ командира Дорошенківців Капкана підчас роззброювання Москвинів, що все, що Стрільці добудуть — то їхнє. Наслідком того, Стрільці повернули озброєні карабінками, револьверами, шаблями, кинжалами, а навіть зі скорострільними стрічками через плече. Було чимало клопоту з тим, поки вдалося зібрати все це під розписки і зложити в маґазині, як власність Стрільців.

6.

Поки перша сотня Січових Стрільців побувала під Бахмачем, у Київ прибула з Катеринославщини нова, зорґанізована в поверх 200 люда, сотня колишніх полонених Галичан, що працювали в тамошніх рудниках. Рівночасно з »Галицько-Буковинського Комітету« прислано майже вдвоє стільки нових охотників. Наплив такого великого поповнення вимагав швидкої реорґанізації Січового Стрілецтва. Без тривкої влади воно вже не могло обійтися.

Тому »Галицько-Буковинський Комітет« на місце першого командира Січових Стрільців Олександра Лисенка, який тимчасом мусів цілком відійти від Стрілецтва до іншої праці, призначив Василя Дідушка. Але його зразу змінив, бо проти цього назначення рішуче запротестувала перша сотня. В неї, особливо серед колишніх Українських Січових Стрільців, у котрих був старшиною в 1914—1916. рр., він мав дуже лиху славу. Отже назначено третього й останнього командира — Евгена Коновальця.

Рівночасно знад Волги прибули в ряди Січового Стрілецтва колишні старшини Українських Січових Стрільців Андрій Мельник, Роман Сушко, Дмитро Герчанівський, Петро Пасіка, Василь Кучабський, старшини, які поруч Федя Черника й Евгена Коновальця відіграли вирішну ролю не лише для тогочасної орґанізації, але й для всього майбутнього Січових Стрільців. Зустріла їх рішуча ворожнеча прихильників радянського устрою у війську. Вони зразу почали боротьбу проти прибулих старшин, домагаючись від Стрілецької маси, щоб не приняла їх у свої ряди, бо вони »контрреволюціонери« й приїхали »на вигідні посади«. Заворушені ось так Січові Стрільці захвилювалися. Але не вважаючи на зневаги, прибулі старшини вступили рядовиками в Січове Стрілецтво, рішаючи видати бій радам, знищити їх своїм впливом і працею в Стрілецтві та зреорґанізувати його у безоглядно здисципліноване військо.

А зродився в них отой плян щойно на вид радянського безладдя, що його зустріли в Стрілецтві. Бо коли їхали в Київ, їм, що самі вийшли колись із рядовиків Українських Січових Стрільців, була чужа офіцирська психольоґія пересічного австрійського чи російського старшини, котрий не добачував у свому рядовикові людини. В них не було ніяких пересудів у справі радянської системи у війську й виборности старшин. Одне тільки наглядно бачили, що лише високо боєздатне українське військо, все одно, чи воно буде радянське, чи ні, чи матиме виборних, чи призначених старшин, зможе з боями відперти поза межі України московських большевиків, що саме занявши Харків рушили на здобуття Києва. Тому й їхали до Січового Стрілецтва не з тим, щоб у ньому стати старшинами, а з тим, щоби взагалі служити, хоч-би й рядовиками.

Сот. В. Кучабський
в однострою Армії
УНР з 1920 р.

Відділ постачання полку СС.
(по серед. начальник постачання сот. І. Даньків)

Сот. І. Чмола,
в однострою чет. УСС.

Сот. М. Матчак

Полк. І. Роґульський,
в однострою хор. СС.

Музика СС. проходить
вулицями Києва.

Гарматчики СС.

Артилєрія СС. переїздить вул. Львівською.

Полк. Р. Дашкевич, команд. арт. СС.

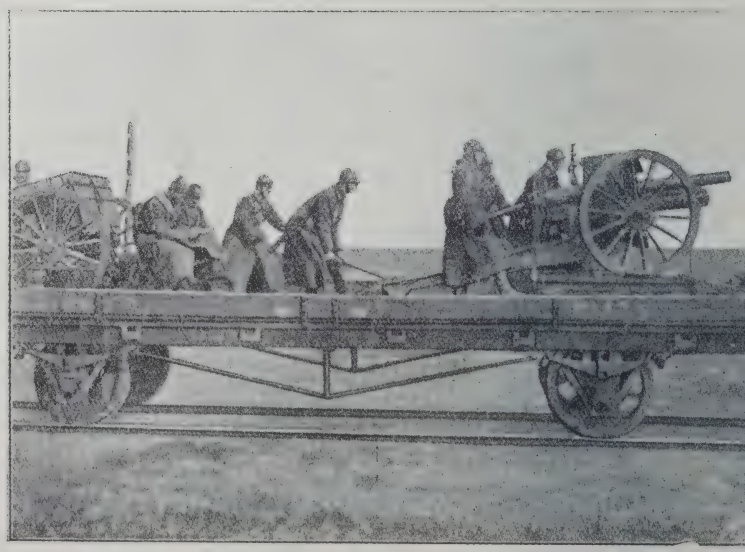

Артилєрія СС. на „площадках“

† Сот. І. Андрух

Сот. В. Чорній.

Чет. Б. Збудовський

Хор. Я. Талпаш

т. І. Даньків, начальник постачання СС.

Один зі скорострілів СС.

Сотня СС.
на вправах.

Сот. Ф. Борис
комдт. і орґанізатор
кінноти СС.

Чет. О. Грабар

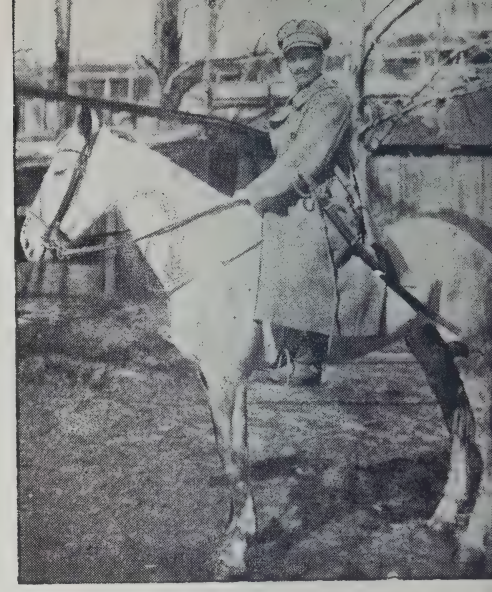

Кіннотчик СС.

Збірка кінноти СС.

Хор. С. Іванець

Пор.
Даниленко

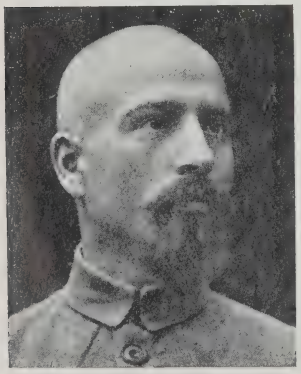

† Сот. Г. Ґладкий

Пор. Л. Савойка

Сот. А. Бялий і чет. Сташинський

Полк. лікар Др. І. Рихло
в розмові з нім. старшиною

Др. Кость Воєвідка
полк. лікар

о. С. Гребенюк
духовник СС
(в однострою УГА)

Санітарна поміч С. С.
по серед. полк. лік. Др. І. Рихло, та його заступ.
сан. старш. Гілецький

Перед приютом СС.

Приют СС. в Києві
при вул. Львівській

Сот. П. Пасіка

Казарми СС. при вул. Львівській у Києві

Перші борці за волю України (І. сотня СС.). Вони здобули старокиївський участок, а потім з гайдамаками арсенал.

Полк. Роман Сушко

Старокиївський участок.

Київський арсенал, що відіграв визначну ролю у київських боях в початках 1918 р.

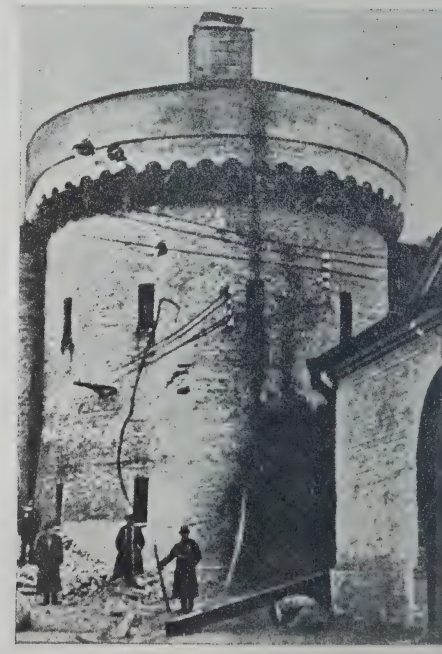

Сот. О. Думін

Стежа СС на вул. Велико-Володимирській підчас боїв за Київ.

Бій Січових Стрільців з большевиками на „Сінній Площі“ у Києві. – Мал. О. Курилас.

Стійки СС. при ваґонах українського Уряду

Відділ охорони правительства України т. зв. Залізна Бриґада.

Коли-ж побачили радянське безладдя, рішили, що не такого війська треба Українській Державі і що, коли-б їм була дана змога, вони повели-б Січове Стрілецтво краще ніж ради.

До знищення рад готувалися старшини, але й знищити старшин рівночасно рішалися й »радянці«. 18. січня 1918. р. чотири дні після приїзду старшин знад Волги, сотні Січових Стрільців перейшли в нові казарми у Духовній Семінарії, що над Подолом, а вже на другий день після того Курінна Рада скликала віче всіх Стрільців, щоб рішили, як їм бути: з радами чи зі старшинами. На віче запрошено голову Всеукраїнської Ради Військових Депутатів, щоби своїм авторитетом переважив перемогу на бік рад.

7.

19. січня 1918. року пополудні почалося в одній із саль Духовної Семінарії віче в присутности майже 600 Січових Стрільців. Курінна Рада склала тут звіт з своєї діяльности й після того з дуже різкими промовами виступили деякі вороги старшинства. На зібраних в одному кутку старшин показували як на »офіцирів«, що хочуть віднови давнього, хоч би й царського режіму, і як на карієристів, ласих лише на посади, яким добро Української Держави й народу не в голові. Закликували Стрільців, щоб вибрали нову раду, а всяких »панів« прогнали від себе »як собак«. Підчас ось таких демаґоґічних промов, звернених проти людей, яких самі-ж промовці бачили вперше в свому житті, за те лише, що вони колишні старшини, напруження віча росло. Озвалися оклики обурення. Були хвилини, коли видавалося, що розярена юрба прожене гурток старшин, не вислухавши його. Тут виступили старшини. Вони змалювали большевицьку грозу, яку бачили по дорозі в Київ на власні очі, що кровю й руїною значучи свої сліди якраз рушила з Харкова й Курська на підбій України. Представили безладдя й розвал на самій Україні та її нездібність оборонитися військом, бо його вже нема. Зясували шкідливість радянства у війську й сміливо назвали його зрадою національній справі. Заявили вкінці, що почуваються на силах вести Січових Стрільців, але вимагатимуть сліпого послуху, бо тверді будуть їхні накази. Були це надзвичайні промови у ті часи. Ніколи ще Січовий Стрілець не чув, щоб хто поважився так сміло зневажувати радянські святощі революційного війська й так твердо й безоглядно ставити до війська домагання: сліпо підчинитися напевно твердим і неприємним наказам. А говорили старшини з таким огнем, ні трохи не підхліблюючи юрбі, а навпаки так рішуче й отверто розкриваючи хиби зібраної перед ними маси, що глуха мовчанка залягла

серед кількохсот Січових Стрільців і ні один оклик не перебив промов. Під переможним вражінням отих отвертих промов старшин і деяких Стрільців, зокрема УСС-ів, Січове Стрілецтво пішло всією масою й майже однодушно за здебільша ще незнайомими йому в тому часі старшинами. Не помогли погрози Голови Всеукраїнської Військової Ради, що зукраїнізовані полки обезброять Січових Стрільців. У відповідь на його погрози Стрільці лаяли його зрадником, саму-ж погрозу приняли сміхом.

І так: останнє віче Січових Стрільців майже однодушно скасувало вояцькі ради в Стрілецтві й рішило, що Січове Стрілецто підчиниться без ніяких розмов тим старшинам, що будуть назначені Командуванням. Повинна була залишитися лише т. зв. »Стрілецька Рада«, зложена з Командира всього Січового Стрілецтва й командирів Стрілецьких сотень і тих старшин, яких вони підберуть собі самі, щоб рішати всі справи засадничого для Стрілецтва значіння.

Так почалася Стрілецька Рада, що потім відіграла немаловажну ролю, як дорадчий орган, до якого Стрілецький Командир відкликався в особливо важних, головно політичних, справах.

Оте останнє віче покінчило період »первопочинного хаосу« в Січовім Стрілецтві. Тепер воно ввійшло на той певний шлях безоглядно здисциплінованого війська, з якого пізніше старалося вже не сходити.

III. СІЧОВЕ СТРІЛЕЦТВО НА ПЕВНОМУ ШЛЯХУ.

І справді: твердо повели Стрілецькі старшини своїх Січових Стрільців. Плян реорґанізації Січового Стрілецтва зараз же після віча виробила Стрілецька Рада, в яку ввійшли Евген Коновалець, Федь Черник, Андрій Мельник, Роман Сушко, д-р. Кость Воєвідка, Іван Чмола і Василь Кучабський — усі (за виїмком Евгена Коновальця) старшини У. С. С. Вони рішили, що Січове Стрілецтво мусить згуртувати лише дуже добірний і високо боєвий елємент. Тому зараз же на другий день після останнього віча Січових Стрільців почалася »чистка« Стрілецьких рядів. Стрільцям предложили до підпису дві заяви: одну, що боротимуться проти Австрії, якщо такий наказ буде, і другу, що безоглядно підчиняться наказам Командування, яке має необмежене право карати за проступки. Коло 80 »добровольців« відмовилося підписати одну чи обидві заяви. Їх зразу віддалили з казарми. Але не викинули зі Стрілецтва ні одного недавнього ворога старшин, якщо підписав вимагані заяви. Тут Стрілецька Рада вийшла з засновку, що вони здебільша революційні ідеалісти, отже як елємент високо ідейний корисні для Стрілецтва. При цьому не сумнівалася, що вони самі підчиняться старшинам, як тільки побачать їхню працю.

Після того вийшов наказ, що назву »Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців« змінюється на »1. Курінь Січових Стрільців«. При цій зміні назви Стрілецька Рада вийшла з засновку, що Січове Стрілецтво повинно стати військом всієї України, доступним для синів усіх українських земель. Його-ж метою обєднати всі українські землі в одну Українську Державу й тому воно мусить відкинути зі своєї назви всякі галицько-буковинські окремішности, сліди австро-російського кордону. До нової назви додано чергове число, бо була очевидна можливість і потреба значно поширити Січове Стрілецтво поза межі одного куріня. Командиром усього Стрілецтва залишився Евген Коновалець. Командування пішим курінем доручено Андрієві Мельникові.

Стрілецтво поділено на частини: курінь піхоти, зложений із двох сотень, кожна з поверх 200 вишколених боєвиків під командуванням Романа Сушка й Івана Чмоли, і запасної сотні, зложеної лише з поверх

100 немуштрованих іще молодих галицьких »біженців«, під командуванням Василя Кучабського; сотню скорострілів, на яку складалося ок. 150 колишніх скорострільчиків, під командуванням Федя Черника; відділ гарматчиків, завязок майбутньої Січово-Стрілецької батареї, зложений із 12 Стрільців здебільша найзавзятіших »радянців«, під проводом Романа Дашкевича. Д-р Кость Воєвідка, давній лікар У. С. С., почав орґанізувати санітарну частину Січового Стрілецтва й шпиталь. При запасній сотні закладено евіденційну канцелярію. Орґанізацію канцелярського діла при командуванні Січових Стрільців доручено Грицькові Гладкому. Потрохи також наладив господарську справу Січового Стрілецтва Іван Даньків.

В реорґанізації Січового Стрілецтва і пізніше за ввесь час його існування немалі заслуги поклали молодші старшини, майже всі колишні У. С. С.: піхотинці: Роман Харамбура, Андрій Домарадський, Михайло Матчак, Дмитро Герчанівський, Петро Пасіка, Осип Думін, Федь Микуляк і Микола Бісик; скорострільчики: Василь Глова, Петро Сагайдачний, Василь Соловчук, Михайло Турок і Микола Василенко — один із перших наддніпрянських старшин у Січовому Стрілецтві, та гарматчик Михайло Курах.

Заходами Командира Січового Стрілецтва куріневі облекшено службу в місті, обмежуючи її лише до кількох варт, як ось: для особистої охорони у неспокійній столиці Голови Центральної Ради професора Михайла Грушевського, при Управі Київської Воєнної Округи і ще в декількох найважніших місцях. Це дало змогу перевести інтенсивну внутрішньо-орґанізаційну працю в Стрілецтві.

Заведено тривку внутрішню службу на всю казарму й у сотнях, відповідальну за точне виконання наказів у справі ладу в казармі. Точно управильнено життя Стрільців, визначено відповідний час для відпочинку, муштри й інших занять та вільного виходу в місто. На місто дозволено виходити у вільних годинах лише тим Стрільцям, що були бездоганно одягнені. Звернено велику увагу на зверхній вигляд і чепурність казарми. Щодня велась кількагодинна з кожним днем гостріша муштра. Пішло теж теоретичне військове навчання й розмови, в яких старшини виясняли актуальні в тому часі політичні питання. Уся ця пряця була така інтенсивна, що її добрі наслідки показалися вже всього кілька днів пізніше підчас боїв за Київ.

Система відношення до Січово-Стрілецького рядовика, прийнята Стрілецькою Радою, опиралася на ось яких принципах:

1. Всяка демократизація устрою — але не духа — армії шкідлива. Армія мусить бути цілком централістичною установою, в якій відповідальність є лише перед зверхниками, ніколи перед підчиненими.

2. Дисципліни в революційній армії не можуть творити ні мертві приписи, ні кари, лише: віра в одну ідею, особистий вплив старшини на його підчинених, як розумної і владної одиниці, військові заняття, внутрішній лад, точно означений наказами, та культурно-освітня праця.

3. Основною ідеєю Січового Стрілецтва є: »Самостійна Українська Народня Республіка зложена з усіх українських земель, із таким внутрішнім устроєм, який вирішить вільна воля українських громадян без впливу війська з його насильницьким баґнетом«. В цій ідеї повинні виховувати Січового Стрільця його старшини, щоб він завсіди знав, за віщо повинен збройно боротися. Зі Стрілецьких рядів слід безпощадно викинути кожного, хто не є готовий за цю ідею полягти, во імя засади — »якість перед скількістю«.

4. Від Стрілецького старшини вимагається: щоби терпів усі ті незгодини, які терпить його Стрілець, чи в бою, чи в мирі, і так особистим прикладом скріплював витревалість рядовика; щоб завше відносився до свого Стрільця привітливо і з рівним настроєм, але не входив із ним у тісні товариські, »фаміліярні«, зносини, бо вони підкопують його повагу, отже й дисципліну, і щоб не потурав настроям і бажанням вояцької маси, якщо вони шкідливі для військової справи, але завжди йшов назустріч бажанням своєї частини, щоб зробити сіре життя в казармі ріжноманітним і приємним; щоб рішуче вмів виступити проти безладдя, навіть коли-б такий виступ погрожував його життю; щоб у бою був прикладом сміливости й холоднокровности, не вагаючись для прикладу наражувати своє життя; щоб у виконанні своїх обовязків був взірцем самопосвяти. Прикмети старшини революційного війська ціняться вище його фахово-військового знання. Тому старшини займанщицьких армій — австрійської та російської — мусять починати свою службу в Січовому Стрілецтві від рядовика, щоб доказати, що справа збройної боротьби за українську державність їм цінніша від їхнього старшинського ступеня, й виявити такі прикмети характеру, в першу чергу почуття обовязку на підрядних постах, які доказували-б його здібність стати старшиною теж у Січових Стрільцях.

5. Брак військового заняття розвалює військо. Час вояки мусить бути заповнений так, щоби вільних годин у нього було менше, ніж занятих.

6. Ніяких провин, зокрема провин проти дисципліни, не можна лишати безкарно. Найменшою карою є докір старшини, найбільшою — виключення з рядів Січового Стрілецтва. Тілесних і принизливих кар Стрілецтво не знає ніяких. Але всякі кари (з рівночасним виключенням із Стрілецьких рядів) і кара смерти є допущені за всяке свавілля у відношенні до мирного населення, бо безчинства руйнують дисципліну й перемінюють військо в озброєну юрбу.

7. Виховання Січового Стрільця повинно викликати в нього в першу чергу почуття особистої чести, в другу — почуття гордощів на Січове Стрілецтво, бо це необхідні й підставові прикмети доброго вояки. Інтенсивною культурно-освітньою працею слід поширити світогляд Січового Стрільця, бо чим вояк більше освічений, тим кращий.

Ось принципи, з якими Стрілецька Рада бралася за реорґанізацію Січового Стрілецтва. Січове Стрілецтво завсіди старалося бути їм вірне, видосконалюючи їх у періодах своєї спокійної орґанізації. Найдосконаліше всі ці засади були вжиті в Білій Церкві перед повстанням проти Гетьмана й виховали тоді такого залізного Січово-Стрілецького вояку й боєвика, який перейшов до історії, як гордість всього українського визвольницького здвигу у рр. 1917 — 20.

Посторонні глядачі звичайно клали здисциплінованість і реґулярщину Січових Стрільців на рахунок їхнього галицького походження та думали, що вона була-б неможлива з Наддніпрянцями. Тимчасом Січове Стрілецтво пізніше дуже значно було поповнилось наддніпрянським елементом, не змінюючись від того ні трохи. Не походження, а всебічно передумана і вперто виконувана совісними й численними старшинами система виховання вояки, ось що зробило тогочасне Січове Стрілецтво ориґінальною появою на Україні.

Так-то старшини створили Січове Стрілецтво й таке Січове Стрілецтво виступило кілька днів пізніше в бою на вулицях Києва та спасло Центральну Раду, а з нею й усю тогочасну українську державність. Коли-б слідами Січових Стрільців бодай у час його реорґанізації пішли були всі інші українські частини, що були ще в Києві, то — бути може — відперта-б була перша большевицька навала з України самими лише українськими силами, а тоді вся українська історія може пішла-б була іншим і щасливішим шляхом.

Тимчасом скасування рад у Січовім Стрілецтві і заведення в ньому твердого, назверх »старорежімного«, хоч по суті нового й дуже революційного ладу, поставило проти Січового Стрілецтва одностайним фронтом усю українську залогу Києва. Під впливом Всеукраїнської Ради Військових Депутатів дехто навіть відгрожувався збройною силою розігнати Січово-Стрілецьке »контр-революційне« гніздо. Це не лякало Січових Стрільців, бо тепер вони почувалися такою силою, якій здезорґанізовані військові частини всього Києва не були страшні. Ворожість київської залоги лише зіспоїла Січових Стрільців: вони почали почуватися чужо серед розбурханих хвиль безладдя й чимраз більше робилися здібними піти пробоєм хоч би — проти всіх. І такі почування немало скріплювали боєздатність Стрілецтва.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

IV. ПЕРШІ БОЇ СІЧОВОГО СТРІЛЕЦТВА ЗА КИЇВ.

Признаки грядучого большевицького перевороту у Києві. Наступ московських большевиків на Україну від Харкова й Курська. 1. сотня Січових Стрільців у поході на Лівобережжя. Большевицьке повстання в Києві. Січові Стрільці в бою на вулицях Києва. Перший день бою. Другий день бою. Третій день бою. Четвертий день бою. Пятий день бою. Січові Стрільці в боях за Печерський Арсенал. Сумерк столиці.

1.

Після упадку російського Тимчасового Уряду перед Україною зявився другий ворог: московські большевики.

Приготовляючись повалити на Україні Центральну Раду, большевики пильно старалися перехилити на свій бік незначні рештки зукраїнізованих полків і те їм із деякими зукраїнізованими частинами вдалося. Але головною силою большевицького перевороту в Києві мав бути в першу чергу цілком змосковщений київський »люмпенпролєтаріят«, у другу-ж не менше змосковщене справжнє робітництво. Отже пішло приспішене зброєння головно передмійської голоти. Означало воно що-ночну стрілянину на окраїнах столиці й безупинні грабіжі та вбивства. Отак у січні 1918. року запалювалася пожежа, яка швидко мала спалахнути полумям перевороту: Центральна Рада опинилася на берегом безодні.

Для оборони ладу в столиці український уряд мав: дуже ненадійну міліцію, що прийшла на місце давньої поліції, зложену здебільша з дуже підозрілого елєменту, в якому часто-густо траплялися звичайні злочинці; непевні рештки декількох зукраїнізованих полків, які здебільша цілком відмовлялись іти проти »народу«, що оце грабував і мордував по ночах; і »Вільне Козацтво«, з військового боку дуже слабко зорґанізовані відділи народньої міліції, зложені з громадян-охотників, між якими, як це зрештою мусіло бути у великомійськім добровольчім відділі, теж немало було темного елєменту.

Технічна орґанізація ладу осталась по суті в руках давніх поліцейських із царських часів, що високою моральною вартістю не відзна-

чалися. Ота столична адміністрація з кожним днем чимраз виразніше відчувала, що тратить ґрунт під ногами, а з початком січня 1918. року в неї помічалась вже така нервозність і непевність, що очевидним було, що в обличчі вирішних подій вона покажеться так само нездарна, як царська адміністрація на початку революції в березні 1917. року. Але поки-що вона все ще безсистемно пручалася, силкуючись обезброїти населення київських передмість.

До обезброєння вживали міліції, Вільних Козаків і Січових Стрільців. Інші військові частини вже не виконували наказів, особливо, коли вони були звернені проти »народу«. Підчас декількох обезброєнь показалося, що деякі міліціонери, а може й дехто зі слабо зорґанізованих Вільних Козаків, не так за зброєю шукають у помешканнях, як за — цінними річами. Пригадком найдену зброю — особливо ціннішу — ховали собі або роздавали своїм знайомим. В одному штабі міліції, що кермував обезброєнням, заливали горілкою непевність завтрішнього дня й частували нею частини, що були в його розпорядженні. Січово-Стрілецький рядовик паленів із сорому, бачучи ці практики, й обурювався. Його обурення дійшло нарешті до того, що почав погрожувати отвертий бунт: що Січові Стрільці відмовляться виконувати накази своїх старшин у справі обезброєння. До того-ж слід було побоюватися, що морально слабші елементи, від яких напевно теж і Січове Стрілецтво не могло бути цілком вільне, як зрештою всяка добровольча частина в часі революційної завірюхи, від участи в такім обезброюванні здеморалізуються, тим більше, що легко могли уникнути контролі старшин і товаришів. З уваги на те, Командування Січових Стрільців рішуче заявилося 24. січня 1918. року перед Начальником Київської Воєнної Округи, якому підлягало, проти дальшого вживання Січових Стрільців до обезброєння столиці. Акція обезброєння припинилася цілком, хоч і до того вона не мала ніякого практичного значіння для забезпеки столиці перед переворотом.

2.

Поки таке діялося в столиці, у другій половині січня (н. ст.) вирушили з Харкова й Курська на Київ відділи большевицького війська під проводом Муравйова, Антонова й Коцюбинського, в силі може до 10.000 люда з гарматами. Ішов той наступ ніби-то з наказу совітського уряду України, що почав існувати в Харкові ще з перших часів захвату влади большевиками в Москві. На ділі-ж війну проти України повів московський большевицький уряд здебільша таки московськими збройними ватагами. У відповідь на цей московський поход Центральна Рада

поки-що проголосила 22. січня 1918. року своїм IV. Універсалом повну державну незалежність Української Народньої Республіки. Але все ще нічого не зробила, щоби проголошену державну самостійність ще й оборонити. Зукраїнізовані полки ніде не ставили ніякого опору большевицьким ватагам, заявляючи »нейтралітет«, а то й переходючи на їхній бік, щоб валити Центральну Раду. З отих зукраїнізованих полків наспівали в Київ лише невеликі відділи старшин і свідомих важкої руїни козаків по кілька десятків із кожного полку. Але вони навіть у цей грізний час даремне шукали в столиці хоч якої військово-орґанізаційної праці Військового Секретаріяту і здебільша розходились до дому. Лише декому з них пощастило зустріти не розложену ще до краю військову частину й пристати до неї.

Коли-ж прийшли вістки про те, що большевики зайняли вже Полтаву й таки поважно завзялися добути теж Київ, у столиці на швидку руку почав формуватися »Лівобережний Кіш« під проводом Симона Петлюри для походу на Слобожанщину. У двох-трьох днях до нього записалося біля 600 охотників, здебільша втікачів із лівобережних зукраїнізованих полків. Із них вибрано лише 250 мужа, гарний, високо-боєвий елємент, зложений здебільша з колишніх старшин, і сформовано з них »Загін Червоних Гайдамаків«. У склад Коша ввійшла теж зукраїнізована київська юнацька школа, ок. 150 юнаків, під назвою »Загін Чорних Гайдамаків«. Відріжнялися оба загони тим, що Гайдамаки одного носили червоні, другого-ж чорні шлики на шапках.

Поки цей Кіш формувався, большевики наблизилися від Курська вже лише на 150 верст, а що ніхто не спинював їх, то була небезпека, що потягами преспокійно підїдуть під столицю й накриють Центральну Раду шапками. Тут уряд заметушився і по свому зрозумівши справу збройної оборони України — вислав проти них те, що йому якраз припадково попало під руку: була це сотня квіту української молоді, найідейнішого українського студентства в Києві, цілком немуштрованих юнаків, що бачучи руїну України, з власного почину, лише декілька днів тому, почали були формуватися для збройної оборони української землі в т. зв. »Студентському Полку Січових Стрільців«. Кинено цю сотню на фронт, хоч при розумній орґанізації в самому лише Києві можна було набрати не менше колишніх вояків Українців, аніж було всієї большевицької »армії«, що наступала на Київ, і сформувати їх у більш-менш міцно здисципліновану частину за один-два тижні. 29. січня 1918 р. большевики оточили були Студентську сотню під Крутами і в більшости там вимордували.

3.

У часі, як українські студенти їхали з Києва на Крути по свою смерть, 1 сотня Січових Стрільців, у складі коло 200 боєвиків під командуванням Романа Сушка, дістала наказ 23. (н. ст.) січня 1918. року виїхати в Яготин у 90 верстах од Києва по залізниці на Полтаву. Там повинна вона була перейти в розпорядження командира відтинку фронту Захарчука. Туди-ж рівночасно виїздила теж сотня Чорних Гайдамаків. Командування Київської Воєнної Округи, що видало наказ, очевидно, не подбало, щоб на стації в Києві був приготований потяг. Сотня мусіла через саботаж залізничників сама приготовляти ваґони для себе й сама мусіла в Дарниці подбати за вугілля для паровика. Тому щойно в ночі з 25. на 26. січня прибула в Яготин. Тут Чорним Гайдамакам наказано разом із одною четою Січових Стрільців ударити на большевицькі сили, що стояли 30 верст далі на схід під ст. Кононівкою. Решта сотні Січових Стрільців повинна була охватом противника піддержати наступ. Але поки сотня вспіла вирушити, щоб виконати своє завдання, наспів другий наказ: не дожидаючи чети, приділеної до Чорних Гайдамаків, вона повинна негайно податися назад через ст. Дарницю на ст. Бобрик, де Симон Петлюра вже стояв із Червоними Гайдамаками. Причина: большевики перебили під Крутами Студентську Сотню і, не маючи нікого проти себе, нестримно йдуть на Київ від Ніжина.

Згідно з наказом, сотня в повній боєвій готовости, зі скорострілами, готовими до стрілу на площадках, пустилася в дорогу, бо невідомо було, чи поки прибуде в Дарницю, шлях не буде вже відрізаний большевиками. Але без перешкод доїхала до Дарниці, а відтіль на північ до ст. Бровари. Ось тут на гарячім учинку переловила підривника зі зукраїнізованого полку ім. Наливайка, розташованого в містечку Броварах, який намагався висадити потяг Січових Стрільців ладунком піроксиліни в повітря. Підривника доставили до штабу Лівобережного Коша в Бобрику і там він признався, що розаґітований большевиками Наливайківський полк, про якого існування в Броварах ніхто в штабі не знав, у силі 1400 баґнетів збірається вдарити на Київ проти Центральної Ради. Отже сотню Січових Стрільців, скріплену 12 Червоними Гайдамаками, вислано обезброїти Наливайківців.

Дня 1. лютого досвіта сотня Січових Стрільців прибула до Броварів. Тут несподівано захопила всю варту Наливайківців на стації, що мала пильнувати, чи не наближаються по залізниці які частини Центральної Ради. Після того сотня заховалася в містечку, а її командир Роман Сушко порозумівся зі старшинами Наливайківців, щоб помогли. Вранці вдалося, при допомозі цих старшин, заманити ввесь полк при зброї на

мітінґ. Тоді нараз появилася сотня Січових Стрільців і, оточивши мітінґ, примусила 1400 озброєних салдатів цього полку скласти зброю. Зібрано 2500 крісів, 75 скорострілів і 8 гармат при великім іншім воєннім матеріялі. Глибоко вразила ця подія Січових Стрільців. Ось на Україну надвигається чужинецька орда, а вони мусять обезброювати міцний, таки український полк. До того-ж полк складає свою зброю в переконанні, що її відбірає частина Чехо-Словацького Леґіону, бо здисциплінованість Січових Стрільців зробила на нього враження, що вони — чужинці.

Ледви виконано цей наказ, як наспів другий: »Негайно знищити зібрану зброю і податися назад у Дарницю. В Києві большевицьке повстання«. Січові Стрільці спалили зібрану зброю, поливши її нафтою, і скріплені відділом 60 старшин і козаків колишніх Наливайківців, що з полкових коней сформували відділ кінноти, в ночі з 1. на 2. лютого вирушили в Дарницю.

Після того, як сотня Січових Стрільців мусіла повернути назад під Київ, уже не могло бути мови про наступну акцію Чорних Гайдамаків під ст. Кононівкою. Вони окопалися довкола цієї стації, а чета Січових Стрільців далі впереді по залізничому шляху, рішивши відборонюватися, як довго буде можна. Ота залога Кононівки легко відбила наступ передових сил большевицької навали й примусила її розвинутися в повній її силі — майже яких 6000 піхоти в трьох розстрільних із відділами кінноти по боках. Билися тут Січові Стрільці з великим гумором, бо зразу після першого Стрілецького вогню всі три розстрільні противника змішалися в безладді, перестрілюючи одна одну. Та трусливість большевицької орди показувала, як легко можна було-б розбити й викинути з України першу большевицьку навалу, коли-б у свій час була зібрана хоч би й кількатисячна лише, але міцно здисциплінована й боєва українська армія. Довго ось так тримали Чорні Гайдамаки й Січові Стрільці Кононівку, поки противник не оточив їх майже одностайним перстенем. Тоді обсадили потяг і відстрілюючися на всі боки, в останній мент без втрат покинули стацію, поки большевикам удалося зірвати рейки на шляху назад у Київ.

4.

Поки на Лівобережжі українські відділи як могли спасали положення, в Києві вибухло отверте большевицьке повстання, що мало на меті розгромити українські сили, а принаймні влекшити московським большевикам здобути столицю. Почалося воно з того, що київська »Рада

Робітничих Депутатів«, зложена майже виключно з місцевих Москвинів, зажадала уступлення Центральної Ради й передачі всієї влади большевицьким »совітам«. Дня 27. січня озброєні большевики заняли Арсенал. Із кожною годиною заворушення поширювалось і нарешті одностайним перстенем захопило всі передмістя столиці та почало посуватися чимраз ближче до її центру. 28. січня в большевицькі руки попали всі київські залізничі двірці, а 29. сколихнувся Поділ, відкіль уже вранці вирушили збройні ватаги на здобуття середини міста з будинком Центральної Ради внизу по вулиці Великій Володимирській. Того дня й почалися в Києві отверті й люті вуличні бої.

На ультимат большевиків Центральна Рада відповіла проголошенням воєнного стану в Києві, при чому вся влада опинилася в руках — по тогочасній термінольоґії — »Особливого Коменданта« М. Ковенка. Той же Особливий Комендант повинен був кермувати збройною обороною Центральної Ради й розбиттям большевицького повстання. Але кермування українською боєвою акцією Особливим Комендантом було в перших днях боїв у Києві доволі мітичне, бо — як усе на Україні від початку революції 1917. року — оборона Центральної Ради розвивалася »стихійно«, »всім народом«, і »сама собою«. По наказу Особливого Коменданта з дня 7. лютого (25. січня ст. ст.) 1918. року судячи, не вчислюючи Січових Стрільців і Лівобережного Коша, в обороні Центральної Ради брало того дня участь цілих пять давніх зукраїнізованих полків, усіх разом 478 чоловіка, й цілих сім ріжних окремішніх відділів і загонів, із яких найсильніший був відділ Вільних Козаків (200 чоловіка), всіх разом — 620 боєвиків. Не вчислені тут рештки найріжніших колишніх технічних військ: важких і легких бриґад артилєрії, панцирників, скорострілів, інжинірних і авіяційних відділів, які напевне всі разом не мали більше як 200 мужа. У перших днях большевицького повстання було ще гірше, бо вже підчас боїв поодинокі малесенькі відділи злучилися були в спільні загони. Ось так полки, загони, відділи й поодинокі громадяни — військові й не-військові, студентська молодь і старики, здебільша без нічийого наказу, озброєні збіралися першого й другого дня боїв біля Центральної Ради й залягали в бій, де і як кому було видко. Щойно в самому розгарі боїв оборонці Центральної Ради звязалися у фронт, підчинювались наказам командирів з їхньою »стихійною ініціятивою« і через них попадали в звязок і під керму Особливого Коменданта. Але навіть тоді ні цей звязок ні керма не мали великого практичного значіння. Фактично вся боротьба з українського боку велася занадто вже безпляново і »стихійно« та »по приватній ініціятиві«. Тим-то, хоч на оборону Центральної Ради першого дня бою 29. січня 1918. року явилося, не рахуючи Січових Стрільців,

може яких 1000 люда, їхні боєві успіхи без уваги на велику інколи хоробрість одиниць, не могли бути значні. До того-ж оте »стихійно« заімпровізоване громадянське військо, не зіспоєне одностайною орґанізацією й без харчевого довозу, було дуже пливке: оборонці Центральної Ради билися, розходилися по домах, щоб відпочити, і знов приходили битися. Билася ось так озброєна юрба високо патріотичних, іноді геройських одинииь. Орґанізованими одиницями були лиш рештки Богданівського полку, який у своїх казармах на Печерську був увесь час прикований до Арсеналу, з яким без перерви змагався, і полк імени Костя Гордієнка, який на самі бої наспів з російського Західного Фронту та відразу виступив до бою в обороні Центральної Ради.

Проти Центральної Ради йшли московські технічно-військові частини, як ось ріжні інжинірні, гарматні, авіяційні і т. п. відділи, цілий, доволі сильний і ще немало боєздатний давній зукраїнізований полк Ґеорґієвських Кавалірів і частини інших зукраїнізованих полків, але головною силою були зорґанізовані большевиками ватаги московського столичнього населення. Всього разом большевики мали напевно декілька разів численнішу силу, ніж оборонці Центральної Ради. До того-ж їхня сила була краще зорґанізована, бо, підготовляючись до повстання, большевики заздалегідь приготували штаби з окремими завданнями, які повинні були кермувати підчиненими їм заздалегідь ватагами й частинами. А оборона Центральної Ради не була взагалі приготовлена.

Тим-то не диво, що рішальну й найголовнішу ролю у здавленні большевицького повстання відіграли Січові Стрільці. У них була сильна, військова орґанізація й доцільна акція, передумана їхнім Командуванням, в якій кожний крок і кожний удар був обчислений. Але Січові Стрільці не зразу й не сліпо кинулися були в бій, як тільки 27. січня починалася була в столиці розруха. Не визнаючись в тогочаснім хаосі українського політичного життя на Наддніпрянщині, Січові Стрільці були заскочені большевицьким переворотом, усе ще не знаючи, хто його робить — ліві українські революційні партії чи московські большевики. На цю непевність Січових Стрільців вплинуло хитання самої таки Центральної Ради від часу большевицького листопадового перевороту в Москві та її спроби примиритися з московським большевизмом у »всеросійський одностайний революційний фронт«. Поміж тогочасними заявами й поглядами лівиці Центральної Ради й большевизмом важко було Січовим Стрільцям, що в тому часі ще не знали нюансів ріжних політичних течій, схопити ріжницю. До того зукраїнізовані полки здебільша заявляли »нейтралітет«, лише згодом і постепенно виступаючи проти большевиків уже підчас боїв. Особливий же Комендант М. Ковенко почав було свою боротьбу з переворотом від того, що самовільно за-

арештував у самій салі Центральної Ради й підчас її нарад кількох лівих українських соціялістів-революціонерів. Усе те складалося так, начеб-то розруха в столиці була внутрішньо-політичною справою самого українського громадянства. Отже Січові Стрільці не почувалися в праві встрявати в неї, тим більше, що їхньою засадою було, що про устрій Української Держави повинно рішати само громадянство без ніякого вмішування війська. А це громадянство поки що лише поділилося на два збройні табори, які, не рахуючи незначних місцевих сутичок, два перші дні перевороту 27. і 28. січня один проти другого в бій не виступали. Розваживши все це, Стрілецька Рада, що зібралася на вістку про заворушення в місті, рішила, що поки розглянеться в положенні, Стрілецтво мусить заховати вичікуюче становище. Згідно з цим рішенням Командир Січового Стрілецтва наказав лише дуже гостре боєве поготівля й заборонив Січовим Стрільцям у ніякому разі не вмішуватись активно в події та не відповідати на ніякі провокації, з чийого боку вони не були-б, а спокійно чекати на дальші розпорядки.

Цей наказ виконано з цілою строгістю. Бо ось, коли вечером 28. січня на одну з повертаючих у казарму Стрілецьких варт із одного будинку по Інституцькій посипались кулі і вбили одного Січового Стрільця, то його товариші лише мовчки підібрали трупа навіть не відстрілюючись, ні не шукаючи душегуба. Не відповіли теж Січові Стрільці ні одною кулею на обстріл своєї казарми з боку Подолу, ні на стрільбу по Стрілецьких харчевих грузовиках біля товарової залізничої стації. Чекали на наказ.

Тимчасом Стрілецтво було на ділі беззбройне. В казармі було обмаль скорострілів і набоїв. Щойно другого дня завірюхи й третього вранці вдалося одному Стрілецькому грузовикові кілька разів пробратися на товарову стацію, вже заняту большевицькими повстанцями, й за кожний раз, користуючись тим, що большевики вважали його своїм, вернутись відтіля зі скорострілами й набоями. Тут у казармі закипіла праця в день і в ночі. Прочищувано заіржавлені скоростріли, набивано скорострільні ленти й випробовувано справність зброї. Разом із тим ішла інтенсивна боєва муштра на подвірі казарми. З новобранцями »біженцями« почали вишкіл від того, як стріляти з кріса і як поводитися в бою. Третього дня, 29. січня ок. полудня, Січове Стрілецтво стояло готове до бою.

Вранці того дня Командир Стрілецтва Евген Коновалець і командир пішого куріня Андрій Мельник відїхали в Центральну Раду й Командування Київської Воєнної Округи, якому безпосередньо підлягали, щоб дістати останні інформації. Тут запевнилися, що українські ліві партії в перевороті участи не беруть і що він є ділом лише московських большевиків. Виступ Січового Стрілецтва для оборони Централь-

ної Ради був рішений. Евген Коновалець заявив у Всеукраїнській Військовій Раді, що Стрільці виступають проти большевиків і після того разом із Андрієм Мельником чим швидше подався до Стрілецької казарми. Большевицькі наступні відділи з Подола появилися якраз у центрі столиці на Великій Житомирській і Великій Володимирській. Автомобіль Командира Січових Стрільців проскочив через Сінну Площу у казарму саме в останній мент: на площу від Великої Житомирської рівночасно входив большевицький відділ. Тут затріскотіли скоростріли на ріжних вулицях — почався бій.

5.

В цей мент, як Командир Стрілецтва наспів у казарму, ситуація в місті виглядала так: від товарової залізничої стації (»Товарного Вокзалу«) большевицькі відділи дійшли по Великій Васильківській майже під Хрещатик, а по Великій Володимирській аж під Бібіковський Бульвар*); від Печерського Арсеналу аж на той кінець Хрещатика, що від Московської та на Липки аж до околиць Лютеранської; від головного залізничого двірця (»Пасажирського Вокзалу«) по Фундуклеївській аж до Пироговської і далі вперед. Головний большевицький наступ ішов від Подолу по Великій Володимирській, де большевики заняли готель »Прагу« на чотириста кроків від будинку Центральної Ради, який узяли під сильний скорострільний і крісовий обстріл. У будинку-ж Центральна Рада якраз радила в повному своєму складі. Оборонці Центральної Ради, — між ними Всеукраїнська Рада Військових Депутатів, що своїм радянством розложила зукраїнізоване військо, а тепер опинилася без тих міліонів баґнетів, які репрезентувала, — тримали в своїх руках безпосередню околицю її будинку, частину Хрещатика й Липків біля Лютеранської. Оточені звідусіль, вони відстрілювались, маючи дуже мало надії не то, щоб перемогти, а щоби спасти життя. Окремо оточена була Стрілецька казарма в Духовній Семінарії по Вознесенськім Спуску. Від центру міста й Центральної Ради відрізав Січових Стрільців большевицький відділ, що замкнув Вознесенський Спуск від сторони Львівської. Було це після другої години пополудні.

Прибувши в казарму, Командир Стрілецтва негайно скликав старшин, у кількох словах зясував військову й політичну ситуацію та видав наказ виступити в бій. Наказ був принятий Стрільцями з почуттям

*) Назви вулиць подаємо в їх тодішній, ще старій російській номенклятурі. Потім за часів УНР., як відомо, ті назви були частинно зукраїнізовані, зі залишенням старо-українських історичних назв. Большевики ввели нову номенклятуру, касуючи однаково царські, як українські старі й нові назви.

полекші: кінчалася нарешті мука непевности. Поки на подвірі казарми збіралося Січове Стрілецтво, командир пішого куріня Андрій Мельник виготовлював оперативний наказ. Він рішив ударити в большевицьку ґрупу, що наступала з Подолу, зіпхнути її по Великій Житомирській і Великій Володимирській назад на Поділ і Дніпро і ось так перервати звязок поміж Печерською й Подільською большевицькими ґрупами, щоб, зліквідувавши потім повстання на Подолі, перекинути Стрілецькі сили на інші загрожені місця. До розпорядження були: сотня скорострілів Федя Черника 8 скорострілів, 2. піша сотня Івана Чмоли яких 180 баґнетів і невеликий відділ студентів і студенток »Студентського Полку Січових Стрільців« яких 20 крісів, що прибув уранці того дня під проводом якогось старого полковника, щоби боротися у Стрілецьких рядах. Наступ мала повести 2. сотня зі сотнею скорострілів трьома відділами: перший у силі півсотні здовж Великої Житомирської і по Андріївськім Спуску в напрямку на Поділ; другий у силі одної чети здовж Великої Підвальної і третій — одна чета — здовж Стрілецької, оба потім через Софійський Майдан з метою здобути Михайлівський Монастир і піти дальшим наступом на Поділ по Михайлівськім Спуску один, а через Володимирську Горку й Велику Олександрівську другий.

Всі інші Стрілецькі відділи залишалися як резерва у казармі, яку повинен був боронити Василь Кучабський своєю сотнею новобранців і двома скорострілами. Всією боєвою акцією Січових Стрільців мав кермувати Андрій Мельник.

Боєвикам роздали набої й ручні ґранати й розділили відділами відповідно до завдань. З одного грузовика заімпровізовано »броневик«, уставляючи на ньому скоростріл, — експеримент, що зразу в першому бою показався невдатний.

»Хто не хоче полягти, хай відступить на бік«! — заявлено Січовим Стрільцям. Не відступив ніхто.

6.

В год. 2.45 хв. пополудні входова брама в казармі відчинилася, на ній станув грузовик зі скорострілом і отворив вогонь по большевиках, що залягли від Львівської. Рівночасно під проводом Петра Пасіки рванув у бій перший Стрілецький відділ. Він швидко осягнув Львівську і вдарив на Сінну Площу.

Тут завязався короткий, але надзвичайно крівавий бій. Там один із перших був важко ранений Петро Пасіка. На заімпровізованім »броневику« за кілька хвилин уся залога полягла. Один тільки, забутого

назвиська, наводчик у живих остався і, не відриваючись від скоростріла, ні на хвилину не перестав обстрілу большевиків. Тут рушив удар Січових Стрільців на баґнети й ручні ґранати. Сінну Площу здобуто.

Після того перший відділ Січових Стрільців під проводом Федя Черника пробігає Велику Житомирську серед вогню, що сиплеться з домів. Від будинку Старокиївського Поліцейського Участку, що на розі Великої Житомирської та Великої Володимирської, густо обсадженого сильним большевицьким відділом, він стрічає важкий опір. Тут два Стрілецькі скоростріли підсуваються аж під будинок і своїм вогнем розторощують ворожий скоростріл, що стоїть у брамі будинку. Трицять Січових Стрільців вривається в браму й ручними ґранатами здобуває поверхи будинку, одну кімнату беручи за другою. Самих полонених узяли тоді поверх 70 повстанців.

Щойно у глибині Великої Володимирської від Трьохсвятительської перший відділ Січових Стрільців зустрічає поки-що непереможний ворожий опір сильного большевицького відділу. Тут надвигає ніч і наступ припиняється.

Ввесь час на тилах першого Стрілецького відділу не вгаває обстріл із будинків. На них раз-у-раз мусять повертатися Стрілецькі скоростріли. Стрілецькі стежі беруть деякі будинки з боєм. Здобута вулиця нарешті втишується.

Такі величезні втрати мав перший Стрілецький відділ, що в ночі 29. — 30. січня довелося післати йому на підмогу одну чету новобранців, щоб несла службу стеж на його тилах, і останній скоростріл, якого ще можна було позбутися з казарми. Всю ніч на цьому відтинку не вгавав бій. Большевики пробували було викинути Стрільців зі здобутих позицій, але безуспішно. Тоді підтягнули міномети, важкими мінами густо обстрілюючи перший Січово-Стрілецький відділ усю ніч.

Поки перший Стрілецький відділ Федя Черника приймав на себе найтяжчі удари, другий відділ під проводом Івана Вирвича легко дійшов Великою Підвальною під готель »Прагу« і здобув його, як був здобутий Старокиївський Участок.

Так припинено безпосередній обстріл будинку Центральної Ради. Під вечір відділ зупинився перед Софійським Майданом від Великої Володимирської, виславши стежі аж по Хрещатик.

Третій відділ Івана Чмоли без більших перешкод дійшов по Рильському провулку до Софійського Майдану, де задержався на всю ніч.

Перед другим і третім відділом ніч минула спокійно, бо загрожені проломом на Поділ большевики стягнули все, що могли, перед відділ Федя Черника в околицю Трьохсвятительської.

Проти казарми, що стояла на високій кручі над Подолом, большевики обмежилися поки-що на перестрілці.

7.

Вранці на другий день, 30. січня, відділ Івана Чмоли після легкого бою заняв Михайлівський Монастир, відбив слабі большевицькі відділи, що пробували наступати від Михайлівського Спуску й Володимирської Горки, й пересунувся Михайлівським Спуском у напрямку на Трьохсвятительську, натискаючи на ліве крило большевицької ґрупи, що скупчилася проти відділу Федя Черника. Відділ же Івана Вирвича дійшов аж по Хрещатик і Царську Площу, відтіль здобув Володимирську Горку й закріпився на ній, перериваючи обстрілом здовж Олександрівської в напрямку на Поділ та стежами, закріпленими над Дніпром, звязок між Подолом і Печерськом. У чинах цього Стрілецького відділу взяли дуже визначну участь уже й інші відділи оборонців Центральної Ради, головно Вільні Козаки, що першого дня бою боролися на Хрещатику в околиці Думської Площі.

Але важкий бій закипів на ввесь цей день на відтинку Федя Черника в околиці Трьохсвятительської. Тут зударилися дві головні наступні хвилі одна проти другої. Впродовж ночі тут скупчили подольські большевики всі свої сили, щоб на цьому місці проломитись в середину столиці. Туди теж впродовж дня Січові Стрільці кинули все, що мали, за виїмком одного скоростріла й около 15 новобранців, що боронили доступу до казарми проулками з Подолу. Сам будинок казарми боронили навіть ті ранені Січові Стрільці, що могли стріляти з вікон.

Кілька разів ходили Січові Стрільці під проводом Федя Черника в наступ на Трьохсвятительську і всі рази відбили їх большевики з величезними втратами. Стрілецькі наступи чергувалися большевицькими протинаступами, але завсіди були теж кріваво відбиті.

Так надійшла ніч з 30. на 31. січня. Впродовж цієї ночі большевики, здається, зміркували, що по Великій Володимирській уже не пробються під Центральну Раду. Отже почали густо обстрілювати мінами Стрілецьку казарму, рішаючи вранці проломити Стрілецький фронт в його найбільш недоступному місці: на кручі за Стрілецькою казармою.

8.

Вранці третього дня, 31. січня, перші большевицькі відділи почали підступати від Фроловського Монастиря під Стрілецьку казарму. Але рівночасно всі Стрілецькі скоростріли, за виїмком одного, що

в казармі, скупчилися проти Трьохсвятительської на відтинку Федя Черника й там заграли. Побудовані там за ніч большевиками барикади були розсічені вогнем Стрілецьких скорострілів на тріски. Під охороною цього вогню ще раз пішли тут Січові Стрільці в наступ, розторощили ворожий опір і дійшли до Андріївського Спуску: дорога на Поділ лежала перед ними отверта.

Тут большевицький полк Ґеорґієвських Кавалірів ударив від Подолу на казарму. Кроваво відбитий, відступив і заліг в околицях Фроловського Монастиря. Обі ворожі сили знеможені затихли до кінця того дня. Пішла лише перестрілка, бо занадто скервавились обі сили. Але доля Подолу, а з нею й усього большевицького повстання, вже була рішена Січовими Стрільцями перемогою Федя Черника на відтинку Трьохсвятительської вулиці та успішною обороною казарми С. С.

Під вечір цього дня Василеві Кучабському, посланому для звязку в штаб Особливого Коменданта, вдалося перехилити його на бік Стрілецького пляну ліквідації большевицького повстання спершу на Подолі, щоби скупченими силами потім повернутися проти Печерська й »вокзалів« — (залізничих двірців). Спільно з цим старшиною полковник Ґенерального Штабу Слівінський, що працював тоді в оперативній частині Особливого Коменданта, виробив плян наступу на другий день проти Подолу. Згідно з цим пляном штаб Особливого Коменданта віддав у розпорядження Стрілецького Командування Полуботківський полк у складі 50 мужа, що саме зломив свій »нейтралітет« і підійшов під штаб, погоджуючись взяти участь в бою. (Це була здається лиш частина полку, бо друга частина вже вчасніше брала участь в боях на боці Центральної Ради на ріжних відтинках по наказу Особливого Коменданта). Тут, під вечір, з українськими піснями на устах підійшов під штаб іще зукраїнізований полк самокатчиків у складі яких 300 мужа, теж зломивши свій »нейтралітет«. Його теж вислали під ніч у Стрілецьку казарму. Бадьоро ввійшов він туди, співаючи українські пісні.

Отримавши таку несподівану й величезну підмогу, Стрілецьке Командування залишило всю оборону Стрілецької казарми самокатчикам, стягаючи в Михайлівський Монастир усю Стрілецьку залогу казарми й усі Стрілецькі стежі з вулиць, які можна було стягнути, щоб відпочили до наступу на другий день.

Тимчасом уночі почався обстріл Стрілецької казарми большевицькими важкими мінами. Тут бадьорі самокатчики не видержали. Пізно вночі, розграбивши Стрілецькі маґазини й усе особисте майно Стрільців, що було в казармі, самокатчики подалися назад у безпечні свої казарми, пограбивши по дорозі ще й склепи на Хрещатику. Ось так Стрілецька казарма, а в ній Стрілецький шпиталь із десятками ранених

Стрільців, була покинена на ласку божу. Успіхи трьохдневних Стрілецьких наступів могли були перехитнутись за одну ніч. На щастя большевики не завважили, що головний опірний пункт, на якому, наче на завісах, обертався ввесь Стрілецький трьохдневний наступ, покинений. Стрілецька залога під кінець ночі ще раз обсадила Духовну Семінарію, а вранці 1. лютого розпочалося здобування Подолу.

9.

Під проводом Василя Кучабського, по Андріївськім Спуску, та з Іваном Чмолою, з яким пішли й інші відділи оборонців Центральної Ради, по Великій Олександрівській пішов удар на Поділ. Стрілецькому відділові, що пішов по Андріївському Спуску, повинні були забезпечити тил Полуботківці. Тимчасом, зачувши стрільбу внизу Андріївського Спуску й пробоєвий клич, вони, йдучи від Духовної Семінарії в напрямі оперативного штабу С. С. в Мих. Монастирі, спинилися в одній з поперечних вулиць, почали скажену стрілянину поверх домів у небо. Заспокоєні, вони вже не були вжиті до ніяких завдань і розбрилися.

Тимчасом впродовж дня оба Стрілецькі відділи з боєм, місцями дуже завзятим, здобули Поділ із Житомирським Базаром і Фроловським Монастирем, який узяв Роман Дашкевич зі своїми гарматчиками, і спинилися під вечір на Верхнім Валі. Між Фроловським Монастирем і Стрілецькою казармою взято міномети, якими большевики так завзято обстрілювали казарму. Обслуговувало їх кількох полонених Австрійців, яким большевики платили за це кожному по 100 золотих карбованців у день. В цьому бою силу подольських большевиків зломано. Хоч іноді того дня і всю ніч із 1. на 2. лютого і навіть перед полуднем другого дня большевицькі повстанці виринали на тилах Стрілецького фронту, будуючи нові барикади й обстрілюючи відтіль Стрільців, то скрізь удалося Стрілецьким відділам і скорострілам зломити ці рештки спротиву ворожих сил.

10.

Зате в ночі з 1. на 2. лютого останній більший відділ подольських большевицьких повстанців у силі 300 — 400 баґнетів закріпився на Щекавицькім Цвинтарі, стрімкій і важко доступний горі поміж Подолом і Курінівкою. Їх впродовж 2. лютого вибито відтіля рукопашним боєм. Після цього большевицькі повстанці залишили в цій ча-

стині міста всякий опір: їх розторощено цілком. Залишилися ще Печерський Арсенал та залізничі двірці, щоб українська перемога була повна.

Ось так своїм виступом 29. січня у київських боях Січові Стрільці врятували не лише життя членів уряду й Центральної Ради, що все ще радила чи не в повному свому складі, але й саму тогочасну українську державність. Якраз у тих днях ішли переговори української Мирової Делеґації з Німеччиною в Бересті Литовському. Заглада українського уряду в Києві була-б імовірно виключила. Україну з ряду міжнародніх чинників на довший час. Імовірно теж кінець Центральної Ради був би в тому часі на довго кінцем державницьких змагань українського народу, поки на місці діячів Центральної Ради виринули-б нові політичні провідники України. Тому й большевики так заїло атакували Київ, щоб унеможливити українцям переговори в Бересті.

Спасення українського уряду окупило Січове Стрілецтво дорогою ціною, бо воно втратило яку половину свого боєвого складу в убитих та ранених. Довелося дві піші сотні, з якими Стрільці входили в бій, з ок. 300 боєвиками, стягнути в одну під проводом Івана Чмоли у складі ледви 170 Стрільців. Наполовину перебита була теж сотня Стрілецьких скорострілів, яку з 8 скорострілів стягнено в пять. Хто поляг в Києві зі Січових Стрільців? Невідомо. Лише кілька назвиськ осталося в памяті. Василь Семець, колишній У. С. С., студент львівського університету, дуже здібна й загально люблена молода людина; молодий студент, колишній У. С. С. Роздольський, із батьків, що втратили всіх своїх трьох синів у війні за українську державність у 1918 і 1919 рр.; Іван Грицюк; Гриць Матійчин зі Стрийщини; Стецула, що поляг на горі св. Володимира, кинувшися сам один із баґнетом на пятьох большевиків; Меленчук, незнаного імени й роду, — та й тільки. Скрізь по вулицях валялися Стрілецькі трупи, яких не мали коли підбирати Стрільці, що падали від утоми з ніг у бою. Кияни-ж показували на ці трупи: »Ось іще один Чехо-Словак лежить. Так йому і треба. А чого ішов, куди його не кликали?«...

Після боїв Стрілецьке Командування зарядило було підбірку Стрілецьких трупів, що лишилися були ще на вулицях. Але їх уже не вспіли поховати Стрільці. А сам список поляглих Січових Стрільців пропав кілька днів пізніше підчас відступу з Києва.

З усіх моментів, що складались на джерело Стрілецьких успіхів, найбільшу ролю відограла їхня систематичність і плянова керма згори. Стрілецькі відділи повинні були по змозі не залягати, а безупинно йти на пролом, рвати таким чином звязки ворожого фронту, використовувати неминуче на випадок пролому замішання ворога й негайним криловим ударом валити ввесь його фронт, заки він зможе покинути загро-

жені відтинки. Отже була це боротьба не за поширювання власного терену, а за повне знищення противника. Схематично Стрілецький наступ виглядав так: наступний відділ виділює зі себе лише нечисленну ударну стежу 10 — 20 баґнетів завше бодай з одним, а то й двома і трьома скорострілами. Ударна стежа посовується вперед двома боками вулиці під безупинним прикриттям скорострільного вогню. Підчас наступу скоростріли повинні не вгаваючи сіяти по ворожій позиції (барикаді, вікнах домів), або входити у двобій із ворожими скорострілами. Посовуються вони вперед під прикриттям вогню других скорострілів або дуже живої стрільби ударної піхоти. Бій рішає ударна стежа баґнетами й ручними ґранатами. Передумова вдалого наступу: його швидкість і нежданність. Скорострілів уживається з вікон домів і взагалі з підвищених місць лише підчас власного наступу, і то рідко, щоби не спинялася швидкість їхнього посовування вперед. Зрештою вони повинні бити з рівня вулиці, особливо, щоб відбити ворожий наступ, бо тоді їх вогонь найкраще криє терен. Скорострільного вогню вживано з успіхом, щоби виламлювати зачинені ворота ворожих будинків. Решта наступного відділу забезпечує ближчий і дальший тил ударної стежі і ліквідує залишені нею гнізда противників. Вона теж виділює нові ударні стежі для крилових ударів. Поміж ударною стежею та її резервою і поміж усім наступним відділом і Стрілецьким штабом безупинний звязок підтримують малі стежі, які бережуть безпеки на очищених уже вулицях і ліквідують усяке підозріле скупчення на них. Ударну стежу змінює резерва по змозі як найчастіше, зокрема зараз же після пролому, бо втомлений наступом боєвик не може вповні використати пролому. Вимагається як найбільшої ініціятиви від провідників стеж і відділів та від кожного рядовика: »Не ждати на підкріплення, бо вже нема кого післати!« Для доброго прикладу командири наступних відділів звичайно йдуть із ударними стежами.

Стрілецький штаб старається безупинно кермувати всім боєм, завсіди забезпечуючи собі хоч малу резерву. Стягає її частинами від тих наступних відділів, що зустрічають слабший ворожий опір. Поміч наступним відділам посилається з загальної резерви лише в крайніх випадках. Цілком на совісти штабу лежить постачання харчів і набоїв на фронт. Поки ця справа була як слід наладнана, першої ночі Стрілецьких боїв командир усієї боєвої акції Січових Стрільців Андрій Мельник, переглядаючи Стрілецький фронт, на своїх плечах розносив теж харчі Стрілецьким боєвикам.

Така тактика мала на меті дати Січовим Стрільцям багато наступної рухливости й уможливити їм для рішаючих ударів завжди скупчити теж більш-менш достаточні сили. Повинна була також дозволити стяг-

неним у загальну резерву Стрільцям хоч трохи відпочити. Але на практиці вся схема тактики Січових Стрільців у київських боях далеко не могла бути здійснена, бо Стрільці були занадто нечисленні. Тим-то й відпочинок не був Стрільцям забезпечений так, як бажалося. Взагалі київські бої вимагали від Січового Стрільця надлюдської видержливости: якщо він не йшов у наступі ударної стежі, то мусів берегти спокою на здобутих вулицях, а в загальну резерву попадав рідко та на короткий час. Після останнього бою на Щекавицькім Цвинтарі Січові Стрільці вже так виснажилися, що взагалі були непридатні до бою.

Зорґанізованість і пляновість Стрілецьких наступів, очевидно, давала Січовим Стрільцям величезну перевагу над численним, але мало рухливим і куди слабше зорґанізованим хоч інколи дуже завзятим противником. У наступах большевицькі повстанці звичайно не бували занадто грізні, але вперті були іноді в пасивній обороні. До того залюбки поміщували свої скоростріли високо на домах і тим не вповні використовували діяння їхнього вогню. Зрештою справність їхніх скорострільчиків далеко не дорівнювала Стрілецькій. Найбільшою-ж їхньою помилкою була оборона зпоза барикад, які цілком не давали ніякої охорони перед Стрілецьким скорострільним огнем. У рукопашних боях слабо здисципліновані большевицькі повстанці не видержували ніде. Рішальним для всіх боєвих подій було те, що лише подольська большевицька ґрупа енерґійно наступала. Заховані за укріпленнями Арсеналу печерські большевики не могли його покинути, бо були звязані Богданівським полком й тому не могли зі свого боку теж почати рішучий наступ. Отже не було наступної співпраці окремих большевицьких ґруп. Інакше Стрільці програли-б свій бій перед Подолом, хоч би й удвічі так добре боролися.

11.

Поки на вулицях Києва йшов бій, лівобережні українські частини скупчилися 1. і 2. лютого зпід Бобрика та Яготина в Дарниці, зірвавши за собою залізничі шляхи, щоб відтіль іти на відсіч Центральній Раді. Важке було їхнє положення. Московські большевицькі орди Муравйова були вже лише на віддалі двохдневного переходу на схід від них, а шлях на Київ був для них замкнений підміськими большевицькими повстанцями. Після наради старшин Лівобережного Коша й Січових Стрільців рішено негайно пробиватися на Київ, наступаючи на Печерський Арсенал двома кольонами: правою здовж битого шляху з Броварів через Микольську й Передмостну Слобідку та Ланцюжний міст. 1. сотню Січових Стрільців Романа Сушка в повному складі, бо 1. її чета зпід Яготина долучилась

до сотні в Дарниці, 177 баґнетів, приділено в резерву правої кольони, в склад якої входили ще: Курінь Дорошенківського полку 50 баґнетів і Курінь Червоних Гайдамаків 80 баґнетів при двох легких гарматах Гайдамацького Коша.

У боєвому порядку права кольона вирушила з Дарниці 2. лютого в 8. год. вранці та швидко зупинилася перед ворожим передовим відділом, закріпленим у півтори версти на південний схід від Микольської Слобідки. Після короткого бою, в якому взяла участь теж одна Січово-Стрілецька чета, противник відступив і заляг на східнім бережку Передмостної Слобідки, вперто обороняючи міст, що на Дніпровім рукаві поміж Микольською та Передмостною Слобідкою. Наказано було здобути цей міст Дорошенківцям і Гайдамакам, але це їм не вдалося і вони мусіли залягти з великими втратами, що доходили до 20 убитих і ранених. Тоді командир сотні Січових Стрільців із власної ініціятиви пішов зі своєю тільки сотнею в наступ. При допомозі своїх, Стрілецьких, чотирьох скорострілів він швидким і рішучим ударом здобув міст і Передмостну Слобідку. Січові Стрільці втратили тоді 4-ох убитими, між ними Івана Белза з Грушева біля Дрогобича, й 8 раненими, а большевики лишили на побоєвищі біля 50 убитих і ранених, 8 скорострілів важких та 4 ручні й 4 важкі гармати. Крім того 33-ох повстанців попало в руки Січових Стрільців.

Після цієї важкої поразки противник залишив оборону головного Ланцюжного Моста на Дніпрі й коло 5. год. увечері доступ до цього мосту був обсаджений від Києва на правім березі Дніпра одною четою Січових Стрільців. Наступу на Арсенал цієї ночі з 2. на 3. лютого не переведено, бо не було звязку з іншими українськими військами.

3. лютого в 7. год. вранці сотня Січових Стрільців, оставивши для охорони мосту одну чету з Андрієм Домарадським, перейшла на Печерськ перед Лавру. Перед нею ішов уже бій Гайдамаків, що рушили здобути Арсенал. Дивне положення було на Печерську: Арсенал і вся Московська вулиця були в руках большевицьких повстанців. Розкинуті казармами по всьому Печерську ріжні московські частини стояли по боці большевиків, хоч у бій не дуже рвалися. Зукраїнізовані полки здебільша заявили »нейтралітет«. Завзято відборонювалися в своїх казармах лише Богданівці й учні юнацької школи, вірні Центральній Раді.

Отже здовж Московської вулиці пішли зранку Гайдамаки й Дорошенківці на Арсенал, здобуваючи дім за домом. Але мали такі важкі втрати, що швидко кинено туди й сотню Січових Стрільців. Тут показалася вищість міцно здисциплінованого й пляново кермованого війська, Січових Стрільців, над заімпровізованими відділами, зложеними з очайдушно хоробрих одиниць, у більшости старшин, що билися кожний на

свою руку або вирішували справу гуртами. Ця сотня вжила іншої тактики, бо в неї не був такий важний поспіх, як підчас Стрілецького наступу на Поділ: ударні її стежі не залишали за собою ніяких ворожих гнізд. Лише крок за кроком здобували Січові Стрільці Печерськ під прикриттям свого скорострільного вогню і здобували майже без втрат. Ось так під вечір наступні відділи дійшли аж під памятник Іскри й Кочубея, маючи перед собою могутні мури Арсеналу. Тут під памятником застали покинуті якоюсь військовою частиною важкі гармати. Відомий у російській армії артилерист ґенерал Кирій, що йшов у наступ з Гайдамаками, перший навів одну гармату на оточений грубезними мурами Арсенал і почав обстріл. Побачивши це, »нейтральні« гарматчики найближчої казарми ріжних національностей і ріжних »суспільних поглядів«, для власної »артилерійської приємности«, взялися навипередки помагати ґен. Кирієві. Швидко в могутніх мурах Арсеналу вибито вилім і туди рванули Гайдамаки з Січовими Стрільцями. Поки запала ніч, значну частину Арсеналу здобуто в рукопашнім бою, що припинився щойно через нічну пітьму.

На цьому бої за Арсенал припинилися, бо вранці 4. лютого большевицькі повстанці капітулювали. Січово-Стрілецьку сотню стягнено в Михайлівський Монастир, де скупчувалося ціле Стрілецтво.

Пополудні цього дня й уранці 5. лютого Гайдамаки разом з іншими відділами, цим разом без Січових Стрільців, здобувають іще три київські залізничі двірці.

Так зліквідовано большевицьке повстання в столиці.

12.

Але перед полуднем того самого дня орда Муравйова стає безпосередньо перед Києвом на лівому березі Дніпра та починає обстріл столиці з важких гармат. Рівночасно вдається большевицьким ватагам пройти по залізничім мості на правий беріг Дніпра, відбити товарну залізничу стацію та перейти в наступ на Печерськ. Наново запалюється бій. Тут очевидним стає, що вже не сила виснаженим боями цілого тижня оборонцям Української Народньої Республіки відбити кількакратно сильніші й свіжі большевицькі сили.

Тоді Січові Стрільці отримують від уряду наказ забезпечити шлях відступу зі столиці на Житомир. До вечора 6. лютого Січове Стрілецтво зосереджується в Святошині й обезброює там найріжніші »нейтральні« а то й отверто большевицькі частини.

Тимчасом у Києві йде нерівний бій. На столицю безупинно падають

важкі ґранати батерій Муравйова зпоза Дніпра. З безмежною самопосвятою бються на Печерську Гайдамаки. Вони мають наказ відборонятися до останньої краплі крови, бо наспіла телеґрама, що саме підписується мир із Центральними Державами в Бересті Литовськім, і що столиця мусить остатися в українських руках, поки не буде підписаний мир. Таксамо люто бються й інші військові відділи ба навіть поодинокі громадяни-Українці на товаровій залізничій стації (»Товарний Вокзал«). У місті-ж зривається анархія. Іноді несуться кулі десь із домів. Це стріляють тільки-що приборкані большевицькі повстанці, кожний на свою руку зі своєї домівки. У штабі Особливого Коменданта деяке замішання, але він іще не тратить надії та видає один наказ за другим із розпучливими плянами наступу. Тільки не сила вже нікому їх виконувати. Зомлілі руки борців за українську державність опускаються з крісом. Впродовж 7. лютого большевики здобувають Велику Васильківську аж по Хрещатик.

Тут штаб Особливого Коменданта тратить усі надії. Видає Січовим Стрільцям наказ забезпечити стежами шлях зі Святошина до центру столиці, щоб Центральна Рада могла безпечно покинути її. У ночі з 7. на 8. лютого Центральна Рада покидає Київ, щоби під охороною Січових Стрільців податися в Житомир. За нею цієї ночі відступають рештки відділів, що боронили столицю. Чимало оборонців української державности, розкинених по всьому місті, про відступ не можна було повідомити. Чимало їх досвіта на другий день розстріляли були большевики по одному, а то й цілими гуртами.

Жахливі дні тепер прийшли на столицю. Три дні гуляли большевицькі ватаги, розстрілюючи на вулицях тих, хто видався їм підозрілий. Полягло так — начислюють — яких 3000 душ. Важко поплатилися теж »нейтральні« зукраїнізовані частини. Їхніх вояків розстрілювали большевики на вулицях, бо вони предявляли большевицьким ватагам друковані на червонім папері леґітимації, приписані Центральною Радою для українських військ.

V. ПЕРШИЙ ВІДВОРОТ СІЧОВОГО СТРІЛЕЦТВА З КИЄВА І ДРУГЕ ЗДОБУТТЯ СТОЛИЦІ.

Відступ до Сарн. 1. батарея Січових Стрільців. Стрілецьке постачання. З Німцями на Київ.

1.

Охороняючи уряд підчас відступу зі столиці, Січово-Стрілецькі відділи прибули 13. лютого в Житомир. У подавленім настрою відступали були Січові Стрільці, але цей настрій вернувся до давньої бадьорости 9. лютого, коли Стрільцям над Ірпенем прочитано телеґраму про заключення миру в Бересті, бо тим актом існування Самостійної Української Держави було признане іншими державами вперше від соток літ.

Тимчасом звідусіль ішли московські збольшевичені ватаги, повертаючись з фронту. І так під Бердичевом загорілися незвичайно запеклі кількадневі бої поміж ними й Запоріжською Дивізією, яка повстала з обєднання довкруг »Запоріжського Загону« всіх українських частин, що відступили були з Києва. У цих крівавих боях поляг м. ін. визначний старшина, командир батареї Запоріжців сотник Савінський майже з усією обслугою своїх гармат. Запоріжці пізніше підтримували його культ не менш високо, як Січові Стрільці память про Федя Черника. Без уваги на геройство, доказане в цих боях Запоріжцями, положення в Житомирі оказалося дуже непевне. Тому відпала думка, щоб із Житомира орґанізувати війну проти Московщини, й рішено, що уряд буде пробиватися крізь хвилі збольшевиченої салдаччини через Коростень на Сарни назустріч німецьким військам, які українська Мирова Делеґація в Бересті якраз закликала на підмогу Україні.

А пробивався уряд потягами під охороною Січових Стрільців. Аванґардою ішла 1. сотня Романа Сушка. Тут ішла »війна на залізницях«, характеристична для тогочасного розстрою взагалі всіх суспільних звязків, в якому кожна місцевість уявляла собою окремішню державу, що порядкувалася, як знала. Як виглядала вона, найкраще показує »коростенська справа«.

У Коростень прибула Стрілецька аванґарда з завданням забезпечити шлях на Сарни та зірвати в 30 верстах від цієї стації залізничі шляхи на Овруч, Київ і Новгород Волинський, бо з тих напрямків могли появитися большевицькі відділи. Аванґарда обезброїла численні ешалони салдаччини, що були на Коростенській стації, й почала виконувати своє завдання. Четі, що була вислана в напрямку на Новгород Волинський, робітники залізничого депо не хотіли дозволити зірвати шлях й скликали мітінґ, що змішався зі Стрільцями чети. Тут відкись появилася у робітників зброя. Юрба почала хвилюватися. Коли-ж командир чети нарешті зорієнтувався в положенні й хотів зібрати Стрільців разом, щоб або пробитися назад до сотні, або розігнати мітінґ, обурена тисячна товпа кинулася на Стрільців, двох убила, чотирьох ранила та коло 20 узяла в полон.

Інша Стрілецька чета, що стояла оподалік, у відповідь на це почала перестрілку з юрбою, але з вини свого командира, збентеженого перевагою противника, заломилася й у безладді відступила. За нею кинулася тисячна товпа й біля коростенського правобережного двірця загорівся дуже нерівний бій, бо Стрілецькі частини, вислані для зірвання шляху в інших напрямках, іще не повернулися були. Тимчасом у замішанні з коростенської стації вирвався один ешалон обезброєних салдатів у напрямку на Київ. Його затримала чета, що в 20 верстах від Коростеня якраз розбирала шлях і, скінчивши своє завдання, разом із затриманим ешалоном подалась назад у Коростень. Прибула туди під ніч, коли для Стрільців, що боронили стацію, прийшла була вже дуже скрутна хвилина. Але на вид довжезного ешалону обезброєних вояків, що саме вїхав на стацію, юрба спинилася в наступі, бо приняла його за нові підкріплення Січових Стрільців. Цей мент використав командир Стрілецької аванґарди й телєфонічно зажадав від Робітничого Виконавчого Комітету: за пів години стягнути назад в депо повстанчі робітничі відділи, скласти зброю й видати вбитих, поранених і полонених Стрільців, бо інакше — депо буде знищене вогнем важких гармаг. Щоб скріпити враження, наказав двом паровикам з гуком і шумом їздити по стації, начеб-то справді вигруживалися тяжкі гармати. Як на те підчас цієї небезпечної комедії на стацію вїздить із Житомира потяг з урядом. Але на щастя Виконавчий Комітет відповідає, що приймає домагання і прохає лише, щоби продовжити речинець складання зброї. 15 хвилин пізніше справді окремим потягом прибувають Стрільці, взяті робітниками, а швидко потім робітничі відділи починають відступати. Рівночасно з Житомира підходить головний ешалон Січових Стрільців разом зі штабом. Для переговорів наспіває робітнича делеґація й виясняє, що властиво ціле коростенське повстання було непорозумінням, бо робітники не знали, чи

Стрільці зривають шлях по наказу уряду, чи самовільно. Випадкові повстанці справді без опору складають зброю й на цьому мирно і з однаковим задоволенням обох сторін кінчається вся »коростенська справа«. Командирів чет, що в ній завинили, поставлено під суд і відібрано їм їхні назначення.

Тимчасом 1. сотня Січових Стрільців поїхала далі й 19. лютого вранці прибула на ст. Клєсово під Сарнами. Тут довідалася, що містечко й стація Сарни заняті сильними большевицькими полками, м. ін. кількатисячним Кексгольмським полком. Тож непомітно заняла у вечері залізничий міст на Случі перед Сарнами, чекаючи на головні Стрілецькі сили. В ночі вдалося сотні звязатися телеґрафом із одним Українцем телеґрафістом, що робив службу на стації в Сарнах і таким робом безустанку отримувати від нього відомости про те, що там діється. Так наспіла відомість, що большевики видко довідались про відступ Центральної Ради на Сарни, бо вислали технічний потяг з озброєною залогою і двома паротягами, щоб зірвати міст на Случі. Поки командир сотні міг видати накази, цей потяг приблизився аж до семафору сарненської стації. В цьому місці стояла висунена стежа трьох Стрільців: Петра Дупака, Крота й Сютрика, що мала наказ слідкувати, що діється впереді, але ніяк не виявити своєї присутности. На вид потягу стежа згідно з наказом залягла у рові при залізниці. Тимчасом большевицький потяг чогось пристанув і смуга світла впала з одного отвореного ваґону якраз на стежу. З ваґону питають: »Хто це?« — й прицілюються з крісів. Тут вістун Петро Дупак у мить орієнтується в положенні і не відповідаючи кричить до Стрільців: »За мною«! Всі три зриваються і під ворожим обстрілом вскакують на паровик, що позаду потягу. Дупак наказує обом Стрільцям, стоючи по обох боках паровика, стріляти здовж усього потягу, а сам примушує смертельно переляканого машиніста на всіх парах пхати потяг до мосту на Случі, занятого Стрільцями. В потягу счиняється страшна паніка, большевики вискакують з ваґонів під кулі Стрільців. Потяг затримується біля чети, що боронила мосту і вона взяла в полон ще 8 большевиків, що не вспіли втекти. (Стрілець Петро Дупак був пізніше командиром чети в 5 пп. С. С. Завсіди відзначався незвичайною хоробрістю. Поляг у 1919. р. під Бердичевом). — Так зліквідовано спробу висадити міст, але присутність Січових Стрільців була відкрита. На стації Сарни вмить погасли світла. Тут надїздить імпровізований Стрілецький броневий потяг із Коростеня з одною гарматкою. Отримавши таке підкріплення, командир Стрілецької аванґарди починає боєву акцію проти Сарн від — телеґрафічного ультимату під адресою »большевицького командира«: скласти негайно зброю. Ультимат викликує на стації величезну паніку. Тут прибуває уряд із головними Стрі-

лецькими силами й, користаючи з паніки противника, обі Стрілецькі сотні зі скорострільним і гарматнім вогнем ідуть у наступ. Після короткого бою 2. сотня С. С. під проводом Івана Чмоли займає Сарни. Большевицькі ешалони почасти втікають на Лунинець (напр. Кексгольмський полк), а почасти складають. зброю.

2.

Боєм під Сарнами скінчилася своєрідна »війна по залізниці«, ведена потрохи зброєю, а потрохи — хитрощами. У цьому бою вперше взяла участь Стрілецька легка батарея. Завязком цієї батареї був відділ Стрілецьких гарматчиків, що відступаючи з Києва мав 12 рядовиків і робив службу піхотинців. Під Житомиром удалося Романові Дашкевичеві і його помічникові Михайлові Курахові роздобути в якійсь цілком здезорґанізованій давній російській гарматній частині чотири легкі гармати з передками й набійними скринками, 60 коней і кілька ваґонів вівса й сіна. У відповідь на це Стрілецьке Командування приділило до відділу гарматчиків 37 учнів Коростишівської учительської семінарії, що пристали були до Січового Стрілецтва. Тоді Роман Дашкевич перейменував свій відділ на »1. батарею Січових Стрільців« і разом з Михайлом Курахом почав артилєрійський вишкіл без уваги на все, що довкруги діялося. Кілька днів потім, як зложилася, »батарея« »муштрувала« вже в бою під Сарнами. Цю »муштру« продовжувала потім у сутичках під Антонівкою, Німовичами, Корнилівкою й Олевськом, де Січові Стрільці, щоб забезпечити Сарни, обезброювали всякі тамошні розбольшевичені частини.

3.

Подібно, як батарея, формувалося теж незалежне Стрілецьке постачання. Не маючи ні обозів, ні запасів, ані навіть похідних кухонь, Стрілецтво опинилося після відступу з Києва цілком без постачання: за ним їхала лише одна фіра з патронами й ручними ґранатами й одна з хлібом і цукром. Брак бази, на яку-б відступала тогочасна українська армія, вимагав від Січових Стрільців, щоб самостійно забезпечилися всім потрібним, возючи запаси з собою. Це завдання доручено Іванові Данькову. Виконати його він зміг лише тому, що вся Україна була базою колишньої велитенської російської армії. Великанські скарби всякого воєнного матеріялу, впродовж літ громаджені для повного забезпечення кількаміліонових армій на довгий час, були

розкидані величезними маґазинами по всіх більших містах і залізничих стаціях України. Підчас завірюхи, що оце пішла по всій Україні, усе те велитенське військове майно почало пропадати, грабоване і здеморалізованою салдаччиною і самим населенням. Щоб скільки можна спасти не лише для самого Січового Стрілецтва та для добра його розвитку на майбутнє, але й для інших частин майбутньої української армії, Стрілецьке Командування за дозволом уряду наказало Стрілецькому постачанню робити як можна більші запаси. Відсіль уже в Сарни Стрілецьке постачання тягнуло за собою яких 60 ваґонів усякого військового добра, набраного з зустрічних по залізниці маґазинів і військових потягів. Із Сарн назад у Київ Стрілецьке постачання прибуло вже з чотирма довжезними ешалонами запасів, разом яких 200 ваґонів. Збірання цих запасів було неминучим злом тогочасньої розрухи, хоч пізніше дозволило на швидкий розріст Стрілецтва, якому брак військового матеріялу не клав межі, за виїмкою хіба браку готових одягів. Злом, бо його вислідом був брак ощадности і те, що частини постачання були нерозмірно за численні в порівнанні до фронтових відділів. Стрілецьке Командування мусіло потім багато доложити старання, щоб упоратися з тими хибами.

4.

Поки Стрілецька батарея в сутичках »муштрувалася«, а Стрілецьке постачання збірало запаси, від Маневич на Сарни зближалися німецькі відділи. Першим українським військом, що зустріло їх, були ті самі Січові Стрільці, які недавно мріяли, що зустрінуться з Німцями — лише в бою за австрійську займанщину українських земель. Відступаючи перед німецьким напором зпід Маневич, якась большевицька частина наскочила під Сарнами на Січових Стрільців. Тут Стрільці приняли її так, що вона воліла — завернути назад до Маневич на Німців. За нею погнався заімпровізованим броневим потягом з одною гарматкою Стрілецький відділ під проводом молодшого Стрілецького гарматнього старшини Олекси Пилькевича і доїхав аж до — Маневич, де оваційно привітали його німецькі війська.

З німецькими військами почався тепер поворот у Київ. Аванґардою кількасоттисячної німецької армії, що йшла на Україну, скрізь повинні були стати українські частини. Вони, а не Німці, повинні були з боями очистити Україну від московських большевицьких займанців, а завданням Німців мало бути лише розставити свої залоги для втишення внутрішнього безладдя.

По шляху Сарни — Коростень — Київ повинні були наступати Січові

Стрільці й Гайдамацький Кіш із Симоном Петлюрою на чолі, з завданням: їхати потягами вперед як мога швидше, щоб большевики не мали часу нищити залізничого шляху. Для цього сприятлива була паніка у большевиків на вістку про німецький похід. Тому поспішно відступали большевицькі ватаги, здаючи одну стацію за другою, інколи від декількох гарматніх вистрілів. З наскоку в сутичках, в яких залюбки »муштрувалася« Стрілецька батарея, були взяті Коростень, Тетерів і Бородянка.

Рішучий опір поставили большевики щойно під Кольонією Северинівкою біля Бучі на західньому березі р. Ірпень під Києвом, де боронили залізничого моста на цій ріці. Большевики спинили тут наступ Гайдамаків важким артилерійським огнем і самі перейшли в грізний протинаступ. Положення врятувала 1. сотня Січових Стрільців, перейшовши в свою чергу з резерви в наступ. Ударом на баґнети вона відкинула ворога поза Ірпень. Обхід 2. Стрілецької сотні через Романівку в ліве крило ворога примусив його залишити теж і цю позицію. В бою взяла дуже визначну участь Стрілецька батарея.

Після цього бою большевики вже більше не обороняли Києва. 3-го березня 1918. р. Січові Стрільці з Гайдамаками, за якими у віддалі кількох годин походу тягли Німці і Запоріжці, ввійшли в столицю. Привітало їх загальне захоплення київського населення, бо за три тижні свого побуту в столиці большевики вспіли страшно йому дошкулити. Квітами привітав Січових Стрільців Київ і була це хвилина, коли видавалося, що погідне майбутнє лежить перед українською державністю.

Українські делеґати на мирову конференцію в Берестів переїзді через Львів.

Мирова конференція в Бересті. Делеґат України М. Любинський відповідає делеґатові Росії Л. Троцькому.
(Малюнок арт. Шворштедта, співробітника німецької Пресової Кватири.)

КИЇВ, весна 1918 р.

Вул. Безаківська, місце завзятих боїв між СС. а большевиками, в січні 1918 р.

Збірка СС.

Орхестра СС.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

VI. СІЧОВЕ СТРІЛЕЦТВО У КИЄВІ ПЕРЕД ГЕТЬМАНСЬКИМ ПЕРЕВОРОТОМ.

Умовини формування Січового Стрілецтва після повороту в Київ. Запасний Курінь Січових Стрільців. Піхота й артилерія, санітарна справа і постачання Січових Стрільців. Командування і старшинський кадр Січових Стрільців. Січові Стрільці і громадянство.

1.

Заключення Берестейського миру й похід Німців на Україну та сподіванки, що для Української Держави тепер настане довший період мирної праці, примусили Стрілецьку Раду ще в Сарнах призадуматися, чи Січове Стрілецтво, орґанізоване під гаслом боротьби проти Австрії, повинно дальше існувати. На це питання Стрілецька Рада рішила, що поки на Україні зорґанізується місцева армія обовязкової військової служби, Стрілецтво не повинно розходитися, а збіратися далі. Це рішення здійснено після повороту у Київ.

Умови орґанізації Стрілецтва були тепер незвичайно сприятливі. Німецька залога принесла повне заспокоєння столиці й вона швидко набрала вигляду центру великої держави. Так само заспокоювався ввесь край. Правда, в першій половині березня 1918. р. на повітах іще не вспіла зорґанізуватися влада й там іноді йшли ще грабежі, душегубства й крадіжі, але ці останки безладдя скрізь поволи миналися. Для береження ладу всюди орґанізувалася міліція. Поруч неї розташувались невеличкі німецькі відділи навіть у повітових містечках. Громадянство відітхнуло після страхіть останнього часу й прийнялося за звичайну працю. Глухе побоювання за землю йшло, правда, між селянством із приводу Німців, але вони покищо цілком не встрявали в місцеві справи й вели себе дуже коректно: вони щойно орієнтувалися в положенні, а населення до них привикало.

До цих сприятливих умов спокійного життя слід додати незвичайно прихильне відношення уряду до Січового Стрілецтва. Підчас останніх подій воно виявило себе вірною підтримкою уряду і високо боєвою та

здисциплінованою частиною, яка ніколи не дозволяла собі на ніяке свавілля супроти населення. Тому уряд рішив вибрати якраз Січових Стрільців як ґвардію війська України, залишаючи їх у Києві і йдучи назустріч усім побажанням Стрілецтва в справі його орґанізації. Всі-ж інші українські частини, що обєдналися були в Дивізію (потім Корпус) Запоріжців, майже не спиняючись у Києві погналися за большевиками дальше на Лівобережжя, де Запоріжці і тоді, і пізніше, нераз успіли виявити себе частиною, що вміє з великою самопосвятою боротися за українську державність. І так: для Січового Стрілецтва осталась лише ґарнізонова служба у столиці, та й то не важка, бо лише біля найважніших державних установ. Усяку-ж іншу службу несли в Києві Німці й окремі вартові сотні. Були це, очевидно, вимріяні умови для формування.

Використовуючи ці умови, Січові Стрільці взялися за інтенсивну орґанізаційну працю. Центр ваги Січового Стрілецтва перенісся тепер на запасну сотню, бо вона формувала нові Стрілецькі сотні й відділи та поповнювала давні. Наплив охотників до Стрілецтва пішов такий великий, що швидко 1. піший курінь доповнився до чотирьох сотень і почалося формування 2. куреня. Уже 10. березня 1918. р. вийшов перший наказ до першого пішого полку Січових Стрільців. Разом із тим давню нескладну орґанізацію запасної сотні удосконалено й перейменовано її в Запасний Курінь Січових Стрільців.

2.

Величезний наплив охотників уявляв собою значну небезпеку для Січового Стрілецтва, бо в нього тепер не стало тих більш-менш певних засобів гуртувати лише що ідейніший, державно-свідомий і боєвий елємент, що були давніше: перспективи участи в війні проти Австрії й безнастанної боєвої готовости. Спокійне й матеріяльно дуже добре забезпечене життя в столиці манило тепер усякий елємент. Підобрати більш-менш пригожий для Січового Стрілецтва матеріял повинна була окрема канцелярія при Запаснім Курені. І так: без ніяких дальших балачок у Січових Стрільцях віддалювали тих, хто починав з того, що інформувався про матеріяльні умови служби в Січових Стрільцях. Тут відпадала величезна більшість колишніх салдатів і старшин російської армії, що досі мирно проживали біля маґазинів ріжних колишніх російських частин, а тепер шукали легкого хліба в українських формаціях, бо український уряд почав був дуже енерґійно ліквідувати їхні давні частини. Потім віддалювали всякий чужонаціональний елємент, хіба що даний охотник дуже подрібно зясував свої безсумнівно ідейного

характеру мотиви вступлення в Стрілецтво. Далі відкидали тих російських чи австрійських старшин, що не заявили повної готовости служити в Стрілецтві від рядовика. Потім приходила черга на тих, чия моральна вартість видавалася підозріла. Для того заводили з охотником балачку, в якій розпитували про все його життя й про причини, чому хоче вступити до Стрільців. Після того розказували охотникові про сувору дисципліну в Стрілецтві й вимагали, щоб надумався і ще раз прийшов. Багато не приходило більше. Нарешті відбирали від охотника всі посвідки, леґітимації й документи, що були при ньому, й віддалювали тих, хто мав більше ніж одно назвисько в кишені — якщо такий видержав аж до цієї проби. Аж тоді доставлювали охотника до лікарських оглядин, підчас яких іще й лікар проганяв декого. Щойно після всього цього вписували охотника й давали йому до підписки відповідні зобовязання.

Принятих охотників відбирав окремий підстаршина, що вів їх у купальню, де вони підстригалися, як кому подобалось, і купалися, відбирав їхню одежу до маґазину й видавав новий одяг і білизну. Після того охотників розділювали по родах зброї й розсилали до відповідних Стрілецьких частин для вишколу. Здебільша призначували їх всетаки до піхоти, бо Стрілецьке Командування виходило з засновку, що піхотинний вишкіл найшвидше дисциплінує вояку. Непіхотинні частини ще раз підбирали найбільше пригожих для себе охотників, завертаючи непринятих у піхоту. Найпильніший підбір переводив для Стрілецьких скорострілів Федь Черник, їхній командир, бо якраз від Стрілецьких скорострільчиків вимагали найбільш очайдушної відваги в боях.

З новопринятими піхотинцями починали вишкіл зразу таки в Запаснім Курені в сотнях по 200 люда кожна, які до кінця вишколу зменшалися через дезерцію і видалювання пройдисвітського елєменту до 160 — 170 люда. Дуже гостру муштру ведено зараз із першого дня вишколу. Без уваги на всякі підписані охотником зобовязання, що служитиме не менш пів року, і що за непослух прийме всякі кари, тут викидали зі Стрілецтва всякого, хто при блищім розгляді показувався хоч трохи підозрілим, або виявляв хоч найменшу охоту не дотримати підписаної умови. Запасний Курінь виявляв собою доволі вправну машину для підбору поповнення Січового Стрілецтва і не диво, що нові Стрілецькі сотні дуже швидко майже нічим не відріжнювалися від двох перших та що, хоч незвичайно швидко Стрілецтво виросло в Києві шестикратно, його здисциплінованість від того не слабнула: воно складалося з одностайно й обережно підібраного, у великій більшости ідейного та державно свідомого елєменту.

Для поповнення Стрілецтва добрими підстаршинами при Запаснім

Курені була суворо ведена школа підстаршин, в яку йшли найкращі рядовики давніх сотень. Туди-ж на деякий час приділювали колишніх російських і австрійських старшин, принятих у Стрілецтво. Їх зараз же після вивчення Стрілецької муштри, що значно ріжнилася від російської, призначували підстаршинами в сотнях, а швидко після того звичайно йменували Січово-Стрілецькими старшинами. Тих колишніх старшин займанщицьких армій, що не могли пройти цієї, для них важкої, проби, відпускали зі Стрілецтва без ніяких труднощів, якщо хто собі цього бажав.

Окремою частиною при Запаснім Курені була Евіденційна Канцелярія, що повинна була збірати дуже подрібні дані про кожного Січового Стрільця.

Пляновано заснувати окрему школу старшин Січових Стрільців, в яку ввійшли-б інтеліґентні й заслужені давні Стрільці. Тут Січові Стрільці мріяли про те, що їм судиться дати завязок школи, що виховає найкраще молодше старшинство всієї майбутньої української армії. Цьому плянові не дав здійснитися — гетьманський переворот.

Орґанізацію Запасного Куреня вів Василь Кучабський зі своїм помічником Дмитром Герчанівським.

Праця у вже сформованих піших сотнях і інших Стрілецьких частинах перетворювала охотників у Січових Стрільців. Відбувалося воно швидко, бо в Стрілецтві з його революційними традиціями й орґанізаційними засадами не було мертвої »казьонщини«. Вона кінчалася на гострій муштрі і на тому, що зверталось дуже пильну увагу на чепурність і лад у помешканні та цього самого безоглядно вимагалось від одягу й зверхнього вигляду Стрільця. Але гостру муштру й інші фахово-військові навчання не ведено занадто довго, пильно звертаючи увагу, щоби бадьорий і юнацький настрій підчас цього не покидав Стрільців. Тому вгамовувано всяку грубу поведінку підстаршин. Дбайливість за добрі матеріяльні умови життя Стрільця й привітливе відношення до нього було першим обовязком старшин. Понад те у всіх Стрілецьких частинах ішла дуже пильна культурно-освітня праця, яка починалася з охотником зразу з першого дня. Курси для неграмотних, читальні й бібліотеки, виклади й розмови, побування у столичніх театрах, — усе те, поширюючи його світогляд, давало Стрілецькому рядовикові стільки нового, цікавого, йому незнаного, що він мусів — закохуватися в Стрілецтві й поза ним забувати про дім і батьків. Ґазети й політичні дискусії були дозволені. Вони разом із лекціями про устрій держави й права та обовязки громадянина повинні були виховувати не лише вояку, але й громадянина. Тимто ніяка большевицька аґітація Січовому Стрілецтву не була страшна. Усе те, і військове і освітнє

і громадянське виховання Стрільця мало на меті плекати в ньому почуття особистої й Стрілецької чести, на якому й опертися повинно було розуміння Стрільця, що йому можна, а чого не слід робити. Одначе воно вимагало дуже впертої праці й прикладу старшин. А вони працювали не лише »в урядових годинах«, але бували при своїх Стрільцях теж і підчас їхніх розваг. Усі-ж жили в казармі біля своїх сотень і їли те, що й їхні Стрільці, зі сотенного казана. Стрілецьке Командування й командири куренів давали підчиненим старшинам лише найзагальнішу програму праці. Зрештою старшинам була дана повна воля підбирати в своїй праці такі методи, які вважатимуть за найбільше доцільні. Це повинно було дати Стрілецтву всебічні досвіди, з яких найліпші можна-б було в майбутньому вжити як обовязкові для всього Стрілецтва. Тому »традиційні« звичаї поодиноких Стрілецьких частин значно від себе ріжнилися. У деяких сотнях доходило навіть до того, що в них був »освячений традицією« звичай, що командир сотні завжди зрікався свого права судити провини та віддавав їх під розгляд »Стрілецького Суду«, зложеного зі самих тільки рядовиків і без приявности старшин. Ось так творився »справжній Стрілець«. В таких умовах за дисципліною і доброю поведінкою Стрільців слідкував уже не тільки старшина, а й сам рядовий Стрілець.

3.

Ось так при кінці квітня 1918. року в Києві стояв піший полк Січових Стрільців із трьох куренів по чотири сотні в 160 — 170 баґнетів кожна. Командиром 1. Куреня в тому часі був Роман Сушко, 2. Іван Чмола, чотири останні сотні належали ще до Запасного Куреня. Командирами сотень були: Андрій Домарадський, Осип Думін, Іван Роґульський, Микола Загаєвич, Іван Андрух, Микола Бісик, Федь Мамчур, Мирон Маренін, Дмитро Бочан і Іван Чорниш.

В тому часі до полку належали дві сотні скорострілів по 8 кожна, обі під командуванням Федя Черника. Найдобірніший Січовий Стрілець служив при скорострілах. Повне число коней і першорядний технічний матеріял дозволяли скорострільним сотням кожної хвилини рушити в бій, якщо була-б потреба. Проєктовано поповнити 1. полк ще двома скорострільними сотнями. Зі старшин скорострільчиків слід згадати: Василя Соловчука, Михайла Турка, Васила Глову, Богдана Збудовського, Миколу Василенка й Федя Купранця.

Останньою частиною 1. пішого полку Січових Стрільців була кінна розвідка коло 50 шабель під командуванням Франца Бориса. Формуванню Стрілецької кінноти стояв на перешкоді брак коней.

1. батарея Січових Стрільців розвинулася була до кінця квітня в гарматній дивізіон двох легких батарей. Великий орґанізаційний хист тут виявив Роман Дашкевич і його помічники Михайло Курах та Комаровський. Стрілецькі гарматчики були найкраще одягнені й відживлювані з усіх Стрілецьких частин. Великі маґазини всякого добра забезпечували формування на довгий час. Коні й технічний матеріял відповідали вимогам походів і боїв. При дивізіоні працювали всі майстерні, які лиш були потрібні. В Стрілецькій артилєрії найкраще була поставлена культурно-освітня праця. Курс для неграмотних, курс всесторонньої загальної освіти, хор, драматичний гурток, читальня з усією київською пресою, бібліотека поверх 2000 книжок, відчити й дискусії, три рази в тиждень котрийсь зі столичніх театрів, прогульки по місті, церквах і музеях — ось аж занадто люксусове поставлення освітньої справи. В пляні було формування ще одної важкої й одної кінногорної Стрілецької батареї. Цей плянований Стрілецький артилєрійський полк повинен був відповісти всім боєвим завданням, що могли-б станути в майбутньому перед Січовими Стрільцями. З гарматніх старшин слід іще згадати: Олексу Пилькевича й Грицинюка.

Пильна праця йшла теж при орґанізації перевязочних пунктів із досвідченими Стрілецькими санітарями та двох шпиталів: похідного й постійного. В постійний Стрілецький шпиталь стягали всіх Стрільців, ранених у боях за Київ, які переховувалися були після відступу Січових Стрільців із Києва в ріжних місцевих шпиталях. Їх оточили великими вигодами й лічили як мога старанніше. Орґанізацію цієї справи вели лікарі д-р Кость Воєвідка й д-р Іван Рихло. Пляновано закласти Стрілецьку санаторію й дім інвалідів.

Частина постачання під проводом Івана Данькова порядкувала й доповнювала величезні Стрілецькі маґазини. Крім цього вишколювала ввесь Стрілецький апарат постачання.

4.

Усім Січовим Стрілецтвом кермував штаб на чолі з Евгеном Коновальцем. Технічно-орґанізаційну працю вів Андрій Мельник із своїм помічником Михайлом Матчаком та адютантом Грицьком Гладким. Стрілецьке Командування мало ще за завдання підбирати й іменувати Стрілецьких старшин. Тут Січове Стрілецтво не пішло по лінії думок тогочаснього українського військового міністерства, яке, плянуючи творення не постійної армії, а народньої міліції, не признавало старшинам військових ранґ, а означувало старшинські ступені відповідно до посади, яку

даний старшина в даний мент займає. Вважаючи, що ця система шкідлива для підбору тривкого й доброго українського старшинського кадру, тут Стрілецька Рада рішила залишити в Січовому Стрілецтві старшинські ранґи та обережно й самостійно творити окремішній Січово-Стрілецький старшинський кадр. При підборі Стрілецьких старшин треба було вжити подвійної контролі. Кандидатом на Стрілецького старшину міг був стати лише той, що проти його військового й загального знання та особистого характеру ніхто в Стрілецькій Раді не підніс ніякого заміту. Якщо замітів не було, запитували повний збір Стрілецьких старшин, чи ніхто з них не має ніяких замітів щодо особистої чести кандидата й приняття його за товариша-старшину. Якщо й тут ані одного заміту не було, Стрілецьке Командування іменувало даного кандидата хорунжим Січових Стрільців. Підвишка ступеня старшин залежала єдино від їхніх військових здібностей. Але при підношенні старшинських ступенів Стрілецьке Командування поводилося назагал дуже обережно. Вже йменований старшина Січових Стрільців міг втратити свій ступінь лише на підставі засуду за якусь провину.

Швидкий розріст Січового Стрілецтва після повороту в Київ примусив Стрілецьку Раду не поводитися у підборі старшин так обережно, як вона бажала. Її замисл був уповні здійснений щойно пізніше в Білій Церкві, де Стрілецтву вдалося зложити повнотою свій старшинський склад.

При кінці квітня 1918. року Січове Стрілецтво складалось у трьох четвертих з Галичан і в одній з Наддніпрянців. Між ними не помічувалась ніяка ріжниця: всіх швидко опановував однаковий Стрілецький дух.

5.

З громадянством Січове Стрілецтво мало нагоду близько стрічатися лише в дуже неприємних умовах, бо підчас актів обезброювання, до яких Січові Стрільці були вживані поруч із Німцями і в самій столиці і на повітах Київщини, зокрема там, де адміністрація ще ніяк не могла упоратись з безладдям. Ніде підчас цього неприємного завдання Січові Стрільці не ввійшли в конфлікт із населенням. Іноді траплялось, що самою своєю появою й відношенням до селян Січові Стрільці переконували їх, що треба самим позносити зброю, щоб ось так забезпечити спокій і лад. Як розуміли своє завдання Січові Стрільці і чим взагалі трималося Стрілецтво, показує такий випадок: підчас обезброєння Обухова на Київщині якихось двох Стрільців пограбувало місцевого рабіна. Виновників ніяк не можна було відкрити, бо рабін, бо-

ючись пімсти їхніх товаришів, відмовився їх виявити. Але жидівське населення приняло це за умисне небажання командира чети покарати грабіжників і післало в Центральну Раду окрему делеґацію зі скаргою на »неможливі утиски«. Тимчасом серед Стрільців чети кипіло: вони заявили свому командирові, що не повернуться в столицю, поки не змиють ганьби, що впала не лише на них самих, а й на ціле Січове Стрілецтво. Цілком випадково самим таки Стрільцям удалося нарешті відкрити виновників провини. В сотні, до якої належала ця чета, був »освячений традицією« звичай Стрілецького Суду. Без приявности старшини, командира, самі Січово-Стрілецькі рядовики відбули суд, зложили протокол, у якому навели мотиви засуду, й засудили обох своїх — як дослівно сказано в протоколі — »колишніх товаришів« на смерть. Тепер іще раз пішли жидівські делеґації, прохаючи цим разом — помилування. Не помогло. Дві годині після засуду обидва грабіжники були розстріляні.

Ось таке Січове Стрілецтво, в якому самі Стрільці-рядовики дбали про дисципліну, вспіло за не цілі два місяці розвинутися з двох піших сотень, одної скорострільної й одної батареї в могутню частину, що начисляла коло 3000 міцно здисциплінованих й високо боєздатних вояків. Вимагало воно від орґанізаторів Січового Стрілецтва — старшин і його ідейних провідників зпоміж рядовиків — вкласти всю їхню душу в свою працю. І тому великою особистою траґедією було для кожного Січового Стрільця складення зброї, до якого вони були примушені гетьманським переворотом.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

VII. СІЧОВЕ СТРІЛЕЦТВО ПІДЧАС ГЕТЬМАНСЬКОГО ПЕРЕВОРОТУ.

Причини гетьманського перевороту. Підготова перевороту. Січове Стрілецтво підчас перевороту. Складення зброї Січовими Стрільцями.

1.

Впродовж квітня 1918. року чимраз виразніше почало зарисовуватись невдоволення Командування німецької окупаційної армії з політики уряду Центральної Ради. Для зголоднілої й виснаженої Німеччини, котра якраз клала свої останні зусилля у великій війні, Україна уявляла собою вартість у першу чергу постільки, поскільки постачала збіжжя й сирівці. Тимчасом Центральна Рада й надалі йшла давнім шляхом соціяльної революції, особливо в земельній справі, і Німці боялися, що селянство не пообсіває земель, так, що потім з України не можна буде вивести стільки, скільки центральні держави сподівалися. Разом із тим пішло в Німеччині взагалі розчарування Україною. Німці прийшли до переконання, що таке українське громадянство, яке було репрезентоване Центральною Радою, нездатне заснувати українську державу, бо інакше не треба було-б кликати їх, Німців на підмогу, тільки сама Україна змогла-б була дати собі раду з большевицькою анархією. У свідомости того, що німецька окупація України не зможе бути вічна і що треба про це думати, кому віддати Східню Европу, так, щоб і лад там зберігся і щоб та Східня Европа союзником Німеччини осталася, Німці почали чимраз більше схилятися до думки, що в німецькому інтересі лежить радше відбудова Росії, ніж підтримування кволої, соціяльно експериментуючої української держави. Отже німецьке Командування почало приймати чимраз гостріший тон у відношенні до уряду Центральної Ради, а коли й це не помагало, стало думати про переворот, в якому до влади на Україні прийшов би новий якийсь уряд. Тут німецьке Командування зійшлось в першу чергу зі зрусифікованим уже в більшости великим поміщицтвом України, бо воно, не сподіючись від Центральної Ради викупу за свою землю, забрану йому підчас революції селя-

нами, готове було стати вірним союзником Німеччини за ціну здавлення соціяльної революції те привернення на Україні давніх соціяльно-політичних підстав. У здатність тих кругів до державного будівництва вірили в Німеччині більше, ніж у здатність української революційної демократії. До підготови задуманого Німцями перевороту приступила також національно-московська велика буржуазія українських земель »Протофіс« — (»Промисл« — »Торгівля« — Фінанси«), якої інтереси теж перекреслював неуступливий, революційний соціялізм Центральної Ради. Таємними нарадами підготовлювався цей переворот і там теж виринув проєкт віднови Гетьманщини в особі Павла Скоропадського. Сам переворот по всім даним був орґанізований на дуже швидку руку й не був попереджений ані отвертою й вселюдною пропаґандою, яка може відкрила-б українському загалові очі, що методами Центральної Ради державу годі заснувати, ані справді міцною орґанізацією середнього й багатого українського селянства, теж невдоволеного земельною політикою Центральної Ради, опертій не на приватній власности, а на усуспільненні землі. Через те гетьманський переворот не був переворотом у повному цього слова значінні, опертим на використанні живого й зорґанізованого суспільного руху, а був лише успіхом таємного заговору, успіхом переведеним не силами, звязаними з українською землею, а постороннім, отже припадковим, чужинецьким насиллям. У тому, що Гетьманщина не виросла орґанічно з українського ґрунту, вже згори заключалася її нежиттєздатність.

Цей характер гетьманського перевороту мусів відштовхнути від Гетьманщини широкі кола громадянства не лише в днях, коли переворот довершувався, але й у перших часах уже довершеної Гетьманщини. Переворот заскочив наче грім із погідного неба все громадянство і столиці і краю. Заскочив теж і Січових Стрільців, бо хоч уже на два тижні перед переворотом Стрілецьке Командування мало відомости, що він готується, та попередило про це уряд Центральної Ради, то було заспокоєне відповіддю, що ніби-то нічого поважного в переворотницьких змовах немає бо Німці їх не підтримують.

2.

Почався гетьманський переворот властиво з обезброєння Києва з передмістями, переведеного Німцями за згодою Центральної Ради і навіть при значній співучасти Січових Стрільців. Після того Німці обезброїли нараз у ночі з 26. на 27. квітня радикально настроєну Дивізію Синьожупанців, сформовану в Німеччині з Українців, колишніх полонених російського війська, яка саме у тих днях прибула в Київ. Столиця за-

трівожилась. Почали поширюватись всякі поголоски й здогади: буцім-то грозить новий большевицький переворот, то знову німецька анексія України, то врешті — прихід московської реакції до влади при німецькій допомозі, Але ніхто нічого напевно не знав, — і це характеристична риса всього гетьманського перевороту. Уряд же Центральної Ради навіть у цей мент не вважав за можливе, щоб Німці важилися рішуче встрянути у внутрішньо-українські справи, ломлючи свої виразні зобовязання. Тому навіть тепер не підготовлювався до можливости перевороту.

Поки це все відбувалося, Головний Командир німецької армії на Україні, ґен. Айхгорн, без відома й попередження Центральної Ради*) видав наказ до українського селянства, щоб засіяло землю, і щоб там, де селяни самі цього не вспіють зробити, засівами займалися давні поміщики. Центральна Рада гостро запротестувала проти цього наказу, а населення глибоко захвилювалося: наказ був передвісником рішучого вмішання Німців в українські справи, а нікому не було відомо, як воно виглядатиме на ділі. У відповідь на протест Центральної Ради несподівано дня 28. квітня появився німецький військовий відділ на засіданні Центральної Ради та — поводючись досить брутально — арештував двох членів уряду, вмішаних у справу таємного вивезення з Києва промисловця Доброго, що робив перед Німецьким Командуванням заходи в справі перевороту проти Центральної Ради. Разом із тим Німці дали дозвіл добровольчим дружинам московських старшин збіратися у ріжних місцях столиці й озброїли їх. Населення Києва задеревіло. З одного боку навчене страхітливими досвідами січневого большевицького повстання, з другого перепоєне жахом перед реакцією і її помстою, київське громадянство у своїй величезній більшости прихилило свої симпатії до Центральної Ради, вважаючи її забезпекою демократії. Але уряд розгубився. Він не приняв ніякого рішення: ані не зважився увійти в переговори з Німцями й, виторгувавши бодай щонебудь, добровільно віддати владу новому якомусь урядові, ані піти на отверту боротьбу проти німецьких затій. Непорадно станув перед невідомим майбутнім і чекав, що воно йому принесе. Тому й не видав ніяких наказів Січовому Стрілецтву.

3.

І Січове Стрілецтво в своїй масі затрівожилось. Воно так само, як усе столичне громадянство, не знало докладно, що діється, і серед нього

*) По даним, що багато пізніше виявилися, на цей наказ дав свою згоду, на власну руку, тогочасний міністр земельних справ, Микола Ковалевський, хоч довго цього факту потім відпирався. Це не зміняє факту, що Центральна Рада про Айхгорнівський наказ заздалегідь не знала.

кружляли ті самі сплетні, що в усьому місті. Не знаючи, що означає обезброєння Синьожупанців, Стрілецьке Командування наказало для всіх Стрілецьких частин боєве поготівля. Розкинуті в ріжних місцях столиці Стрілецькі казарми укріплено й виставлено в них скоростріли й застави. Четвертина їхньої залоги лежала з крісами в руках, готова зараз же почати бій із усяким, проти кого-б наказали піти. Але в сотнях ще відбувалися привичні заняття, хоч серед Стрільців помітне було немале нервове напруження. Коли-ж прийшли 28. квітня відомости, що формуються московські офіцирські відділи, то це боєве напруження почало доходити аж до фізичної гарячки. Товариш міністра військових справ, ґен. Греків, якому Стрілецьке Командування пропонувало, що Стрілецтво зараз же готове розігнати московські офіцирські ватаги, не дав на це дозволу, бо, мовляв, невідомо, як до такого факту поставились би Німці, а встрявати ще й з ними в бій грозить Січовим Стрільцям страшним проливом крови. Гетьманські змовники зробили були — з погляду гетьманського інтересу — помилку, що не притягнули для своєї справи Січових Стрільців, які мали великі симпатії серед українського громадянства і приєднання яких напевно прихилило-б на бік Гетьманщини значну частину українського загалу. Але з погляду втримання Центральної Ради при владі — тепер Стрілецьке Командування зробило помилку тим, що послухало свого військового міністерства. Ця помилка рішила гетьманський переворот, бо у виступ Січових Стрільців проти московських ватаг Німці правдоподібно ще не сміли би вмішатися того дня: вони ще непевні були, чи переворот не викличе стихійного нищення Німців по всій Україні, й боялися того.

Вранці 29. квітня нараз появилися на вулицях в околиці Липків і Хрещатика озброєні ватаги московських офіцирів. У ріжних кінцях столиці залунали поодинокі крісові стріли. Нервовий настрій Стрільців дійшов до найвищого ступня. Стрільці були певні, що на їхніх очах гине українська державність, валена кимось, кого — не знають. Перед давніми Стрільцями виринули спогади про недавні січневі бої й вони боялися, щоб боєвий наказ не прийшов запізно. У старшин не вистачило сили спокійно продовжувати заняття. Нічим не заняті Стрільці тепер заметушилися в казармі наче напів притомні.

Тимчасом уряд не видав ніяких розпорядків, навіть коли наспіла відомість, що якась юрба вибірає в цирку Чінізеллі якогось Гетьмана. Стрілецьке Командування переслало тоді такий телєфонічний наказ: »Якась юрба вибірає собі в цирку Чінізеллі якогось Гетьмана. Що воно таке — невідомо. Авантюра швидко буде зліквідована. Зарядити гостре боєве поготівля. Заховати спокій. Поки прийде новий наказ, не нападати, хоч би й що діялося навкруги. Лише нападеним вступати

в бій. Одна сотня скорострілів із казарми по Львівській і дві піші сотні з Луцьких казарм у повній боєвій готовости перейдуть на Терещенківську для оборони Центральної Ради«. Видаючи цей наказ, Стрілецьке Командування вірило, що Німці його не обманюють, а дістало від Німців катеґоричне запевнення, що вони не стоять у ніякому звязку з »подіями« в цирку Чінізеллі, та побажання, щоби Стрільці оминали проливу крови й заховували повний спокій, бо Німці самі зліквідують переворот своїм впливом.

Десять мінут після отримання наведеного наказу сотня скорострілів із Федем Черником на чолі, зі скорострілами, готовими до стрілу на двуколках ішла Великою Житомирською й Великою Володимирською в напрямку Софійського Майдану. Стрільці мали на шапках червоні стрічки замість символічної Стрілецької »Червоної Калини« на знак, що йдуть у бій. Такі-ж стрічки були вплетені теж у гриви коней. Коли сотня появилася на вулицях, — склалося незвичайне для Києва диво: вулиці повні громадян, збентежених подіями невідомого їм значіння, привітали Стрільців, яких обмосковлена столиця не любила, з ентузіязмом. Ось так маси київського населення поклали усі свої надії на Січових Стрільців, що вони не допустять до приходу реакції. Гучними окликами витана сотня вїхала на Софійський Майдан і побачила перед памятником Богдана Хмельницького юрбу кількасот людей і попів у ризах. Черник зразу зорієнтувався, що це відбувається молебень із нагоди вибору в цирку Гетьмана та на хвилю захитався: чи повертати скоростріли проти юрби й під їхньою загрозою арештувати Гетьмана й ось так зліквідувати розруху, чи слухатись наказу, який виразно заборонював нападати. Здається, що був би приняв перше рішення, коли-б не те, що випадково хворий і в дуже високій гарячці, він почував, що не сміє прийняти такої відповідальної постанови, якщо нездібний холодно передумати справу. Отже серед мертвої тиші, що нараз налягла на юрбу, Стрілецька сотня спокійно переїхала попри неї вниз по Великій Володимирській у напрямку будинку Центральної Ради..... Декілька хвилин потім німецькі відділи, що скрившись оподалік від Софійського Майдану у бічних вуличках, повинні були пильнувати молебня, виступили явно та — зблизька оточивши благодарні молебні — надали їм значіння події — переломової для української державности. Дивним тільки збігом обставин пізніше повалив Гетьманщину якраз той самий Федь Черник, »душа Січового Стрілецтва«, Стрілецькою перемогою під Мотовилівкою, за яку заплатив своєю смертю.

Стрілецькі скоростріли спокійно доходили до Терещенківської по Бібіковськім Бульварі, коли повз сотні понісся якийсь візник скільки сил було в рисаках, і від московських офіцирів, що сиділи в повозці,

впало кілька вистрілів, убиваючи Стрільця Василя Нероду з Угорської України та ранючи ще кількох. Навздогін за повозкою зразу сипнули кулями Стрілецькі скоростріли, вбиваючи двох московських офіцирів, що стріляли були з повозки.

Після того Стрілецьке Командування розіслало стежі на довколичні вулиці. Вони доставили продовж дня коло 40 переляканих до пів смерти московських старшин, узятих зі зброєю в руці. Рівночасно забезпечено скорострілами вулиці, що вели під будинок Центральної Ради. Тому й перестали в околиці Терещенківської появлятися повозки з московськими офіцирами. Але вони розїздили по інших вулицях, чогось-то стріляючи в повітря.

А тимчасом Січові Стрільці берегли ще тільки — будинку Центральної Ради. Сама-ж вона швидко розбіглася, й усі ці події були глибоко символічні для тогочасної державної кволости України. Отже табор української демократії іде в розтіч, хоч думає, що ніби-то без того українська державність пропаде, а осьде противний табор консерватизму України довершує державний переворот з таким браком політичного такту, що годі припустити, аби в нього в тому часі дійсно були ті високі державно-творчі вартости, яких від аристократичного консерватизму слід очікувати. Небаром Стрілецьке Командування стало єдиним фактичним представником Української Народньої Республіки. Голову Центральної Ради, проф. Михайла Грушевського, заховано у Стрілецькій казармі на Львівській ч. 24., а Командир Січового Стрілецтва Евген Коновалець увійшов у безпосередній звязок із Німецьким Командуванням. Воно все ще запевнювало про свою непричасність у подіях дня.

Коло полудня появилися у всіх Стрілецьких казармах відділи німецької піхоти ніби-то для звязку, щоб запобігти передчасній завязці бою між Стрільцями й Гетьманцями, поки Німецьке Командування буде переговорювати. На ділі-ж наслані Німці повинні були слідкувати за поведенням Стрільців у казармах. Німецьких »звязкових« прийнято в казармах гостинно, але рівночасно видано, на всякий випадок, відповідні накази, щоб обезброїти їх у мить, коли-б треба було.

Так минав день. Тут Німецьке Командування почало зміняти тон: ніби-то склалося дуже трудне положення, ніби-то проти Гетьмана вони властиво нічого не мають, ніби-то слід чекати на дальший розвиток подій, ніби-то Гетьмана вони зліквідують, якщо бачитимуть, що він не встоїться. Стрілецькому Командуванню здавалося, що достаточним доказом, що Гетьман не встоїться, буде гостре неґативне відношення більшости громадянства до так кепсько доконуваного перевороту і — чекало. А рівночасно відкись із довколичних домів почали падати стріли на Стрільців, що берегли будинку Центральної Ради. Ввесь вплив стар-

шин був потрібний, щоби здержати Стрільців перед сліпим ударом у місто на — невловимого противника. Коли-ж із одного дому при Фундуклеївській, напроти Опери, посипалися кулі на один Стрілецький скоростріл, то він нараз заторохкотів по вікнах того дому, відкіль неслися кулі. Рівночасно в глибині Фундуклеївської появився німецький відділ у кольоні й Стрілецький скоростріл сипнув кулями по нім. Були звістки, що Німці в одну мить утратили тоді кількох убитих і коло 20 ранених, між ними двох важко ранених старшин, хоч ніколи потім Німецьке Командування до цього не признавалось. Як на те — тут появляється ще й якийсь австрійський автомобіль на Бібіковськім Бульварі. І його обстріляла Стрілецька стежа, що там стояла. Обурення Стрільців переливалося вже через край. Після того опустіли вулиці довкола Терещенківської. На них не появлялися вже більше і Німці.

Поки таке діялося в центрі міста, в Стрілецькій казармі при Львівській зявлялася одна делеґація за другою, то від обезброєних Синьожупанців, то від залізничників, то знову від місцевого громадянства, і всі вони заявляли, що хто живе — візьме за зброю, якщо Стрілецтво виступить у бій. Повідомлене про це Стрілецьке Командування наказало заховати повний спокій, бо йдуть переговори з Німцями. На ділі йому невідомо було, проти кого властиво виступати. Проти Гетьманців? Невидний противник. Проти Німців? Немає певности, що вони ведуть лише свою гру зі Січовим Стрілецтвом, й самі інсценізують переворот. Невидна рука потаємної, анонімної інтриґи придавлювала й паралізувала здібність рішення. Як показалося потім, виступом проти Німців був би тепер якийнебудь виступ Стрілецтва. Навіть при найбільшім боєвім напруженні Стрілецької маси вигляди на перемогу в бою проти десятикратно численніших німецьких сил були для Січового Стрілецтва неймовірні.

Увечері цього самого дня до Стрілецького Командування прийшли два парляментарі від Павла Скоропадського, запрохуючи до нього Евгена Коновальця й Андрія Мельника, при чому заявили, що Скоропадський ручається своїм словом за їхню недоторкальність. Запрохані поїхали туди й застали Павла Скоропадського на Липках у віллі при Катерининській, оточеній відділом московських офіцирів. Скоропадський запропонував Евгенові Коновальцеві, щоб на другий день Стрільці пройшли попри його дім і окликами »Слава«! признали його законною владою Української Держави. Зате обіцяв свої »ласки Гетьманські« для Січових Стрільців. У відповідь Командир Січового Стрілецтва сказав, що таке важне рішення могла-б приняти лише Стрілецька Рада та заявив, що якщо переворот доконаний німецькими руками, то буде нещастям для України. На цьому безпосередні розмови між Стрілецьким Командуванням і Павлом Скоропадським увірвалися.

Про вислід цієї розмови, видко, негайно повідомлено Німців, бо вони зараз після повороту Командира Стрілецтва запропонували Січовим Стрільцям покинути центр міста й перейти на край столиці в Луцькі казарми, щоб, як казали, не повторилася сутичка між Стрільцями й Німцями. Стрілецьке Командування було переконане, що в Німців не може бути ніяких сумнівів про готовість Січових Стрільців кожної хвилини підняти бій і тому рішило ще раз доказати Німецькому Командуванню, що Стрілецтву залежить на тому, щоб не допустити до зайвої і крівавої борні. При тому було переконане, що Січові Стрільці відібють центр міста таксамо легко, як оце його покидають. Одного лише не припускало Командування того Січового Стрілецтва, що пильно культивувало лицарську, Стрілецьку, честь: воно не розуміло, що у великих переворотах державні мужі, що стоять на чолі народів, не можуть кермуватися поняттям ідеальної чести і тому не думало, що Січовим Стрілецтвом уже два дні грається німецька військова дипльоматія, супроти якої Стрілецька простолінійність є — наївністю. Опівночі із 29. на 30. квітня Стрілецькі сотні відійшли з центру міста в Луцькі казарми. Ідучи не знали, що слідом за ними в покинену їхню казарму при Терещенківській і будинок Центральної Ради входять — московські офіцирські »отряди«.

4.

На другий день Стрілецтво не мало вже навіть неймовірних виглядів перемогти. Досвіта 30. квітня всі Стрілецькі казарми були густо оточені німецьким військом, скорострілами й броневиками. Німецькі батерії стоялй наведені на Луцькі казарми. Виступ Стрільців проти Німців був тепер безнадійною справою. Січові Стрільці були-б перестріляні ще, поки могли-б розгорнутися до бою зі своїх казарм, і полягли-б під руїнами будинків.

Тепер Німецьке Командування заговорило твердо. Коло 10. год. перед полуднем воно заявило, що Гетьман є законною владою України й поставило Стрілецтву ультимат: перейти під накази Німців чи Гетьмана, або — скласти зброю. Командир Січового Стрілецтва скликав нараду всіх Стрілецьких старшин у Луцькі казарми на 11. годину перед полуднем і запитав про їхню думку. Шістьох старшин промовляло за тим, щоб Січове Стрілецтво підняло бій із Німцями і зі славою полягло для історичної демонстрації. Один старшина заявлявся за тим, щоб ніби-то перейти на бік Гетьмана і врятувавши ось так Січове Стрілецтво — виступити проти нього пізніше у більше сприятливих умовах. Усі-ж інші старшини стояли за тим, щоб зложити зброю, бо воно менше

Сот. Я. Чиж

Фраґмент з київської пристані.

Чет. Хлібовицький

Сот. М. Турок веде навчання серед скорострільців.

Сотня СС. на пароході в дорозі до Канева. При столі комдт. сот. А. Домаралський і чет. Р. Харамбура.

Гетьман Павло Скоропадський

По прийняттю у Гетьмана.

Проголошення Гетьманату на Софійській Площі у Києві 28. IV. 1918 р.

† Сот. Микола Загаєвич

СС. складають зброю.

Чет. Матвій Загаєвич

Вишкіл СС. по зложенні зброї.

Хор. П. Сагайдачний

Німці на подвірю казарми СС.

Сот. Ф. Мамчур

Німці вивозять перебрану зброю СС.

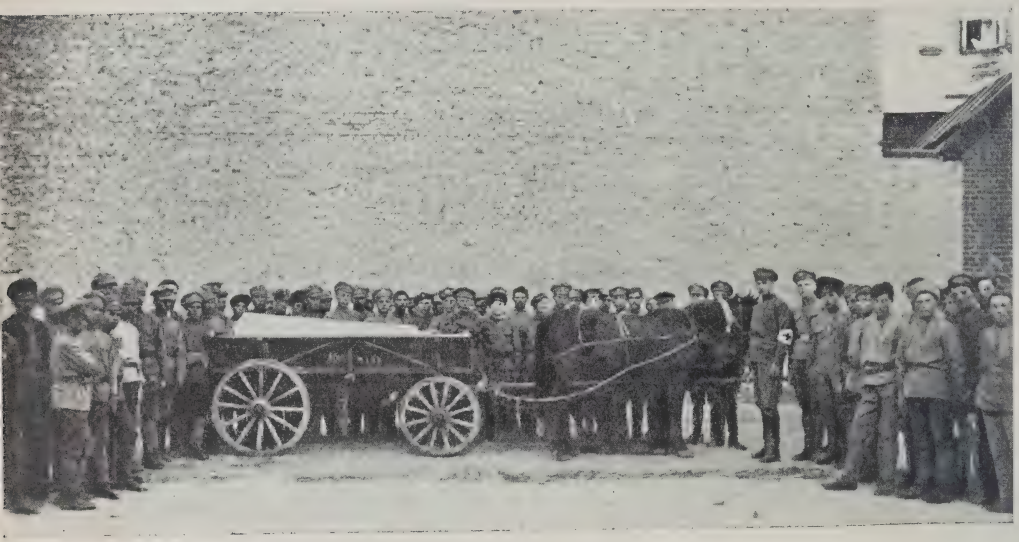

Похорони Січового Стрільця з Закарпаття, що не міг пережити складення Стрілецької зброї. Київ, 4. травня 1918 р.

ганебне для недавнього найвірнішого війська поваленого уряду, Січових Стрільців, аніж перехід — та ще до того зі скритою думкою зради — на бік Гетьмана, підтримуваного лише Німцями й московськими офіцирами всупереч виразним бажанням усього українського громадянства. Щодо проєкту, що Стрілецтво повинно полягти, то вони висловлювали думку, що на смерть Січового Стрілецтва ще не прийшов час, бо прийде пора, коли українська державність ще потрібуватиме Стрілецтва. Ніхто з тих промовців не сумнівався лише в одному: що Січове Стрілецтво не сміє скласти своєї зброї під загрозою німецької сили. Отже була вимога, щоби Стрілецьке Командування постаралося, щоб із Стрілецьких казарм і сусідніх вулиць забралися німецькі відділи на таку віддаль, з якої їх не було-б видко. Тоді складення зброї Стрільцями буде називатися »добровільним розформуванням«. Якщо-б Німецьке Командування не погодилося на це, — то Стрільці повинні виступити в бій і полягти. Це внесення було приняте майже всім збором старшин Січових Стрільців (здержалося від голосу шістьох прихильників негайно розпочати бій, один був за переходом на бік Гетьмана і голосував проти). Передумовою розформування Стрілецтва мусіло бути запевнення Німецького Командування, що Голова Центральної Ради, проф. Михайло Грушевський, буде недоторканою особою і що Стрільці не будуть переслідувані ні Німцями ні новим урядом.

Поки Командир Стрілецтва їхав до Німецького Командування з тими домаганнями, Січові Стрільці на всякий випадок готувалися в казармах на свій останній бій. Але до нього не прийшло, бо Німецьке Командування без ніяких суперечок прийняло всі Стрілецькі вимоги й окрім цього з власної ініціятиви рішило, що старшини Січових Стрільців повинні залишитися при зброї.

Коло 3. години пополудні того дня німецька піхота нараз покинула Стрілецькі казарми. За ними потягли німецькі броневики й скоростріли. Швидко пропали з овиду. Тоді зібрано Стрілецькі сотні й відділи й повідомлено їх, що 1-ий полк Січових Стрільців розформовується, закликано Стрільців, щоб іще раз у Стрілецтві зійшлися, як буде нова »збірка Січових Стрільців«, і наказано зложити зброю на землю. Тут ридання озвалися в Стрілецьких рядах. Холодну сталь цілували Січові Стрільці й ламали кріси і шаблі. — Тоді наказано всім Стрільцям увійти в казарму, щоб ні один Січовий Стрілець не був на подвірі, як Німці прийдуть за покиненою зброєю, і не бачив своєї ганьби, як зброю ту будуть забірати. Потім повідомлено Січових Стрільців, що від цієї хвилини їх не обовязує ніяка військова дисципліна, бо вони — вільні громадяни.

Пів години пізніше на опустілих подвірях Стрілецьких казарм

іще раз появилися Німці й розставили свої варти довкола. Стояли-ж ті варти неначе на побоєвищі серед розкиданої зброї. Швидко заїхали німецькі грузовики й вщерть перевантажені Стрілецькою зброєю почали відїздити. Пусті були подвіря Стрілецьких казарм. Тільки на одному з них стояв Федь Черник, що ніяк не міг розпращатися зі своїми скорострілами. Тут німецький старшина приступив до нього, силкуючись потішити »душу Січового Стрілецтва«. А сотник Січових Стрільців Федь Черник погірдливо поглянув на нього: »Сьогодні ви відбираєте нам зброю, але вважайте! Вважайте, бо прийде час, коли разом із вашою зброєю складатимете ваші голови — нам!«.

Швидко після розформування Січового Стрілецтва заграли дзвони київських соборів. В розкішну, квітами прибрану, весняну днину святковано Великдень. Якраз у цю розкішну Великодню неділю Січові Стрільці проводили вулицями столиці на цвинтар одного свого товариша, Стрілецького гарматчика, Українця з далекого Закарпаття, що покінчив із життям, не могучи пережити складення Стрілецької зброї. Того-ж самого дня в маленькім містечку Таращі йшли похорони Стрілецького скорострільчика з відділу посланого туди за кіньми, що на вістку про кінець Січового Стрілецтва рішив, що і його життя повинно покінчитись.

Сумний це був Великдень для більшости Киян, а вже найсумніший для тих, хто бездомний, озлоблений на ввесь світ, без цілі і без надій тинявся по скупаних весняним сонцем вулицях столиці, або лежав на брудній долівці залізничого двірця, чи гнав у потягу кудись у невідоме, — для колишніх Січових Стрільців.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

VIII. БІЛА ЦЕРКВА.

Скитання Січових Стрільців. Становище Гетьманщини до серпня 1918. р. Заходи в справі віднови Січового Стрілецтва. Збірка Січових Стрільців.

1.

Невикористаний боєвий запал Стрільців, що підчас гетьманського перевороту горів сам у собі, тепер, після складення Стрілецької зброї, повернувся в ненависть Стрілецьких рядовиків до їхніх колишніх старшин, яких іще недавно Стрільці так глибоко поважали. Їх уважало Стрілецтво виновниками того, що опинилося у безвихіднім положенні й мусіло розійтися. Поширювались навіть і деякі зневажливі для старшин сплетні поміж Стрільцями, м. ін. що ніби-то старшини запродалися Гетьманові чи Німцям. Тим тяжче було для Стрілецьких старшин стерпіти перші часи Гетьманщини. В таких умовах Стрілецьке Командування почало ліквідацію Стрілецтва. Воно не дало Німецькому Командуванню вимаганих списків Стрільців, щоб ніби-то по списках, під німецькою охороною, відсилати їх ґрупами до тих місць, до яких вони хотіли-б виїхати з Києва. Бо вже не вірило Німцям і боялося, щоб вони не вивезли в Австрію Стрільців, колишніх австрійських підданих. Виглядало, що Німці так хочуть зробити, бо обставили своїми вартами Стрілецькі казарми, не випускаючи Стрільців на місто. Зате Стрілецьке Командування заснувало в Михайлівськім Монастирі таємне бюро, ведене Романом Дашкевичем, Грицьком Гладким і Мироном Мареніном, яке видавало колишнім Стрільцям грошеві підмоги й дарові військові проїзні білєти та інші документи. Рівночасно переказало Стрільцям по казармах, щоби втікали й зголошувалися до того бюра. А Стрільці швидко справилися з німецькими вартами і кілька днів після складення зброї в казармах не осталось ні живої душі.

Січові Стрільці розходились зі столиці в тій думці, що швидко прийде заклик до »збірки Стрілецтва«. Ні вони ні ціле громадянство не вірило, що Гетьманщина закріпиться. Тим-то Стрільці здебільша старалися попасти у військові частини, що були тоді на Україні, щоб за-

клик застав їх при зброї. І так майже ціла 12. сотня з Мироном Мареніном зложилася на вартову сотню авіяційного парку на Пості Волинськім під Києвом, а майже ціла 2. сотня одинцем пробралася в Верхнє-Дніпровськ на Катеринославщині, де робила службу сотні повітового коменданта. Багато Стрільців поодиночку вступило в міліцію й інші збройні частини. Але найбільше переїхало до Запоріжського Корпусу в бриґаду Натієва. Цього корпусу врешті-решт не обезброєно, хоч він довго хитався, поки признав владу Гетьмана, вступивши навіть у збройні сутички з Німцями, — мабуть тому, що стояв на фронті проти большевиків. Зараз же після складення зброї Стрілецьке Командування увійшло було в переговори з Командуванням цього Корпусу, щоб дозволив Стрільцям збіратися в ньому в окремих Стрілецьких частинах. Запоріжці дуже радо пішли назустріч проханню Стрілецтва, бо з одного боку Січові Стрільці славилися в тому часі як добре військо, з другого-ж Запоріжці були ворожо настроєні до Гетьманщини, а підчинились їй, щоб затримати зброю в своїх руках і — як у тому часі мріяли — повернути її колись проти Гетьмана. Вони навіть дорікали Січовим Стрільцям, що й ті не схитрили так само. Швидко зібрався в Запоріжськім Корпусі чи не найкращий Стрілецький елемент, який з часом сформувався при 2. Запоріжськім пішім полку в окремий курінь Романа Сушка з Миколою Загаєвичем, Іваном Роґульським та Іваном Андрухом, командирами піших сотень, і Михайлом Турком, командиром скорострільної сотні Січових Стрільців. Роман Дашкевич сформував легку Стрілецьку батарею при Запоріжськім гарматнім полку. І в Запоріжськім Корпусі колишні Січові Стрільці не залишили правильних військових занять »як за давніх часів« і швидко Стрілецькі частини належали до найкращих усього Корпусу. Зжилися там старшини зі Стрільцями, а Стрільці Галичани зі своїми товаришами Наддніпрянцями краще рідних братів, згадуючи спільно прожите минуле й мріючи про велике майбутнє. Співали тоді Січові Стрільці пісні всіх українських земель від далекого Закарпаття по Кубань, від Лемківщини й Холмщини по Полтавщину, Донщину й старе Запоріжжя, бо сини всіх українських земель були в Стрілецьких сотнях. Проміряли тоді Стрілецькі сотні ціле Лівобережжя здовж і впоперек. На землях старої Січі, на Хортиці, ввійшли були в дружні зносини з галицькими Українськими Січовими Стрільцями, що в тому часі там стояли, пробуваючи в рядах австрійської окупаційної армії. Немало з тих Українських Січових Стрільців навіть пристало тоді до Стрілецьких сотень. І над Донцем стояли Січові Стрільці й над Айдаром на східній Харківщині, бували й на північній Чернигівщині. Безкраї степи з могилами й старими переказами і товаришування з деякими частинами Запоріжців, дуже хоробрих лицарів із своєрідними звичаями й своє-

рідною дисципліною, котра різко відріжнялася від новочасної реґулярщини Стрільців і була начеб-то відродженням старовинної боєвої романтики українських степів, — усе це поглибило націоналізм Стрільців і сотнями ниток звязало всю їхню душу з тою землею, за яку боролися. А вже найбільш приятельські відносини чомусь-то навязались поміж Стрільцями й Червоними та Чорними Гайдамаками: притягала їх взаємно їхня контрастова непохожість одних на других. Гайдамаки, це були найбільше нереґулярна й найменше здатна до береження ладу в ґарнізоновій службі частина Запоріжців, а при тому незрівняно очайдушні боєвики; боєва кіннота може найкраща в тому часі й пізніше на всю Европу, інколи дика й свавільна поява, інколи-ж по лицарськи великодушна, — жах не тільки для большевиків, але й для союзних німецьких військ, що билися поруч на фронті, — назад до життя закликана страшна й разом із тим романтично приваблива примара могил на степах старого Запоріжжя — Гайдамаки. Вони то раз-у-раз гостювали у Стрільців, найбільш по зверхньому вигляді неукраїнської і новочасної появи всієї Української Армії 1917-20 рр. Скитаючись ось так, Січові Стрільці зжилися теж із тим українським селянством, якому хотіли принести волю й державне життя. А зжилися так, що села з плачем їх провожали, як Стрільці відходили далі. І не диво. »Карательні отряди«, що в тому часі появилися були скрізь на Україні, щоб помститися на селянах за революцію, не сміли в поближу Стрільців допускатися ніяких здирств і поводилися лагідніше. А ні — то Січовий Стрілець не міг стерпіти, вдаряв, обезброював, розганяв на чотири вітри. Гарні спогади винесли Січові Стрільці з своєї гостини у Запоріжців тим більше, що й тодішній командир полку Запоріжців, до якого належав Курінь Січових Стрільців, Петро Болбочан, незвичайно прихильно ставився до Січових Стрільців, ідучи їм назустріч у всьому. Ці відносини, правда, наприкінці літа змінилися, бо гетьманський уряд переорґанізував був у тому часі Запоріжський Корпус у Дивізію, а давніх Запоріжських старшин змінив і нових наслав, здебільша чорносотенних Москвинів. Але цю зміну Стрільці не дуже відчули, бо швидко потім покинули Запоріжців: у Білу Церкву закликано якраз »Стрілецьку збірку«. Ввесь же час Стрілецької гостини в Запоріжців Січові Стрільці були на фронті проти большевиків. Важких боїв тоді не було, хоч часто-густо бували сутички місцевого значіння.

Поки ось так одна частина Січових Стрільців чекала на заклик у ріжних військових відділах, друга, зложена здебільша з цілком непримирних ворогів Гетьманщини, розбрилася по всій Україні на службу в ріжних українських товариствах, »Просвітах«, кооперативах, сільських школах. Були й такі Стрільці, що йшли на Звенигородщину, чи Тара-

щанщину в повстання проти Німців і »карательних отрядів«. Немало Стрільців промишляло торговлею. Тільки найгірші і найслабші потягли були в Австрію »до дому«. Всі інші чекали на »збірку«.

2.

Тимчасом Гетьманщина начеб-то закріпилася. Було це закріплення поверховне, бо орґанічне воно було-б лише в тому випадку, коли-б тогочасне українство було консервативне й монархічне, а тимчасом воно було у величезній більшости революційно-демократичне й республіканке. І тому на ділі Гетьманщина спіралася головним чином не на звязаних із Україною національно-українських силах, а на чужинецьких, німецьких баґнетах. Політика реставрації, на якій стояла Гетьманщина, подиктувала першу »Грамоту« Гетьмана, котрою приверталися всі передволюційні порядки, а вплив на владу віддавався силам, на яких спіралася передреволюційна Росія: поміщицтву й великій буржуазії. А вони були на Україні здебільша зрусифіковані й прийшовши до впливів на владу Української Держави мусіли свідомо й послідовно повести її в напрямку реставрації у всій колишній Росії та обєднання України назад із Московщиною, після повалення большевиків у Москві. Гетьманська держава почала гостинно приймати реакційних утікачів із большевицької Росії, яким, як »фаховцям«, віддавала творення всього державного апарату і штабів війська України, дарма, що в цих »фаховців« частогусто були патріотично-всеросійські погляди й практичні змагання. Правда, Гетьманщина старалася приєднати теж національно-свідомий український елємент, але-ж цей був такий революційний, що консерватизм і монархізм видавався йому безглуздям, так, що те приєднання ніяк не могло вдатися. І беручи чимраз більше верх, Москалі почали згодом національно-свідомих громадян Українців навіть усувати з державного апарату. Разом із тим обмосковленням державного апарату, міста на Україні стали центрами виразно протиукраїнського політичного руху, в якому обєдналися з метою воскресення »єдіної Росії« всі кола й політичні напрямки московського чи зрусифікованого населення України.

Щоб паралізувати московські впливи, що русифікували Україну й невідхильно штовхали її злитись з реакційною Росією, обєдналися теж майже всі політичні напрямки українського громадянства Наддніпрянщини. Але вони опинилися поза можливістю впливу на владу Української Держави, бо ця держава спіралася на таких суспільних силах — поміщицтві й буржуазії, які видавалися Українцям такими смертельними ворогами, що з ними ніякої спільної мови не було й бути не могло. В та-

ких обставинах одинокою передумовою »українізації« влади в українській гетьманській державі могло бути ще лише заспокоєння селянського голоду землі негайною й дуже далекойдучою земельною реформою, щоб українська державність могла опертися ще на третій суспільній силі України, цим разом уже національно-українській, економічно міцнім селянстві. Бо лише так змогла-б Гетьманщина згодом примирити з собою українське громадянство й разом із тим, маючи за собою силу селянства, загнуздати теж другого ворога Гетьманщини, крім революційного українства: »общерусску« реакцію. Але така земельна реформа Гетьманщини була неможлива, бо вимагала-б від головної сили Гетьманщини, від поміщицтва, добровільної самопосвяти і з його економічного, і з його »общерусского« інтересу. Тимчасом величезна більшість і поміщицтва і буржуазії і бюрократії України була вже занадто і з політичного і з морального боку розложена, щоб бути на таке діло здібною. В тої більшости не було навіть настільки політичного розуму, ні такту, щоб здавати собі справу з того, що після величезних потрясень 1917-ого року одним лиш кнутом уже не можна перевести реставрації, як це вдалося було в 1905-ому році. Отак-то — абстрагуючи від богатьох цінних одиниць, що стояли при Гетьманщині — загал цих сил, на яких вона спіралася, був так само, тільки що в інший бік, державно нетворчий й нездатний, що й загал революційно-демократичного українства. В цьому й заключалася вся траґедія України 1917-1920-их рр., бо це була орґанічна причина не тільки пізнішого упадку Гетьманщини, але й неможливости взагалі заснувати всеодно, чи демократичну чи консервативну, чи яку іншу українську державу.

І так: на села нагрянули т. зв. »карательні отряди«, зложені частогусто з московських офіцирів, які, силуючи селян, щоб заплатили за всі втрати поміщиків за час революції, катували й розстрілювали селян без ніякого суду й без ніякої уваги на індивідуальну вину, накладали на них величезні контрибуції, багато більші, ніж усі втрати поміщиків, і заводили по селах просто кріпацькі звичаї й повинности, маючи на меті не лише привернути дореволюційні порядки, але й як мога жорстокіше помститися за революцію і як мога лютіше дошкулити. Будучи рівночасно речниками теж »общерусского« інтересу поміщицтва, »карательні отряди« скрізь провокаційно заявляли катованим селянам: »Ось так вас Україна бє, щоб на другий раз знали, що воно таке — ваша Україна«. Цією провокацією вони мали на меті зогидити українську національну справу в українських таки селянських масах — і свою мету осягнули. Селянство почало вважати за одне й те саме: Україну, Гетьманщину, поміщицтво і катування »карательників«. Так само й по містах пішла гульня найчорніщої московської чорносотенної реакції й свідома

дискредитація української державности, практикована самим апаратом дискредитованої держави.

Тут селянська маса сколихнулася. Скрізь пішли більші й менші повстання, нпр. на полудневій Київщині, незвичайно вперті й на прочуд добре зорґанізовані самими селянами. Тепер встрянули Німці й серед нелюдсько жорстокої з обох сторін і крівавої борні взялися подавляти селянський збройний рух. Довго ревли німецькі гармати по всій Україні, поки при кінці серпня 1918. року стомлене борнею українське село замовкло.

В центрі змагань суперечних сил і інтересів опинився Гетьман Павло Скоропадський із правами самодержавного володаря України. Поминаючи те, що він був слабкою індивідуальністю, його влада була ще й тому лише ілюзорична, бо він мусів виконувати побажання німецької сили, яка й винесла його до керми державою. Але й те, що з його самостійности оставалося недоторкнене німецькими наказами, обмежував вплив »общерусских« кол, які були найголовнішою з місцевих сил, що стояли при ньому.

Бажаючи скріпити своє значіння і вплив на Українську Державу, над якою ніби-то самовладно панував, та увільнитися від диктату національно-московського »Протофісу«, який почав переростати понад голову Гетьмана. Павло Скоропадський мусів старатися шукати противаги для них в українськім громадянстві. Але це не вдавалося з причин уже зясованих і в добавок через перешкоди збоку »общерусскої« бюрократії, бо вона часто-густо на свою руку переводила безупинні арешти тих самих українських політичних діячів, якими Гетьман задумував противажити московські впливи. Змінити-ж режім і припинити ці арешти не сила була Гетьманові, навіть коли-б хотів.

Таким робом швидко стало ясно, що Гетьманщина Павла Скоропадського є лише перехідною появою, яка, продовжуючи реакційну політику, мусить скінчитися тим, що українська державність пропаде, а прийде злиття України з реакційною »єдіною Росією«; коли-ж знайде в собі силу до такої крізи не допустити, то мусить покінчитися демократизацією й боротьбою проти »общерусского« насилля. Більше даних промовляло за таким кінцем Гетьманщини, який принесе з собою теж і кінець української державности. Про це знечевя виговорився вже в серпні 1918. р. гетьманський премієр Ф. Лизогуб, говорючи, що уряд має намір довести Україну до федерації з Росією.

3.

Так оцінюючи положення, Стрілецька Рада, зібрана в липні 1918. р., рішила, що Січове Стрілецтво повинно зустріти сподіваний перело-

мовий мент Гетьманщини при зброї, і що тому слід старатися уможливити »збірку Січових Стрільців«. Дві можливости бачила Стрілецька Рада перед відновленим Січовим Стрілецтвом: або Гетьманщина відборонить український характер держави і всебічно опреться на українськім громадянстві, відштовхнувши російські впливи, та зірве з дотеперішньою реакційною політичною лінією і заспокоїть голод землі селянства, на якому будуватиме державу, — а тоді Січове Стрілецтво повинно стати такою вірною обороною Гетьманщини, як вірно підтримувало колись Центральну Раду; або Гетьманщина, продовжуючи свою політику реакції, піддасться московським впливам та заведе Україну до обєднання з Росією, а тоді Стрілецтво мусить стати аванґардою українського національно-державного повстання проти Гетьманщини. І одне і друге вимагало найшвидшої »збірки Стрілецтва«, щоб воно мало час підготовитися до вирішних подій, і тому Стрілецька Рада доручила Стрілецькому Командуванню переговорювати з гетьманським урядом у справі нового формуванння Січового Стрілецтва.

Командир Січового Стрілецтва заручився дозволом »Національного Союзу«, обєднання майже всіх українських політичних партій національно-політичного центру Наддніпрянщини, та почав заходи перед Гетьманом і його урядом. Ці заходи натрапили на прихильність Гетьмана, бо для збільшення особистого його значіння, в »його« державі, йому важно було мати під рукою реальні сили, якими можна-б було противажити московський безконкуренційний натиск. Стрілецькі заходи знайшли підтримку тих членів уряду, м. ін. міністра військових справ Рогози та одиниць із найблищого оточення Павла Скоропадського, яким залежало на тому, щоб під непереможним натиском московських реакційних кол не впала українська державність. Проти формування Січового Стрілецтва рішуче заявлявся премієр міністер Ф. Лизогуб, який страшив Гетьмана, що Січові Стрільці його повалять, та цілком змосковлений гетьманський Ґенеральний Штаб за виїмком його оператитної частини, в якій працювали такі українські патріоти-державники, як Василь Тютюнник і Олександер Мишковський. Але українські впливи на Гетьмана перемогли і до нього була покликана делеґація Стрілецької Ради, щоб офіційно попрохала дозволу на віднову Січового Стрілецтва. Стрілецька делеґація в складі Евгена Коновальця, Андрія Мельника, Михайла Матчака й Василя Кучабського в довшій, дуже отвертій розмові, в якій звертала увагу на лиха в Українській Державі, виразно заявила, що Січове Стрілецтво досі стояло і завше в майбутньому непохитно стоятиме на плятформі української державности і що воно проти всякого виступить, хто її валив би. Розмовою і заявою Стрілецької делеґації Гетьман Павло Скоропадський був задоволений і 23. серпня 1918. року

видав наказ про формування »Окремого Загону Січових Стрільців«. Тут московські кола заметушились і почали псувати справу не лише перед Гетьманом, але й перед Німецьким Командуванням, яке теж погодилося на формування Січових Стрільців. Наслідком цієї метушні було, що Січовому Стрілецтву дозволено збіратися не в самому Києві, а оподалік у Білій Церкві або в Яготині. Стрілецька Рада вибрала Білу Церкву за місце формування Окремого Загону Січових Стрільців, що мав по наказу про формування складатися з одного пішого куреня чотирьох сотень, кожна по 160 баґнетів, одної сотні скорострілів, кінної розвідки в силі 80 шабель і одної легкої батареї. Разом у Загоні могло бути лише трохи поверх 1000 Стрільців і 30 старшин.

4.

»Збірку Січових Стрільців« зараз таки оголосили у часописах і післали висланників із цією вісткою до Запоріжської Дивізії. Рівночасно оснували в Києві канцелярію, у якій зголошувались Стрільці. Після запису їх висилали гуртами у Білу Церкву.

Нужденно виглядала »Стрілецька збірка« в перших двох-трьох тижнях. Білоцерківські бараки, призначені для Стрілецтра, були ще недавно епідемічним шпиталем. Вони були потрохи знищені й неймовірно неохайні: перед ними лежав купами гній і сміття. »Збірка Січових Стрільців« мусіла початися від очищення помешкань і цілого табору. Бараки дезинфекціоновано, мито, білено й направлювано, купи сміття вивожено й виношено. Перші Січові Стрільці, що прибули в Білу Церкву, повних два тижні нічим іншим не могли займатися, як отою чорною роботою, зранку до пізнього вечера працюючи. Але нарешті довели бараки до такого чепурного ладу, якого в них, здається, ще ніколи не було.

Не менші труднощі зустріла »Стрілецька збірка« при заготові запасів потрібних для формування. Ріжні установи військового постачання, що були в руках здебільша чорносотенного московського старшинства, як могли перешкаджали Січовим Стрільцям дістати потрібні військові матеріяли. Часто густо доводилося турбувати військового міністра, щоб особисто видав рішучі накази управлінням військових маґазинів, щоб доставили те, чого домагалося Стрілецьке Командування. Московська провокація тут пішла аж так далеко, що під її впливом Німці заарештували були раз у Києві Командира Стрілецтва Е. Коновальця, цілий відділ Січових Стрільців, що прибув був у Київ, щоби вписатися до Стрілецтва, київське бюро, що приймало Січових Стрільців, і цілий відділ Стрілецького постачання разом із його начальником Іваном Дань-

ковим, що якраз збірав у Києві майно, потрібне для білоцерківського формування. Але й ці перешкоди вдалося, хоч і не без труду, переробити.

І так щойно при кінці вересня 1918. року могла початися справжня військова праця в білоцерківськім Січовім Стрілецтві. В тому теж часі стали прибувати цілі відділи давніх Січових Стрільців, що досі перебували в ріжних військових частинах. Не без перешкод прибув тоді теж Стрілецький курінь і батарея з Запоріжської Дивізії, відкіля Командування цієї Дивізії довго не хотіло їх відпустити.

Багато праці вложено було в Стрілецьку орґанізацію в Києві перед Гетьманщиною, але вона була дитячою забавкою в порівнанні до орґанізаційного темпа, принятого в Білій Церкві. Методи орґанізації білоцерківського Стрілецтва всебічно обговорила була й означила до подробиць Стрілецька Рада ще в серпні, як тільки почалися заходи в справі Січового Стрілецтва. Підсумувавши всі досвіди Стрілецтва з часів його орґанізації за Центральної Ради, Стрілецька Рада в цілости підтвердила орґанізаційні засади, приняті ще в січні 1918. року, рішаючи за впливом Федя Черника здійснювати їх із безоглядною рішучістю. Дві можливости вона бачила перед Стрілецтвом й до обох рівночасно мусіла його підготовити: або, що воно стане найближчою підтримкою уряду, якщо він непохитно піде по лінії будування незалежної української державности, або що воно буде присилуване піти в дуже нерівний бій проти Гетьманщини, якщо вона зрадить українську державницьку ідею. Перша можливість вимагала від Січового Стрілецтва репрезентативности, яка відповідала-б почесній ролі залоги столиці великої держави. Друга — незвичайної боєздатности всього Січового Стрілецтва й кожного Стрільця зокрема та повної готовости з честю полягти. За впливом Федя Черника Стрілецька Рада рішила завести в білоцерківськім Стрілецтві такий твердий режім, щоб у ньому міг залишитися лише найдобірніший, найбільше освічений, видержливий і боєвий елемент. Рівночасно Стрілецька Рада рішила звернути увагу на нове завдання: товариське виховання Стрільця-рядовика і старшини. Перше мало бути виконане викладами старшин для рядовиків про ввічливе, привітливе відношення до населення, друге — товаришуванням старшин між собою в старшинськім клюбі, підчас спільних обідів і вечер. Зверхній »полір« Стрілецтва мав відповідати теж загальній освіті Стрілецьких рядовиків і старшин. Тому зараз у перших днях »збірки« білоцерківського Стрілецтва післано одного старшину в Австрію, який привіз відтіль прегарно дібрану бібліотеку в кілька тисяч томів не лише фахово-військових, але й наукових творів і гарного письменства, призначену здебільша для старшин. В декілька разів численніша була величезна бібліотека для Стрільців-рядо-

виків, поміщена в окремім бараку з кімнатами, призначеними на читальню, та з великою театральною салею.

Виходячи з міркувань, що старанний і докладний піхотинний вишкіл найшвидше й найкраще дисциплінує військо та надає йому одностайний зверхній вигляд, Стрілецька Рада рішила, що всі Стрільці з усіх родів зброї спершу мусять пройти вишколення піхотинця. Як відомо, Стрільці-рядовики не розійшлися були зі своїми старшинами після складення зброї друзями. До того-ж і саме розформування 1. полку Січових Стрільців і пізніші їхні скитання не могли не знищити того змислу дисципліни, що його вдалося виховати в Стрілецтві за часів Центральної Ради. Отже виринала необхідність за всяку ціну зломити свавілля у Стрілецьких рядах і всеціло опанувати їх владною волею старшин. Повинна була доконати цього тверда, прецизна піхотинна муштра. Вона крім цього повинна була бути така, щоб могла виховати як найбільшу швидкість і пруживість рухів Стрільця, фізично підготовлюючи його до як найрухливіших і з розмахом переведених наступів у боях. Як найбільше відповідну в обох цих напрямках муштру, Стрілецька Рада прийняла муштру Українських Січових Стрільців. Була це в основі австрійська муштра, але з деякими подробицями і загальним характером виконання німецької: гарна легкістю рухів, але така, що вимагала напруження кожного мускулу вояки, якщо виконувати її добре. Таку австро-німецьку муштру доповнено подробицями з російської муштри та дечим цілком своєрідним Січово-Стрілецьким. Ось так повстала окремішня муштра Січових Стрільців, якої ніде поза ними не вживали. Доповнювали її пильні вправи в бігу та в маршах і руханка. За боєву муштру принято муштру німецьких ударних куренів. Наука стріляння, кидання ручними ґранатами з усякого положення, рукопашного бою, останнє слово боєвих досвідів великої війни, якого вчилися непереможні в своїх ударах чи не найкращі з усіх воюючих армій німецькі пробоєві курені, — ось фахово-боєва сторона вишколу білоцерківського Січового Стрілецтва. З такими теоретичними і практичними засобами виховання вояки почало білоцерківське Стрілецтво свою військову орґанізацію в останніх днях вересня 1918. року.

На посаду інструкторів муштри запрошено деяких старшин і підстаршин Українських Січових Стрільців, як ось: Богдана Гнатевича, Володимира Чорнія, Володимира Стрільчука й інших, які пройшли були тверді німецькі військові курси. Муштрове й боєве навчання ведено в Білій Церкві чотири години передполуднем з одною півгодинною перервою й дві години пополудні. Початок і кінець вправ кожної подробиці муштри був означений на мінути й додержуваний із точністю годинника.

Після муштри приходили двохгодинні виклади, в яких чергувалися фахово-військові лекції про підстави тактики з лекціями про Стрілецтво й обовязки національного війська та поведення Стрільця. Після одногодинної перерви на вечерю відбувалися культурно-освітні лекції й розмови в читальні, проби хору й театрального гуртка.

Інколи використовувано навіть перерви на обід і вечерю та нічний час на пробні трівоги в сотнях і під кінець вишколу доведено до того, що поодинокі сотні з повним похідним набором на плечах стояли до 5 хвилин, навіть серед найглухішої ночі, готові до бою, а цілий Загін не більш аніж іще 5 хвилин пізніше. Збірка Стрілецьких частин не лише на заняття, але навіть до харчу в кухні була вимагана з точністю, доведеною майже до секунд: ані на хвилину не раніше, чи пізніше, як було наказано. На цю точність звертали надзвичайну увагу й прогаяння хоч би одної мінути вважалось важкою провиною.

Січове Стрілецтво завше орґанізувалось в занадто твердих умовах, щоб у ньому могло знайтися місце для романтизму, яким так відзначувалися нпр. Українські Січові Стрільці. Воно за ввесь час свого існування не створило ні одної своєї пісні. Воно було, назагал беручи, дуже понуре військо, в якому навіть відповідно підібрана боєва пісня була взята »на рахунок« і використана не так для розваги, як для плекання боєвого духа й Стрілецького почуття гордощів. Обрахованність, що людське життя взагалі та зокрема життя Січового Стрільця мало бути засобом важним лише постільки, поскільки закріплювало українську державність, була характерна для білоцерківського Січового Стрілецтва. Виховуючи фанатичну любов до України, Січове Стрілецтво рівночасно відкидувало всяку зверхню признаку національного сентименту. Тут свідомо зі Стрілецьких мундірів були усунені всі національно-українські признаки. Тільки золотими ініціялами »С. С.« на мундірах і шинелях відзначалися Січові Стрільці, зрештою по свому зверхньому цілком інтернаціональному вигляді могли бути рівно добре українським як і всяким іншим військом. Бо в противагу до іншого тогочасного українського національного війська, якого національний характер часто-густо цілком обмежувався лише на таких зверхніх признаках як чуби, ріжнокольорові шлики, жупани й сапянці, Стрілецький націоналізм повинен був повертатися в глибину душі. Стрільців призвичаювали до думки, що завше боротимуться проти великої чисельної ворожої переваги і що в бою їхня честь не повинна дозволити їм відступати назад. Але рівночасно впоювали в Стрільця думку, що якщо поляже, то слави йому зате ніякої не буде, бо ніхто за ним не заплаче і ніхто, бути може, навіть не поховає. Тому навіть сентиментальна й роман-

тична пісня Українських Січових Стрільців, якщо її співав білоцерківський Стрілець, ставала якась тверда й різка.

Звичайно — в такім Січовім Стрілецтві не всякий міг видержати. Воно відштовхувало не лише фізично невидержливого, але й морально слабшого, чи хоч би такого, для якого ідея української державности не була висунена на перше й найголовніше місце його особисто-життєвих цілей. Тому багато відходило з Білої Церкви в світ за очі. Стрілецьке Командування спинювало дезерцію радше лише »про людське око«, бо вона була бажана для того, щоб Стрілецтво стало одностайне, хоч і нечисленне ціле. Одначе слід завважити, що покидали Січових Стрільців здебільша лише колишні, зіпсуті свавіллям, салдати бувшої російської армії. Зате, за виїмком кількох одиничних випадків, не було дезерції поміж новобранцями з Білоцерківщини, яких, як вони потім признавалися, наслали були в Стрілецтво їхні батьки лише для того, щоб запаслися новим одягом і чобітьми »у формуванні« й мерщій поверталися до дому. Їх, здебільша національно цілком несвідомих парубків Стрілецтво чомусь-то незвичайно швидко й докладно асимілювало.

Ще більше, ніж від рядовика, вимагало білоцерківське Стрілецтво від старшин. У тих годинах, коли Стрільці розважувались в читальні, Стрілецькі старшини слухали теоретично військових викладів і всі без виїмку муштрувалися так само твердо, як їхні рядовики, щоб добре знали, якого виконання муштри повинні вимагати від них на другий день. Старшини повинні були стати прикладом видержливости для своїх Стрільців. Коли нпр. у морозні осінні поранки Стрільці муштрували в сукняних мундірах (шинелі підчас муштри й маршів не були дозволені в Стрільцях у Білій Церкві навіть у найбільший холод), то багато старшин із власної волі одягалося лише в легкі, полотняні, літні мундіри (підчас муштри й маршів шинелі й для старшин були заборонені). Бачучи це, Стрільці ніколи не важилися нарікати навіть у найбільш докучливі приморозки. У сотнях видано наказ, щоб сотенні вартові підстаршини вранці будили сотню, починаючи від — сотника і сотенних старшин. Стрілецький старшина мусів бувати при своїх Стрільцях підчас роздачі харчів і повинен був часто провірювати службу у своїй сотні в ночі. Для того, щоб прочитати книжку, чи підготовитися для викладів Стрільцям на другий день, старшина мусів використовувати навіть кількамінутові перерви поміж заняттями. А все-ж багато старшин навіть у таких умовах працювало чи то над перекладами з чужинецької військової літератури, чи над поширенням свого військового й загального знання. Відпочивали старшини лиш одну годину при спільнім обіді й другу при спільній вечері. На сон їм здебільша не оставало більше, ніж 4 — 5 годин на добу.

Все це називалося »темпо«. Уживав цього слова Федь Черник і якраз він був тим, хто штовхав білоцерківське Стрілецтво до чимраз інтенсивнішої праці. Ось так »темпо« швидшало з кожним днем, використовуючи всі сили кожного Січового Стрільця для орґанізації Стрілецтва.

Предметом і учасником цього »темпа« була Січова-Стрілецька мужва. Вона вернулась в Січове Стрілецтво з виразними протигетьманськими настроями. Незвичайне »темпо« праці вона приймала спершу за гарячкову підготову повстання. Але-ж бачучи працю старшин, вона швидко підчинилася їм, так, що не було сумніву, що навіть при цих своїх настроях буде стояти вірно при Гетьмані, якщо так буде наказано. Тут забулися всі наклепи на Стрілецьких старшин і все невдоволення з них із часів складення зброї, а хоч вони були занадто тверді й безоглядні, то пошана до них була така, що докір старшини вважався ганьбою.

Ось таке білоцерківське Січове Стрілецтво мало дня 15. листопада 1918. року, на день перед своїм повстанням проти Гетьманщини: піший курінь під проводом Романа Сушка, зложений із чотирьох піших сотень (командири: Іван Роґульський, Осип Думін, Микола Загаєвич і Василь Кучабський) разом боєвого складу 20 старшин і 474 баґнетів; одну скорострільну сотню Федя Черника — 12 скорострілів; одну легку батарею Романа Дашкевича — 4 полеві гармати; кінну розвідку Франца Бориса — 1 старшина й 30 шабель; школу підстаршин Володимира Чорнія — 1 старшина й 27 Стрільців; булавну сотню Дмитра Герчанівського, в яку входили обозники й майстри всіх Стрілецьких майстерських; кіш Андрія Домарадського, в якому приймали й одягали нових охотників — 3 старшин й 23 іще неприділених до сотень охотників і шпиталь лікаря Шамраїва, пізніше Кекала. Разом боєвий склад Стрільців рахував 46 старшин і 816 рядовиків усіх родів зброї. Технічну орґанізацію білоцерківського Стрілецтва вів помічник командира Андрій Мельник із адютантом Окремого Загону Січових Стрільців Михайлом Матчаком. Душею-ж усієї праці був — Федь Черник.

Ціла піша 4. сотня Січових Стрільців складалася з молоденьких новобранців із Білоцерківщини. Тільки статистичне значіння мало те, що Окремий Загін зложився в двох третіх із Галичан, а в одній із Наддніпрянців, бо ніяких ріжниць зрештою не помічувалось між ними.

Стрілецьке постачання функціонувало доволі справно. Стрільців відживлювали дуже добре, багато понад офіційно призначений пайок і зодягнули цілком без закиду. Дуже багато заходів і енерґії коштувало отримати набої до крісів і гармат. Вони наспіли в Білу Церкву щойно в мент вибуху повстання проти Гетьманщини і то в малій скіль-

кости. Тоді теж прибуло до Січового Стрілецтва телефонічне майно й запас зброї.

Січове Стрілецтво осягнуло в Білій Церкві верх своєї боєздатности, якій ніколи передтим і ніколи вже пізніше не дорівняло. Спомини про Білу Церкву з тодішньою залізною дисципліною й »темпом« праці належали пізніше до найкращих спогадів давніх Січових Стрільців. Вони мріяли, щоб іще раз вернулась »Біла Церква« й відродила Стрілецтво. Кілька днів перед Стрілецьким повстанням проти Гетьмана на перегляд Січових Стрільців приїхав був другий товариш військового міністра, ґен. Ліґнау, з роду Німець, якого Стрільці глибоко поважали за його чесну працю в тогочасній українській армії. Хоч іще виїзджаючи з Києва в Білу Церкву ґен. Ліґнау знав, що їде побачити добру військову частину, то був зачудований тим, що найшов у Стрілецтві. Після перегляду Стрілецьких казарм і частин підчас їхньої боєвої муштри і в рядах, ґен. Ліґнау був захоплений і не вагався пізніше казати, що Січовому Стрілецтву не дорівнювали навіть найкращі колишні російські частини ґвардії мирного часу.

Ось таке Січове Стрілецтво виступило кілька днів пізніше проти Гетьманщини і розторощило її.

Команда Запоріжської дивізії і старшини 2. полку

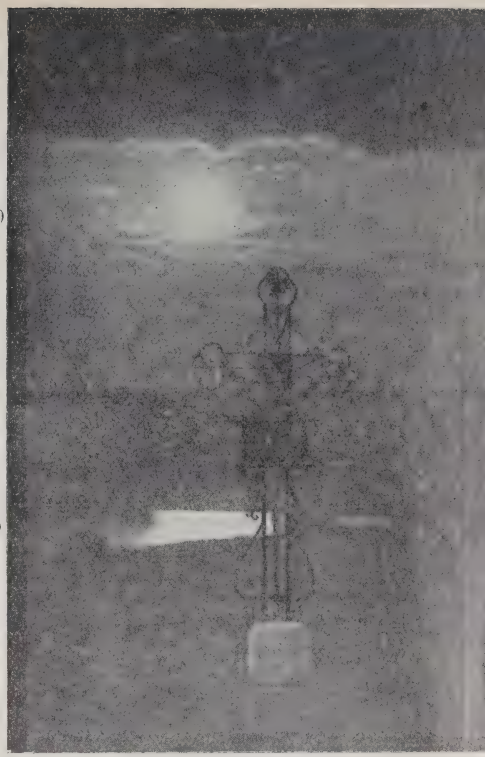

Хрест, що його поставлено на памятку панахиди по Запоріжцях.

Панахида на Дніпровому острові „Хортиця". Її влаштував 2. п. Запорожської дивізії в память давніх Запорожців на місці, де стояла колись церква св. Покрови. В складі полку сотня СС. під ком. чет. Миколи Загаєвича.

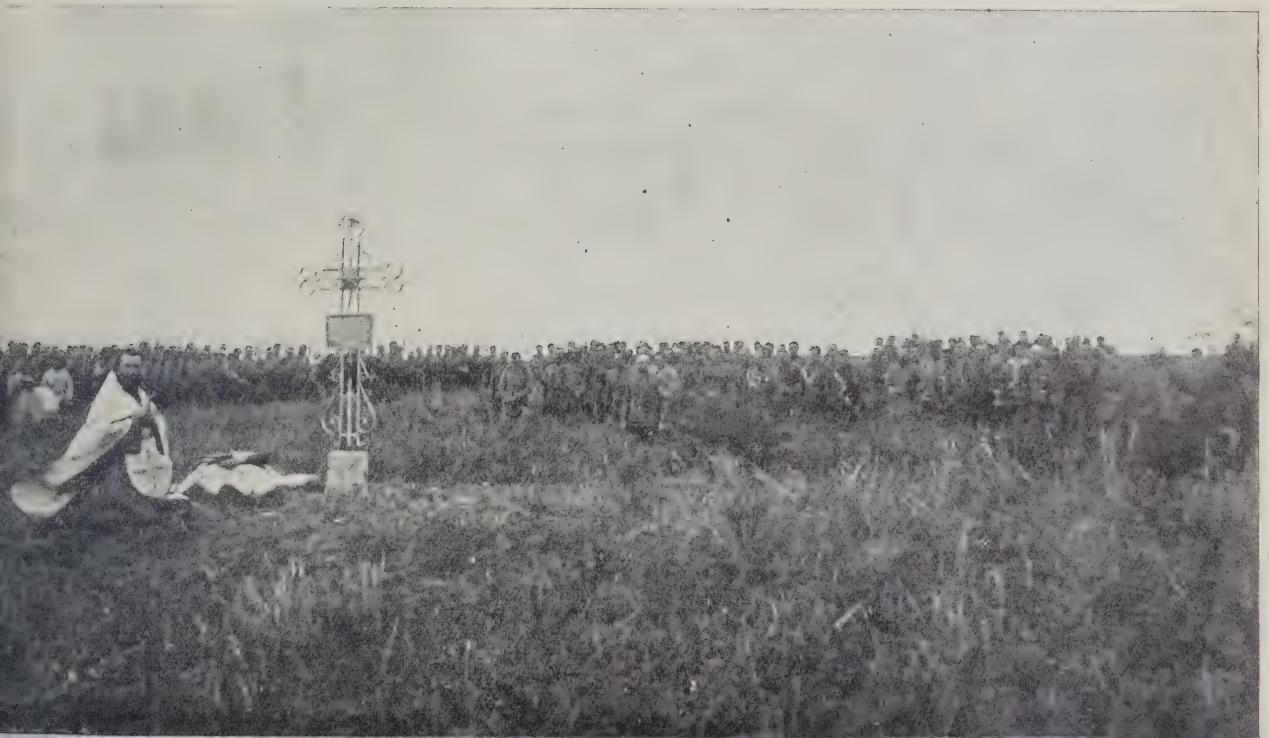

Німецький корабель вантажить українське збіжжа в Херсоні. Літо 1918 р.

Вибух муніційних складів у Києві, літом 1918 р.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

IX. ПОВСТАННЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ ПРОТИ ГЕТЬМАНЩИНИ.

Гетьманщина у вересні і жовтні 1918. року. Підготова повстання. Переговори з Німцями. Виступ Січових Стрільців проти Гетьманщини.

1.

Поки Січове Стрілецтво в гарячковім темпі орґанізувалось до рішальних подій на Україні, Гетьманщина чим далі, тим виразніше йшла до переміни Української Держави в базу, з якої повинна була відбудуватися »єдіна Россія«. Можна вважати, що перша половина вересня була останнім часом, коли — при передумові підтримки з боку українства — Гетьманщина могла ще спастися, як тривка форма устрою української державности. Цей останній час проминув. Державний апарат зрусифікувався до решти, московська мова стала в ньому на практиці не рівнорядною, а першою й головною державною мовою. У тіснім порозумінні з Німцями, яких політика тепер, як здається, рішуче поверталася в бік відбудови »єдіної Россії« як німецького союзника, скрізь на Україні почали формуватися московські збройні сили, як ось »Южная Армія«, »Сєвєрная Армія«, »Особий Корпус«, »Добровольческія Дружини« і ін. для розгрому большевизму і разом із тим для відбудови старої »єдіної« Росії.

Ось так Гетьманщина опинилася в площині збройних переворотів. Коли-б не йшла по лінії всеросійсько-обєдинительних замислів, то грозили їй тепер збройні сили, що домагалися перетворити Україну в базу відбудови довоєнної Росії. А коли-б пішла остаточно туди, то неминуче мусіла-б зустріти збройний український виступ. Погроза московського перевороту була для Гетьманщини ближча й грізніша, бо в силу всієї її дотеперішньої політики московські кола, що були допущені до влади, були теж міцніше зорґанізовані. Так-то Гетьманшина мусіла поступатися їм чим далі, тим виразніше.

Вже від літа 1918. року вся московська преса отверто писала в Українській Державі, що українська державність не має розумного

змислу. В жовтні прийшов перший офіційний московський наступ на українську державність. У меморіялі з 8. жовтня 1918. року »Протофіс« отверто заявив Гетьманові: »Україна, Малоросія — частина Єдіної Російської Держави і т. д. Найближчим завданням інтеліґентних ґруп підготовити безболісний перехід України від самостійности до всеросійського обєднання... Штучно створена держава (себто українська) віджила свою історію й не може далі існувати«. В меморіялі дораджували Гетьманові зробити »перехід« непомітно, »шляхом реальних заходів« без усяких декларацій. Але більшість ради міністрів у тих днях поспішилася й отверто зажадала від Гетьмана ще й повселюдної декларації про федерацію України з Московщиною. Це довело до кабінетної крізи, якою покористувався Український Національний Союз і вспів впровадити в новий кабінет українську меншість. Рівночасно те оточення Гетьмана, що було українське й державницьке, старалося завернути Гетьманщину з її угодовецького підходу московської реакції. Однак навіть, коли-б у новому кабінеті була українська більшість і коли-б українське оточення Гетьмана було вдвоє сильніше, то й тоді не могло-б завернути Гетьманщини відтіль, куди штовхала її уже пів року соціяльно-економічна і політична неминучість. Вихід міг бути хіба ще тільки у насильстві: у збройному розгоні добровольчих московських частин на Україні й насильному зламанні того всеросійського »обєдинительного« перстеня, що затискався довкруг влади Української Держави. Але де була запорука того, що присмиривши московську реакцію Україна не попаде ще раз на шлях соціяльної революції, як за часів Центральної Ради, і не дійде вкінці ще раз до большевизму?!

На той насильний вихід із положення Гетьманщина не пішла й не могла піти ще й з інших причин: в неї не було національно українських збройних сил, бо поминаючи бажання чи небажання Гетьманщини, їх не дозволило творити Німецьке Командування. Але й ті, що й за німецьким дозволом були створені, як ось Сердюцька Дивізія в Києві, були в руках національно-московських, »обєдинительних« штабів, так, що гетьманські полки по суті не ріжнилися від »малоросійських« частин колишньої російської армії. До того-ж вони в тому часі вже розкладалися, бо московські офіцири не зуміли їх національно освідомити й захопити. Через те Гетьман пішов і мусів піти наприкінці жовтня в переговори з ґенералом Красновим, що орґанізував Донське Козацтво, маючи на меті створити один фронт всіх контрреволюційних сил бувшої Росії для спільної боротьби проти большевизму в Московщині. У цих розмовах говорилося про федерацію України з Росією як про найближче завдання, що стояло на черзі дня.

2.

В останніх жовтневих днях Командир Стрілецтва декілька разів отверто остерігав людей близьких Гетьманові про небезпеки його »обєдинительної« політики. Щодо постави Січового Стрілецтва в Гетьмана не було й не могло бути сумнівів. Але грізніша від погроз Стрілецтва була для Гетьмана небезпека московського державного перевороту на Україні.

Ось так виявлялося, що співпраця українських національних кол із Гетьманщиною вже неможлива. У ночі з 29. на 30. жовтня Національний Союз телеґрафічно закликав Командира Січового Стрілецтва в Київ, щоб приняти остаточні рішення. За його відсутністю поїхав туди його помічник Андрій Мельник і Федь Черник. На нараді були: Володимир Винниченко, Микита Шаповал і ґен. Олександр Осецький. В. Винниченко повідомив відпоручників Стрілецтва, що переговори Національного Союзу з Гетьманом остаточно зірвані і що національне українське повстання проти Гетьманщини вже неминуче. Нічого тільки не згадав В. Винниченко про свої переговори з московськими большевиками, в яких заручився був їхньою »прихильною невтральністю«. На доказ неминучости повстання відчитано текст розмови про федерацію України з Росією між Гетьманом Павлом Скоропадським і ґен. Красновим підчас їхньої зустрічі в цих днях. Оту розмову, передану по телеґрафу з місця зустрічі обох ґенералів до Гетьманської Канцелярії, перехопив був один телеґрафіст-Українець і передав Національному Союзові. Відпоручники Стрілецтва тоді заявили, що Стрілецтво піде не хитаючись в аванґарді повстання. Підраховано сили. Ґен. Осецький був захоплений. Він бачив революційне військо скрізь і в кожній частині, рахував повстанчі баґнети на десятки тисяч. Так само оптимістично дивився на справу М. Шаповал. Але для Стрілецьких відпоручників було ясно, що ввесь цей оптимізм є самообманом, бо в рішучий мент виступить одно лише Січове Стрілецтво, а в найкращому випадку лише дуже мала частина передбачених сил, й мусітиме видержати перші удари само. Однак таке переконання не викликало ніяких питань, чи можна, »чи є з чим« робити повстання, чи ні, — справа була рішена самою вісткою про задумувану федерацію України з Московщиною, і Стрілецькі відпоручники знали, що Стрілецтво зважиться на повстання, хоч би було очевидне, що йде на певну смерть, якщо тільки буде переконане, що так треба зробити для спасення ідеї української державности.

З тим, що протигетьманське повстання вже неминуче, відпоручники Стрілецтва вернулись вечером 30. жовтня в Білу Церкву. Негайно скликано Стрілецьку Раду. Були на ній: Федь Черник, Андрій Мельник, Ро-

ман Сушко, Михайло Матчак, Іван Чмола й Василь Кучабський. Не було Евгена Коновальця, що саме виїхав був на кілька днів на відпустку, й Романа Дашкевича, що поїхав був за гарматнім майном. Стрілецьку Раду повідомлено, що Національний Союз рішив виступити повстанням проти Гетьмана, що для кермування акцією створено Оперативний Штаб на чолі з ґен. Осецьким, що Національний Союз поклав усі свої рахунки на Січове Стрілецтво і що центром повстання буде Біла Церква, а не Київ. Для Стрілецької Ради все це було таке самозрозуміле, що навіть ніхто не піднімав питання про можливість успіху повстання. Тому обговорено лише технічний бік підготови Січових Стрільців до виступу й доручено Федеві Черникові виїхати в Київ для праці в Оперативнім Штабі, щоб там виготовити плян та означити речинець.

Тепер закипіла праця в Білій Церкві, в Січовому Стрілецтві, вже не лише в день, а й у ночі. Боєвий вишкіл приспішено до останніх меж видержливости людини. Раз-у-раз заряджували пробні трівоги й боєве поготівля. Ріжними заходами стягали запас набоїв до крісів і гармат. Була думка завершити боєвий вишкіл Січового Стрілецтва так, як його кінчили німецькі пробоєві, ударні курені: боєвими вправами, в яких обидві сторони острілюють себе гострим крісовим і гарматнім вогнем та кидають на себе гострими ручними ґранатами. При таких вправах майже завше бували вбиті й ранені, але вони краще всіх інших учили, як поводитися в бою, а тільки це одне й було в той мент для Січових Стрільців важне; та задумані вправи не відбулися, бо не стало часу: почалося було повстання й Січові Стрільці перевели свою останню боєву муштру на Мотовилівськім побоєвищі, на якому впала Гетьманщина.

У тих днях останньої підготови помічувались на відношенні Києва до Січового Стрілецтва всі хитання Гетьмана так, як у сейзмоґрафі нотується далеке тремтіння землі. Українське оточення Гетьмана бажало, видко, стягнути Січове Стрілецтво в Київ, щоб забезпечити Гетьманщину перед московським переворотом і, може бути, думало навіть над обезброєнням московських добровольчих частин, що чимраз твердше ставили свої вимоги. А рівночасно московські »обєдинительні« кола намагалися присилувати Гетьмана, щоб наказав відсунути Січове Стрілецтво ще далі від Києва, щоби спокійно могти тягнути Гетьманщину далі туди, куди вже пів року тягнули. І так: у перших днях листопада в Києві в оточенні Гетьмана обговорювали проєкт зміни тогочасної наємної охорони Гетьмана — відділу, зложеного в великій частині з Москвинів, — Січовими Стрільцями. Призначили вже казарму, Братський Монастир на Подолі, і начальник Оперативного Відділу Ґенерального Штабу полковник Олександр Мишковський дав був навіть телефонічний наказ Стрілецтву вислати туди квартирієрів. Дві години пізніше цей наказ

відкликали. Рівночасно військовий міністр повідомив устно Евгена Коновальця, щоби Стрільці готувалися очистити залізничий шлях із Жмеринки по Волочиська від мадярських ватаг із розложеної австрійської окупаційної армії, які, грабуючи по шляху, тягнули зпід Одеси до себе до дому. (Австрія якраз розлетілася і в Центральній Европі розгорілася революція). 7. листопада прийшов навіть остаточний наказ Січовим Стрільцям вирушити на Вапнярку.

Тут Стрілецьке Командування зажадало потягів, але цілком не з тим, щоб виконати наказ, а щоб — піти на Київ. Бо таке віддалення Стрільців зпід столиці означало, що Гетьманщина остаточно рішається на федерацію. В даній ситуації такий наказ міг бути для Січового Стрілецтва ще лише сиґналом для повстання. До цього й підготовлялись Січові Стрільці. Стрілецьке Командування обсудило ситуацію так: »Хоча звідусіль Стрілецькі висланники доносять, що »тільки кликнути, а народ повстане«, то в найкращому випадку слід рахувати, що повстанчі селянські маси будуть слабо зорґанізованими ватагами, нездатними до великих маршів і тому без значіння для бою за столицю, бо важко буде їх скупчити під Києвом. В найгіршому випадку Стрілецькі висланники можуть помилятися, бо хоч маса палає ненавистю до Гетьманщини, то навчена кровавими досвідами повстань у літку, взагалі не здвигнеться. Залізниці в руках Німців, а міста в руках добровольчих московських військ означають для Гетьманщини можливість скупчити таку велику чисельну перевагу проти Стрілецтва, що коли воно прогає час, чекаючи на селянські ватаги, то буде розторощене без сліду«. Так обсудивши положення, Стрілецьке Командування приняло одиноко, як йому здавалося, можливий, хоч обєктивно беручи, божевільний плян: »Виступаючи на повстання, Січові Стрільці не повинні прогаяти ні одної хвилини. Вони мусять підїхати потягами аж у столицю і взяти її знечевя з одного удару у вуличних боях. Вправді неймовірні є вигляди перемоги, бо проти Стрільців виступлять не лише московські добровольчі частини, але, бути може, і Німці, але-ж: все одно доведеться полягти. Краще це зробити на самих вулицях столиці, щоби бодай не задусили Стрілецтва потайки десь далеко в глухім полі«. Підготовляючи Стрілецтво до виконання цього пляну, Стрілецьке Командування наказало по всіх сотнях і відділах виложити тактику вуличних боїв та поробити відповідні практичні вправи. Складено було три проєкти здобуття столиці боєм відповідно до трьох більше чи менше сприятливих умов: одна, що Січовим Стрільцям удається підїхати лише під Пост Волинський (найгірша можливість), другий, що вони вдаряють від пасажирської залізничої стації, третій, що вдається здобути для бази наступу ще й товарну стацію (найкращий випадок). У всіх трьох проєктах

завдання поодиноких сотень і відділів були означені дуже подрібно. На успіх можна було рахувати лише, коли-б передбачена проєктами акція могла була розвинутися так, як у подробицях її розписано. Кожне заломання скомплікованого наступу, що мав розвинутися наче прецизний механізм, мусів покінчитися повною катастрофою, і це було, розуміється, хибою всього проєкту.

Але до виконання проєктів не прийшло, бо 7. листопада не достарчили ваґонів, що мали відвезти Стрільців у Вапнярку. А не достарчили їх може тому, що і в Києві рахувалися з тим, що Січові Стрільці можуть ужити їх для походу на столицю, а може, що українські впливи на Гетьмана знову зміцніли.

Бо Стрілецький сейзмоґраф нотував тимчасом далі.

Ніччю 11. листопада Ґенеральний Писар Гетьмана, Полтавець-Остряниця, зателеґрафував, що Гетьман не лише остаточно дав дозвіл прибути Січовим Стрільцям у Київ, але й що сам вибірається в Білу Церкву до них. Над ранком 12. листопада наспіла друга телеґрама, що для вирішення цієї справи до Стрільців їде полковник Блаватний, один із гетьманських прибічників. Він справді прибув коло полудня. Після розмови з Командиром Стрілецтва й старшинами вислав телеґраму до Гетьмана, що в праці при будівництві Української Держави Стрілецтво його підтримає. Говорилося в ній теж: »На шляху до Самостійної України ніякий ворог Січовому Стрілецтву не страшний«.

Як на те, начеб-то навмисне, щоб відтягнути Січових Стрільців зпід Києва й розвязати до решти руки »обєдинителям Росії«, 12. листопада приїхав зі столиці до Січових Стрільців відпоручник Галичини д-р Осип Назарук, якого післали до Гетьмана, щоб цей поміг в українсько-польській боротьбі у Львові. Д-рові Назарукові доручено прохати в Гетьмана не війська, а лише воєнно-технічних засобів, але по дорозі д-р Назарук роздумав, що краще буде, якщо приведе під Львів іще військо. А що на Наддніпрянщині з українського війська були в тому часі лише Січові Стрільці, що могли взяти участь і заважити на боях у Львові, то д-р Назарук попрохав Гетьмана, щоб якраз їх відпустив у Галичину. Гетьман радо зустрів прохання д-ра Назарука, бо правдоподібно вже втомився жонґлєрством поміж двома баґнетами: українським і московсько-добровольчим і рад був нарешті якось рішитися. Отже заявив, що нічого не матиме проти того, щоб Січові Стрільці, вислані на очищення шляху з Вапнярки на Волочиська, ніби-то самовільно перейшли Збруч і опинилися у Львові. І хоч Національний Союз в особі Володимира Винниченка назвав заходи д-ра Назарука в справі Січових Стрільців, йому-ж у вічі, національною зрадою, то д-р Назарук

не спочив, поки не приїхав до Січових Стрільців, щоби переконати їх, що не Київ, а Львів є ключем визволення всієї України.

Негайно була скликана Стрілецька Рада, на яку запрошено ще й її нечленів Миколу Загаєвича, Миколу Бісика, Осипа Думіна й Юліяна Чайківського (що саме тоді прийшов був до Січового Стрілецтва), щоб дала свою відповідь д-рові Назарукові. Тут він розплакався і представивши важкі бої у Львові почав: »Батьки й матері вас проклянуть, якщо не підете на Львів!« Після того говорив про »галицький Піємонт« і обіцював, що справившись при допомозі Січових Стрільців із львівськими Поляками, Галичани цілком певно вирушать тоді проти... Росії, щоби — знищивши її — побудувати всеукраїнську державність.

До думок д-ра Назарука прихилився один тільки Роман Сушко. Микола Загаєвич раяв, щоб до Львова післати лише одну Стрілецьку пішу сотню з чотирма скорострілами. Всі інші старшини заявилися проти виїзду до Галичини. Головним їхнім речником був Федь Черник. Вони говорили так: »Нема сумніву, що Загін Січових Стрільців здобув би Львів, коли-б узяв участь у львівських вуличних боях. Рішила-б може навіть одна сотня Січових Стрільців зі своїми скорострілами, якщо-б була вживана лише до ударів, а всяку іншу службу несли галицькі відділи. Але-ж виглядів на перемогу під Києвом майже ніяких нема і тому не вільно відпустити зі Стрілецтва ані одного баґнету, бо кожний Стрілець у даних умовах ціниться більше від своєї ваги золотом. Виступ проти Гетьманщини в імя української державної ідеї вже неминучий. Ніщо вже не заверне Гетьманщини з її походу в обійми Росії. Ось так із нею пропаде й українська державна ідея, бо Гетьманщина здискредитувала в розумінні маси і саму цю ідею і навіть назву України. Слід буде повстанням проти Гетьманщини, піднятим під кличем оборони української державности, доказати, що Гетьманщина й Українська Держава це не одне й те саме. По всій імовірности Січовому Стрілецтву доведеться полягти в цій боротьбі, але його смерть повинна стати історичною демонстрацією, яка доказуватиме, що вже ніколи Україна не обєднається добровільно з Московщиною. Смерть Січового Стрілецтва виховуватиме майбутні покоління всього українського народу й, вихований таким прикладом, цей народ іще зірветься колись усією своєю масою до боротьби за свою державність і тоді — здобуде її. Тому лиш ідеальну ціль матиме Стрілецька боротьба під Києвом. Але коли в українськім народі нема реальних даних, щоб тепер здобути свою державність, то не слід не використати нагоди бодай на те, щоб із великих тих часів він виніс бодай спогади про, хоч і безнадійну, але геройську боротьбу за державу. Бо з таких вартостей будується сила народів і їхня сміливість у їхній визвольній боротьбі. На випадок, хоч

він неймовірний, успіху протигетьманського повстання, Україна завше зможе ще виповісти війну Польщі, бо центром української державности є Київ, а не Львів, і з Наддніпрянщиною теж і Галичина паде. Якщо Стрілецтво піде на Львів, а Україна стане базою відбудови »єдіної Росії«, то який же остаточний результат тимчасової перемоги у Львові? Від польської влади Галичина попаде під московську. Невже для такого остаточного кінця вільно не дозволити Січовим Стрільцям полягти під Києвом? »Галицький Піємонт«? Обіцянки, що Галичина відбиватиме Україну зпід Росії? Невже чесні ці обіцянки д-ра Назарука, коли цей »Піємонт« не може власними силами сам себе визволити зпід гурту галицьких Поляків і хоче стягнути останні українські війська Наддніпрянщини, Січових Стрільців, без яких неможливе повстання проти Гетьманщини як одинокий доказ, що Україна справді не хоче ніякого звязку з Москвою? Невже такий »Піємонт«, колинебудь зважиться встрянути в боротьбу проти могутньої Росії, коли тодішня слабосила Польща для нього непереможний противник?« — Ось так питали Стрілецькі старшини д-ра Назарука. На другий день, 13. листопада, Стрілецька Рада всіми голосами проти голосу Романа Сушка відкинула прохання д-ра Назарука й рішила всіми Стрілецькими силами вирушити на Київ.

Тимчасом білоцерківський староста Кейхель, очевидно по наказу згори, почав стягати в Білу Церкву всі »карательні отряди« з повіту, щоб обезброїти Січових Стрільців. Вістку про це приняли в Стрілецьких бараках глузуванням. Стрільці заздалегідь смакували свою сподівану розправу зі зненавидженими »золотопогонниками«. На всякий випадок Стрілецьке Командування зарядило боєве поготівля й виставило застави й гармати. Можливість бою з білоцерківськими ватагами »карательників«, в якому Стрільці напевно сподівалися розмести їх у дребезґи, викликала серед Стрілецьких рядовиків, у противенстві до Стрілецьких старшин, непохитне переконання, що Стрілецтво переможе теж і в повстанні проти Гетьмана. З таким переконанням і йшла декілька днів пізніше Стрілецька мужва на Київ. Але старшини, хоч ясно розуміли, як мало виглядів на перемогу повстання, цієї віри Стрільців не захитували, хоч і не підтверджували її. Вони лиш отверто казали, що прийдуть бої проти могутньої ворожої чисельної переваги, та й стільки.

Але події йшли. 14. листопада Гетьман видав давно сподівану Стрілецтвом повселюдну декларацію про федерацію України з Московщиною. На вістку про неї навіть найрадикальніші московські »обєдинительні« кола рішили, що Гетьманщина репрезентує вже лише »Юґ єдіної Россії«. Зате, як тоді видавалося, ні в кого з Українців державників, навіть у найближчих прихильників Гетьманщини, не стало сумнівів, що во імя

української державности слід тепер ударити в Гетьманщину. Текст федераційної заяви наспів у білоцерківські бараки ще того самого дня. Але Січове Стрілецтво не зразу виступило. Воно мусіло відкинути свій плян негайної атаки на столицю, бо все одно він уже був нереальний: адже московський Київ уже підготовлювався на Стрілецький удар. Отже Січове Стрілецтво чекало на членів Директорії Української Народньої Республіки, яку вибрав у тих днях Національний Союз, щоби станула на чолі протигетьманського повстання. Вони й прибули до Білої Церкви 15. листопада разом із Оперативним Штабом. У декого з приїзжих була певність перемоги. Але член Директорії Симон Петлюра принагідно в розмові сказав: »Звичайно! Хіба-ж можна думати, що чотирма гарматами й кількома сотнями людей ми розібємо гетьмансько-німецькі полки? Я знаю, що всі йдемо на смерть. Але ми мусимо пожертвувати собою. Це має бути крик розпуки народу, котрого насильно женуть в обійми ненависної Москви«. Ввесь отой день ужито, щоб виготовити відозви до українського народу й німецьких військ і впевнитися, чи теж і проти Німців доведеться боротися, щоби скласти відповідний плян усього повстання.

3.

Хоч не такий страшний був німецький противник, як у літку, то все-ж був для справи повстання дуже грізний. Виступ чи не двохсоттисячної німецької армії проти Директорії й жмінки Січових Стрільців, якщо-б не вибухло сподіване деким всенароднє повстання, легко міг би розторощити задуману історичну демонстрацію, так, що вона може навіть не стала-б занадто відома. Але й хоч би здвигнулися маси, то й тоді небезпека не дуже меншала. Розгром орґанізаційного центра повстання, Директорії й Стрілецтва, легко міг би перемінити цілий протигетьманський збройний рух у величезну анархію без ніякої провідної думки. Але німецькі вояки не рвалися в бій. Останні дні жовтня 1918. року принесли були катастрофу фронтів центральних держав. В Австрії розгорілася революція. Вже з перших днів листопада австрійська окупаційна армія потягла ватагами зпід Одеси до дому. В німецьких військах скрізь повстали ради вояцьких депутатів, »зольдатенрати«, й значно ослабла дисципліна. Але Німці все ще трималися купи, життя свого ради, бо лише зорґанізовано могли вернутись в Німеччину, і все ще були в високій мірі боєздатні. Треба було переконати ці німецькі війська, що тепер бажали лише вернутись в батьківщину, що не виступаючи проти повстання Директорії вони швидше зможуть побачити свій рідний край.

Цього завдання піднялася 15. листопада делеґація Стрілецьких старшин Романа Сушка й Володимира Чорнія до німецької залоги Білої Церкви. Вона застала білоцерківських Німців у повній боєвій готовости, бо вони, вже попереджені про те, що заварюється в Стрілецьких бараках, боялися, чи Стрільці не захочуть обезброїти їх. Хоч і не страшно виглядала ця залякана кількатисячна німецька залога в Білій Церкві, то все-ж немало могла пошкодити. Зрештою річ була в тому, щоби білоцерківські Німці передали Стрілецькі арґументи й домагання далі. Отже Стрілецькі висланники заявили білоцерківському »зольдатенратові«, що »народній гнів, що оце надвигається, змете Німців без сліду«, якщо вони не будуть невтральні. З другого боку обіцювали, що по наказу Директорії повстанчі загони, які ніколи не переставали скубти Німців, де могли, залишать їх нарешті в спокою і що повстанче Командування швидше відправить їх у Німеччину, ніж гетьманський уряд, який на них спірається. Білоцерківський »зольдатенрат« відповів, що зараз же вишле своїх відпоручників до армейського »зольдатенрату« в Києві і порозумівшись там, дасть остаточну відповідь. Тоді Стрілецькі старшини заявили, що на другий день, без уваги на Німців, буде занята Біла Церква й буде проголошена в ній влада Директорії Української Народньої Республіки.

Щойно другого дня, 16. листопада, під вечір наспіла з Києва в Білу Церкву делеґація від армейського »зольдатенрату« і зразу на стації зажадала від імені німецьких військ, щоб... спинити повстання, поки Німці не покинуть України. Стрілецький старшина, що приймав делеґацію, у відповіді показав рукою на паровик, що саме на всіх парах проїздив через стацію, і сказав: »Спиніть, якщо можете!« Ця коротка увага, видко, переконала німецьку делеґацію, бо після кількох хвилин наради вона заявила згоду почати переговори про умови німецької невтральности. Всю ніч із 16. на 17. листопада йшли переговори і щойно досвіта в год. 3^{45} списано умову, яку підписала Директорія У. Н. Р. з одного боку, а відпоручники »зольдатенрату« німецької окупаційної армії з другого. В умові Німці зобовязувалися додержати повної невтральности, а зате Директорія обіцяла недоторкальність німецьких частин і їхнього майна, утримання Німців до часу, поки покинуть Україну, і відсилку їх назад у їхню батьківщину по змозі якнайшвидше.

4.

Але Січові Стрільці не чекали на вислід переговорів із Німцями. Вже 16. листопада вранці зібрано Стрілецькі сотні, відчитано їм акт

злуки Гетьманщини з Росією та наказ, що від цієї хвилини вони переходять під владу Директорії Української Народньої Республіки, виступаючи проти Гетьманщини походом на Київ. Такий наказ був очікуваний з години на годину вже декілька днів, та все-ж викликав загальні радощі. Рівночасно роздали Стрільцям боєві шоломи. Розпущені зі збірки Стрільці начіпили на шоломи червоні стрічки під тризубом — знак Стрілецької »Червоної Калини«, готовости полягти в бою. Так почався виступ Січових Стрільців проти Гетьманщини.

Тимчасом Стрілецтво надалі не було здібне до походу, бо ні гармати, ні скоростріли не мали потрібного числа коней. Їх не дав Стрільцям гетьманський уряд, щоби Стрілецтво не могло рушитись з місця. Тут наче чудом надїхали зпід Одеси два потяги з двома сотнями австрійської кінноти. Їх миттю обезброїли й забрали коні, яких вистачило не лише для батареї, скорострілів і кінноти, але й для деяких старшин Січових Стрільців. Рівночасно Стрілецька батарея поповнилася учнями Коростишівської учительської семінарії в числі поверх 30 чоловіка, які й давніше служили в Січових Стрільцях, а після складення зброї вернулись були до науки. Тепер вони ще раз прийшли. (Всі вони були потім у Стрілецькій артилєрії аж до самого її кінця, немало заслуг поклавши при її орґанізації. Після розгрому української армії наприкінці 1919. року ті з них, що остались при житті, вернулись були в Коростишів, де всіх їх, як говорять, большевики розстріляли в 1920. році. Говорять, що один із тих Стрілецьких гарматчиків був підчас розстрілу лише важко ранений і так покинутий поміж трупами своїх друзів. Вернувшись до свідомости, він, скровавлений увесь, заволікся до чрезвичайки і прохав, щоб його добили. Чекісти зворушилися його видом і дарували йому життя. Але він не уступив: »Перестріляли ви всіх моїх друзів, то тепер і мені нема життя. Добийте!« Чекісти добили).

Пополудні 16. листопада одна Стрілецька сотня ввійшла в містечко й до вечера без труду обезброїла державну варту й місцевий кадр кавалєрійського полку. Але зібраних Кейхелем »карательників« уже не застала, бо вони поспішно відступали на Сквиру. В місті розставлено Стрілецькі варти й проголошено владу Української Народньої Республіки, поставивши від її імени місцевого команданта. Всю ніч із 16. на 17. листопада друковано в місцевій друкарні відозву Директорії У. Н. Р. до населення. І всю ніч тисячна юрба облягала друкарню чекаючи, коли відозва появиться. Коли-ж уранці розкинули її Стрільці, то юрба з радощів наче здуріла була, так дощкулив був населенню гетьманський режім. Поки таке діялося в містечку, рівночасно зранку 16. листопада почали заїздити перед Стрілецькі бараки паровики й ваґони, з яких складано потяги для походу на Київ. Доставлювала їх у мить орґаніза-

ція залізничників на телеґрафічний наказ залізничого комісаря при Директорії, Вірка, дарма, що Хвастів був іще в руках гетьманських властей. І того дня і пізніше, за ввесь час протигетьманського повстання, не справитися-б було Січовим Стрільцям, коли-б не повна самопосвяти праця українських залізничників і телеґрафістів.

Під вечір того самого дня покінчилася вся подрібна підготова і зараз вирушила на Хвастів Стрілецька аванґарда: 2. піша сотня Осипа Думіна з Романом Сушком, командиром 1. Стрілецького пішого куреня, щоб, занявши Хвастів, забезпечити Білу Церкву від Києва. Цей і пізніші Стрілецькі потяги виглядали так: напереді критий ваґон із вирубаною передньою стіною. В ньому гармата готова до стрілу, захоронена валом міхів із піском. За ним площадка з двома скорострілами, захованими у валах із прасованого сіна. Потім паровик. За ним криті ваґони з піхотою. Вкінці площадка з двома скорострілами. Поміж командиром потягу, паровиком і гарматою проведено телєфон. Потяг мав служити замість »панцирника«.

Під вечір 16. листопада Стрілецька аванґарда підїхала на півтори версти від хвастівської стації. Тут вигрузилася й боєвим порядком зі скорострілами готовими до вистрілу заняла стацію. На стації крім німецького відділу стояла якась гетьманська Сердюцька частина. Стрільці мовчки обезброїли Сердюцьку варту, а Сердюки віддавали кріси, взагалі не розуміючи, що з ними діється. Тоді кількох Стрільців увійшло в ждальню, де лежав цілий Сердюцький відділ, і так само мовчки обезброїло його. Бачучи це, публика наче закамяніла. Щойно заспокоївшись, почала обговорювати ріжні здогади, між іншими, що це — Французи прийшли зпід Одеси. Але Стрільці покищо не відкривали, хто вони. Забезпечили лише скорострілами й заставами стацію і так держали її всю ніч.

Німці зпочатку начеб-то не помічали, що діється. Потім підтягнули піхоту і робили такий вид, що не пропустять Стрільців на Київ і навіть розпічнуть бій. Але за ніч Стрільці потрохи розаґітували німецьких жовнірів, щоб вони не виступали проти української народньої справи. Рівночасно хвастівське Німецьке Командування звязалося з білоцерківським і видко дістало наказ чекати кінця переговорів, що саме відбувалися між Директорією й армейським »зольдатенратом«, бо німецька ворожість нараз ослабла. Але з Києвом хвастівські Німці ніяк не могли знайти звязку: місцеві українські телеґрафісти зіпсули й замотали всі німецькі получення так, що німецькі звязкові ніяк не могли їх направити.

Переговори з Німцями дуже припізнили Стрілецький похід на Київ. Щойно в полудне 17. листопада вирушив з Білої Церкви другий Стрі-

лецький потяг під проводом Федя Черника. В потязі їхала 3. сотня Миколи Загаєвича й гармата з Романом Дашкевичем та чотири скоростріли. Цей потяг потім перший почав був славний для Стрілецтва бій під Мотовилівкою. Червоною калиною з білоцерківських лісів заквітчані їхали Січові Стрільці цього потягу наче на весілля. Сталева гармата й сталеві скоростріли, навіть вони заквітчані були грознами червоних ягідок. А під вечір вирушив третій і останній Стрілецький боєвий потяг. Їхала в ньому 1. сотня Івана Роґульського й 4. Мирона Мареніна з рештками скорострілів і гарматою. В потязі була й Директорія та Оперативний і Стрілецький Штаб. Коли цей третій потяг прибув опівночі з 17. на 18. листопада у Хвастів, то застав там лише ешалон Романа Сушка. Повідомлені про умову в справі німецької невтральности, хвастівські Німці вже переставали ставити труднощі Стрілецькому походові. І поки третій Стрілецький ешалон наспів у Фастів, то другий Стрілецький потяг серед нічної пітьми обережно сунув уже далі на Київ. Їхав у ньому під Мотовилівку, як його командир, грознами червоної калини заквітчаний Федь Черник по Стрілецьку перемогу й кінець Гетьманщини, — і по свою смерть.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

X. МОТОВИЛІВСЬКИЙ БІЙ.

»Київ наш!«

Уже два дні столиця знала, що діється в Білій Церкві. Швидко орґанізовано там виправу проти Січових Стрільців, яка в ночі з 17. на 18. листопада й прибула на стацію Васильків. В її склад входили: добірна московська офіцирська частина — Дружина князя Святополк-Мірського в силі яких 600 баґнетів і частини гетьманської ґвардії, Сердюків, між ними цілий 1. полк, разом може поверх 1000 баґнетів, при дуже численних скорострілах і одній, чи двох сотнях кінноти та броневому потязі. На стації Васильків вони спинилися й досвіта довідалися, що сусідня, девять верст віддалена, стація Мотовилівка вже зайнята повстанцями. Командир цілої виправи Святополк-Мірський рішив здобути її вранці. Сердюки, зовсім молоде й небоєве військо, не мали охоти йти в бій. Але в офіцирській частині був прегарний настрій. Московські офіцири вмовили в себе, що проти них ідуть незорґанізовані ватаги, котрі після кількох вистрілів розбіжаться. Їхнє занадто легковажне відношення до противника було одною з причин їхньої страшної поразки 18. листопада, хоч билися вони надзвичайно хоробро.

Серед густого ліса лежала мотовилівська стація. До його межі треба було йти від стації по залізничому шляху в напрямку на Васильків і Київ три з половиною версти. Оце місце на межі мотовилівського ліса й було центром Стрілецького бою. Коли з нього розглядати околицю, стоючи на залізничому шляху лицем до Києва, то видко було ось що: ліворуч межа ліса бігла майже під прямим кутом до залізничого шляху назагал рівною, хоч місцями доволі повигинаною лінією аж до села Плисецьке, якого перші хати й видніли в віддалі яких 1000 кроків. Хто виходив із ліса поміж Плисецьким і залізничим шляхом, той мав перед собою цілком чисте, так легко схвильоване поле, що людина не могла би сховатися перед його зором аж до віддалі принаймні 1000 кроків, а то й більше, чим блище до залізничого шляху — на одну чи дві версти. Якщо-б із цього місця боронити ліса перед наступом від сторони Василькова, то завдання було-б легке: напереді чисте поле. Не те праворуч залізниці. Ліс виступав там довгим язиком уперед, що й кінця йому

не видко було. Хто наступав би від стації Васильків із цього боку залізниці, той увесь час був би схований у лісі й міг би непомітно зайти на тили оборонця ліса, що лежав би поміж залізничим шляхом і селом Плисецьке.

У ночі з 17. на 18. листопада, рівночасно як Святополк-Мірський займав Васильків, на мотовилівську стацію прибув у потязі Федь Черник із третьою пішою Стрілецькою сотнею Миколи Загаєвича ок. 120 баґнетів, з четою Романа Харамбури 2-ої сотні Думіна, з одною гарматою Романа Дашкевича і чотирма скорострілами. Стрілецька аванґарда зупинилася на стації до ранку. Досвіта донесли Федеві Черникові, що на васильківській стації відділи московських офіцирів і Сердюків. Легковажно ставлючись до ворога, Черник перечекав до ранку, казав Стрільцям поснідати, а старшин покликав на оговірку наступу на Васильків. Принято такий плян: під проводом Володимира Стефанишина, що пізніше поляг у 1921. році підчас нещасного зимового походу Юрка Тютюника, повинна була півтора чети 3-ої сотні з одним скорострілом піти ліворуч від залізничого шляху до межі ліса під Плисецьким і відтіль наступати полем у напрямку того виступу ліса, що лежав з правого боку залізниці; друга-ж півсотня 3-ої сотні мала йти під проводом Миколи Загаєвича з двома скорострілами праворуч залізниці в напрямку на Хутір Хлібча, що лежав далеко впереді у виступі ліса, всього на 2-3 версти від стації Васильків. Серединою мав іти Стрілецький »броневик« під проводом Федя Черника з одною гарматою під командуванням Романа Дашкевича, з двома скорострілами і з одною півчетою 3-ої сотні. Кожній частині додано 4-6 кінних гарматчиків, розвідчиків і їздових для розвідки та звязкової служби. Вийшовши на межу ліса перед Хутором Хлібча, півсотня Миколи Загаєвича повинна була наступати далі спільно з Володимиром Стефанишином полем, щоб здобути стацію Васильків, обидва ці крилові відділи орієнтуючись на »броневик« як на центр усієї боєвої лінії.

В год. 8. ранку відділи рушили. На стації Мотовилівка залишено під малою охороною ввесь потяг, вперед двигнулися лиш два ваґони, один з гарматою й другий зі скорострілами, за ними паротяг. Всі обозні, телефоністи і ін. — усі пішли в лінію. Поперед »броневика« вислано двох кінних гарматчиків для контролі шляху, чи не зірваний. »Броневик«, розуміється, йшов швидше, ніж піхота на обох крилах усього боєвого порядку, й небаром залишив її далеко за собою. Якраз наближився потяг на якихсь 100 кроків до межі ліса, що ліворуч від залізниці, як кінні гарматчики завернули відтіль і донесли, що на полі ліворуч від залізниці видко серед мряки щось наче розстрільні; праворуч-же закрито все те хащами й рідким лісом. Потяг здержано, щоб вислухати

донесення, — і враз розірвався над ним один, а далі й другий шрапнель: це ворожий броневик помітив пару й дим із Стрілецького паротягу, тим більше, що машиніст, спинивши потяг, дав із привички свисток. Стрілецька гармата миттю віддала кілька стрілів здовж шляху, а на це машиніст і кочегар Стрілецького паротягу втекли, незапримічені ніким, у ліс. Остався там тільки помічник машиніста — по народности чех — і коли тільки послано йому для обслуги двох гарматчиків, »броневик« зміг рушити з місця. Федь Черник вислав тимчасом їздців із наказом для Загаєвича й Стефанишина, щоб примкнули до »броневика«, а цей, бючи гарматою вперед, доїхав до краю ліса. Тут звернено гармату на поле ліворуч — гарматній вогонь праворуч був безцільний, бо на хащах і деревах розривалися шрапнелі зараз-же біля потягу. Ввесь цей час Стрілецький »броневик« був під обстрілом ворожого, а тепер посипались на нього ще й кулі ворожої піхоти. На це Федь Черник спинив потяг і знявши один, а потім ще й другий скоростріл з нього, заняв невеличкий горбок серед хащів на яких 100 кроків праворуч від залізниці й почав сікти по лісі, — на цій позиції він пізніше й поляг. Півчеті піхоти Черник наказав залягти на межі ліса ліворуч від залізниці, щоб одбивати ворожі розстрільні, що йшли полем. Гарматнім і скорострільним вогнем Романа Дашкевича й Федя Черника спинено на якийсь час Гетьманців, а тимчасом наспів Стефанишин і продовжив своїм відділом ліве крило Стрільців. Праве-ж крило, боронене лише двома скорострілами Федя Черника, повиснуло наче в повітрі. Ось так почався Мотовилівський бій.

Таким чином до бою станула — після того як підійшов Володимир Стефанишин — всього-на-всього півсотня Січових Стрільців, разом яких 60 баґнетів, при чотирьох скорострілах і одній гарматі проти майже 600 баґнетів, при численних скорострілах і справжньому броневому потязі.

Легковажно ставлючись до свого ворога, Святополк-Мірський кинув свої відділи здобути мотовилівську стацію начеб-то навмання, найближчими шляхами. Цілу московську офіцирську дружину він післав найближчим і найвигіднішим шляхом, — по залізниці, дарма, що аж до мотовилівського ліса треба їй було йти по чистому полі. Для охорони боків цього добірного »офіцирського отряду« Святополк-Мірський розділив найгірше своє військо, Сердюків, до яких, для підтримки настрою, приділено невеликі частини офіцирів дружини, на дві половини й послав одну лісом, що праворуч залізниці, якщо дивитись в напрямку Києва, а другу полями під село Плисецьке. Підходячи вже під ліс, дружина московських офіцирів розпустила три густі розстрільні на чистому полі так, що лиш їхнє ліве крило сягало трохи поза залізничий шлях аж до хащів, що їх боронив Черник.

Ось так перша офіцирська розстрільна вже лише на 400 кроків від ліса, як відтіля нараз висунулася ріденька розстрільна Стрільців і оба скоростріли Черника. Було це в год. 9. уранці. Швидко потім увійшов у бій ще й відділ Володимира Стефанишина, завдяки якому ліворуч залізниці Стрілецька лінія зміцнилася. Цільний Стрілецький вогонь (а Стрільці добре вправляли стрільбу в Білій Церкві, зокрема-ж їхні скорострільчики славилися нею) зразу приніс великі втрати московським старшинам і всі три їхні розстрільні залягли на чистому полі. Небаром заграли численні московські скоростріли, а в відповідь на це Стрілецькі скоростріли стали відшукувати ворожі скорострільні гнізда і ввязуватися з ними в упертий двобій. Стрілецька-ж гармата Романа Дашкевича встрянула тимчасом у двобій із ворожим броневиком, не підпускаючи його блище під ліс і раз-у-раз відгонюючи його цільним вогнем назад. Але по густоті вистрілів московські старшини швидко зміркували, що проти них лише нечисленний противник. Отже декілька разів зривалися на приступ. Тут стрілецькі скоростріли залишали свій двобій із ворожими і сікли по московських розстрільних. Ті знов залягали. Відразу потерпівши від Стрілецького вогню дуже великі втрати, московські офіцири почали вкопуватися, рішаючи видко, що очайдушний штурм буде занадто дорого їх коштувати і що з їхнього неприємного положення спасуть їх Сердюцькі відділи, що наступали праворуч від офіцирів у напрямку на Плисецьке й ліворуч лісом. Рахунок був добрий, бо кожний із обох цих Сердюцьких відділів міг був легко обійти жмінку Січових Стрільців і непомітно опинитися в лісі позаду них, чи то йдучи через Плисецьке, чи тим виступом ліса, що був праворуч залізничого шляху, якщо дивитися в напрямку на Київ.

Тимчасом Сердюки, що йшли на Плисецьке, чогось то залягли собі під селом і це була одна з рішальних причин пізнішої заглади Гетьманців. Зате ліве вороже крило на тонкий волос що не виконало свого завдання: не обійшло скорострілів Федя Черника, піхоту Володимира Стефанишина й гармату Романа Дашкевича зпозаду й цілком не знищило Стрілецької аванґарди своїм ударом у спину. Бо ось рівночасно, як перед Січовими Стрільцями, що боронили залізницю, кипів бій із офіцирською дружиною, на їхнім правім крилі в лісі виринули розстрільні Сердюків й почали розтягуватися, чимраз далі окрилюючи Федя Черника. Півсотня Стефанишина виділила проти них 12 Стрільців, які залягли ґрупками по 2 — 3 мужа праворуч залізничого шляху в безпосередньому сусідстві Стрілецького потягу і, ввязавшися з Сердюками в перестрілку, як могли, спинювали пересовування їхніх розстрільних на зади Січових Стрільців. А проте положення сил Федя Черника показалося майже безнадійне: загрожені обходом ворога на свої зади, стра-

тивши всякі звязки з півсотнею Миколи Загаєвича, якої завданням якраз і була оборона правого Стрілецького крила, вони могли сподіватися ще лише або на швидкий прихід головних Стрілецьких сил, або на чудо. І якраз чудо й довершилося.

Йдучи в напрямку на Хутір Хлібчу лісовими стежками, півсотня Миколи Загаєвича разом із двома скорострілами Талпаша чим далі, тим більше віддалювалася від залізниці й зашивалася чимраз глибше в той виступ мотовилівського ліса, що праворуч від залізниці кінчається аж недалеко васильківської стації. Зашита у гущавині, Загаєвичева півсотня почула першу перестрілку Федя Черника й Володимира Стефанишина далеко скісно зліва позад себе. Тут наспів до неї кінний вістовий із наказом Федя Черника мерщій наблизитися до залізничого шляху й оборонювати праве крило Стрілецьких сил, що саме вступають у бій із ворогом поміж залізницею й селом Плисецьким. Це був одинокий випадок звязку поміж обома половинами Стрілецьких сил за ввесь бій. Микола Загаєвич розвиває свою півсотню в розстрільну і йде з нею скісно вліво від того напрямку, яким досі йшов на Хутір Хлібчу, сподіючись небаром дійти до залізничого шляху згідно з наказом Федя Черника. Ліс потрохи починає рідшати й півсотня Загаєвича, знайшовши в ньому вигідну позицію, залягає. Вона не знає, що вже опинилася на задах ворожого лівого крила і що поміж нею й Черниковим відділом — ворог. Тимчасом чим далі, тим лютіший кипить бій ліворуч. Тут Микола Загаєвич бере стежу кількох Стрільців і йде в напрямку бою шукати правого крила решти Стрілецьких сил. Кільканацять мінут потім, згідно з останнім наказом, що його видав Загаєвич відходячи, його півсотня, тепер уже під проводом Степана Козака, рушає у тому самому напрямку, в якому досі йшла, і швидко доходить до межі ліса, бачучи поміж деревами поле. Тут, на самій межі ліса, вона нараз зустрічає якийсь ворожий відділ у кольоні, очевидно резерву ворожого лівого крила, перестрілює його знечевя дуже сильним крісовим і скорострільним вогнем і після короткого бою на близьку віддаль — розганяє. Рівночасно Микола Загаєвич наскакує зі своєю стежею на якийсь інший ворожий відділ у кольоні. В мить орієнтується, що цей іде в обхід правого крила Черникових сил, і рішається за всяку ціну бодай на хвилину спинити його. Тому каже відчинити своїй стежі короткий, але дуже сильний вогонь і і після того зі жмінкою Стрільців, що були при ньому, кидається на ворога з баґнетами. Сердюки, бо вони були цим відділом, спершу збентежені кидають кріси й піддаються. Але московські офіцири, що були при них, орієнтуються, що проти них лише слабка ворожа стежа. Отже починають живу стрільбу і з баґнетами рушають на Стрільців, по кількох на одного. Від ворожих куль і баґнетів гине тут Микола Загаєвич

і вся його стежа за винятком двох Стрільців. Тим удається кинути кілька ручних ґранатів у саму гущу ворога і серед метушні відступити.

Смерть Миколи Загаєвича не пропала на марно: ворожий відділ, на якого наскочив Микола Загаєвич зі своєю стежею, хоч і розторощив Стрілецьку стежу, але збентежився й захитався, бо ось тільки-що ударено на нього зпозаду, відкіль він не сподівався ніякої небезпеки. Тому спинився в своїм поході в обхід Черникових сил. Рівночасно Сердюцька розстрільна, що була перед цим відділом і вже окрилювала Стрільців у лісі, почувши глибоко за собою відгомін бою своєї власної резерви, заломилася: вона затрівожилася, що попала в пастку. Якраз у цей мент безрадности ворога на нього вдаряє ще й Степан Козак і ця решта сотні Загаєвича, що була під його проводом. Склалося воно так:

Відгомін бою Загаєвича почув Степан Козак. Хвилину потім на нього надбіг якийсь до пів смерти переляканий Сердюк, видко з того відділу, що бився з Загаєвичем. Від нього Козак довідався, що попав зі своєю півсотнею на тили ворожих відділів, що оце опинилися поміж ним і Мотовилівською стацією, пробираючися лісовою гущавиною в обхід сил Федя Черника. На це Козак не гаючись ні хвилини розпускає розстрільну свого відділу в той бік, відки лунали Загаєвичеві стріли, і з одним скорострілом іде в наступ на зади обхідних ворожих сил. Швидко напотикає якийсь ворожий відділ теж у кольоні, очевидно резерву Сердюцької розстрільної, що окрилювала сили Федя Черника, здається ту, від якої поляг Загаєвич, хоч його тіло знайдено пізніше поміж купою ворожих трупів на іншому місці. Стрільці Козака і його скоростріл отвирають нечайний і дуже сильний вогонь по зустрічених Гетьманцях. Те, що не гине від Стрілецької кулі, розбігається.

Цей удар із одного разу розторощив ціле вороже ліве крило. Збентежена і захитана атакою Загаєвича, ворожа резерва лівого крила тепер у паніці розскочилася, думаючи, що її серед ліса оточили. А Сердюцькі розстрільні, що окрилювали сили Черника, довідавшись — як здається — від утікачів із резерви, що діється на їхніх тилах, нараз почали безладними купами відступати. Довершилось все це якраз тоді, коли до фронту почала підходити 1. Стрілецька сотня, а на відтинку Федя Черника рішалося, чи бути, чи не бути Стрільцям, — про що ще буде мова.

Доправив ворожих утікачів скоростріл Талпаша і кількох Стрільців, що загубилися були від Степана Козака в лісі і залишилися на останній його позиції на межі ліса, яку він займав, поки пішов був у тільки що згаданий свій наступ. Бо на Талпашевий відділ наскочили ті юрби Гетьманців, що в паніці після удару Миколи Загаєвича й Степана

Козака покидали ліс. На них отворили Стрільці дуже сильний вогонь і, збільшивши їхню паніку, розігнали їх на чотири вітри.

Ось так цілком припадково Стрільці півсотні Загаєвича минули ворожі охоронні стежі, що без сумніву мусіли забезпечувати Гетьманські обхідні відділи, і нечайно опинилися на тилах усього ворожого лівого крила та, наскакуючи на нього знечевя, громили. А кінчився цей розгром якраз тоді, коли скоростріл Талпаша зіпсувся, а Стрільці півсотні Загаєвича дострілювали свої останні набої.

Тимчасом, поки все це діється, на відтинку Федя Черника далі кипить бій. Офіцирські скоростріли люто січуть по Стрілецькій розстрільній. Шрапнелями обсипує її ворожий броневик. Одне щастя Січових Стрільців у тому, що на залізничому шляху 1000-1500 метрів перед ними закрут і що скільки разів ворожий броневик намагається його взяти, щоб допасти Стрілецьку розстрільну, стільки разів губить із поля свого обстрілу Стрілецьку гармату, а ця кожним разом приневолює його цільними ґранатами відходити назад і наново піднімати зі Стрілецькою гарматою двобій. Але-ж Стрілецький гарматній вогонь стає чим далі тим рідший. Бо на всю Стрілецьку батарею видало було Гетьманське постачання лиш 240 набоїв — мовляв »тепер війни нема, а для пробної стрільби цього доволі«. Отже гармата Романа Дашкевича мала на початку бою всього яких 50 набоїв, з того-ж ледви з 15 ґранат, а тепер, чим далі тягнеться бій, тим більше доводиться їй мовчати. Нарешті вдається Стрілецьким гарматчикам зірвати цільною ґранатою одну шину перед отим закрутом і ворожий броневик відходить на короткий час на стацію Васильків, щоб по другому, непірваному шляху ще раз піти вперед. Одначе перед закрутом дістає одну Стрілецьку ґранату й ушкоджений відступає назад. Тимчасом Стрільці відстрілюються завзято. Але вже поверх 20 ранених і убитих, себто майже половину свого складу, має півсотня Стефанишина. У добавок у Стрілецькій розстрільній вичерпується запас набоїв. Не зважаючи на благання своїх скорострільчиків, щоб положився на землю, Федь Черник увесь час стоїть біля своїх скорострілів, кермуючи вогнем останніх скорострільних лент. Нараз якийсь ворожий скоростріл відкриває його й повертає на нього свій вогонь. Смертельно ранений Федь Черник падає. Рівночасно у всій Стрілецькій розстрільній бракне набоїв. Змовкають Стрілецькі скоростріли. Тут дружина московських офіцирів зривається й рушає вперед на приступ. Наближається розгром.

Тимчасом більш-менш на годину перед цією критичною хвилиною, около десятої перед полуднем, на мотовилівську стацію прибуває потяг Романа Сушка з 2. сотнею Осипа Думіна, одною гарматою, якою кермував Пількевич, і чотирма скорострілами. Швидко потім віздить ще й

третій Стрілецький ешалон разом із Стрілецьким штабом і 1. й 4. сотнями Івана Роґульського й Мирона Мареніна, одною гарматою й трьома скорострілами. Помічник командира Стрілецтва Андрій Мельник зразу висилає половину другої сотні з Осипом Думіном на ліве крило Стрілецьких сил під Плисецьке, а »броневик« з одною гарматою, чотирма скорострілами та четою 2-ої сотні з Евгеном Зибликевичем під проводом Романа Сушка до фронту. На всіх парах несеться потяг туди, де кипить бій. Наспіває якраз у мент, коли Стрілецька розстрільна затихла, а московська дружина зірвалася до приступу. В одну мить зняли чотири Стрілецькі скоростріли й поставили тут же на залізничім шляху та достарчили набоїв двом скорострілам, біля яких лежав смертельно ранений Федь Черник. Отже заграло шість Стрілецьких скорострілів нараз, густо сіючи поздовж ворожих розстрільних. Поки вони грали, доставили набоїв решткам півсотні Стефанишина. Рівночасно й нова Стрілецька гармата вкрила поле густими шрапнелями. Таким робом в останній мент ще раз спинено наступ московської дружини. Вона ще раз залягла.

Тепер ліворуч від півсотні Стефанишина появилася півсотня 2. сотні Осипа Думіна і вийшовши з ліса почала охвачувати вороже праве крило, вступаючи з ним у бій. Недовго пізніше підійшла ще й розстрільна 1. Стрілецької сотні Івана Роґульського, скріплюючи Стрілецький центр і забезпечуючи праве крило від усяких несподіванок від сторони Хутора Хлібчі, охвачуючи ліве крило офіцирської дружини. Позад Стрілецького центру стає тепер ціла 4. сотня Мирона Мареніна в запасі. Бій рішається одним махом на користь Січових Стрільців.

Ворожий центр, добірний офіцирський відділ Святополк-Мірського, швидко опинився у півколі Стрілецьких сил. Нічого йому сподіватися вже на Сердюцькі відділи, що ліворуч від нього пішли лісом, бо їх тільки що розгромили і розігнали Стрільці до решти. Ніяких теж надій на Сердюків правого крила, бо їх віч-на-віч зупиняє півсотня 2-ої Стрілецької сотні. А тимчасом січуть Стрілецькі скоростріли, порють землю Стрілецькі ґранати. У всій Стрілецькій розстрільній палає бажання помсти за смерть Федя Черника й Миколи Загаєвича. Тепер робить ворог останню спробу здобути ліс, а принаймні підтримати, а потім витягти з бою офіцирську дружину. Від стації Василькова йдуть ровами попри залізничий шлях відділи ворожої резерви. Вже минають закрут цього шляху, вже їхнє чоло, острілюване одним Стрілецьким скорострілом, наближується до розстрільної офіцирської дружини. Ворожий броневик ще раз несеться вперед, щоб узяти закрут. Тимчасом Роман Дашкевич, що змінений гарматою Пількевича відїхав був до стації Мотовилівка, щоб набрати набоїв, якраз повернув зі своїм потягом назад на фронт. Влучною ґранатою він збиває телеґрафний стовп при залізничім шляху,

так, що він валиться перед ворожий броневик і цей іще раз завертає назад. На це відділи підходячої резерви, втративши пітримку броневика, зупиняються, навалюють на шини барикаду з залізничих порогів, щоб забезпечитися перед погонею Стрілецького »броневика«, й починають відходити назад, кидаючи знесилену й зморену офіцирську дружину на поталу. Побачивши це, Роман Дашкевич несеться своїм потягом у погоню за ними. Прорізує ворожу розстрільну, впадає їй на тили, зупиняється перед барикадою. Ворожий броневик січе густо ґранатами, що рвуться біля отої запори. Але-ж уже двох коростишівських семінаристів, що на заклик добровільно до цього зголосилися, розкидують серед вогню оту перешкоду на шляху і Стрілецький »броневик« вганяється хвилину після того між ворожу резерву та нищить її картечю й скорострілами до ноги. Це знищення, що тут відбулося, було найжахлившим моментом усього Мотовилівського бою. Бачучи сміливий пролом »броневика«, Стрільці на всьому фронті йдуть, бажанням помсти палаючи, на приступ. Миттю добігають скрізь до розстрільних офіцирської дружини і баґнетами нищать ворога без решти. Сердюки ворожого правого крила під Плисецьким розбігаються, а остання ворожа резерва, кинена якраз на виступ ліса на правім Стрілецькім крилі, щоби спасати офіцирську дружину, на вид її повного розгрому іде в розтіч разом із ворожою кіннотою, що ввесь час стояла в Хуторі Хлібчі, не беручи участи в бою. Була це третя година пополудні 18. листопада 1918. року. Так скінчився мотовилівський бій.

Починала його одна Стрілецька сотня — несповна 120 баґнетів при чотирьох скорострілах і одній гарматі, поверх дві години спиняючи і громлючи майже десятикратно більші ворожі сили. Рішив його підхід іще чотирьох Стрілецьких скорострілів і ще одної сотні — коло 120 баґнетів. Скінчив його удар баґнетами трьох із половиною (четвертої сотні) Стрілецьких сотень не більше 400 баґнетів при вісім скорострілах і двох гарматах. Полягло в ньому головно з 3. сотні 17 Стрільців, 22 Стрільців було важко ранених. Відомо, що крім Федя Черника й Миколи Загаєвича головою лягли під Мотовилівкою ще ось які Стрільці: Микола Вітик із батьків, що всіх своїх синів поховали за українську державність під Києвом і Львовом, Петро Шлюсар і Семен Лабіда. Зате ворог лишив на мотовилівськім побоєвищі яких 600 трупів. У ворожому центрі майже вся московська офіцирська дружина Святополк-Мірського до останньої душі полягла. З того центра не спасся ніхто. Багато полонених узяли Січові Стрільці зпоміж Сердюків.

Звичайно, бій під Мотовилівкою, як усякий зрештою бій у лісі, далеко не пішов так гладко, як виходило-б із цього схематичного представлення. Півсотня Стефанишина, добре бачучи ворога перед собою, аж

до кінця бою боролася наче на муштрі на білоцерківських полях. Зате на правім Стрілецькім крилі утворилася була після смерти Миколи Загаєвича зразкова »каша«. Попавши нечайно на тил кільком ворожим відділам, що гущавиною пробиралися в обхід правого крила сил Федя Черника, півсотня була відрізана від решти Стрілецьких сил. Маневруючи, щоби знайти з ними звязок, вона припадком стрічала скупчені ворожі відділи і громила їх, але й сама розгублювалась, бо кілька разів ішла розстрільною в гущавині. Потім частинами, а то й поодинокими Стрільцями шукаючи звязку, наскакувала на підходячу сотню Івана Роґульського. Відсіль перед кінцем бою донесення цієї сотні в Стрілецький штаб: »3. сотня розбита відступає«, »ворог на правім крилі в лісі«. Тимчасом усі ці донесення були спізнені і, хоч в добрій волі, фальшиві. 3. сотня не була розбита ворогом, а мандрувала у гущавині, і не відступала, а навпаки з наступом пробивалася до головних Стрілецьких сил. »Ворог же в лісі« цілком не був небезпечний. Він іще менше знав, що діється, ніж Стрілецьке праве крило і його старшини. Припадково розбитий одними й тими самими відділами 3. сотні, він серед метушні цілком оправдано припускав, що його навмисне оточили. Вільніше віддихав тільки, як опинився поза мотовилівським лісом.

Крім помилок самого ворога, м. ін. дивної пасивности його правого крила, щасливих випадковостей на правім Стрілецькім крилі й високої боєвої вартости кожного поодинокого Січового Стрільця, на перемогу під Мотовилівкою зложилася погорда смерти трьох Стрілецьких старшин: Федя Черника, який своєю смертю окупив упертість оборони жмінки Січових Стрільців у центрі бою, проти десятикратної ворожої переваги; Миколи Загаєвича, що очайдушним своїм приступом, за який заплатив своїм життям, збентежив ворожі обхідні кольони на правім Стрілецькім крилі; і нарешті Романа Дашкевича, який, маючи проти себе справжній ворожий броневий потяг, ні на крок не уступив перед ним, а навпаки в закінчення бою виїхав на чисте поле зі своєю ніяким панцирем незабезпеченою гарматкою, щоб до решти знищити знесиленого нещасним боєм противника.

Те, що діялося в московськім Києві в ночі після мотовилівського бою і на другий день потім, 19. листопада, можна означити одним словом: жах. Недобитки виправи Святополк-Мірського, між якими лиш небагато було таких, що спаслися з передових ліній, розказували страшні речі про Стрільців: »Нам говорили, що »Стрєлкі«, це банда. А тимчасом вони надзвичайні вояки, вони воплочені чорти!« — Тому не дивниця, що мотовилівський розгром зразу зломив ініціятиву ворога. Після цього він уже не смів ніколи пробувати на дальшу мету обчислених наступів за ввесь час протигетьманського повстання. В Києві ніхто не сумні-

вався, що »воплочені чорти«, »Стрелкі«, ось-ось появляться у столиці. Широкі кола київського населення заликували. Хто міг, кидав усе і йшов шукати »війська Директорії«.

А в Стрілецьких рядах, серед друзів покійного Федя Черника, запанував тяжкий пригнічений настрій. Після мотовилівського бою вже ніодин Січовий Стрілець, все одно чи старшина, чи рядовик не сумнівався, що »Київ уже наш«, що Директорія вже перемогла, що під Мотовилівкою в домовину Черника зложено теж і Гетьманщину, але кожний відчував дуже болюче мотовилівську страту — убитого Черника й Загаєвича. »Полягла душа Січового Стрілецтва«, говорили Стрільці про Федя Черника, бо він був живим втіленням усього тогочасного Стрілецтва, фантастичного, залізного війська української державної ідеї.

Поки Київ із жаху отупілий чекав, поки Стрільці понурі пішли вперед, по всій Україні тимчасом неслася телеґрафічними дротами вістка про Стрілецьку перемогу. І де наспіла, скрізь наче від закляття будилися маси. Тисячі й десятки тисяч селян викопували поховані кріси, кидали сімю і йшли бити »гетьманців«. Був це нестримний, могутній рух, якого ніхто не міг опанувати, друга Хмельниччина. Лише хвастівський телеґраф при штабі Директорії нотував цей рух десятками назв міст і містечок із коротким додатком: »сьогодні взяте республиканськими військами з боєм«. Таким відгомоном залунала по всій Україні Мотовилівка Січових Стрільців.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

XI. ОБЛОГА КИЄВА.

Останні сутички Окремого Загону Січових Стрільців. Розріст повстанчого руху. Імпровізація Дивізії Січових Стрільців. Конфлікт з Німцями. Імпровізація Осадного Корпусу. Обезброєння Німців. Здобуття столиці.

1.

Звичайно, протигетьманський рух мас, що швидко після Мотовилівки захопив усю Україну, не був спричинений боями Січових Стрільців. Для цього руху були багато глибші причини, витворені всією політикою Гетьманщини до українського селянства. В листопаді 1918. року справді було так, як доносили Стрілецькі висланники: »тільки кликнути, а народ повстане«. Як лише на півдні України австрійська окупаційна армія в перших днях листопада розложилася й ватагами потягла до дому, зразу там рушило українське село. Скрізь там на півдні України, на Катеринославщині й Херсонщині, аж по Цвітково й Вапнярку, спалахнуло ще на тиждень-два до повстання Січових Стрільців. Появилися міцні селянські ватаги, навіть іноді цілі села піднімалися. Можна рахувати, що в міру розкладу німецьких військ це саме відбулося-б пізніше і на півночі України, під німецькою займанщиною. Тільки-ж це був ще не всенародній рух, а заворушення найбільш очайдушного елєменту села, які не викинули ніякого боєвого гасла. Селяни-ж у своїй масі все ще чекали, щоби »хто кликнув«. Таким теж кличем і була Стрілецька Мотовилівка. Село нараз повірило, що це справді прийшов його час і повстало всенароднім зривом.

Але поки воно могло докотитися аж під столицю і дати замітну збройну підтримку Січовим Стрільцям, усе ще мусіло проминути декілька днів, в яких Січове Стрілецтво повинно було нести на собі ввесь тягар боротьби за столицю.

Щоб використати мотовилівську перемогу, Січові Стрільці не спочиваючи рушили здовж залізничого шляху на стацію Васильків і Київ у погоню за відступаючим ворогом. Розмірно значні втрати Січових Стрільців під Мотовилівкою й розсилка поодиноких Стрільців і цілих відділів із ріжними самостійними завданнями дуже зменшили і без того

невелике число Січового Стрілецтва. Це й наказувало велику обережність у дальших боєвих діях, тим більше, що всяка більша поразка Січових Стрільців могла би прокинути ворога з його остовпіння та перечеркнути мотовилівську перемогу. Смерком після мотовилівського бою Роман Сушко осягнув і заняв стацію Васильків. На другий день, 19. листопада, пішов дальший наступ на ст. Глеваху й Боярки, гетьманці не ставили опору, наступ здержувала тільки направа зірваного ними залізничого шляху, — отже Іван Роґульський заняв без труду Глеваху, а Іван Андрух село і стацію Боярку. З Боярки відступив ворог у такому безпорядку, що не зірвав свого телєфону з Києвом та зокрема із штабом гетьманців на Пості Волинськім, так, що яких чотири дні Стрільці могли підслухувати розмови того штабу. Відтіль вони й довідалися про безголовля в Києві і навіть про пересування ворожих військ. Ще того самого дня Стрілецький »броневик« остріляв Жуляни, де ворог поставив вперше рішучий опір. Зустріч Стрілецького »броневика« з ворожим отворила нову фазу боїв: боротьбу за безпосередні підступи до Києва. Третього дня після мотовилівського бою Роман Сушко заняв Гатне і Стрільці дійшли під Юріївку, зустрівши на лінії Жуляни-Юріївка поважний ворожий опір. Ввесь четвертий день горів на тому фронті затяжний бій, який скінчився здобуттям Юріївки. Зміркувавши в тому бою з якими нечисленними силами Стрільці наступають, ворог очунявся і пятого дня, 22. листопада, вирушив із Жулян у наступ на Гатне, але відбитий заляг у своїх окопах наново.

Тимчасом на підмогу Січовим Стрільцям їхав із Бердичева Чорноморський Кіш під командуванням отамана Поліщука, формований іще за часів Гетьманщини, який подібно, як Січові Стрільці, складався з охотників. Кіш мав чотири піші сотні, кожна поверх 100 баґнетів при скорострілах, і на швидку руку якраз орґанізував батарею. Чорноморці складалися з гарного й боєвого елєменту рядовиків. Тільки-ж, хоч поміж їхніми старшинами було чимало обовязкових і боєвих патріотів, м. ін. як один із найкращих сот. Царенко, то і сам їхній командир отаман Поліщук і деякі старшини про свою частину мало дбали. Через те, хоч у перших часах своєї участи у повстанні Чорноморці добре виконували свої боєві завдання, та коли пізніше прийшлося орґанізувати селянські маси, якими їх поповнено, в дисципліноване військо, а це вимагало великого почуття обовязку і пильної праці, то з вини свого старшинства Чорноморці завданню не відповіли. Але поки-що Чорноморський Кіш був поважною силою. І коли 20. листопада вигрузився в розпорядження Стрілецького Командування на стації Боярка та рівночасно прибув із Хвастова заімпровізований броневий потяг, який обсаджено Стрілецькою гарматою й скорострілами, то Стрілецьке Командування рішило, не ждучи на се-

лянські маси, повести 22. листопада рішучий наступ на Київ. Його повели Січові Стрільці з фронту Крюківщина—Монастирський Хутір у напрямку на Пост Волинський й далі, а Чорноморці з Борщагівок на Житомирське шосе в столицю.

Бої на лінії Жуляни-Юріївка й були власне підготовкою цього загального наступу, і до 22. листопаду вони покінчилися так, що не тільки Юріївка була взята й ворожий густий наступ від Жулян був відбитий, але й було здобуте село Крюківщина і в особливо запеклій боротьбі була занята стація Жуляни. Проти себе мали Січові Стрільці відділи Сердюцької Дивізії й ріжні московські офіцирські »отряди«, що здебільша боролися без звязку між собою, бо одностайна оборона столиці щойно орґанізувалась. Але противник був маловартний. Національно свідоміші зпоміж Сердюків переходили на бік Січових Стрільців, а несвідомі дезертирували до дому. Тим-то Стрілецькі стежі густо-часто вибивали баґнетним ударом і майже без втрат цілі Сердюцькі сотні й курені з їхніх позицій. Цілий же Сердюцький кінний Лубенський полк, висланий із Києва по шляху через Красний Трактир на Хотів проти правого Стрілецького крила, в повному порядку перейшов на бік Січових Стрільців і в полудне 20. листопада вистроївся перед Стрілецьким штабом на ст. Боярка. Цим полком командував старшина Ґенерального Штабу Юрій Отмарштейн, пізніший визначний штабовий старшина Січових Стрільців, якого в травні 1922. року скрито вбили непокарані досі душегуби в таборі інтернованих розбитків Армії У. Н. Р. в Щепюрні. Для переходу цього полку на бік Директорії головним чином заслужився полковий пан-отець Матіюк.

Тимчасом Чорноморці, ніде не зустрічаючи ворога, впродовж 21. листопада скупчилися в Софійській Борщагівці і, не виставивши ніяких забезпек, лягли там нічлігом. А в Києві пішла гарячкова збірка офіцирських сил, що їх досвітком 22. листопада кинули на фронт. На фронті Січових Стрільців, що займали тоді лінію від стації Жуляни по Хутір Монастирський, зразу завязався з ними бій, що тягнувся ввесь день. А в районі Чорноморців, що спокійно спали в хатах у Софійській Борщагівці, передові офіцирські відділи, не прочуваючи нічого злого, досвіта пройшли село й закріпилися на його західнім беріжку, не знаючи, що свого ворога лишили на кватирах за собою. Щойно вранці Чорноморці побачили їх і вибили до ноги та згідно з наказом почали у напрямку на Братську Борщагівку наступ, мабуть так само незабезпечений, як і їх останній нічліг, що припадково так щасливо для них скінчився. Тимчасом у Святошині, на лівім крилі Чорноморців, появився відділ Святополк-Мірського, сформований у Києві наново. Він ударив на крайню ліву сотню Чорноморців і розніс її. Тоді ввесь фронт Чорноморців зало-

мився і відскочив на десять і більше верст назад, опинюючися під вечір здезорґанізованими купами в селі Білгородці, а то аж у селі Забірю. Підчас того відступу Чорноморці втратили свої дві легкі гармати, що їх покинула зібрана на швидку руку їхня обсада.

Ось так заломився ввесь цей наступ, бо, зачуваючи про розгром Чорноморців, Січові Стрільці не важилися наступати всіми силами. Під вечір 22. листопада Стрілецьке Командування, правда, ще пробувало дати Чорноморцям час зібратися і впорядкуватися і дало наказ Січовим Стрільцям ударити на лінію село Жуляни-Красний Трактир, щоб звязати рухи противника, але Січові Стрільці були такі перетомлені сутичками і службою останніх днів, що йдучи в наступ валилися з ніг і тут же на снігу засипляли. На щастя ворог не використав поразки Чорноморців, яка дозволяла йому вдарити з Борщагівок на зади Січових Стрільців, а це дало змогу Січовим Стрільцям закріпитися на здобутім терені.

Тут виявилося, що вже ніяк не можна, не ждучи на селянські маси, здобути столиці, бо й ворог успів зібрати занадто значні сили й допомога Чорноморців, на яких Стрілецьке Командування покладало надії, завела. Тому припинено наступні чини під Києвом і наказано Стрільцям закріплюватись на лінії Теофанівський Монастир — Гатне — Крюківщина — ст. Жуляни, а Чорноморцям на східнім беріжку Білгородки з заставами поміж цим селом і ст. Жуляни для звязку з Січовими Стрільцями. Тимчасом ворог закріплювався на фронті: Голосіївський Монастир — Красний Трактир — село Жуляни — Борщагівка — Святошин. В той спосіб почалася під Києвом позиційна війна.

2.

Поки Січові Стрільці напружували під Києвом останні свої сили, щоби проломити ворога, у Білій Церкві діялися дивні речі. Виїзджаючи відтіль 17. листопада на Київ, Стрілецьке Командування вислало було на повіт Франца Бориса з його 30 кіннотчиками, щоби громив »карательників« і ніс вістку про владу Директорії, а в Стрілецьких бараках у Білій Церкві залишило Андрія Домарадського, щоб формував селянські резерви. В його розпорядженні було лише двох молодших Стрілецьких старшин і помічник господаря Загону Січових Стрільців, Володимир Чубатий, — ні одної живої душі більше. Залишені так старшини пересиділи всю ніч із 17. на 18. листопада в одному бараці, поклавши револьвери перед себе й розважуючи, чи »карательники«, що їх виполошував Борис із повіту, зайдуть по дорозі в гості в опустілі Стрілецькі бараки, чи побояться. Досвіта 18. листопада поміж бараками

появилася нараз якась збройна ватага. З наведеними револьверами вийшли проти неї Стрілецькі старшини, але перед собою побачили — озброєних селян. Із них зразу сформовано залогу, що розставила варти біля бараків, на стації та в містечку. Були це перші селяни, що пристали до повстання. Коли-ж рознеслася вістка про мотовилівський бій, а потім прийшов мобілізаційний наказ Директорії, то з усієї Білоцерківщини нараз сотнями і тисячами, в день і в ночі почали стягатися в Стрілецькі бараки озброєні і безбройні селяни. Були села, що провожали в повстанці всіх, хто міг носити зброю. Збірка тих селянських мас відбувалася на диво спокійно й упорядковано. Не то про грабежі, але й крадіжки не було спочатку мови. Послух тих селян до наказів був незвичайний. Вони — в своїй масі — чекали, що зразу попадуть у тверді рямки військової дисципліни й бажали її. Тимчасом — не було старшин, щоб оту селянську масу зразу перетворити в упорядковане військо. Отже формування селянських частин відбувалося у дуже примітивний спосіб. Тих, що прийшли попереднього дня, вистроювали вранці й розділювали відповідно до родів зброї, при яких служили в колишній російській армії. З піхотинців тут же формовано сильні сотні по 200 — 250 мужа й поділювано їх на чети й рої. За старшин призначувано селян, що колись служили підпрапорщиками, чи заурядпрапорщиками російського війська. Були вони здебільша дуже мало освічені й мало тямущі в військовім ділі і своїх частин провадити не вміли. Траплялися й темні типи, що видавали себе старшинами, ніколи ними не бувши. Так сформовані частини одягали, маючи великі білоцерківські маґазини, й озброювали. Після того їх зразу відсилали міцними куренями в потягах на Київ, щоби зробити місце в бараках для нових соток і тисяч селян.

Усю цю працю вів Андрій Домарадський зі своїми Стрілецькими старшинами, іноді валючись з ніг від утоми. До того силою революційної розрухи він став єдиним правителем усієї Білоцерківщини для всіх громадських справ. Приймав десятки селянських депутацій із найглухіших сіл, що приходили подякувати Січовим Стрільцям за те, що підняли повстання. Давав розпорядки, як хазяйнувати в панських економіях і куди звозити збіжжя й слати худобу для потреб війська, бо в чимало селах самі селяни почали були порядкувати економіями й оце присилали Домарадському висланників зі списками відобраного панського майна та за наказами, як далі бути. Розсуджував карні й приватноправні справи по патріярхальному на швидку руку, бо звідусіль тягли до нього люди, прохаючи суду. Серед такої величезної праці Стрілецькі старшини молились, щоб їх відіслали на фронт, щоб могли там відпочати.

Сформовані селянські маси попадали з Білої Церкви потягами у Хвастів. Тут Стрілецьке постачання видавало їм ті частини одягу, яких не вистачило в Білій Церкві, полеві кухні, вози й коні, набої, ручні ґранати й харчі та висилало їх далі в розпорядження Стрілецького Командування на ст. Боярка. Щоб зібрати потрібні запаси, висланники Стрілецького постачання розїздили по залізниці скрізь, куди докотилося повстання, й визбирували всяке зустрічне військове майно, що від початку повстання лежало по маґазинах і потягах без нічиєї охорони, та слали у Хвастів потяг за потягом гармат, скорострілів, крісів, упряжі, возів, патронів, технічного знаряддя, одягів, харчів. Всю цю безвість майна у Хвастові порядковано й розсилано, куди було треба. Заімпровізував це постачання для всього фронту під Києвом і для кількадесяти тисяч людей Василь Кучабський. Зробив це так успішно, що Стрілецьке Командування отримувало все потрібне на ст. Боярку за дві-три години, навіть такі подробиці, як ґліцерину для скорострілів. Звичайно, при такій господарці чимало майна марнувалося, але воно бодай не пропадало ніким небережене в цілости, а було по змозі сил рятоване Січовими Стрільцями для всієї тогочасної й майбутньої Армії У. Н. Р. На всякий випадок без цієї праці ніяк не вдалось би забезпечити потреб фронту, ні одягнути, озброїти й прохарчувати десяток тисяч озброєного селянства, що згодом прибули під Київ і стали завязком Армії У. Н. Р.

Незалежно від цієї орґанізаційної праці Січових Стрільців, для якої залишено у Хвастові Василя Кучабського у звязку з Директорією і Головним Командуванням Військ Директорії У. Н. Р., ішло у Хвастові формування самого цього Командування. Коли Стрільці виїздили 18. листопада з Хвастова на Мотовилівку, то Директорію й Оперативний Штаб повстання — всього кільканацять осіб — залишили були на хвастівській стації під охороною одного Стрілецького скоростріла й девяти Стрільців зі школи підстаршин під наказами Василя Кучабського. У безпосередньому-ж сусідстві Хвастова скрізь швендялися »карательні отряди« й »державні варти«, але побоялися заглянути в містечко й швидко стягалися на Сквиру. Як виглядала в тому часі оборона Директорії і взагалі розріст усього повстання, найкраще видко з ось якого випадку: Зібрані з усіх усюдів »карательники« вирушили були 21. листопада зі Сквири на Паволоч, щоби пробитися на Житомир, де гетьманці трималися дуже міцно. Близько їхнього шляху, на ст. Попельня, що в 40 верстах од Хвастова на Козятин, був величезний маґазин набоїв для крісів, без якого під Києвом нічого не можна-б було зробити. Щоб забезпечити його й залізницю на Козятин та спинити похід »карательників«, Василь Кучабський наказав Стрілецькому підстаршині Оста-

пові Гукові, щоб навантажив один ваґон крісами (запас 40000 крісів, призначений гетьманським урядом для посилки ґенералові Краснову на Донщину, знайдено у ваґонах на стації Хвастів) та щоб поїхав із цією зброєю у Попельню. Його вже голова була в тому, щоб до крісів набрати ще й війська. І Гук набрав. На другий день зорґанізував у Попельні варту біля маґазину, а ще за день ввійшов у перші сутички з »карательниками«. Третього дня примусив їх завернути назад на Сквиру, а ще кілька днів пізніше — йменуючи себе вже »отаманом« Гуком, а свої відділи »окремою ґрупою« — розторощив »карательні отряди« і здобув Сквиру, в якій узяв багато полонених, дві гармати й безвість скорострілів і крісів. До Києва привів у другій половині грудня доволі добре здисциплінований курінь поверх 1000 чоловік.

Ось у таких умовах формувалося Верховне Командування »Головна Ставка Військ Директорії У. Н. Р.«, на чолі якої став ґен. Олександр Осецький і старшина Ґенерального Штабу Василь Тютюник. Немалі заслуги в порядкуванні селянських резерв »Ставкою« поклав Олександр Шаповал.

Працю »Ставки« могутньо підтримувала ініціятива орґанізації залізничників, почтовців і телеґрафістів. Наказ їхнього комісаря при Директорії Вірка в одну мить знаходив послух скрізь по всій Україні, куди тільки дійшов. Залізничий транспорт і телеґрафний звязок функціонували так, як ніколи не змогли-б, коли-б не самопосвята кожного залізничника й телеґрафіста зокрема та порив, що казав забувати на втому. Але хоч »Головна Ставка« мала прямі телеґрафічні відомости звідусіль, навіть із таких місцевостей, що ще міцно трималися гетьманцями, то її вплив на події був дуже незначний. Ці події розвивалися зусиллям соток і тисяч ріжних Остапів Гуків по всій Україні, що збірали ватаги, як знали, й воювали, як уміли, кожен на свою руку.

3.

Забезпечені всім потрібним у Хвастові, селянські частини вигружувалися на ст. Боярка, де стояв Стрілецький штаб. Тут докінчувано їхню орґанізацію. Відділи селянських скорострільчиків відсилано до заімпровізованого Стрілецького скорострільного Коша в селі Боярка, де з них формовано скорострільні сотні. Тут-же формував Роман Дашкевич із селян-гарматчиків нові батареї. 2-а батарея Січових Стрільців, під проводом Михайла Кураха, повстала ще 21. листопада в той спосіб, що 1-а, тепер під командою Грицинюка, дала обслугу для чотирьох гармат, присланих з Хвастова. Всі дальші батареї повстали вже зі змо-

білізованих селян, спершу 3-а під командою Кудри й 4-а Пількевича, а трохи пізніше 5-а Мачехи і 6-а Шульги. Крім цього сформовано 48-лінійну гавбічну батарею Ничая — і так за які два тижні після мотовилівського бою Січові Стрільці мали артилерійську бриґаду під командуванням Романа Дашкевича, зложену з сімох батарей. В піхоті змінювали тих селян-старшин, що виявили свою нездарність, Стрілецькими молодшими старшинами, а то й підстаршинами. Тут же назначували командирів селянських куренів, або розділювали поодинокі селянські сотні поміж курені, що вже стояли на фронті. Де командиром куреня, чи сотні, був Стрілецький старшина, там навіть на фронті не залишали дальшої орґанізаційної праці: пригадували селянським старшинам і рядовикам полеву службу і навіть вели муштру. Всеприсутня у всякий час контроля Стрілецького командира примушувала такі селянські частини точно виконувати накази. Тому селянські відділи, що стояли під безпосередньою кермою Січових Стрільців, були найбільш боєздатним військом з усіх змобілізованих, що згодом боролися під Києвом. Для метод, як Січові Стрільці вводили дисципліну, характерний ось який випадок: Одна селянська сотня, що стояла в резерві в с. Шахравщина, під ворожим гарматнім вогнем розбіглася. Командир куреня, Стрілецький старшина, наказав її зібрати і коли вона нарешті зійшлася, видержав її в лавах на отвертім вигоні за селом під ворожим гарматнім обстрілом більш одної години, ввесь час спокійно проходжуючи попри її фронт. Розпущена по хатах, ця сотня пізніше трималася вже досить добре.

Рівночасно в ряди старих білоцерківських Стрілецьких сотень вступали маси селянства довколичніх підкиївських сіл. Уже 21. і 22. листопада кожна давня сотня Січових Стрільців дістала була по 280 крісів, щоб ними озброїти селянських охотників. Але безоглядного »білоцерківського« режіму, який вимагав від Січового Стрільця самопосвяти до останніх границь, вони здебільша не видержували й потім покидали чисто Січово-Стрілецькі сотні, вступаючи в чисто селянські частини, де від вояки старшини вимагали менше, а то й цілком нічого.

Ось так за тиждень від 21. листопада заімпровізовано Дивізію Січових Стрільців, зложену з двох полків. З них перший був під безпосереднім проводом Січових Стрільців, розкинутих по всьому полку. З цього полку перший курінь Романа Сушка, в якому остались ще дві давні Стрілецькі сотні в повному складі, був найкращий. Слабше представлявся пятисотенний третій курінь, якого командиром став після наладнання постачання Василь Кучабський, бо для його сотень не вистачило Стрілецьких старшин і до них приділено лише по кількох Стрілецьких підстаршин і рядовиків. Найслабший був другий курінь

Момент проголошення соборности Української Держави в Києві 22. січня 1919 р. Побіч членів Уряду УНР члени Галицької Делеґації.

Софійська Площа підчас проголошення соборности.

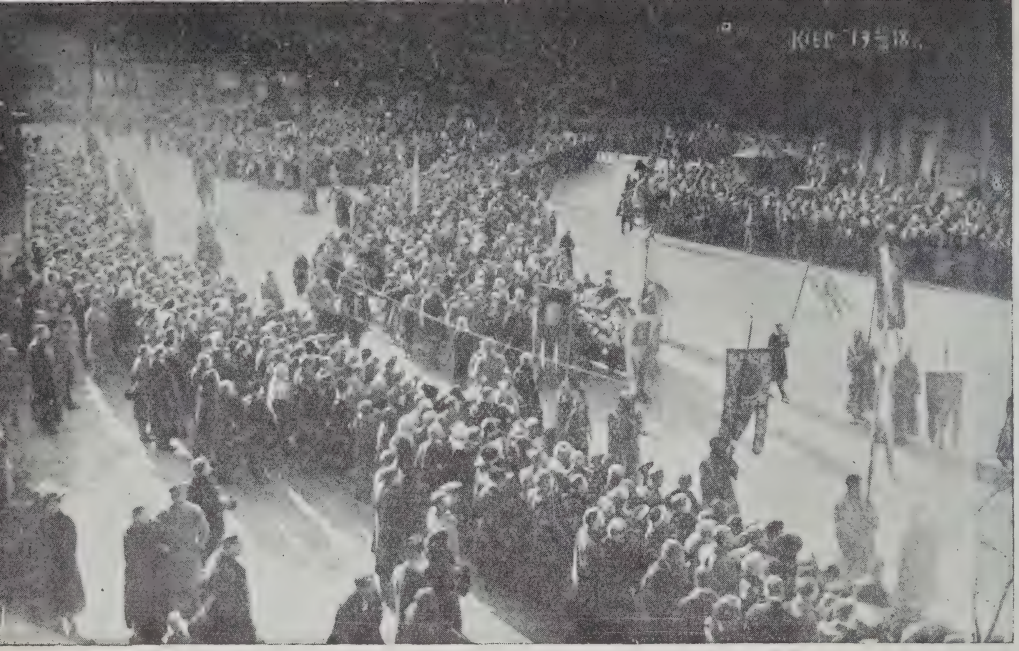

Маніфестаційні похорони в Києві сот. Ф. Черника, сот. Миколи Загаєвича та Січових Стрільців, що впали в бою під Мотовилівкою.

Чет. Р. Харамбура і чет. Я. Маренін

Сот. В. Макаренко, хор. З. Борисів, стр. І. Сердюків.

Старшини Пішої Розвідки І. п. СС. Від ліва: сот. В. Стефанишин, хор. М. Макогін, чет. А. Щепанський чет. В. Андрухів, уряд. Ю. Скірко, чет. С. Козак.

Кінні розвідчики І. кур. І. п. СС. Від гори з ліва: ройовий П. Романський, стр. І. Борбуляк, стр. Івасечко, стр. Микитин.

Хор. Д. Угринчук

Хор. П. Богаєць

Сот. І. Юріїв

Сот. І. Гончаренко

Сот. В. Калимон, зарубаний шаблями в бою під Рівним.

СС. на відвідинах в Станиславові зимою 1919 р. Стоять зліва: хор. СС. Ф. Бей, сот. УГА Др. В. Бемко, хор. СС. І. Бемко, поляг в листопаді 1919 р. в бою під Гречанами біля Проскурова.

Гурток старшин СС. Від гори зліва 1. ряд: Сот. Ф. Микуляк, хор. Качмарський, сот. О. Гриневич. 2. ряд: Сот. М. Бісик, сот. Е. Цегельський.

Старшини І кур. І п. СС. Проскурів, 14 березня 1919 р. Від гори зліва 1. ряд: хор. Хомяк, хор. Закшевський, хор. Ґремяк, хор. Тарнавенко, хор. Яновицький; 2. ряд: хор. Білоус, хор. Щудлюк, хор. Калиняк, хор. Морохович, хор. І. Татаринський, хор. П. Панківський, сот. Л. Сташинський, хор. Паньків; 3. ряд: хор. П. Дахневич, сот. А. Сава, сот. А. Бялий, комдт. кур. сот. М. Королюк, сот. Г. Клим, сот. Смолій, хор. О. Пелішенко.

Івана Чмоли, бо в ньому було найменше Січових Стрільців. Та все-ж цей перший полк був цілком боєздатний, здібний і до оборони і до досить сильних наступів, накази виконував досить точно і в маршах бував видержливий. Зате куди слабший був другий полк, для якого не вистачило вже не то Стрілецьких старшин, а навіть рядовиків. Старшинський елємент цього полку був здебільша дуже слабкий, безрадний і недбалий та мало освічений. Цей полк легко підпадав паніці, до сильних наступів був нездатний, у маршах бував дуже невидержливий і накази виконував пиняво й важко. Вже в перших своїх часах почав переходити до вічевого порядку, а потім уже псувався швидко. Та все-ж він безпосередньо відчував важку руку Стрілецького Командування. В ньому не було бодай тих бешкетів і старшинських піятик, що в деяких інших частинах, що їх згодом в той сам спосіб було сформувало Стрілецьке Командування під Києвом.

Блискучі висліди осягнули Січові Стрільці при творенні артилєрії й скорострільних сотень. Елємент, із якого їх формували, колишні російські скорострільчики й гарматчики, був більш освічений і свідомий, аніж піхота, сміливіший та більше здисциплінований від неї. До того-ж у них був добрий і освічений старшинський склад, набраний здебільша з наскрізь національно-українського кадру Винницького гетьманського Корпусу, який на вістку про повстання зразу перейшов був у повному складі на бік Директорії та прибув у розпорядження Стрілецького Командування під проводом ґен. Колодія.

Скорострільні сотні орґанізував Василь Соловчук. У скорострільнім Коші, що його закладало Стрілецьке Командування, уже 22. — 23. листопада було яких 1500 мужа. Селяни з усіх усюдів звозили до нього свої скоростріли, які в день і в ночі направляла й прочищувала окрема Стрілецька майстерня. Крім того окремий Стрілецький старшина визбирував увесь технічний скорострільний матеріял на всьому залізничому шляху аж по Козятин, цілими потягами доставляючи його в скорострільний Кіш. Тим-то зі Стрілецького скорострільного Коша виходили скорострільні сотні зорґанізовані до подробиць: кожна з двоколками, кіньми, обозом, запасом харчів і набоїв. Ці сотні бували дуже вперті в бою. В них розкладу не помічалося й пізніше.

Імпровізована орґанізація Стрілецької артилєрії, переведена Романом Дашкевичем, була ще більшим чудом. Розгортана подібно, як скоростріли, Стрілецька легка батарея за один тиждень від 21. листопада розвинулася в Гарматній Полк чотирьох легких батарей і одної тяжкої, всі при повнім числі коней, обозах і майже цілком бездоганнім технічнім матеріялі. Доставу набоїв для Стрілецьких батарей, фуражу й усякого іншого матеріялу знаменито перевів Дмитро Бурко. Для підвозу

постачання він заімпровізував був окрему кольону обозів, яка безупинно працювала на зміну в день і в ночі. Подібно, як скорострільні сотні, теж і вся артилєрія, яку тоді і пізніше створило було Стрілецтво, ніколи не впала жертвою розкладу, — доказ, що для того, щоб створити армію, замало того, щоб до неї наплинула вояцька маса, а ще й треба совісного й розумного та достаточно численного старшинства.

Точність, із якою функціонувала вся ця велика орґанізаційна машина Січових Стрільців при облозі Києва, починаючи від збірки селян у Білій Церкві й Стрілецького постачання у Хвастові, а кінчаючи на Стрілецькім штабі, кошах і фронті, інколи нагадувала часи найбільшого розмаху Великої Війни. Всебічність, із якою Січові Стрільці працювали, виказує ось хоч би й це: Йдучи на Київ, Січові Стрільці не мали запасу військових карт. Щоб заповнити цей брак, Стрілецьке Командування стягнуло в штаб усіх рисівників, що були в Стрілецьких сотнях, і заложило окремий картоґрафічний відділ, який у день і в ночі працював, безупинно перерисовуючи карти й достарчаючи відбитки фронтовим частинам. Подібно поставлено теж орґанізацію відділів телєфоністів для всіх повстанчих військ під Києвом.

Звичайно, при нечисленности Січових Стрільців, уся їхня імпровізація військ під Києвом вимагала не лише орґанізаційного хисту, але й такої непомірної праці, витрати енерґії, безоглядної впертости в осягненні намічених цілей, що Стрільці робили на посторонніх у тих днях враження загіпнотизованих, людей сліпих і глухих на все, що довкруги діється, які знають лише одну мету: орґанізацію здобуття столиці. Незвичайна пошана для них не лише від власного громадянства, але й ворогів і »невтральних« Німців, була їм заплатою. »Святі якісь люди йдуть на Київ«, — іноді говорили селяни. — »Вони нічого для себе не бажають. Усе дають за волю народу«. Були це часи ніколи передтим і ніколи вже пізніше незрівняного героїчного підйому Січового Стрілецтва, про який із найвищим подивом висловлювалися всі посторонні очевидці.

4.

Скупчення селянських сил під Києвом на лінії Мишелівка — Монастирський Хутір — Крюківщина — Гатне — стація Жуляни — Білгородка було ввесь час прикриване активністю на фронті Січових Стрільців. Раз-у-раз там ішли більші й менші наступи на Красний Трактир, Голосіївський Скит і околицю на північ від Мишелівки. У цих наступах виявлялась мала боєва вартість селянських військ під Києвом. І так, широко

закроєний наступ дня 27. листопада на відтинку 1. і 2. куреня 1. полку Січових Стрільців від Монастирського Хутора по Дніпро, в якому взяв участь теж: трьохсотенний курінь Дніпровців, себто селянської дивізії, якраз формованої Зеленим на Трипільщині, і двохсотенний курінь Низових Козаків, себто загону формованого в Могилеві ще підчас Гетьманщини, який тільки що прибув під Київ, — не вдався без уваги на успіхи сотень, що були під проводом Січових Стрільців, хоч проти наступних військ Директорії стояли слабші від них відділи Гетьманців. Серед бою і Дніпровці і Низові Козаки розбіглися так, що ввесь наступ прийшлося припинити. Тут виразно виявився брак доброго старшинства в повстанчих військах: одна сотня Дніпровського Куреня, що була під наказами сміливого й енерґійного старшини, держалася цілком добре й відступила була з цього бою одна з останніх.

Цей і інші досвіди виявляли понад усякий сумнів, що озброєні маси селянства можна вважати лише матеріялом для війська, яке щойно слід буде створити відповідною військово-орґанізаційною працею старшин. Вимагала вона часу, а його не давали — Німці. Для них сутички під Києвом тягнулися вже занадто довго, спинюючи виїзд німецьких військ у їхню батьківщину. Тим-то Німці чимраз рішучіше почали домагатися покінчити боєві дії під Києвом. Коли-ж 25. листопада один німецький курінь, що йшов зі Святошина на ст. Боярка, під Білгородкою попав через непорозуміння під обстріл гармат Чорноморців і ввязався з ними в бій із великими втратами для себе, то німецьке Командування обурилося й рішило примусити Стрілецьке Командування припинити бої та отворити залізничий шлях на Хвастів і Козятин для евакуації німецьких військ. Зараз же 26. листопада Німці кинули три курені піхоти при кінноті й гарматах, які вдарили 27. листопада на тили лівого крила повстанчих військ з напрямку Шпитки — Гореничі. Поповнені селянськими куренями, подібно як Січові Стрільці, Чорноморці, що стояли на цьому крилі, мусіли покинути Білгородку і ввязатися під Шпитками в упертий бій із Німцями з великими втратами з обох боків. До появи таких значних ворожих сил на тилах свого лівого крила повстанчі війська під Києвом були неприготовані. Ясним видавалося, що німецький удар, якщо буде продовжуватися, відкине війська Директорії від залізничого шляху Київ — Хвастів іще поки вдасться відповідно переґрупувати відділи Січових Стрільців, які на правім своїм крилі, біля Голосіївського Скиту й Мишелівки, стояли вже в безпосередньому сусідстві столиці. Щоб оминути грізних шкід, Стрілецьке Командування мусіло відразу ввійти в переговори з наступною німецькою ґрупою й довело до тимчасового перемиря на фронті. Рівночасно пішли теж переговори з німецьким Командуванням у Києві. Воно ультима-

тивно зажадало, щоб повстанчі війська відступили зпід Києва на лінію, віддалену 25 верст од столиці: Підгірці — Глеваха — Жернова — Богушівка — Будова — Буча — Гостомель та припинили всяку боєву акцію. Пильнувати цього перемиря повинні були німецькі війська, що мали розташуватися скрізь по селах поміж оборонним фронтом Гетьманців і новими, на 25 верст од столиці віддаленими, позиціями повстанчих відділів. Якщо-б Стрілецьке Командування цього ультимату не приняло, то Німці, яких у Києві стояло самої лише піхоти 16 сильних куренів, готові були виступити в бій на всьому фронті. В тому часі орґанізація Дніпровських Дивізій на Трипільщині ще не була покінчена, а підхід Запоріжської Дивізії під проводом Болбочана з Лівобережжя проти Києва щойно починався. Крім цього перстень повстанчих військ ще не замикав Києва від півночі. Отже було-б помилкою входити серед такого положення в конфлікт з Німцями, бо корисніше було скористати на часі й посвятити його не непевним боям проти такого міцного ворога, тільки як найінтенсивнішій підготовчій орґанізаційній військовій праці, а потім уже, скупчивши й упорядкувавши свої сили, за одним разом упоратися і з Гетьманцями і Німцями. Отже присилуване загальним положенням, Стрілецьке Командування приняло з наказу Верховного Командування У. Н. Р. німецький ультимат і в ночі з 29. на 30. листопада повстанчі війська на всьому фронті відступили зпід Києва на лінію, устійнену з Німцями. Їхні-ж давні позиції скрізь займили німецькі війська. Ось так припинилися боєві чини під Києвом. Перемиря повинно було тривати аж до часу виїзду Німців із України.

5.

Але Січові Стрільці, принявши німецькі домагання, не могли їх виконати. Повстання захопило вже всю Україну й не було вже сили, щоб його спинити. Німецькі-ж війська були тепер грізні лише під Києвом, бо в столиці вони скупчилися найчисленніше. Виринало завдання підтягнути під Київ такі значні повстанчі війська, щоб могти в отвертому бою розбити не лише Гетьманців, бо вони вже не уявляли собою великого значіння, але й Німців.

Стрілецьке Командування переїхало зі ст. Боярка у Хвастів, кермуючи відтіль доповненням повстанчого фронту. А начислював він підчас відступу 29. на 30. листопада на самім лише відтинку Січових Стрільців яких 5000 баґнетів, 300 шабель, 4 легкі і 1 важку батарею та 8 скорострільних сотень. Впродовж тижня майже до такої самої сили доповнено Чорноморців і пересунено їх на нівніч в околицю Го-

стомеля, щоб замкнути залізничий шлях із Києва в Коростень. Поміж них і Січових Стрільців, розташованих у районі ст. Васильків, розставлено в околиці Ясногородки першу Дніпровську Дивізію, яку тимчасом на Трипільщині зібрав отаман Зелений та яка складалася з двох досить сильних полків.

З отсих трьох дивізій: Січових Стрільців, Чорноморців і Дніпровців наказом до військ У. Н. Р. із 3. грудня 1918. року створено т. зв. Осадний Корпус на чолі з Командиром Стрілецтва Евгеном Коновальцем. Тут почалася та траґедія Армії У. Н. Р., що при кінці 1919. року покінчилася розгромом збройних змагань України. А саме: наплив тисячних селянських мас не йшов у парі з відповідним напливом доброго й працездатного старшинства, що вміло-б зіспоювати збройні маси в здисципліноване військо. Головна Ставка Військ Директорії У. Н. Р. не скупчила відповідного й доброго старшинського кадру для всієї Армії У. Н. Р. і тому не могла опанувати збройних селянських мас, твердою рукою усуваючи ріжних, здебільша морально дуже нікчемних отаманчиків, що виплинули на верх у тих бурхливих часах, та змінюючи їх освіченими, енерґійними, військовими старшинами, а перш усього людьми з великим почуттям обовязку. Вона приймала тисячні селянські ватаги такими, якими вони були: незорґанізованими як слід. Ці ватаги і приділювала одну за другою під керму Стрілецького Командування, рахуючи, що Січові Стрільці, які досі виявили стільки орґанізаційного хисту, твердости й працездатности, повагом опанують селянські ватаги своїм білоцерківським апаратом. Тимчасом Січовим Стрільцям, що вивели з Білої Церкви всього 40 старшин і з браку старшинства майже всім своїм підстаршинам мусіли призначити підчас повстання функції старшин, таке завдання було, очевидно, не під силу. Довелося Стрілецькому Командуванню обмежуватись виключно на тому, щоб селянські ватаги скупчувати в одностайні тактичні одиниці: дивізії, полки, курені, не змінюючи їхнього командного кадру, бо не мало ким його змінити. Рахунки на орґанізаційний хист другої попри Січових Стрільців під Києвом більш-менш реґулярної частини, Чорноморців, не оправдалися. Через те швидко виявилося, що без уваги на працю білоцерківських Січових Стрільців і поодиноких старшин зпоза Стрілецтва в Чорноморській Дивізії, працю, що іноді перевищувала людські сили, ввесь Осадний Корпус, за виїмком лише декількох частин, що були або під безпосереднім проводом Січових Стрільців, або під кермою дуже нечисленних совісних старшин зпоза Стрілецтва, був лише кількадесятитисячною нереґулярною збройною юрбою. Ця юрба поки-що поводилася ще доволі пристойно, бо і в селянських масах усе ще був той святий порив перших днів протигетьманського зриву, який не дозволяв на без-

чинства, і малі стежі давніх білоцерківських Стрільців раз-у-раз робили службу публичної безпеки на областях, занятих Осадним Корпусом, маючи наказ смертю карати за грабіж чи душегубство. Але отаманське старшинство пило й гуляло, мало дбаючи про своє військо, і їхня розперезаність повагом починала втискатися і в повстанчі маси. Дійшло нарешті до того, що Командуванню Осадного Корпусу залишалося ще лише слідкувати за цим розширюванням розкладу, бо всеодно воно не мало такого численного старшинського кадру, щоб могти змінювати пяних отаманів, а самих їх карати за їхнє свавілля. Борючись з впливом отаманського розкладу, Дивізія Січових Стрільців була присилувана видати вже 5. грудня наказ, що в її районі буде на місці покараний смертю всякий козак іншої дивізії, який без службової потреби туди заблукається. Такими крутими мірами Дивізії Січових Стрільців удалося вправді довести до того, що в її районі аж до здобуття столиці не було ні одного випадку грабежі, але ці міри були лише тимчасові й місцеві. Довкруги-ж починався розвал і свавілля, чим далі тим більші, які пізніше захопили і цілий Осадний Корпус і всю Армію У. Н. Р. і закінчилися тим, що українська державність серед загальної анархії пропала.

Так творився Осадний Корпус. В його склад приділено 8. грудня 2. Дніпровську Дивізію отамана Данченка, 8. пішу дивізію в Умані, три курені хвастівської залоги, Білоцерківську й Уманську резервну Бриґаду, Білоцерківську окрему Бриґаду, Окремий Запасний Курінь у Попельні, Ходорківський Курінь і всі резервні й охоронні частини, що були на області колишнього російського Київського Корпусу, разом поверх 25000 чоловіка, не рахуючи ріжних окремих »отаманських« партизанських загонів, що вже були на фронті під Києвом під наказами фронтових дивізій. Усе разом тисячні незорґанізовані озброєні ватаги, в яких досвідні й обовязкові старшини рахувалися лише на десятки. Таким чином коло 10. грудня 1918. року Осадний Корпус начислював до 50000 баґнетів і 48 гармат. Із них лише коло 5000 піхотинців й 6 легких батарей — 5-у і 6-у легку батарею — сформували Січові Стрільці в часі від 30. листопада до 5. грудня — та 1 важка батарея, як Дивізія Січових Стрільців, під безпосереднім впливом і рукою »білоцерківських« Стрільців.

6.

Збірка цих величезних збройних сил під Києвом, які хоч і не мали доброго старшинського проводу й тому розкладалися, та все-ж були поважною силою, дозволила українському урядові нарешті поста-

витися рішуче до Німців. У великій тайні підготовано Верховним Командуванням все, щоб в одному дні обезброїти їх на всьому Правобережжі й ось так зломити останню перешкоду для закріплення влади Директорії. Цього обезброєння й доконано нараз на всьому Правобережжі 8. грудня 1918. року. Обставлені повстанчими відділами німецькі війська здебільша складали зброю без бою. Але в деяких містах, як ось у Білій Церкві й Хвастові, складення зброї Німцями відбулося щойно після важких боїв, які іноді тягнулися й декілька днів. У районі Січових Стрільців обезброєння пішло дуже гладко, бо Січові Стрільці мали до діла лише з невеличкою залогою у Василькові та з німецькими потягами, що надїздили з Києва. Деякі Січово-Стрілецькі відділи, як ось сотня скорострілів із броневим потягом, брали участь у боях із Німцями у Хвастові і Білій Церкві.

На вістку про поворот повстання проти Німців, німецьке Командування у Києві спершу лютувало. Коли-ж побачило, що його погрози не роблять ніякого враження, приняло всі вимоги, що їх поставили в свою чергу Січові Стрільці, й заключило з Верховним Командуванням останню умову: що німецькі відділи стягаються з околиць столиці в казарми, не перешкоджуючи більше походові повстанчих військ на Київ, і на своїх казармах вивішують білі прапори. Підчас вступу військ Директорії в столицю німецьким воякам вільно буде появлятися на вулицях лише без зброї. Ось так отворився шлях у столицю.

7.

В ночі з 12. на 13. грудня здвигнулися чотири дивізії Осадного Корпусу, в якого склад увійшла також Дніпровська Дивізія, разом поверх 20000 баґнетів, і рушили на Київ. 13. грудня вони заняли позиції з часу перед відступом 29. листопада. І так: а) 1. Дивізія Січових Стрільців, якій підпорядковано ще два курені Низових Козаків, заняла фронт від Жулян по с. Мишелівку, б) 1. Дніпровська Дивізія під командуванням отамана Тимченка станула в районі Білгородки, лівим своїм крилом займаючи с. Біличі, в) 1. Дивізія Чорноморців підійшла під Пущу Водицю. 2. Дніпровську Дивізію з отаманом Данченком перекинено з Трипільщини на лівий беріг Дніпра й вона рушила на Дарницю, щоб замкнути столицю зі сходу. А мали всі ці дивізії незвичайно легке завдання: ворог, що стояв проти них, начислював 6. грудня, як подає »Дневник воєнних чинів« ґен. Кирпичева, к-ра одного відтинку фронту Гетьманців, разом усього 2396 баґнетів, 109 скорострілів, 36 легких, 6 гавбічних і 1 важку гармату та 83 шабель.

На 14. грудня наказано загальний наступ. Маючи відомости, що Дніпровські отамани обіцяли своїм козакам три дні вільної і безкарної гулянки »по київській буржуазії«, себто три дні грабежів і погрому, та побоюючись, щоб увійшовши з ріжних боків у столицю дивізії не змішалися в безладді, Командування Осадного Корпусу наказало Дніпровцям і Чорноморцям припинити наступ на київських передмістях. Столицю повинна була взяти сама тільки Дивізія Січових Стрільців, що мала зломити ворога, коли-б він рішив боронитися на вулицях. Тимчасом цей наказ викликав величезне обурення особливо у Дніпровських отаманів. Один із них, Тимченко, відповів на нього безпосередньо перед вступом у столицю 14. грудня так: »Отверто докладую, що козаки моєї дивізії билися як тигри, є велика сила ранених і вбитих, дисципліна в нас сувора, грабежів і безчинства в нас не помічається, за грабежі й безчинства розстрілюється на місці і от, одержавши наказ Ваш оперативний під чергою 7, не думаю, що довірена мені дивізія спокійно буде дивитися на церемоніяльний марш сусідніх частин, які завдяки тому, що не було звязку, наступали не поруч з нами. Я, як дійсний і старший козак дивізії, прикладу усі сили для того, щоб виконати Ваш наказ, але за проведення його в життя на цей раз не ручаюсь. Осмілююсь прохати пана Корпусного Отамана віддати справедливість тій доблесті і лицарству, що проявили Дніпровські Козаки, та не посилати їх на околиці Києва, а надати їм ту частину города, котру вони кровю здобули«. Цей доклад був висланий у штаб Осадного Корпусу якраз тоді, коли Дніпровці своїм »церемоніяльним« маршем уже підходили в столиці до Хрещатика.

А відбулося воно так: Уранці 14. грудня по всьому фронті під Києвом заграло майже 100 гармат із обох боків і в наступ рушила 1. Дніпровська Дивізія, щоб заняти Борщагівку. Зараз після того повинна була завдати рішучий удар Дивізія Січових Стрільців з Гатної й Крюківщини в напрямку на с. Жуляни — Пост Волинський — Соломенка — пасажирська стація Київ. Тимчасом наступ Дніпровської Дивізії на Борщагівку розвинувся дуже мляво. Не могучи дочекатись його кінця, Дивізія Січових Стрільців пішла в год. 12.30 мін. у наступ самостійно. Вороже командування, бачучи безнадійність дальшої боротьби та ще до того підчас заворушень у столиці, якої значну частину захопили були місцеві Українці, наказало оборонцям столиці знятися рівночасно на всьому фронті в год. 1. у полудне з їхніх позицій і розійтися по домах. Розстрільні Дивізії Січових Стрільців якраз підходили під с. Жуляни, як його покидали Гетьманці. Не зустрівши опору, наступні курені Дивізії Січових Стрільців зібралися в кольони й забезпеченим маршем почали підходити під Київ до пасажирської стації. Але рівночасно рух-

нув увесь фронт Дніпровців »у город«, найшвидше в Святошині. Безладними юрбами Дніпровці потягли чим швидше всіми доріжками, головним чином по житомирськім шляху, щоби першими ввійти в столицю. Це їм удалося легко. Їхні безладні ватаги скупчилися в Києві на Жидівськім Базарі й роздобувши десь портрет Тараса Шевченка — понесли його вулицями столиці кількатисячною юрбою. Під вечір, коло 4 поп., ось так дійшли аж на Хрещатик. Тут біля Думи зустрів їх малий відділ московських офіцирів скорострільним вогнем. Юрба в мить сколихнулася — і в страшній паніці завернула назад, очунявшись аж поза Жидівським Базаром. За пів години вулиці міста наче вимерли.

Таким сумним і віщим інцидентом почалася влада Директорії в столиці України. Він нагадував слова одного московського ґенерала з тих, що боронили Київ перед повстанчими військами: »Бувають такі переможці, що подабають на переможених«.

Тимчасом біля Кадетського Ліску скупчився трьохкурінний 1. полк Січових Стрільців. Коло 9. год. увечері він спокійно ввійшов на пасажирську залізничу стацію і ніччю з 14. на 15. грудня, не зустрічаючи ніде ні найменшого опору, постепенно заняв майже ціле місто з Хрещатиком, усю ніч забезпечуючи стежами лад і спокій у столиці.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

XII. ПЕРЕМОЖЕНІ ПЕРЕМОЖЦІ.

Україна на переломі 1918. — 1919. років. Політична роля Осадного Корпусу. Деморалізація серед старшинства Осадного Корпусу. Розклад армії У. Н. Р. Спроба орґанізації нового Січового Стрілецтва. Війна з большевицькою Московщиною. Бої Січових Стрільців на Лівобережжі. Бій під Гребінкою. Здача Києва. Повний розвал війська У. Н. Р.

1.

Україна була у важкій міжнародній ситуації в тих днях, коли Директорія У. Н. Р. здобувала столицю. На північному пограниччі від Лунинця по Курськ усе ще стояв воєнний большевицький фронт, бо Гетьманщина не заключила мира з большевицькою Росією. Але й коли-б мир і був заключений, то становище від того не змінилося-б. У Московщині був голод і ради свого власного спасення большевики готові були піти по український хліб, коли-б тільки явилась нагода. На Правобережжі не стояли проти них ніякі українські сили, бо всі були заняті борнею проти Гетьманщини, а Німців, що за Гетьманщини боронили українських кордонів, обезброєно. На Лівобережжі, правда, нерозброєні німецькі війська все ще були на давніх місцях, але вже швидко мали їх покинути, щоб повернутися в свою батьківщину. На заході України, в Галичині й на Холмщині, йшла важка війна з Польщею, чим далі, тим більше крівава. На схід, на Донщину, з боями відступали перед частинами Запоріжців останки московських добровольчих військ, що формувалися були підчас Гетьманщини на Україні. На півдні, над Дністром, Румуни займили якраз Басарабію й Буковину. А в Одесі після розгрому Болгарії й Туреччини та зломання фронтів Центральних Держав закріплювався антантський десант, головним чином Французи. Під їхньою охороною там починала формуватися московська добровольча армія для походу на Україну й далі проти московських большевиків. Проти Одеси довелося вже підчас повстання зорґанізувати окремішній фронт.

Внутрішнє становище України було не менше грізне. Хоча офіційно, заявами Директорії, протигетьманське повстання йшло під кличами спасення української державности, то лише незначні кола повстанчих се-

лянських мас розуміли й визнавали їх. Практика Гетьманщини спинила процес національного освідомлення українських селянських мас і зробила для них ненависною не лише Гетьманщину, але й саму українську державність. Підчас облоги столиці часто-густо доводилося чути в розмовах повстанчих селян, колишніх російських салдатів: »І от прийшов канєц етой Україне!« Їхня національна свідомість була ще настільки мала, що змобілізовані повстанчі маси з привички вживали здебільша ще давнього салдатського московсько-українського жарґону. В деяких частинах, де були розумні й совісні старшини, розяснювали селянам ріжницю поміж Україною й Гетьманщиною. Але лише в деяких, бо таких старшин було мало. Тому й повстання не освідомило з національного боку селянських мас так, як могло й повинно було освідомити. У минулих місяцях гульні гетьманської реакції українське селянство в своїй масі привикло оглядатися на московських большевиків як на одиноку силу, що спасе його перед гнетом Гетьманщини й Німців, і вірило большевицькій Москві. Розбиті на Україні Німцями в літі 1918. року селянські повстанці, як ось Таращанці, потягнули були в Московщину, де сформувалися в гарні й високобоєздатні війська під кермою большевиків. Коли говорити про політичну думку тогочасних українських селянських мас, то був це специфічний селянський »большевизм«, який домагався »всієї влади народові«, хоча ясного погляду, як ця влада повинна виглядати, він не мав. Метушню на Україні і настрої селянського »большевизму« використали були зразу, як тільки загорілося повстання проти Гетьманщини, прихильники негайної революції ріжних течій — аґенти московських большевиків і українські ліві суспільно-революційні кола. Вони інтенсивно намагалися зясувати масам, що їхній невиразний, настроєвий »большевизм« домагається радянської селянсько-робітничої влади, диктатури трудового народу на Україні, єднання трудових мас усіх народів для спільного нищення буржуазії й поміщицтва і внутрішньої громадянської війни проти буржуазії на Україні. Ця пропаґанда падала на дуже податливий ґрунт, бо гетьманська реакція взагалі помагала ростові крайніх суспільно-політичних настроїв і поглядів.

Повстання проти Гетьманщини знищило ввесь її державно-адміністраційний апарат, бо й не могло бути інакше: він був занадто зненавиджений, щоби повставші маси не змели його. До чого це довело, вже зілюстровано картиною громадянських і державно-адміністраційних обовязків Стрілецьких старшин, що формували селянські резерви в Білій Церкві. Подібні відносини внутрішньо-державного безладдя панували скрізь по всій Україні. Тут повстанчі маси взяли ініціятиву в свої руки, скрізь творячи місцеві ради й революційні комітети замісць адміністра-

ційної влади. А що настрої мас були прихильні для ідеї большевизму, то ці ради легко попадали в руки аґентів большевицької Московщини або українських прихильників всесвітньої суспільної революції і чим далі тим рішучіше й загальніше почали домагатися віддачі Директорією влади на Україні диктатурі трудових мас, урядові Рад.

В таких грізних умовинах міжнародньої та внутрішньої дійсности України починала свою працю Директорія. В неї не було ніякого ясного погляду, куди слід спрямувати події на Україні, бо була колєктивом, зложеним із людей цілком суперечних суспільно-політичних поглядів. Пересварена внутрі, вона до сміливих рішень не була здібна. Коли-б рахувалася з »большевицькими« настроями українських мас, яких манили думки, кидані московськими большевицькими й лівими українськими суспільно-революційними діячами, то мусіла-б іще в самому розгарі повстання проти Гетьманщини передати свою владу українським лівим суспільно-революційним течіям, щоб вони завели на Україні »диктатуру трудових мас« і радянський устрій, та штовхнути українську державність і на »внутрішню війну з буржуазією« на зразок тої, що йшла в Московщині з усіми її важкими наслідками, і на тісний союз із большевицькою Московщиною. Було це занадто ризиковне рішення для такого ріжноманітного колєктиву як Директорія, тим більше, що навіть найкрайніші ліві її члени, так само як більшість тогочасного освіченого українського громадянства, думала, що через малу національно-державну свідомість українських мас, легко до рішаючого слова в місцевих радах, а разом із тим в українськім уряді прийдуть аґенти большевицької Московщини, що означатиме фактичну окупацію України Московщиною без ніякого українського спротиву. Вірити-ж большевицькій Московщині, що вона буде респектувати недоторканість української держави і розвитку суспільної революції на Україні по лінії бажань місцевого суспільно-революційного елєменту, а не диктату з Москви, ні Директорія, ні більшість українського освіченого громадянства після досвідів 1917. року і початку 1918. не мала причин. Виходило-б, що раз суспільно-революційний курс української державної політики є небезпечний для української державности, то слід негайно забезпечити селянський голод землі і доказати, що Директорія повстала проти Гетьманщини в обороні селянських інтересів, розбурхати українські націоналістичні інстинкти в українськім селянстві і опершися на правих, власницьких кругах населення, під кличами крайнього націоналізму змагатися проти большевизму й усякої суспільно-революційної пропаґанди, як чужинецької інтриґи, та звернутися різко проти всякої Московщини, як виновника всіх лих, що їх Україна терпіла століттями. Але й в самій Директорії і в більшости тогочасного освіченого громадянства були за-

надто живі симпатії для всесвітньої суспільної революційности і для національної толєрантности, а власницькі елєменти були занадто незорґанізовані, щоб піти на такий шлях. Зрештою і він через дуже малу національну свідомість українських мас видавався ризиковний і невідомо було, яка крайність: суспільно-революційна чи націоналістична переліцитує одна одну в симпатіях мас. На випадок же провалу націоналізму й упадку Директорії з її правим курсом політики знову-ж отвиралося місце для московських большевиків і їхньої окупації України. Відсіль вийшла внутрішня політика паліятивів, хитань і пів-мір Директорії. Вона признавала, що диктатура трудового народу з радами і »внутрішня війна« проти буржуазії на Україні, яка не перестала бути предметом зазіхань Московщини, є в даних умовинах прямим ударом в українську державність, тому Директорія фактично стояла на становищі збереження існуючого суспільно-економічного порядку на Україні з застереженням, що земля мусить попасти в селянські руки, отже з погляду ідеї всесвітньої суспільної революції на становищі »контрреволюційнім« Але рівночасно хотіла задовольнити суспільно переворотницькі настрої українських мас, пильно розбурхувані крайньою суспільно-революційною пропаґандою, й видавала ріжні розпорядки, що мали на меті »нищити буржуазію« і »нетрудову інтеліґенцію«. Тимчасом ці пів-міри нікого не могли задовольнити й відштовхували від Директорії і праві й ліві кола населення. Українські суспільно-революційні діячі не хотіли приймати під увагу ризиковности їхньої пропаґанди для існування української державности й розбурхуванням мас старалися приневолити Директорію здати місце новому »урядові трудової диктатури«. Інтенсивно бючи Директорію, вони в даних умовинах били і в українську державність, не даючи їй закріпитися настільки, щоб ніякі суспільно-революційні експерименти не були страшні для її існування.

Розбурхана, політично невироблена, національно мало свідома маса почала віддалюватись від Директорії, про яку говорено, що вона »контрреволюційна« і хоче повороту давніх порядків.

Таку саму хитку й нерішучу політику пів-мір і залицянок до непримирних крайностей повела Директорія й назовні. Могла бути мова про три лінії її зовнішньої політики: або шукати союзу з большевицькою Московщиною, щоб в імя всесвітньої суспільної революції повести війну проти Антанти, яка в тому часі наважилася була знищити російський большевизм; або шукати союзника в Антанті, щоби з нею піти війною проти большевицької Московщини; або — признати неможливість союзу ні з Антантою, ні з большевиками, щоби відстоювати суверенність України збройною силою проти всякого, хто на неї посягав би. В усякому разі стояла перед Україною війна. Але хитка й нерішуча

Директорія і тут, так само, як у своїй внутрішній політиці, жонґлювала поміж непримирними противенствами, думаючи, що їй може вдасться обманути і цих і тих і забезпечити Україні мир, що було неможливе. Її рівночасні переговори в Одесі з Антантою і в Москві з большевиками відштовхнули від неї обі сили, з якими договорювала. Але і без того Директорія мала в своїй зовнішній політиці великі труднощі. Представники Антанти вперто відборонювалися признати українську державність, стоячи на становищі відбудови »нєдєлімої Россії«, а якраз лише признання української державности могло було переважити Директорію на бік Антанти. З другого боку виразно видко було фальшиву гру большевицької Москви. Не знаючи, яку силу уявляє собою Директоріянська Україна, до того-ж звідусіль загрожена походом військ російської реакції, большевицька Москва вправді не зривала переговорів із Директорією, щоб не напитати собі ще одного отвертого й рішучого ворога, але рівночасно пильно приготовлювалася до походу по українські богацтва, якщо покажеться, що Директорія не зможе відборонитися. Вже в листопаді 1918. року складалось в Москві »Тимчасове Робітничо-Селянське Правительство України« з людей різко й отверто ворожих не лише до української державности, але й до української національної культури. Воно, будучи лише експозитурою московського уряду, тільки для обману національно свідомішої частини українських мас величало себе »українським урядом«, на ділі-ж нічим, крім своєї інтенсивної суспільно-переворотницької пропаґанди на Україні, не було звязане з українською землею і її населенням; до українських суспільно-революційних кол, які з таким самовідреченням працювали на Україні, щоб повалити Директорію й промостити шлях для »диктатури трудового народу«, воно ставилося так само вороже, як і до »контрреволюційної« Директорії, маючи на увазі знищити їх, як тільки сповнять своє завдання, себто промостять своєю пропаґандою дорогу до столиці України для того »Тимчасового Робітничо-Селянського Правительства«, зложеного у — Москві.

Маючи до діла з такими контрагентами, Директорія металася від одного до другого, щоб і тут і там зустрічати фальшиву гру. А переворотницькі кола на Україні використали її залицяння до Антанти як доказ, що Директорія хоче встановити нову Скоропадщину на Україні, цим разом не в спілці з німецькою, а з французькою буржуазією. Маса чим далі тим більше почала хвилюватися. Тут і »Тимчасове Робітничо-Селянське Правительство України« в Москві пустило наприкінці грудня 1918. року в глиб Лівобережжя реґулярні московсько-большевицькі полки. Разом із тим скрізь по Україні пішло отверте повстання проти Директорії під проводом московсько-большевицьких аґентів і таки українських суспільних революціонерів. Тоді Директорія звернулася до своєї зброй-

ної сили, щоби здавила суспільно-переворотницький рух. Силою, що мала доконати цього в Києві, був Осадний Корпус разом із його Дивізією Січових Стрільців.

2.

Українське громадянство мало здавна, бо ще з часів Центральної Ради, беззастережне довіря до Січового Стрілецтва як до військової частини, що вірно стояла на сторожі української державности та рівночасно за ніяку ціну не хотіла впливати активно, погрозою свого баґнету, на національну політику. Великі заслуги Січового Стрілецтва підчас протигетьманського повстання ще збільшили це загальне довіря. Орґанізаційний хист, що його в тому часі виявили Січові Стрільці, навів Директорію і навіть ширші кола українського громадянства на думку, що якраз Січовим Стрільцям слід доручити орґанізацію не лише Осадного Корпусу, але й усієї Армії У. Н. Р. Вийшло воно з того, що, навчені гіркими досвідами Гетьманщини, і уряд і освічене українське громадянство і маси були вороже настроєні до фахово-військового старшинства, головно вищих ступнів, і побоювалися їхньої зради, не тільки не допускаючи їх до вищих командних посад, але й відштовхуючи їх від Армії У. Н. Р. взагалі. Така тенденція Директорії й винесла Січово-Стрілецьких старшин — Евгена Коновальця, Андрія Мельника, Івана Данькова, Др. Івана Рихла — на провідні військові посади і в самому Осадному Корпусі і в центральних установах усієї Армії У. Н. Р. Цих несподіваних почестей Січово-Стрілецькі старшини, які добре розуміли, що не мають ані потрібного фахово-військового знання, ані життєвого досвіду, довго не хотіли приймати, домагаючись, щоб їм доручували менші військові частини під загальним командуванням досвідних фахово-військових старшин вищих ступнів. Стрілецьке Командування й старалося таких старшин вишукати серед розрухи й притягнути їх до праці в Армії У. Н. Р., м. ін. колишнього товариша військового міністра за часів Гетьманщини ґен. Ліґнауа, всупереч тогочасній загальній ворожости до »ґенералів« та »офіцирів«. Доходило тут до того, що Стрілецькі старшини, піднесені Головним Отаманом Військ У. Н. Р. до високих військових ранґ »за революційні заслуги«, цілими тижнями відмовлялися ці ранґи приняти, а приняли щойно, коли Верховне Командування заявило, що така їхня поведінка є образою для Верховного Командування Військ У. Н. Р. Ні Січові Стрільці, ні їхнє Командування не хотіли не то грати якунебудь політичну ролю на Україні чи кермувати Армією У. Н. Р., але навіть, знаючи, що великоміське життя впливає назагал деморалізуюче на військо, не хотіли оставатися в столиці і домагалися, щоб Січово-

Стрілецька Дивізія була поставлена залогою денебудь на Лівобережжі, щоб у спокійній обстанові могти зорґанізувати її як слід. Тимчасом у Директорії не було другого війська бодай настільки впорядкованого, як тогочасна Дивізія Січових Стрільців, і вона приневолила Січових Стрільців залишитись в Києві залогою. Тут Директорія, не маючи майже ніякого свого державно-адміністраційного апарату, почала раз-у-раз доручувати Осадному Корпусові, в якому сяк-так налагоджувався командний апарат, виконувати найріжніші завдання, що часто-густо нічого спільного з військовою справою не мали. Ось так Осадний Корпус був повагом присилуваний всупереч бажанням Січових Стрільців і їхнього Командування відограти за часів Директорії в Києві більшу ролю, ніж він мав орґанізаційних засобів для неї.

В перші часи свого побуту в Києві Осадний Корпус взагалі не встрявав у ніякі політичні справи, займаючись лише звільненням столиці від збройних мас слабо здисциплінованих деяких своїх частин і обороняючи безпеку життя й майна громадян перед грабежами й самочинними виступами збройної салдаччини. В тому часі Січове Стрілецтво, як і підчас повстання, ані не думало виступити навіть проти найлівішого курсу української політики разом із »диктатурою трудового народу« й радянським устроєм. Коли-ж хитка політика Директорії й суспільно переворотницька пропаґанда довели до місцевих повстань подекуди на Україні, а на північному Лівобережжі появилися реґулярні московсько-большевицькі війська, йдучи чимраз далі вглиб української землі, і коли разом із тим уряд почав доручати Осадному Корпусові завдання чимраз виразнішого політичного характеру, то Командування Осадного Корпусу рішило, що раз уже іде фактична війна большевицької Московщини проти України, то першим і найголовнішим українським завданням є зорґанізувати здисципліноване українське військо. А що очевидним було, що при безладді, підсичуваному переворотницькими пропаґандами, міцної національної армії взагалі не можна створити, то не якісь суспільно-політичні пляни, а лише бажання скріпити українську збройну силу й оборонити всяку Україну перед чужинецькою окупацією, спонукало Командування Осадного Корпусу рішуче повернутись проти всякої переворотницької пропаґанди в столиці.

Тимчасом українські суспільно-революційні кола, не кажучи вже про аґентів московських большевиків, не хотіли признати, що коли суне на Україну чужинецька збройна сила, хоч би й під кличами всесвітньої суспільної революції, то це вже не є »горожанська війна«, і що потурати цьому — значить давати допомогу чужинецькій окупації. Ці ліві українські доктринери не лише не заперестали своєї пропаґанди, а навпаки скріпили її, переконуючи масу, що ніби-то до влади в Дирек-

торії вже прийшли »гетьманські ґенерали« й оце своєю »військовою диктатурою« та »збройним насиллям над українським селянином і робітником« підготовляють ґрунт для нової Скоропадщини. Цей демаґоґічний і неправдивий арґумент був дуже переконливий для мас, які боялися й тіни можливости повороту тільки-що поваленої Гетьманщини і втрати тільки-що здобутої землі. Не диво, що розбурхувані маси ще більше захвилювалися. Большевицькі, чи там українські суспільно-революційні повстання зразу широкою повінню розлилися по всій Україні. Чимраз частіше довелося Директорії здавлювати їх збройною силою. Тут до загального безладдя прилучився ще один — ганебний — момент. Частини військ Директорії, що стояли оподалік од Києва і поза впливами тогочасного військово-орґанізаційного центру Правобережжя, Осадного Корпусу й Дивізії Січових Стрільців, були в руках здебільша дуже мізерного з морального боку отаманства. Не боючись ніякої кари, бо серед загальної завірюхи була важка контроля і майже неможлива швидка висилка з Києва військових експедицій, що карали-б провінціональних отаманчиків за їхні злочини, — вони, подавляючи місцеві большевицькі повстання, часто-густо уладжували ганебні бешкети. Це відштовхувало громадянство ще далі від Директорії й кидало на всі українські частини, будь вони хоч які здисципліновані, пляму авантюрництва й погромщицтва, а переворотницькій пропаґанді давало ще один арґумент, яким можна було здобути симпатії для руху проти Директорії. Через те навіть у Києві, де Командування Осадного Корпусу люто здавлювало всякі погромщицькі інстинкти, переворотницька аґітація проти Директорії з кожним днем ставала сміливіша і знаходила чим раз більші симпатії. Тут витворилося заворожене коло: зміцнення переворотницької аґітації примушувало Осадний Корпус до вищих репресій, а вони в свою чергу не заспокоювали, а навпаки ще більше розбурхували переворотницьку пропаґанду. Ось так замісць втихомирення й закріплення України, обмежування громадської свободи збройною силою лише загострювало ситуацію та збільшувало завірюху.

3.

До того Осадний Корпус далеко не був тим Січовим Стрілецтвом, що колись бувало. Давні старшини Січових Стрільців були перетомлені і своєю працею в Білій Церкві і повстанням. Вони далеко не були здібні витрачати стільки енерґії для праці в Осаднім Корпусі, скільки давніше від них вимагалось. Поповнення добрими й обовязковими старшинами зпоза Стрілецтва було в Осадному Корпусі дуже незначне. А вже най-

гірше було те, що цілий найважніший для військової адміністрації столиці Політичний Відділ при штабі Осадного Корпусу опинився в руках цілком припадкових людей. Командир цього Відділу, Юліян Чайківський, що прийшов до Стрілецтва напередодні повстання, прибрав собі помічників здебільша дуже підозрілої моральної вартости. Отже цей Відділ допускався зловживань влади, про що тільки згодом довідувалося Командування Осадного Корпусу. Слідство у справі таких випадків, про які Командування Корпусу було повідомлене ще в Києві, завше виявляло брак вини Політичного Відділу та його командира, бо Чайківський і деякі його помічники вміли про це постаратися. Це, очевидно, не могло викликувати симпатій громадянства ні для Осадного Корпусу, ні для Січових Стрільців, яких, до деякої міри оправдано, ідентифіковано з Осадним Корпусом.

Не обходилось і без провокацій. На рахунок Осадного Корпусу й Січових Стрільців ішли злочини, доконані ріжними збройними ватагами й ріжними незалежними від Корпусу »Слідчими Відділами«, що »працювали« в Києві самостійно з доручення ріжних членів Директорії зокрема, без найменшої участи Осадного Корпусу. Звичайно, вина практик Політичного Відділу Осадного Корпусу паде не на Юліяна Чайківського, а на Командування Осадного Корпусу, бо воно повинно було постаратися, щоби підчинений йому Відділ не робив нічого без його відома, а коли вже й був повідомлений про надужиття, то повинен був безоглядно карати за них. Тимчасом Командування Осадного Корпусу, привикле до почуття обовязку давніх Січово-Стрілецьких старшин, було радше схильне вірити Політичному Відділові, ніж постороннім свідкам. До того-ж і найбільші зловживання, слушно чи неслушно приписувані Політичному Відділові, далеко не рівнялися тим страхіттям, що діялися в інших військових частинах по всій Україні в тому часі, погромам, грабежам і душегубствам, а це ослаблювало енерґію Командування Осадного Корпусу жорстоко карати куди менші провини його підчинених, бо видавалось йому, що коли-б карати по заслузі, то чи не половина тогочасних командирів ріжних більших і менших частин Армії У. Н. Р. повинна була-б головою наложити за злочинне недбальство, невміння вести свої частини, псування їх пяними гулянками й бешкетами, а то й прямими грабежами й душегубствами.

4.

Та все-ж, хоч і з якими важкими хибами, працював Осадний Корпус, забезпечуючи лад і спокій у Києві; йому вдалося здавити, наскільки

це взагалі було можливе в тому часі, бандитизм і погромництво в самій столиці. А йшла погроза для публичної безпеки головним чином від Дніпровських Дивізій, розташованих чи то в самій столиці, чи на її передмістях. Опанувати полки, що були під безпосередньою контролею Січово-Стрілецьких старшин, і деякі частини Чорноморців удалося розмірно швидко. Ентузіястично вітаючи десятки тисяч військ У. Н. Р., що 15. грудня 1918. року церемонійним маршем входили на Софійський Майдан, київське громадянство було захоплене їхньою грізною і здисциплінованою поставою. Тільки не розуміло, що грізний вигляд війська Директорії є лише святочним видовищем, бо кожному козакові й отаманчикові навіть найслабше зорґанізованих Дніпровських Дивізій залежало на тому, щоби грізно й гордо, »по військовому« виступити перед публикою. Уже в ночі з 15. на 16. грудня в ріжних місцях столиці відбулися самочинні труси, грабежі й розстріли »контрреволюціонерів«, себто припадково захоплених колишніх російських офіцирів, доконані тими самими козаками ріжних дивізій, що в день так здисципліновано виглядали. Це й не було дивне для втаємничених у вартість повстанчих військ, бо вони знали, що в ряди тих військ попало чимало звичайного бандитського елєменту, що його держали в ладі під Києвом лише невсипущою контролею і — браком нагоди наживатися на кватирах у вбогих підкиївських селян. Часу і совісної праці старшинства треба було, щоби поволі перетворити збройні маси Директорії у справжнє військо. Тимчасом події, що розвивалися на Україні, не дали спокійного часу, а совісного старшинства було замало. У тих нечисленних частинах, у яких воно було, зразу почалося військове навчання й культурно-освітня праця. В інших, як ось у Дніпровських, а то й Чорноморській Дивізіях, пішла пяна й безжурна гулянка старшинства й отаманства. Козаки тих дивізій опинилися цілком без діла, а незаняте ніякою працею військо швидко дає ґрунт для росту злочинности й розкладу. Бездільність, багато цілком вільного часу, дали найкращу нагоду для політичної переворотницької аґітації в частинах. Вже 30. грудня 1918. року Інформаційний Відділ Головної Команди Військ У. Н. Р. повідомляв, що в Дніпровських Дивізіях ідуть ось які балачки між козаками: »Хочемо навести в Києві порядок. Як би воно не було, а всетаки большевики прийдуть із Росії до нас і тоді ми зможемо з ними злучитися«. Поруч із большевицькою переворотницькою пропаґандою пішла теж у тих частинах жива провокаторська аґітація, ведена чорносотенцями, за жидівськими погромами. Оть так із ріжних боків впливали, щоб у злочинности й безладді втопити завязок орґанізації реґулярної української армії. І ця і друга аґітація швидко дала блискучі наслідки: деякі розмітінґовані частини залоги Осадного Корпусу стали не оборон-

цем, а навпаки загрозою для публичної безпеки. Щоб уникнути погромів і грабунків у столиці, Командування Осадного Корпусу розташувало Дніпровські Дивізії на передмістях, а Чорноморську згідно з наказом Верховного Командування відправило на фронт на Лівобережжя, вважаючи, що вона поправиться в боях із московськими большевицькими військами. А вони почали там вже в другій половині грудня натискати на Україну, хоч большевицька Московщина офіційно ще не видала Україні війни. Не маючи досить старшин, щоб ними змінити командний склад Дніпровців і інших частин на Київщині, що належали до Осадного Корпусу, його Командування рішило перекинути ці частини туди, де сподівалося, що вони отримають новий старшинський кадр: на Лівобережжя в доповнення Запоріжського Корпусу і в Галичину під Львів. Тимчасом частини, як ось нпр. Хвастівські Курені, які кинено на Лівобережжя, не лише не дались опанувати Запоріжцями, а навпаки принесли з собою розклад ще й до них. Кількатисячні-ж відділи, вислані під Львів, не найшли в Галицькій Армії твердої руки, яка їх зреорґанізувала-б і підмуштрувала, а лише їх кинули зразу на фронт у тому складі, в якому приїхали. Вони розбіглися грабуючи і треба було їх обезброїти. А Дніпровські Дивізії, які 2. січня дістали наказ вирушити під Львів, під впливом лівих українських кол, які хотіли мати збройну силу для виступу проти Директорії під Києвом, наказу не виконали і з усією зброєю потягли на Трипільщину, щоби швидко потім своїм повстанням проти Директорії помагати московським большевикам здобути столицю.

5.

Бачучи безвартність до краю розложених військ Директорії, зібраних підчас протигетьманського повстання, Командування Осадного Корпусу рішило зужити всі сили давнього білоцерківського Стрілецтва не на опановування ріжних Дніпровських Дивізій чи Хвастівських Куренів, а на формування цілком нових військ, що їх вишколювали і виховували Стрілецькі старшини довший час. Ось так мало створитися нове Січове Стрілецтво, яке повинно було не вступатись своєю вартістю давньому, з часів Центральної Ради чи Білої Церкви.

У склад Дивізії Січових Стрільців, якою тепер командував Роман Сушко, приділено крім 1. і 2. пішого полку, кінноти, скорострілів та батарей Січових Стрільців, ще останки 1., 2. і 3. Сердюцьких піших полків, що залишились були в Києві ще з часів Гетьманщини. Сформовано з них 3. полк Січових Стрільців, який поповнено Стрілецькими старшинами, починаючи з ним Січово-Стрілецький військовий вишкіл.

Останки 4. Сердюцького полку перейменовано в 4. полк Січових Стрільців і поповнено його скорострільною сотнею Січових Стрільців і одним курінем давніх протигетьманських повстанців. З уваги на те, що в цьому полку був давній доволі гарний старшинський склад, який і підчас повстання здебільша виступив був проти Гетьмана, залишено його без змін. У перших днях січня 1919. року до Дивізії Січових Стрільців прибуло коло 2000 новобранців із Галичини. Ними почасти поповнили існуючі вже полки, а з 10 міцних, кожна поверх 150 мужа, сотень сформовано Вишкіл Січових Стрільців під командуванням Миколи Бісика, в якому під проводом Володимира Чорнія почалося живе військове навчання. Командування Дивізії Січових Стрільців звернуло головну увагу на 1. і 3. полки та Вишкіл, маючи на меті з тих трьох частин створити нове Січове Стрілецтво. 2-ий полк, сформований виключно з білоцерківських поповнень, який мав слабо вироблене старшинство, був слабим місцем Дивізії Січових Стрільців. Був це національно мало свідомий полк, де власні вояки йменували себе: »Втарой Сєчевіцкій Полк«. В ньому йшов розклад, хоч далеко не в тій мірі, що в інших дивізіях давнього Осадного Корпусу. Отже на нього махнуло рукою Командування Стрілецької Дивізії, задумуючи розформувати його, як тільки інші Стрілецькі полки стануть на відповідній висоті. А праця в тих полках була важка, бо кожний з них ніс дуже велику вартову службу в Києві. Разом у Дивізії Січових Стрільців начислювали всієї піхоти до 7000 баґнетів самого лише боєвого складу. Коли-б Дивізія мала змогу хоч би лише один місяць довше спокійно формуватися, то війна з большевицькою Московщиною імовірно була-б розвинулася пізніше богато корисніше для України, ніж це сталося.

В блискучий, надзвичайно гарно здисциплінований військовий відділ сформувалася Стрілецька кіннота Франца Бориса в силі коло 200 шабель. Так само гарно пішло формування Стрілецьких скорострільних сотень. Стрілецький Скорострільний Кіш під командуванням Василя Соловчука достачив за один місяць, до кінця січня 1919. року, 8 нових до подробиць зорґанізованих і здисциплінованих сотень. При Коші формувалися теж відділи броневих автомобілів і панцирних потягів, які — обсаджені Січово-Стрілецькими скорострілами — навіть у часи найбільшого розкладу заховали повну боєздатність. Цим потягам доводилося раз-ураз вирушати з Києва то на фронт, то далеко в усіх напрямках на провінцію, щоби втишувати повстання чи погроми, що вибухали в ріжних місцевостях.

А вже найкращих вислідів добула праця Гарматнього Коша під командуванням Романа Дашкевича. До кінця січня 1919. року він до подробиць сформував чотири нові легкі батареї під командуванням Рус-

сета, Вакуловського, Чумакова й Голубаєва та дві важкі батареї Ничая й Бутрима. Таким чином Стрілецька артилєрія мала до кінця січня 1919. року 10 легких і 3 важкі батареї. З них до половини січня 1919. року 5. батарея під командуванням Володимира Зарицького брала участь у сутичках проти добровольців, Німців і большевицьких повстанців на півдні Україні: під Одесою, Миколаєвом і Ново-Александрією, 2. з Михайлом Курахом брала участь у боях із большевицькими повстанчими ватагами під Левковом і Житомиром, де, розбивши ті ватаги, мусіла ввязатися в лютий бій із ватагами от. Палієнка, щоби припинити їхній жидівський погром. 1-а батарея, розділена поодинокими гарматами по броневих потягах, билася на фронті проти большевиків на Лівобережжі. Завдяки численному, гарному й совісному, освіченому й здебільша національно-свідомому старшинству, що зібралося в Стрілецькій артилєрії і скорострільних сотнях, у тих частинах не появився розклад, хоч вони поповнювались майже виключно повстанцями-селянами, подібно як піхота. У цих Стрілецьких частинах, в яких зрештою і рядовики були багато більше освічені ніж у піхоті, ніяка московська, чи українсько-большевицька пропаґанда не знаходила ґрунту.

6.

Але не вдалося закінчити орґанізації цієї наскрізь реґулярної Дивізії Січових Стрільців, на яку раховано, що вона стане центром орґанізації всієї правильної Армії У. Н. Р. і міцно забезпечить столицю. Уже в другій половині грудня 1918. року німецькі війська, що досі боронили північне пограниччя України на Лівобережжі, рушили в Німеччину. Українським частинам, що боронили Лівобережжя, було не під силу зупинити напір московських большевицьких військ до часу, поки виручати їх прийде Дивізія Січових Стрільців. А вирушили московські большевицькі війська на підбій України, хоч Московщина війни формально не виповіла.

Після того, як радянська пропаґанда й безладдя на Україні підготовило ґрунт для московського наступу, ще в останніх днях грудня 1918. року рушили московські большевики. Обороняли Лівобережжя в тому часі на Харківщині Запоріжський Корпус під командуванням Петра Болбочана, а на північно-східній Чернигівщині проти Новоград-Сіверського і в районі Ворожби Дивізія Сірожупанців. На підмогу Сірожупанцям уже в останніх днях грудня кинули з Києва частини Чорноморської Дивізії. І Сірожупанці і Чорноморці спершу добре виконували свої завдання, а Запоріжці доказували чудес хоробрости й самопосвяти. Тимчасом похід московських большевиків находив раду зустріч самого

українського збольшевиченого селянства. Скрізь на тилах українських військ почали появлятися повстанчі ватаги, приневолюючи їх відступати вглиб України. На Катеринославщині виринули величезні ватаги Махна, примушуючи Запоріжський Корпус вислати ще й проти них міцний загін. Непевність і хуртовина в запіллі українських військ, що боронили Лівобережжя, та інтенсивна пропаґанда »згоди« з большевиками, ведена українськими лівими колами, швидко розложила в першу чергу Чорноморську Дивізію, в якій пішла чим далі, тим більша дезерція. Чорноморці почали тратити боєву відпорність. Так само чимраз менше боєздатними ставали перетомлені Запоріжці, яким доводилось боронити занадто широкого фронту. Так рухнув східній і північний фронт України проти Московщини. Швидко впав Харків і Запоріжці опинилися в районі Полтави, а Чорноморці й Сірожупанці — в околиці Ворожби.

Розпучливого домагання отамана Петра Болбочана, щоб із Києва прислали йому кілька міцних полків, не можна було задовольнити, бо таких полків не було, а Дивізія Січових Стрільців, яка щойно починала формування у великій своїй частині з новобранців, до боїв іще не була готова. Отже висилали одну за другою частини Осадного Корпусу, зібрані ще підчас протигетьманського повстання, вислали навіть два полки аж зпід Одеси, але вони здебільша або не доїздили на фронт, розбігаючись по дорозі, або, попавши до Запоріжців, не були опановані, несучи собою тільки розклад. Командир Запоріжців Петро Болбочан тут обурювався, роблючи закиди Січовим Стрільцям, що вони нічого не діють для орґанізації армії. Але ці закиди були неоправдані. Коли Запоріжці, що мали ще з часів Гетьманщини старшинський кадр на цілий корпус, не могли зорґанізувати міцної й численної української армії на Лівобережжі, то що вже говорити про Січових Стрільців, які, виходячи з Білої Церкви, мали всього 40 старшин і поповнювались цілком припадковим старшинством, якого вартости ще не було часу пізнати.

Тимчасом Директорія обмінюється нотами з большевицькою Московщиною, домагаючись відповіди, що має означати похід реґулярних московських большевицьких військ на Україну без виповідження війни. Московські большевики відповідають, що ніякі їхні частини на Україну не йдуть. Коли-ж понад усякий сумнів виявляється, що це неправда, Директорія виповідає большевицькій Московщині дня 16. січня 1919. року війну. Але й без того війна з Московщиною йшла вже повним розмахом. Якраз у тих днях перетомлені у край Запоріжці без уваги на свій геройський опір приготовлювалися здати Полтаву й відступити на Кременчуг.

7.

На виручку їм, Дивізія Січових Стрільців почала наспіх орґанізувати Ударну Ґрупу Січових Стрільців під командуванням Романа Сушка з Начальником Штабу старшиною Ґенерального Штабу Сулковським. В склад Ґрупи ввійшли: 2. курінь 1. полку Січових Стрільців з Захарчуком, разом усієї піхоти 1800 баґнетів; кінний Лубенський дивізіон — 200 шабель, 2. батарея Січових Стрільців Михайла Кураха, 1. гавбічна батарея Ничая, технічний курінь з ремонтним потягом для направи залізниць і мостів і броневі потяги — »Стрілець« та »Дорошенко«.

Вибираючись в бої на Лівобережжя, Січові Стрільці влаштували в Києві величаві похорони Федя Черника, Миколи Загаєвича і Стрільців, перевезених зпід Мотовилівки в столицю. Їх поховали в давнім Царськім Саді на горі над Дніпром, щоб наче-то показати молодій Дивізії Січових Стрільців, що Січовому Стрілецтву жити і вмірати для Києва. На могилі поставили могутній дубовий хрест, задумуючи вшанувати память похованих у ній памятником, збудованим колись пізніше.

Після похоронів Федя Черника Ударна Ґрупа Січових Стрільців вирушила на Лівобережжя. Аванґарда цієї ґрупи — 2. курінь 1. пішого полку Січових Стрільців прибуває під Полтаву 17. січня 1919. року — запізно, бо перетомлені Запоріжці якраз здали місто, поспішно відступаючи на Кременчуг перед большевиками, що наступали з Харкова. Аванґарда Січових Стрільців здобуває сильним ударом частину Полтави, але загрожена глибоким ворожим обходом уже 19. січня мусить її покинути. Тут наспіли головні сили Ударної Ґрупи й почали закріплюватися на р. Псьол. Тимчасом звязок із Запоріжцями, що відступили аж у Кременчуг, загубився. Рівночасно без належного опору падає на півночі Ворожба, Конотоп і Бахмач, а швидко потім большевики здобувають Чернигів, Крути й Ромни: Чорноморська й Сіра Дивізії потрохи розкладені большевицькою аґітацією, а потрохи загрожені повстаннями в запіллі, тратять свою боєздатність. Не помагає відбиття Ударною Ґрупою Гадяча й Ромен від большевиків та зліквідування — не зброєю, а переконанням, селян, що зле роблять, — викликаних лівими українськими колами повстань: розкладу й відступу частин, що досі боронили північних кордонів України, це не спинило. З усієї Сірої Дивізії залишилося лише кількасот баґнетів, а в Чорноморців найсильніший полк, під проводом найкращого їхнього старшини Царенка, начислював 90 мужа. На оборону столиці від Чернигівщини Ударна Ґрупа мусить вислати туди кінний дивізіон, а сама загрожена, що їй відітнуть шлях

у Київ, відступає в Гребінку, раз-ураз здержуючи своїми випадами наступаючого з Полтави ворога.

Ось так Ударна Ґрупа стала одиноким оборонцем Лівобережжя.

8.

Під Гребінкою Ударна Ґрупа Січових Стрільців добула останню велику перемогу, на жаль у братовбивчому бою, після якого прийшли безконечні дні поразок. З двох боків доводилося боронити Гребінку від московсько-большевицьких наступів: від півночі зпід Ромен і від сходу зпід Лубен, куди кинено майже всі сили Ударної Ґрупи. Але не цей ворог був страшний. Якраз у тих днях командир полку в Корсуні, отаман Хименко, під впливом лівих українських кол перехилився зі своїм полком на бік большевиків, пірвав за собою залогу Черкас і бриґаду в Золотоноші та в силі яких 2500 піших і відділу кінноти 300 шабель при легких і гавбічних батареях та броневих потягах вирушив із Золотоноші проти Ударної Ґрупи з півдня. Рівночасно залога Переяслава, що прилучилася до повстання Хименка, відрізала Ударній Ґрупі шлях на Київ, занявши ст. Переяславськ і ст. Яготин. Таким робом Ударна Ґрупа опинилася у важкім положенні, з усіх боків оточена ворожим кільцем. Щоб розбити відділи Хименка, вона мала в Гребінці лише чотири сотні 2. куреня 1. пішого полку Січових Стрільців, разом яких 400 баґнетів, два броневі потяги, одну гавбічну й одну легку батарею та ремонтний потяг. Ці сили мали вирушити під проводом Андрія Домарадського перед досвітком 27. січня проти Золотоноші. Як аванґарда ще вночі поїхала ремонтним потягом 5. сотня Січових Стрільців давнього Стрілецького старшини Івана Кичуна під охороною одного броневого потягу, щоби біля села Петрівки направити зіпсований залізничий міст. Уранці пішим порядком вирушила зі ст. Гребінки через Городище до цієї самої Петрівки, віддаленої коло 4 верст од Гребінки, щоб дальше йти в напрямку Золотоноші назустріч от. Хименкові — 8. сотня Січових Стрільців давнього Стрілецького старшини Федя Микуляка при двох гарматах. Головні сили у складі 6. сотні Січових Стрільців давнього Стрілецького старшини Гриневича і 7. Ільчука повинні були вирушити швидко потім потягом аж до ст. Драбово, 25 верст од ст. Гребінка, відкіль повинні були почати наступні чини проти Золотоноші.

Тимчасом 5. сотня саме перед досвідком несподівано нарвалася в Петрівці на передові сили от. Хименка, які вже йшли, щоб одним швидким ударом несподівано захопити ст. Гребінку. Тут завязався

завзятий зустрічний бій, в якому 5. сотня здобуває с. Петрівку і, переслідуючи ворога, зустрічає на півдні від села головні його сили.

Рівночасно броневий потяг »Чорноморець« у двобою з повстанчим бронепотягом розбиває його своїм гарматнім огнем. Але в нерівному бою, маючи проти себе поверх 2000 ворожих баґнетів, та ще до того загрожена на свойому правому крилі повстанчою кіннотою в силі 300 шабель, сотня Січових Стрільців серед завзятого бою мусить відступати крок за кроком здовж залізниці на Гребінку. Підчас того головні сили ворога йдуть шляхом від с. Петрівки на Городище, щоб чим швидше попасти на ст. Гребінка. На самій греблі городиського ставу, що півколом обнімав Городище з півдня від сторони Петрівки, вони зустрічають 8. сотню Січових Стрільців. Тут завязується другий бій. Обидві Стрілецькі сотні залягають на горбах, що на південь і південний схід од Городища, маючи перед собою замерзлий став і, підтримувані вогнем Стрілецької гавбічної батареї Ничая, бороняться на смерть і життя.

Але ворог наступає надзвичайно хоробро цілими масами, дарма, що має дуже великі втрати. Рівночасно ворожа кіннота займає залізничий шлях Київ — Полтава, зриваючи по обох боках ст. Гребінки всі телефонічні сполуки штабу Ударної Ґрупи. Після того одні відділи повстанчої кінноти обходять ст. Гребінку й натискають на неї з півночі, а другі насідають на праве крило 5. сотні. Але там Стрілецька чета під проводом давнього Січового Стрільця Цєнкого так зручно маневрує, що заганяє нарешті один більший відділ ворожої кінноти на лід на Городиськім ставі й перестрілює його так, що з нього мало хто спасається.

Тимчасом не сила встоятися двом Стрілецьким сотням проти двох тисяч піхоти, тим більше, що Стрілецька гавбічна батарея вмовкає: передчасний вибух розриває одну гармату, вбиваючи командира батареї Ничая і 6 гарматчиків та ранючи кільканацять інших. Ворог вперто вдаряє на ліве крило 8. сотні і, хоч має великі втрати, вибиває її з позиції та здобуває дві Стрілецькі гармати, що там стояли. Тут уся 8. сотня, а за нею й 5. заломлюються і відступають аж під ст. Гребінка. У безпосередньому сусідстві стації, з усіх боків оточеної кількакратно численнішим ворогом, розгорюється розпучливий бій. В ньому беруть уже участь і рештки 1. Чорноморського полка, що в силі яких 90 баґнетів під особистим проводом його командира Царенка відборонюють стацію перед ворожими відділами, що вже появилися з півночі. На цьому північному відтинку командир 2. батареї Січових Стрільців, Михайло Курах, іде зі своїми гарматчиками на баґнетну атаку, щоб відперти ворога на таку віддаль, щоб можна було обстрілювати його з 2. батареї, яка стояла в закритій позиції на самій стації.

Тоді кинено останні сили: 6. й 7. сотні Січових Стрільців проти головних сил ворога, що насідали з боку Городища. За кріс ухопило все, що жило в самому штабі. Але повстанці бються надзвичайно вперто й хоробро, хоч їхні втрати величезні. Їхні розстрільні підходять уже ледви на 60 — 100 кроків од розстрільної Січових Стрільців. У цьому критичному моменті, коли ворог своєю величезною чисельною перевагою ось-ось має взяти стацію на баґнети, Стрілецький броневий потяг »Стрілець« виїздить на праве крило розстрільної Січових Стрільців і відкриває сильний криловий вогонь по ворожих розстрільних. Тут курінь Січових Стрільців, не маючи вже ніякого іншого виходу, як тільки своїми баґнетами попередити ворожий удар, зривається до приступу на баґнети і примушує ворога податися назад. Як на те рівночасно вдається Царенкові і його Чорноморцям розбити відділи ворожої кінноти, що насідали на Гребінку від півночі, і вони втікають назад здовж залізниці, що до Золотоноші. Свою власну розбиту кінноту повстанча піхота, що зайняла була Городище, приймає за атаку Стрільців. Її охвачує паніка й вона починає відступати. Січові Стрільці кидаються в погоню за відступаючим ворогом і баґнетом вибивають його з Городища, відбиваючи там обі втрачені Стрілецькі гармати, та скидають безладні ворожі купи на ледом покритий Городиський став. Тут до решти нищать їх Стрілецькі скоростріли. Ввесь бій скінчився в год. 11.30 хв.

Ворог залишив на самому побоєвищі поверх 250 убитих. Поверх 400 важко ранених повстанців знайдено у поблизьких селах. Поверх 500 мужа Січові Стрільці взяли в полон. Піхота Січових Стрільців втратила разом 21 убитих і кількадесять ранених. Причиною повного розгрому ворога було те, що хоч він надзвичайно хоробро наступав, але за браком розумного проводу раз-ураз ішов на чолові атаки на дуже некорисному терені, бо на кілька верст довгий і на версту широкий став, не використовуючи можливости з богато меншими втратами розгромити Січових Стрільців криловими ударами, особливо дві перші їх сотні. Це й дозволило 5. сотні Івана Кичуна видержати львину частину цього бою, тим більше, що вона досконало знала ввесь терен, бо якраз на день перед боєм проміряла його здовж і впоперек, роблячи на ньому боєву муштру.

Розмірно малі втрати Січових Стрільців виявили величезну перевагу добре вишколеного, високо здисциплінованого й ідейного війська, здібного до маневрів підчас бою під проводом холоднокровних і відважних старшин над очайдушно хороброю, але не зіспоєною в твердій дисципліні й некермованою в бою безголовою масою.

Але щойно після бою під Гребінкою виявилася вся його траґедія.

Ось із півночі натискають чужинецькі ворожі війська на Україну, а поле густо вкривається трупом синів української землі, що повстали на допомогу чужинецькій силі проти своєї таки власної державности. А скільки очайдушної, впертої української хоробрости намарно в тому бою витрачено з обох боків!

Глибокий траґізм отого бою ілюстрував так, як не міг краще, ось який випадок: один Стрілець Куреня Січових Стрільців знайшов поміж полоненими повстанцями свого рідного брата. »Чого ж ти йшов на нас?« — питає. »Нам казали, що в Гребінці Мадяри й Австрійці й ми хотіли їх вирізати, бо чого у нас шукати Австрійцям?« — відповідає брат. Тут Стрілець заридав і вдарив свого брата в лице.

Три роки пізніше зустрілися в румунській тюрмі учасник бою під Гребінкою: Іван Кичун і Ангел, один із орґанізаторів повстання проти Директорії на Лівобережжі, ідейний виновник та один з учасників боїв під Гребінкою. Розговорилися і пригадали минулі часи. »Ех! Дурні, дурні-ж ми були тоді«, — сказав тоді Ангел: »не розуміли вас!« Але це було три роки пізніше.

9.

Такі траґедії йшли в тому часі скрізь по всій Україні. І так, саме в той день, коли проголошувано »вічну« злуку західних українських земель з Українською Народньою Республікою, 22. січня 1919. року, з Києва вирушав давній Стрілецький старшина Осип Думін із двома сотнями 1. пішого полку Січових Стрільців та пішим двосотеним Курінем Осадного Корпусу отамана Голуба, разом около 850 баґнетів при 8 скорострілах, двох легких батареях 8 гармат і дивізіоні кінноти Січових Стрільців та Лубенців, разом 190 шабель, обезброїти район Трипілля на Київщині, де отаман Зелений готував зі своїми Дніпровцями повстання проти Директорії. Виступ проти У. Н. Р. заварив був Начальник Штабу от. Зеленого Травянко, переконаний большевик, пізніший визначний большевицький комісар, під якого впливом от. Зелений був у тому часі безвільним знарядцям, і український комуніст Драгомирецький. Серед Дніпровців крутилося »для звязку« кількох большевицьких аґентів — Москвинів і київських Жидів. Існувала в них таємна платна большевицька »комячейка« з 15 — 20 місцевих комуністів, яка пізніше, коли от. Зелений виступив був проти большевиків, доносила їм про всі його рухи. Один із членів цієї »комячейки«, Шевченко, що пізніше звав себе Совєтським, потім як большевицький комісар став пострахом для цілої Трипільщини.

Проходячи селами, експедиція Осипа Думіна скрізь чула ті прово-

каційні чутки, якими в тому часі піднімали українське селянство помагати чужинецькій силі та валити українську державність: що буцім-то »Петлюра й Січовики« замирилися зі Скоропадським і що Винниченко, котрий боронить мужицьке право, арештований. Дня 23. січня до Думіна прибула від от. Зеленого делеґація для переговорів: от. Зелений не хотів проливу крови в бою з Січовими Стрільцями, яких високо поважав. Підчас переговорів іще раз виявилося, якими демаґоґічними брехнями українські й чужинецькі суспільні революціонери розбурхували українське село, називаючи потім завірюху, викликану такими фальшивими вістками, »непофальшованою волею українського селянства«. На питання Думіна: проти кого Трипільщани піднімаються, один із делеґатів (отже чейже один із второпніших селян) сказав, як це дослівно записано: »Директорія й Січовики хочуть завести старий режім і вже злигалися з Гетьманом«. Переговори ні до чого не довели, але на домагання трипільської делеґації Думін, який теж не хотів проливу крови, післав Січово-Стрілецьких відпоручників, хорунжого Січових Стрільців Беїка і двох Січових Стрільців із гарматніх рядовиків — Наддніпрянців із Київщини — до Зеленого для дальших переговорів в Обухові. Але рівночасно посувався далі, не вірячи в успіх переговорів.

24. січня в год. 2.30 мін. експедиція підійшла під Обухів, де зразу завязався бій, який скінчився здобуттям Обухова Стрільцями. От. Зелений разом із Стрілецькою делеґацією й своїми ватагами відступив до Трипілля. Тут 25. січня скликав великий мітінґ, щоб рішив, як бути: здати зброю чи битися. На мітінґу ще раз виявилася чужинецька рука, що в тому часі кермувала »непофальшованою волею українського народу«. Бо промовляли на мітінґу з боку »Трипільщан« два большевики Москвини — по московськи. Вони казали, що на Трипільщину йдуть »чужинці« Галичани — Січовики — і гетьманські офіцири, що вони вороги робітників і селян та що вони домагаються — голови любленого селянством от. Зеленого. Ці промови довели юрбу до такої скажености, що от. Зеленому ледви вдалося спасти життя делеґації Січових Стрільців. Тут виступив із промовою Січово-Стрілецький старшина Беїк і розказавши про те, хто такі Січові Стрільці й чого хочуть та що таке самостійна українська державність, довів розлючену ще недавно юрбу до того, що рішили скласти зброю. Ось така глибока була та »непофальшована воля« народу, що зривався проти Директорії.

26. січня експедиція Думіна увійшла в Трипілля, де взяла 600 крісів, складених селянами. Але обезброєння Трипільщини не могла довести до кінця, бо того самого таки дня дістала наказ, щоби спішно вернутися на оборону Києва, загроженого зі сходу правильними московсько-большевицькими військами. А втратили Січові Стрільці в бою під Обу-

ховом 3 убитих й кількох ранених. Трьох Стрілецьких кіннотчиків, яких післали для звязку, Трипільщани схопили й розстріляли.

Півтора чи два роки потім командири бою під Обуховом: Січово-Стрілецький старшина Осип Думін і отаман Зелений зійшлися разом у лісах Київщини, разом борючись, як повстанці проти большевиків. Казав тоді от. Зелений — хрустально чесна людина, боготворений довколичнім селянством і його провідник — до своїх Дніпровців: »Бачите, діти, самі, що з большевиками нам не подорозі. Там усе Латиші та Китайці, Жиди та Москвини!« Але це було півтора року пізніше.

Поки Осип Думін обезброював Трипільщину, північного фронту на Чернигівщині начеб-то не стало. Втомлені сутичками з добре здисциплінованими московськими большевицькими військами й ворожістю українського селянства, навіть ті рештки частин У. Н. Р., що не розбіглися під впливом аґітації по домах, втратили всяку надію, що похід большевиків взагалі можна спинити. Тому, не приймаючи ніяких поважніших боїв, почали відступати на Київ. Швидко їхній настрій безнадійности докотився з фронту в столицю. Втікачі з місцевостей, уже взятих большевиками, розказували жахливі речі про жорстокість, із якою большевики нищили українську інтеліґенцію на місцях і всякі прояви українського національного життя. Але ці оповідання не лише не викликували серед українського громадянства й війська столиці бажання оборони, а навпаки ширили безнадійну резиґнацію.

Серед таких загальних настроїв довелося кинути в бій Дивізію Січових Стрільців. На ній лежав обовязок берегти саму столицю перед большевицьким переворотом і тому вона не могла бути вжита в цілости на фронті, а була кидана туди частинами.

Однак сяк-так направити ситуацію можна було лише в той спосіб, щоб вжити нараз більших мас свіжого війська, які дозволили-б витягнути з фронту небоєздатні рештки частин, що досі там билися, щоб упорядкувати їх і дати їм змогу відпочати й перемогти їхню апатію в спокійнішій обстанові. Вливання поодиноких нових частин у здеморалізований фронт не лише ні трохи не скріплювало духа на фронті, а навпаки, заражувало духом безнадійности теж і свіжі частини. Щоб могти латати фронт, треба було майже цілком розвязати Вишкіл новобранців і, не підготовивши їх як слід із боєвого боку, влити в існуючі полки Січових Стрільців. А що 3. піший полк Січових Стрільців у цілости мусів іти для забезпеки самої столиці, а другий полк, зложений виключно з давніх протигетьманських селянських відділів, поповнених новобранцями Вишколу, був до краю розаґітований і придатний хіба до переходу на сторону большевиків, то вся Дивізія Січових Стріль-

ців могла для спасення фронту дати лише один полк — 1. полк Січових Стрільців.

Його й кинули 27. січня під Семиполки, щоб боронив безпосередніх доступів у столицю з півночі, поки зпід Гребінки вернеться до Києва Ударна Ґрупа. Командирові цього полку Іванові Роґульському підчинено всі розбиті частини давнього Північного Фронту й ось так створено окремішню Ґрупу. Тимчасом настрій апатії, що був на фронті, зразу захопив 1. піший полк Січових Стрільців, так само, як присланий зпід Гребінки від Ударної Ґрупи кінний Лубенський полк і 4. піший полк Січових Стрільців. І вся ґрупа Роґульського, принявши лиш один поважніший бій під с. Богданівкою, почала відступати часто-густо перед появою незначних ворожих стеж. Не ворог, а власна уява й настрій безнадійности гнали тепер війська У. Н. Р. назад. Зневірене в те, щоб було ще чого битися, військо погодилося з думкою, що большевики все-одно мусять прийти, кидало кріси й розходилося по домах або капітулювало, цілими частинами переходячи до переможців. Не помогло те, що в ряди 1. пішого полку Січових Стрільців вливали один курінь із Києва за другим. Їх одного за другим нечайними наскоками нищила високо боєздатна большевицька, так звана Таращанська Дивізія, зложена з тих українських повстанців Київщини, що в серпні 1918. року відступили були перед Німцями в Московщину, а тепер наступали в рядах московсько-большевицьких військ.

І так: заледви Ударна Ґрупа переїхала ст. Гребінку, як Ґрупа Роґульського опинилася 2. лютого вже в безпосереднім сусідстві столиці в Слобідках. Тут загальний настрій паралізуючої апатії пірвав і Ударну Ґрупу. Ідучи через Київ, вона втратила наслідком дезерції половину свого складу, який ще тільки кілька днів тому та добре бився під Гребінкою. З потопального корабля спасався кожний, як міг. До того всі ті дні йшла гарячкова евакуація військового майна й державних установ на захід, збільшуючи загальну паніку.

Бачучи, що оборона столиці доведе до того, що Дивізії Січових Стрільців не стане, й бажаючи спасти рештки, упорядкувавши їх у спокійнішій обстанові здалеку від ворога, Командування Осадного Корпусу, яке кермувало тепер обороною столиці, рішилось здати Київ. Отже наказано Ударній Ґрупі з усіми рештками окремих частин, що прилучилися були до неї під Гребінкою, відступати поза Київ аж на р. Ірпень у район стації Буча для оборони залізниці Київ-Коростень. Так само вночі з 3. на 4. лютого наказало Ґрупі Роґульського відступити аж у район Горенич для оборони шляху з Києва в Житомир. Для оборони відвороту залишили в столиці 2. і 3. піші полки Січових Стрільців і Січову-Стрілецьку кінноту та кілька окремих куренів і частин, що

або поверталися з Лівобережжя, або стояли передтим у Києві. З тих частин лише 3. піший полк і Курінь Синьожупанців та Стрілецька кіннота трималися добре, не допускаючи в місті бандитизму. Всі інші частини опанував якийсь сліпий жах, тим більше, що вночі з 3. на 4. лютого на передмістях столиці вбито декілька стеж і поодиноких звязкових Січових Стрільців. А ввесь 2. піший полк Січових Срільців під впливом намов українських лівих соціялістів-революціонерів, що прихилили на свій бік майже все його старшинство, покинув проти наказу вранці 4. лютого доручений його обороні район Печерська, де зразу почали збиратися озброєні ватаги місцевих большевиків, і приспішеними маршами пішов на Хвастів. Оть так уночі з 4. на 5. лютого довелося без бою здати столицю. Останній залозі Києва наказали відступити на лінію Крюківщина — Гатне для оборони залізничого шляху з Києва у Хвастів.

10.

На цій новій оборонній лінії відступаючі частини У. Н. Р. почали потрохи прокидатися зі свого отупіння. З Крюківщини й Гатного зробили навіть кілька наскоків на передмістя столиці, занятої большевиками. Почали навіть думати про відбиття Києва. Тимчасом большевики стягнули в столицю всі свої сили давнього Північного Фронту. І так, крім міцної Таращанської Дивізії до 12. лютого стягнули в Київ: Курський полк, 1-й український совітський полк, два латишські полки, китайські відділи около 1000 мужа, 10-й український полк (сформований у Петрограді), Звенигородську Дивізію та Сухумський кінний полк.

Ці частини й кинули проти військ У. Н. Р., щоб не дати їм опамятатися. А стояла проти них мозаїка, зложена з десятків ріжних більших і менших частин, останків ріжних полків та нових »отаманських« загонів і відділів під назвою Східнього Фронту. Командування цим фронтом доручено давньому командуванню Осадного Корпусу. Східній Фронт був поділений на три відтинки: Північну Ґрупу, що боронила залізниці Київ — Коростень, Центральну Ґрупу, що боронила шляху Київ — Житомир і Південну Ґрупу, на шляху Київ — Хвастів. Разом увесь Східній Фронт мав самих лише окремих піших частин трицять одну, часто-густо зложених усього з кількадесяти баґнетів. В таку неупорядковану мозаїку і вдарили большевики в половині лютого 1919. року. У двох боях у районі Крюківщина — Боярка вночі 12. на 13. і 16. лютого вони розторощили Південну Ґрупу, при чому її найсильніша частина. 3, піший полк Січових Стрільців, втратила поверх 500 полоне-

Сотня А. Бялого І. кур. 1. полк. СС. Проскурів 1919 р.

ет. О. Стецишин

Бунч. П. Охримович

Хор. Орищин

Хор. Перегінець

Хор. В. Андрухів

Штаб 5. п. СС. Дубно 1919 р. Третій зряду: хор. Ю. Вовченко, комдт. полку сот. А. Домарадський, хор. М. Шараневич, чет. Савойка.

Полк. Ю. Отмарштейн

Ґен. М. Безручко. Мал. П. Холодний

Кінна розвідка 3. п. СС. Комдт. хор. Борисів.

Команда II. Дивізії СС. Шепетівка 1919 р. Від гори зліва 1. ряд: сот. Н. Максим, пор. Л. Савойка, сот. М. Стронціцький, НН, НН, хор. Миколин. 2. ряд: пполк. Цівірко, полк. Ю. Отмарштейн, комдт. II. Дивізії полк. Р. Сушко, НН, сот. Гнатченко.

ними, убитими й раненими. Тепер почався поспішний відворот усієї військової мозаїки У. Н. Р.

Найкраще підчас того трималася Північна Ґрупа, відборонюючи Коростень зі сходу, півночі, а далі й північного заходу. Там часто приходило до більших і менших сутичок і боїв, в яких Ґрупа своїми ударами, як нпр. на стації Малин, відбивала ворожі сили. Зате злучені разом Центральна й Південна Ґрупи замітного опору не ставили, тим більше, що на їхнє крило раз-ураз насідали відділи отамана Зеленого, і вже 19. лютого здали Хвастів.

Тут пішов страшний розвал. Десятки окремішніх частин самовільно захоплювали на стаціях потяги, в безладді несучись назад одна поперед другої. Штаби потратили звязки з фронтом. Де ворог, а де свій — інколи було невідомо. До того розгорілася в здеморалізованих частинах злочинність, якої не було ким систематично нищити. До загального безладдя долучилися ще й збройні виступи сіл. Відступаючі відділи Армії У. Н. Р. іноді підпадали під обстріл селян із засідок, іноді селяни зривали залізничі рейки.

Тут стало очевидне, що лише поява міцно зорґанізованої більшої реґулярної частини може змінить безнадійне положення на Східньому Фронті. Тому Стрілецька Рада рішила, що слід усі Стрілецькі частини, що були розкинені по всьому фронті, стягнути з фронту в глибоке запілля, там поповнити їх бодай в міцну дивізію і щойно тоді вислати як одностайний відділ для наступних чинів на фронті. До цього проєкту Штаб Дієвої Армії У. Н. Р. прихилився. 26. лютого давнє Командування Осадного Корпусу передало Східній Фронт полк. Хилобоченкові і його Начальникові Штабу полковникові Ґенерального Штабу Олександрові Мишковському. Рівночасно знято з фронту всі частини давньої Дивізії Січових Стрільців, перекидаючи їх у глибоке запілля в район Проскурова й Старо-Константинова. На фронті залишився лише 4. піший полк Січових Стрільців у т. зв. Північній Ґрупі під командою Романа Сушка, яка боронила Коростеня, а потім доступу до Житомира, і 2. піший полк Січових Стрільців у ґрупі отамана Оскілка, борючись під Коростенем, Олевськом і Мозирем. Ці полки вернулись до Січового Стрілецтва щойно згодом. Скупчення Стрілецьких частин у спокійнішому запіллі й швидко переведена їхня реорґанізація спасли Січове Стрілецтво, а це немало причинилося до того, що большевикам не вдалося цілком зліквідувати війська, а з ними й існування У. Н. Р. вже під весну 1919. р.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

XIII. СПРОБИ ВІДРОДЖЕННЯ СІЧОВОГО СТРІЛЕЦТВА.

Настрої й погляди Стрілецтва в Проскурові. Елементи нового Січового Стрілецтва. Піші полки Січових Стрільців. Артилєрія Січових Стрільців. Артилєрія Січових Стрільців у рядах Галицької Армії. Скоростріли й технічні частини Січових Стрільців. Орґанізація поповнення Корпусу Січових Стрільців. Санітарне діло Корпусу Січових Стрільців. Постачання Січових Стрільців. Настрої населення.

1.

З переходом у район Проскурова для спокійної орґанізації, Січово-Стрілецькі частини лишили за собою найбільше безславний в їхній історії період розкладу. Під знаком зневіри починалася реорґанізація Стрілецьких полків. Між старшинством, особливо старим Січово-Стрілецьким, піднімалися голоси, щоб розвязати Січове Стрілецтво, бо його двомісячні поразки є ганьбою для його імени. Інші радили вибрати з полків лише найкращий елємент і з них створити невеличку, але міцно здисципліновану частину. якій повинна залишитись назва Січових Стрільців, іншим же відділам Корпусу цю назву треба відібрати. Але між рештою старшинства, що тільки в Києві прийшло було до Стрілецтва, такі поради викликали обурення, бо це старшинство вже вспіло зжитися зі своєю частиною і з духом старого Січового Стрілецтва та потрохи гордилося, що служить у частині, яка хоч і розбита покищо, все-ж мала великі й гарні традиції за собою. Під натиском цього старшинства закинено думку про розформування Січового Стрілецтва.

Богато нарад відбулося потім про те, які цілі поставити перед новим Січовим Стрілецтвом. Усіх, і старих і нових Січових Стрільців дуже боліла ворожість селянського населення до Армії У. Н. Р. взагалі, зокрема до Стрілецтва, та закиди, буцім-то Січові Стрільці хочуть іще раз »призвести Скоропадщину«. Тут Стрілецька Рада видала повселюдну деклярацію, в якій заявляла, що Січове Стрілецтво завше боролося й буде боротися за суверенність українського народу і його самостійну Республику та що воно було й завше буде слухняним військом

кожного уряду самостійної Української Народньої Республіки, який признаватиме право на землю за українськими селянськими масами. Щодо радянської форми влади в самостійній У. Н. Р., то в декларації заявлялося, що Січові Стрільці і її будуть підтримувати, якщо такого устрою своєї держави бажає Український Народ.

У рядах Стрілецьких полків чергувались ще й інші думки й настрої. Загальна думка була, що раз українське селянство не стає на оборону української державности, звертаючи свої очі на Київ з його большевицьким урядом, то Стрілецтво повинно радше перейти на західний фронт проти Польщі.

Так думали в першу чергу Галичани.

Тим-то, коли після реорґанізації прийшов наказ Стрілецтву вирушити під Бердичів, то Стрілецькі полки не пішли туди з таким захопленням, якого треба-б було. Але на настрої годі було оглядатися, бо видавалося, що коли-б навіть Січове Стрілецтво перейшло під Львів, то й тоді небаром мусіло-б завернути знову проти большевиків, котрі на Збручі напевно не спинили-б свого походу, тим більше, що якраз приходило до комуністичних заворушень і переворотів на Мадярщині і взагалі в Центральній Европі. Але навіть ідучи на Бердичів Стрілецтво було настроєне проти переговорів із Антантою, які все ще велися, будучи дуже добрим арґументом большевиків для українських мас, і проти згоди У. Н. Р. з Антантою, бо прихилилось до погляду, що Україна зможе купити антантську поміч лише за ціну своєї суверенности.

Серед такого хаосу настроїв і розбіжних поглядів реорґанізувалися в Проскурові 1. і 3. піші полки Січових Стрільців, їхня артилєрія, скоростріли й кіннота. Рівночасно формувався теж 5. піший полк Січових Стрільців, зложений з ріжних куренів, присланих від ґрупи Романа Сушка зпід Коростеня, серед яких найсильніший був курінь новобранців колишнього Вишколу Січових Стрільців у Києві. Наказом Штабу Дієвої Армії всі Січово-Стрілецькі частини колишнього Осадного Корпусу війшли в склад новоутвореного Корпусу Січових Стрільців.

Реорґанізацію Січового Стрілецтва вів Штаб Корпусу Січових Стрільців, якого провід після ріжних змін зложився так: Командир Евген Коновалець, Начальник Штабу старшина Ґенерального Штабу Марко Безручко (один із найзнаменитших із усієї Армії У. Н. Р. керманичів боями, що прийшов до Стрілецтва в квітні 1919. року й змінив попереднього Начальника Штабу Корпусу Січових Стрільців старшину Ґенерального Штабу Сулковського). З визначніших старшин Штабів Корпусу Січових Стрільців, що були прикладами працездатности й обовязковости, слід згадати: Михайла Матчака, Грицька Гладкого, Микиту Нерослика, Миколу Буєвського й Миколу Стронціцького. Тут теж на-

лежить згадка одному з найстарших віком поміж Січовими Стрільцями скарбникові Корпусу Січових Стрільців пок. Ількові Пакові, якого дорослий син теж служив у Січовім Стрілецтві від перших часів його існування. Незвичайно совісний урядовець, він не мало причинився до того, що зокрема грошеві справи були в Корпусі Січових Стрільців упорядковані й контрольовані так, як може ні в одній іншій тогочасній частині Армії У. Н. Р.

Після переформування Стрілецтва в дві дивізії в липні 1919. року Командиром 1. Дивізії був Іван Роґульський, після покійних Федя Черника й Івана Андруха та попри покійного Володимира Стефанишина найбільш боєвий старшина Січових Стрільців, а Командиром 2. Дивізії був Роман Сушко. Начальниками Штабів були: старшина Ґенерального Штабу в 1. Дивізії Всеволод Змієнко, після нього-ж Валентин Сологуб, а в 2-ій покійний Юрій Отмарштейн.

Окремо слід згадати повну самопосвяти працю душпастирів Січових Стрільців, що були при Штабі Корпусу Січових Стрільців. Православний пан-отець Олександр Маричів, людина з молодою, революційною душею, прегарний промовець, нераз ішов поруч із Січовими Стрільцями підчас їхніх наступів у перших рядах, пориваючи їх своїм прикладом і словом. Греко-католицький священник пан-отець Семен Гребенюк, людина голубиного серця, нераз серед куль і ґранатів ніс останню потіху смертельно раненим Стрільцям, або підчас страшної пошести тифу підтримував духа хворих Стрільців у шпиталях своїм добрим словом. Він теж як міг збірав списки поляглих Січових Стрільців, щоб передати вістку про них їхнім батькам.

2.

Нове Січове Стрілецтво, що починало творитися в Проскурові, а остаточно зіспоювалося щойно на побоєвищах і в безугавних боях, дуже значно ріжнилося від того одностайного Стрілецтва, що було в Білій Церкві, чи в Києві перед Гетьманщиною. Та й не могло бути інакше, бо давнє білоцерківське Стрілецтво не розросталось повагом, асимілюючи нові елементи, що до нього приходили, а розрослось з одного маху. Тому на деякий час загубилася була колєктивна Січово-Стрілецька думка і тільки згодом відроджувалася, захоплюючи чимраз ширші кола нового Січового Стрілецтва та перетоплюючи в одне ціле ті ріжні елєменти, з яких воно складалося.

Надавали тон новому Січовому Стрілецтву давні Січові Стрільці, ті з Білої Церкви. Творили духа всього нового Січового Стрілецтва

тепер не давні члени Стрілецької Ради, а розкидані по кількох по всіх полках Січових Стрільців молодші Січово-Стрілецькі старшини, які в Білій Церкві часто-густо були щойно підстаршинами. Їхній вплив на нове Січове Стрілецтво підтримували колишні Січово-Стрілецькі рядовики з Білої Церкви, які тепер були теж розкидані по всіх полках як підстаршини. Найбільше білоцерківських рядовиків залишилось в 1. пішому полку Січових Стрільців, в якому була майже виключно з них зложена окрема сотня пішої розвідки під командуванням Володимира Стефанишина. Був це блискучий відділ, якому всі інші Стрілецькі частини даремно намагались дорівняти. Суворо здисциплінована, ця сотня лише слабо піддавалась настроям, виконуючи всі накладені на неї завдання, чи в бою, чи в запіллі так, як ні одна інша частина Січових Стрільців. І старшини і рядовики білоцерківських Січових Стрільців творили начеб-то окремішню сімю в рядах Стрілецтва, в яку важко було попасти посторонньому. Вони жили спогадами про ті часи, коли міцно зіспоєна Стрілецька частина ні разу не бувши в отвертому бою побита, мала більші боєві заслуги і більший вплив на події на всій Україні, ніж тепер увесь великий Стрілецький Корпус. Славна традиція, якої були учасниками, вливала в них енерґію і рішучість та бажання великих чинів, але й засліплювала їх, часто-густо будучи причиною неоправданої зарозумілости. Тим-то, хоч вони непомітно опановували своїм духом і світоглядом усе нове Січове Стрілецтво й помалу робили його подібним до давнього, то люблені не були.

Другим елєментом нового Січового Стрілецтва були нові старшини й рядовики Галичани. Вони тільки вчилися почуватись громадянами й вояками всієї України, але зіспоювались зі Стрілецтвом швидко. Був це здебільша дуже слухняний і пильний елємент зі значним почуттям обовязку й потребою порядку.

Третьою складовою частиною Стрілецтва були ті старшини й рядовики Наддніпрянці, що прийшли до Стрілецтва підчас повстання проти Гетьманщини, або після нього. Високобоєздатний елємент, кращий із того боку беручи від Галичан, він більше від них піддавався настроям і реґулярної військової служби назагал не любив. І між цими Наддніпрянцями і між Галичанами був цілий ряд прегарних та інтеліґентних старшин, які дорівнювали й іноді перевищали найкращих Січово-Стрілецьких старшин із часів розквіту Стрілецтва.

Ось такі ріжні елєменти зійшлися були в одному Січовому Стрілецтві. Відповідно до переваги того, чи іншого елєменту, частини Січових Стрільців значно ріжнилися поміж собою, хоч у всіх було більше реґулярщини, ніж в інших частинах тогочасної української армії.

3.

Найбільше реґулярним, здисциплінованим і боєздатним був 1. піший полк Січових Стрільців спершу під командуванням Івана Роґульського, пізніше під проводом молоденького, надзвичайно здібного старшини, колишнього підхорунжого У. С. С. Івана Андруха (що поляг у серпні 1921. року, розстріляний большевиками в Києві). Цей полк цілком дорівнював 1. пішому полкові Січових Стрільців із часів перед Гетьманщиною. У ньому був знаменитий старшинський склад. До найкращих його старшин належали: Микола Королюк (командир куреня, пізніше помер на тиф), Андрій Жуковський (командир куреня, пізніший помічник Андруха), Антін Сава (командир сотні), Петро Смолій (командир скорострільної сотні), Степан Калиняк, молоденький старшина, що брав участь у перших боях у Львові, а потім поляг від смертельної рани під Бердичевом: усі з галицьких поповнень Січового Стрілецтва.

З давніх молодших Січово-Стрілецьких старшин цього полку на перше місце вибивалися: Володимир Стефанишин, Альфред Литвинко, Антін Морозович, Іван Лотиш, Василь Андрухів, Юрій Мелимука, Олекса Маслянка, Василь Хомяк, Степан Тис, Степан Козак і давній старшина У. С. С. Петро Семенюк (командир сотні скорострілів).

Назагал 1. піший полк Січових Стрільців вважався галицьким.

Начеб-то другим виданням 1. пішого полку Січових Стрільців був 3. піший полк Січових Стрільців під командуванням дуже доброго старшини Сави Пищаленка. До перших старшин цього полку належали Іван Гончаренко (командир куреня), Роман Харамбура (давній Січовий Стрілець), Микола Лотоцький, Семен Голуб. 3. піший полк Січових Стрільців був виразно наддніпрянський.

Найбільше похожий на добрий полк колишньої російської армії з усіми її прикметами й хибами був 4. піший полк Січових Стрільців, що зпід Житомира долучився до Корпусу Січових Стрільців, щойно в перших днях квітня 1919. року. На цей полк зложилися в великій частині давні гетьманські Сердюки. Майже ввесь його старшинський кадр був узятий теж із колишнього 4. Сердюцького полку. Цей полк був як слід упорядкований щойно в лютому-березні 1919. року тодішнім його командиром Лазарським. Пізніше командував ним енерґійний і добрий старшина Архип Кмета. До найкращих старшин цього полку належали: Микола Шпаківський, Олександр Іванов.

Найменше виразний характер мав 5. піший полк Січових Стрільців, сформований щойно в Проскурові з ріжних частин ґрупи Романа Сушка, густо поповнених новобранцями. Під Бердичевом цей полк був небаром розбитий так, що його треба було розформувати, вливши

в інші полки. Пізніше, коли до Корпусу Січових Стрільців приділено Стародубський полк від Запоріжців, то його названо 5. пішим полком Січових Стрільців. Був це нечисленний, але добрий полк під командуванням старенького полковника колишнього російського війська Василя Мончинського, дуже совісної та обовязкової людини.

Найбільш демократично-селянський був 2. піший полк Січових Стрільців. Складався він у більшости з білоцерківських селян, що прийшли до Стрілецтва підчас протигетьманського повстання. Був поповнений галицькими новобранцями. Цей полк довгий час був пасинком Січового Стрілецтва. Після того, як самовільно покинув Київ і зробив кілька бешкетів по дорозі в Козятин, він був обезброєний, підчас чого розстріляно кількох із його рядовиків за провини проти дисципліни. Потім віддали йому зброю й вислали на волинський польський фронт. Пізніше він бився у Північній Ґрупі от. Оскілка під Коростенем, Олевськом й Мозирем, нераз звідусіль оточений ворогом, крізь якого мусів пробиватися. Вирятував його в тому часі з розвалу, впорядкував, забезпечив правильним постачанням, влив нового духа й повів так, що розложений недавно полк сміливо боровся в найтяжчих умовах, його новий командир, скромний, але боєвий старшина і добрий орґанізатор Юхим Осипенко. Під Мозирем цей полк поповнився цілими відділами, що покинули були в тому часі большевиків, та місцевими охотниками, здебільша інтеліґентами, що пристали до нього, деякі навіть зі своїми жінками, які й билися поруч зі своїми чоловіками. Із старшин цього полку найкращими були: Прокіп Скрипник, Петро Башинський, Дмитро Герчанівський, Антін Решетуха.

Найбільше назверх нереґулярний був 6. Миргородський полк Січових Стрільців, якому завязок дав набраний на Миргородщині Миргородський Курінь 5. совітського полку, що в повному своєму складі перейшов був 18. квітня 1919. року на бік Січових Стрільців. Цей полк мав значну боєву вартість і в запіллі поводився однаково добре, як інші Стрілецькі частини, але не любив одностайности в одягах, канцелярщини й ціпкої військової орґанізації. Полкового постачання не було в нього майже ніякого. Стрілецьке Командування не могло надати йому одностайного вигляду з іншими своїми полками, бо цей полк сформувався в другій половині квітня 1919. року, коли Стрілецтво ввесь час вело безугавні бої, і ввесь час був на фронті в боях. Але 6. полк бував у боях дуже впертий і спокійний. Щоби підкреслити »автономні права« цього полку, йому залишено назву Миргородського полку. Командував ним один із кращих боєвих старшин тогочасного Січового Стрілецтва, давній командир Миргородського Куреня, Тиміш Виборний. До найкращих старшин 6. пішого полку належали: Павло Пасішниченко і Яків Луценко.

Корпус Січових Стрільців мав лиш один полк кінноти під командуванням Франца Бориса. Стрілецька кіннота не могла розвинутися через брак коней. Кінний полк був гарно здисциплінований і в боях відважний. Із старшин цього полку слід згадати: надзвичайно гарного старшину Федора Грибовського (поляг у зимовому поході от. Юрка Тютюника 1921. року), Івана Камінського, Петра Кухту, Сергія Байла, Федора Мельника, Василя Святенка, Олександра Пащенка, Миколу Філиповича й Стефана Іванця.

4.

Гордощами нового Січового Стрілецтва була його артилєрія, що в Проскурові остаточно упорядкувалася. На кілька тижнів перед відступом з Києва поділено гарматню бриґаду на 5 полків по 3 батерії. Командирами полків назначено передовсім тих артилєрійських старшин, які були довше в СС-ах і що були під Києвом проти Гетьмана. Але впорядкувати полки не було легко, бо батерії були розкинені по всіх фронтах, а назначені командири полків командували ще батеріями на фронті і не було змоги їх відкликати. Найскорше впорядковано 2. гарматній полк у складі 2-ох легких і одної гавбічної батерії, під командою Зарицького, і відіслано його враз з цілим поїздом муніції під Львів. Потім третій полк під командою Голубаєва в складі 3-ох легких батерій. Перший полк у складі 2-ох легких і І-ої кінногорної батерії під командою Кураха. 4-тий полк у складі 2-ох полевих батерій і 1-ої гавбічної під командою Інькова. Кожна з цих батерій складалася з 4-ох гармат з муніційними возами і всім технічним приладдям. Крім цього кожна батерія мала від 1-2 скорострілів з батерійною обслугою. 5-тий полк упорядковано щойно в Чорнім Острові коло Проскурова; в його склад увійшли 2 легкі батерії і одна далекострільна батерія; полк під командою Михайлова. 6-тий важко-гарматній полк сформовано вже під Львовом. Під Львів виїхала 2-га важко-гавбічна батерія під командою Бутрима в складі 2-ох важких 6-діймових гавбиць і двох далекострільних важких гармат. Бутрима назначено командиром полку та вислано його з Чорного Острова; дали йому 1 далекострільну гармату і 6-діймову гавбицю з обслугою і кіньми та доручили поділити 2 гу важкогавбічну батерію на дві — на батерію 6-діймових гавбиць з 3-ома гарматами і далекострільну батерію в складі 3-ох гармат. Як третю батерію цього полку вислали з Чорного Острова важку далекострільну батерію під командою Соловія.

Поза орґанізованими полками лишилась 10-та батерія у Північній Ґрупі от. Оскілка, яка вернулась до Корпусу СС. щойно в травні 1919 р. вже під командою Вербицького, бо бувший командант батерії Сипко був

назначений у Північній Ґрупі командиром гарматнього полку. Ця батерія закінчила своє існування дуже траґічно. Бо в червні 1919 р. в наступі на Остріг біля Шепетівки знечевя напали на неї большевики. Командир батерії Вербицький і більше ніж половина гарматчиків згинула в бою. З бою вернулась тільки частина гарматчиків і один старшина та небагато коней. Батерію розформовано, а недобитки долучено до 12-тої батерії Білодуба, якої останки вернулись з Румунії. Крім цього у Чорнім Острові зорґанізовано бриґадну кінну розвідку у складі 40 їздців, двох кулеметів і одної піхотної панцирної гарматки під командою Пастушенка, та одної гармати проти літаків, яку вислано під Львів.

Стрілецької артилєрії було забагато в порівнанні з піхотою. Була це половина, а потім і більше половини загалом цілої артилєрії Армії УНР, тому то артилєрійські стрілецькі полки і батерії були розкинені по всіх майже фронтах. 2 полки, 2-гий і 6-тий, стояли під Львовом, 4-тий полк був приділений до 3-тої дивізії полк. Удовиченка, де брав участь у всіх боях цієї дивізії від Збруча до Вапнярки. 5-та батерія якийсь час воювала в Ґрупі під Одесою проти добровольців і військ Антанти. Та вже найбільше воєнних пригод зазнала 12-та батерія під командою Білодуба. Ця батерія була приділена по відступі корпусу СС-ів до Проскурова до Чорноморців під Попельнею. З ними брала участь в боях від Попельні до Козятина. Після того, як Чорноморців розбили, долучилась до Синьожупанців. Коли-ж і їх большевики розбили, попала у так званий Гуцульський Курінь, що мав боронити Жмеринку. Після того, як і цей Курінь в Жмеринці був розбитий, ця батерія переходила від одної частини до другої, що розвалювались, аж попала до відділу »Січ-Мати« от. Божка*). У цім відділі втратила серед весняних болот гармати. Тоді

---

*) Про отамана Божка пише Ґенерального Штабу Ґенерал-Хорунжий М. Капустянський у своїй книжці »Похід українських армій на Київ — Одесу в 1919. році«, ч. I, стор. 35: »Дуже цікава особа, типовий отаманчик і авантурник високої марки, до того-ж не цілком нормальний. Мріяв про гетьманство, звичайно, про себе. Пробував воскресити всі звичаї Запоріжської Січі у тому вигляді, який вона мала в XVI. столітті. Отаман Божко сформував для особистої охорони бунчуковий курінь, вірно йому відданий. Всі справи обговорювались прилюдно всім куренем під його головуванням. Божко підписував свої розпорядження тільки гусиним пером. За Божком носили булаву (він її взяв у музею ім. Поля в Катеринославі) і творив силу ріжних чудасій. В справах військових отаман Божко був абсолютно профаном, хоч і відзначався особистою хоробрістю та відвагою. Його оточувала ц'ла зґрая авантурників. Все-ж треба зазначити, що в строєвих частинах Січі було багато хоробрих і стійких старшин і козаків; вони не поділяли грабіжницьких інстинктів свого шефа. Штаб Армії домагався розформування цієї екзотичної боєвої одиниці, або призначення для неї відповідного начальника. На жаль, наших застережень не взято під увагу. Наказний отаман Осецький з дозволу Отамана Петлюри наказав розгорнути Запоріжську Січ і назвати її 2. піхотною дивізією. Її начальником лишився отаман Божко. Це невдале призначення відразу дало багато сумних наслідків«.

переформувалась у кавалерійську сотню. В якийсь час знову роздобула гармати і стала батерією. Ця батерія враз зі Запоріжським Корпусом перейшла під Тирасполем до Румунії, де її обезброєно. В Румунії вибухла зараза тифу в батерії, так, що за кілька днів зі свого складу 150 люда втратила 112. Коли нарешті через Молдавію і Галичину повернулась до Січового Стрілецтва, то мала всього трьох старшин, 37 стрільців і небагато коней. Батерію цю доповнено розформованою 10-тою батерією, озброєно і вона під командою свого давнього командира Білодуба входила в 5-тий гарматній полк.

1-ший, 3-тий і 5-тий полки та кінна розвідка боролись майже ввесь час у складі Корпусу СС.

У квітні 1919 р. Гарматня Бриґада складалася з 19 батерій разом 76 гармат, 120 старшин, 480 підстаршин, 3250 стрільців, 1900 коней; вона мала великі запаси муніції, артилерійського й іншого майна.

Склад старшин і стрільців відповідно до походження був ріжний. Тут було найменше Галичан у порівнанні з іншими Стрілецькими старшинами. Серед Стрільців-гарматчиків Галичан було найвище 15%. Всі інші — походженням із Придніпрянщини. Старшин Галичан було ще менше. Командир Бриґади Роман Дашкевич, його помічник Дмитро Бурко, командир 1-го полку Михайло Курах, командир 3-тої гавбічної батерії Білинський, командир 1-ої батерії, потім помічник командира 3-го полку Гриценюк (з Буковини). З інших старшин чільніші: Петро Кузик, Михайло Волошин, Олеськів, Стахів, Репета, Гаврило Мартинів, Вудкевич.

Наддніпрянці-гарматчики це були здебільша кадрові російської служби старшини, які перебули цілу війну при артилерії. Це були правдиві мистці артилерійської техніки. Серед старшин гарматчиків російської служби було декілька навіть не — Українців, як командир 4-ого гарматнього полку Іньків по народности Татарин, команд. 3-ого гарм. полку підполк. Олександер Голубаїв — Кавказець (мати його Українка, батько здається Грузин). Командир 5. батерії Катхи — прибалтійський Німець чи Швед, — Новіцький, Дунін Борковський і декілька інших. З визначніших старшин Українців служив як командир 5-того гарм. полку старий, поверх 50-літній полковник російської служби Дмитро Михайлів з Чернигівщини, дуже люблений рядовиками і всіми старшинами Корпусу, український патріот (помер на тиф в січні 1920 р.), Чорний, Білодуб, Філипович, Грудзінський, Мозревич і ін.

Немало молоденьких коростишівських семінаристів, які не служили у ніякій займанницькій армії, та які вступили до СС-ів підчас відступу з Києва за Центральної Ради, стали старшинами, а навіть командирами батерій.

У підстаршинському складі було найбільше Галичан, бо всі майже давні Стрільці-гарматчики з часів Центральної Ради були піднесені коли не до ступеня старшин, то підстаршин. Вони були розкинені по усіх 19, а потім 20 батеріях Січових Стрільців. Дуже працьовиті, вважали себе за основників великої Стрілецької артилєрії і буле дуже шановані всіми старшинами. Вони були горді на своє наче упривілеєне становище у Бриґаді, поводились все свобідно, і у відношенні до них Стрілецькі старшини-гарматчики з часів Центральної Ради вживали все титулу »товариш«. Гордість їх ішла все в доброму напрямку, а саме, щоби батерія була найкраща, щоби щось не пропало з батерійного майна. Такий один з підстаршин, Дмитрах зі Щиреччини, коли батерія при відступі розлетілась і всі мобілізовані покинули її, він з кількома старшими стрільцями-гарматчиками батерію зі всіми кіньми погрузив і привіз до штабу Бриґади. Ввесь цей склад старшин і стрільців, які походили з місцевостей від Тиси по Кавказ, зжилися наче одна родина. Були горді на свою червону відзнаку з буквами СС. Хоч батерії воювали по ріжних фронтах і були приділювані до ріжних частин, при кожній нагоді пересилали в Бриґаду звідомлення так адміністраційні, як і боєві, та все домагалися, щоби повернути їх до Корпусу, де почували себе як найкраще.

Назагал беручи, Січово-Стрілецька артилєрія відзначалася великою видержкою і боєвим запалом. Часто-густо Стрілецькі батерії відступали в невдачних боях Корпусу останні, криючи своїм вогнем відворот піших частин. До найкращих гарматніх полків Січових Стрільців належав 1. полк. Він ніколи не втратив ані одної гармати, хоч нераз бувало, що його гарматчики відборонювались скорострілами й крісами і відбивали ворожі атаки баґнетом. Під Полонним із цього полку, коли через болота важко було тягнути гармати, сформували на деякий час кінноту. Найслабший був 5. гарматній полк Січових Стрільців за виїмком його 12. батерії.

5.

2. гарматній полк Січових Стрільців Стрілецьке Командування вислало було 19. лютого 1919. року під командуванням Володимира Зарицького під Львів, де цей полк увійшов у склад II. Корпусу Галицької Армії. Полк складався в тому часі з 4. (Мозаревського з Волині) і 5. (Грудзінського з Чернигівщини) легкої батерії та 1. (Білинського з Галичини) і 2. (Бутрима з Поділля) гавбічної батерії. Полк мав 24 старшин і 660 Стрільців, 8 гармат 3", 4 гармати 48"', 2 гармати важкі 6", 2 гармати 42"', разом: 17 гармат і 380 коней. По особовому складі цей полк був майже чисто наддніпрянський. Брав участь в облозі Львова,

де 48''' гавбічна батерія Січових Стрільців, обстрілюючи львівський дворець, поцілила в маґазини гарматніх набоїв і викликала величезні експльозії. Тодішня знаменита нагода здобути Львів майже голіруч не була використана галицькою піхотою, бо командир 2. Коломийської Бриґади Тінкель, що командував тим відтинком фронту, не видав піхоті наказу перейти в наступ. На представлення Зарицького, що Львів можна тепер узяти голіруч, Тінкель відповів: »Команда II. Корпусу не хоче дати наказу до наступу, впевнюючи, що панікою охоплене лише цивільне населення. Військо спокійно тримає кріс у руках, бо воно військо«. І Тінкель не наказав навіть розвідчих наступів.

Під Львовом, по доданні 2-гій важкій батерії двох гармат, поділено її на дві батерії, а крім цього надіслано ще одну далекострільну батерію, і в цей спосіб створено 6-тий важко-гарматній полк СС. під командою Бутрима. Оба ці полки Січових Стрільців — разом 6 легких і важких батерій Січових Стрільців — брали участь у ріжних боях Галицької Армії з польськими військами. Особливо важну ролю відіграли підчас останнього переможного наступу Галицької Армії знад Збруча назад аж під Перемишляни. Стрілецькі батерії товаришили цій Армії теж і після її відступу з Галичини підчас її походу проти большевиків. Крім вищеназваних двох полків вислало Командування одну гармату на вантажнім авті проти літаків з повною обслугою під командою Колесника (бувшого прапорщика російської служби від цих гармат). Гармата і ціле уладження авта було одним з найновіших помислів воєнної техніки у світовій війні для боротьби з літаками. На жаль, цієї гармати не використали як слід на галицькім фронті. Підчас прориву фронту під Винниками вислано цю гармату, нездібну до фронтової боротьби, необезпечену ніякими панцирами, щоби здержувала наступ польської піхоти. Підчас маневрування у бою авто зіпсулося. Потім гармату відмонтували від авта і прикріпили до залізничої площадки. Обслугу відіслали без гармати назад до Гарматньої Бриґади СС. Кожна Стрілецька батерія, відїзджаючи під Львів, забирала зі собою кілька ваґонів муніції, а з Чорного Острова з початком квітня відіслали крім цього окремо 3 поїзди муніції, разом около 100 ваґонів. На фронт крім артилєрії вислано панцирні авта.

Працю СС. гарматчиків вміло оцінити Командування Галицької Армії, декілька разів видаючи окремі похвали Січово-Стрілецьким батеріям. Підчас переходу Галицької Армії до Денікіна, в листопаді 1919. року, Січово-Стрілецькі гарматні полки, що ввесь час ділили долю й недолю з Галицькою Армією, не були повідомлені про те, що поміж Добровольцями й Галичанами йдуть переговори. Не маючи часу відступити з фронту і не отримавши ніяких наказів від Командування Армії У. Н. Р., вони на підставі рішення старшинських зборів зліквідувалися, щоб не попа-

сти в руки Денікінців: замки гармат затоплено в Бузі, колеса гармат поломано, а ті старшини й стрільці батерій, що не захворіли на тиф, розійшлися. Такий був кінець 2. й 6. гарматніх полків Січових Стрільців, що билися в складі Галицької Армії.

6.

Відділи скорострілів були приділені до всіх полків Січових Стрільців. Крім цього при кожній батерії Січових Стрільців були скоростріли, обслугувані на випадок потреби самими гарматчиками. Цілий Корпус Січових Стрільців був забезпечений скорострілами доволі численно.

З технічних частин до Корпусу Січових Стрільців належали броневі потяги в ріжних часах у ріжній скількости. Мали вони добру, інколи очайдушну обслугу. Крім цього при Корпусі Січових Стрільців було кілька панцирних автомобілів.

Останньою технічною частиною Корпусу Січових Стрільців була інжинірна сотня під проводом доброго й боєвого старшини Мусія Ященка. Ця сотня направляла залізничі шляхи й мости. Часто-густо її вживали в боях, у яких завдяки сміливости свого командира справлялася дуже добре.

В ріжні часи ріжна була численність Корпусу, перейменованого в липні 1919 у Ґрупу Січових Стрільців. На підставі »Дисльокаційних Відомостей Військ У. Н. Р.« Січові Стрільці мали в самих лише піших частинах: 18. березня 1919. року ок. 500 старшин і 7000 рядовиків, 9. травня 1919. року ок. 300 старшин і 4500 рядовиків, ок. 1. червня 319 старшин і 8067 рядовиків, з чого боєвиків було 5172 баґнети. Цим числам відповідали в кінноті Січових Стрільців: 18. березня — 15 старшин і 297 шабель, 9. травня 120 шабель, 1. червня 15 старшин і 242 шаблі самого лише боєвого складу. З тиловими установами й ріжними окремими відділами Січове Стрілецтво мало багато вищу численність. Ця численність у червні й липні швидко стаяла наслідком загальних воєнних подій до половини а то й більше. В серпні-вересні вона завдяки поповненням із Коша Січових Стрільців виросла майже до давньої сили у фронтових частинах, а в Коші до декількох тисяч новобранців, але вже в жовтні почала таяти наслідком тифу так, що в листопаді 1919. року найсильніші полки Січових Стрільців, що ще недавно мали до 1500 баґнетів, начислювали лише по кількадесять людей.

7.

Командування Корпусу Січових Стрільців завсіди звертало пильну увагу на самостійну орґанізацію поповнення. У цьому напрямку зробле-

но декілька спроб. Уже в березні 1919. року заложено в Кремінці на Волині »Кіш Січових Стрільців«, при якому були Коші скорострілів, гармат і всіх технічних відділів та Стрілецькі шпиталі. Кіш мав вишколювати новобранців для всіх родів зброї Стрілецтва. Але Кремінецький Кіш швидко пропав, поки міг як слід розвинутися. У травні 1919. року большевики здобули нечайним наскоком Кремінець, перестрілявши там багато Стрільців Коша, що нападу не сподівався. Большевики вирізали були тоді обслугу й хворих у Стрілецькому шпиталі. Згинув підчас того дуже заслужений лікар Січових Стрільців д-р Барабаш.

Після цієї спроби основано новий Кіш Січових Стрільців, цим разом у Староконстантинові, аж у серпні 1919. року після переходу Галицької Армії через Збруч і її помочі у війні проти большевиків. Переведено гостру мобілізацію у повіті й стягнено кілька тисяч новобранців, з якими почато військовий вишкіл. Тимчасом Армія У. Н. Р., а з нею і Корпус Січових Стрільців втратили підчас своїх відступів у червні й липні 1919. року майже всі свої запаси воєнного матеріялу. Не було в що одягти тисячні маси змобілізованих новобранців і вони муштрували босі і в давніх своїх одягах, що в них прийшли з дому. Незадоволений у своїх життєвих потребах новобранець почав дезертирувати. Дезерції дуже помагало те, що лише в районі Староконстантинова Січові Стрільці перевели мобілізацію як слід, взявши обовязаних до військової служби під пильну контролю в усіх селах району. В інших же повітах України мобілізаційний апарат Армії У. Н. Р. свому завданню не відповів ні трохи. Через те дезертири зпоміж Стрілецьких новобранців могли безкарно ховатися оподалік од Староконстантинівського району. Не помогли розстріли зловлених Стрілецькою полевою жандармерією дезертирів, доконувані в обличчі всієї Староконстантинівської Стрілецької залоги. Коли-ж у вересні — жовтні почали дошкулювати осінні приморозки, то все ще босі й неодягнені як слід Стрілецькі новобранці почали дезертирувати такими масами, що швидко з Коша мало що залишилося. Розбігалися тоді навіть доволі гарно здисципліновані й вишколені цілі курені новобранців, які невзуті йшли на поповнення Стрілецьких частин на фронті.

Але були й інші причини невдачі орґанізації Коша Січового Стрілецтва.

Провід Коша Січового Стрілецтва цілком не відповів свойому завданню. Він виявив мало енерґії і вмілости зорґанізувати постачання для Коша місцевими засобами й силами. Крім того не перешкодив деморалізації поміж старшинством зібраним у Коші. А попри прегарних старшин, що опинилися в Коші, видужавши з ран, чи пізніше з тифу, або були відкомандовані до Коша через свій орґанізаторський хист

чи вміння виховувати новобранця, в Коші опинилося теж багато щогірших старшин Корпусу Січових Стрільців, які викрутилися від служби на фронті. Таких старшин зібралося в Коші кількасот, а Командування Коша не зуміло твердою рукою прочистити ряди старшинства з небажаного елєменту і з остальною рештою почати тверду старшинську школу. Безділля й гулянки багатьох старшин Коша не лише дуже деморалізуюче впливали на масу новобранців, але й відбивалися на самім фронті, приманюючи ввесь морально слабший і менш видержливий елємент фронтового Стрілецтва.

Тим-то, хоч відкомандований через свій хист для праці в Коші старшинський елємент немало зробив, щоби поповнити проріджені ряди Корпусу Січових Стрільців молодими й гарно вишколеними Стрілецькими відділами, то Кіш не сповнив усіх тих надій, які на нього Стрілецьке Командування поклало. Заняте-ж фронтом Стрілецьке Командування не знаходило часу звернути більшу увагу на орґанізацію Коша.

Одним із найкращих починів Коша Січових Стрільців була орґанізація Пресової Кватири Січових Стрільців, що видавала навіть окрему ґазету для фронтових Стрілецьких частин і місцевого населення »Стрілецьку Думку«. До Пресової Кватири належали: головний редактор »Стрілецької Думки« Степан Рудик, Олесь Бабій, Микола Опока (розстріляний большевиками разом із Андрухом у 1921. році в Києві), Кучерішка і, як один із найактивніших її працьовників, старшина при Штабі Корпусу Січових Стрільців Ярослав Чиж. До »Стрілецької Думки« дописували Стрільці — рядовики й старшини фронтових частин. Серед безугавних боїв і матеріяльної нужди тогочасних Стрілецьких фронтових частин, в яких Стрільці в дослівному цього слова значінні босі, обдерті, без шинелів, боролися, наближуючись повагом до повного розгрому збройних сил України, »Стрілецька Думка« зустрічалася з загальними симпатіями Стрілецьких боєвиків, підбадьорювала їх, поривала, виковувала нові сили в душі виснаженого боями й походами, нуждою й холодом Січового Стрільця.

8.

Санітарне діло Корпусу Січових Стрільців було, не з вини лікарів, які працювали ввесь час існування Січового Стрілецтва з величезною самопосвятою, а через брак ліків і шпитального майна, дуже слабке. Закладення постійних шпиталів було дуже важке через брак певної й міцно в руках триманої операційної бази Січовото Стрілецтва. Після розгрому Стрілецького шпиталю в Кремінці, про що вже згадано, закладено новий шпиталь щойно у вересні 1919. року в Староконстантинові,

коли в Стрілецтві почав лютувати тиф. У цьому шпиталі залишили були Січові Стрільці в грудні 1919. року, коли розходилися знеможені борнею, около тисячі своїх рядовиків і старшин, хворих на тиф. У Січовім Стрілецтві, як зрештою в тогочасній Галицькій і Наддніпрянській Арміях, лікарі працювали з самопосвятою гідною памяти. Д-р Іван Рихло (перебув тиф), д-р Іван Марич (перебув тиф), д-р Дорошкевич (помер на тиф), д-р Барабаш (зарубаний большевиками) і ряд лікарських помічників, які самостійно працювали, між ними Христина Скачківська-Сушкова, як завідуюча шпиталем у Староконстантинові (два рази ранена, перебула тиф) — ось імена людей, що в тому часі гідно виконували свої важкі обовязки.

9.

Утративши в червні й липні 1919. року майже всі свої запаси, Постачання Січових Стрільців уже не могло пізніше задовольнювати матеріяльних потреб Стрілецтва так, як давніше. Воно — правда — старалося місцевими засобами й силами і закладанням власних майстерень достачити Січовому Стрілецтву потрібні запаси, але поважнішим успіхам стояв на перешкоді брак гроша, бо уряд У. Н. Р. скупо задовольнював ним потреби Стрілецтва, а крім того загальне зубожіння населення наслідком воєнних подій і грабіжництва ріжних ватаг, що здовж і впоперек підчас того промірювали Правобережжя. Тут доходило до того, що Стрілецьке постачання мусіло інколи, хоч і дуже нерадо, вживати реквізиції білля, одягів і обуви в місцевого населення. Були це крайні міри, але в обличчі катастрофи збройних змагань Української Нації не можна було оцінювати тих мір так, як їх слід було-б оцінити в цілком упорядкованих відносинах.

10.

Хоч через постачання війська багато терпіло мирне населення районів, в яких боролися й орґанізовувались Січові Стрільці, то скрізь воно вміло добре оцінити їхнє дружнє відношення до себе. Багато хиб було в Січовому Стрілецтві, але велика його заслуга була в тому, що скрізь, куди проходило, закріплювало публичну безпеку. Полева жандармерія Корпусу Січових Стрільців, що була зложена з доброго й чесного елєменту, карала смертю кожного переловленого грабіжника, чи погромщика. Слідчим суддею Корпусного Суду був д-р Цяпка. Так само без милосердя розстрілювали Січово-Стрілецькі частини тих своїх вояків, які, здеморалізовані прикладами загального свавілля на всій того-

Комендантська Сотня і старшини Штабу II. Дивізії. Шепетівка 1919 р.

Санітарна валка II. Дивізії в Шепетівці.

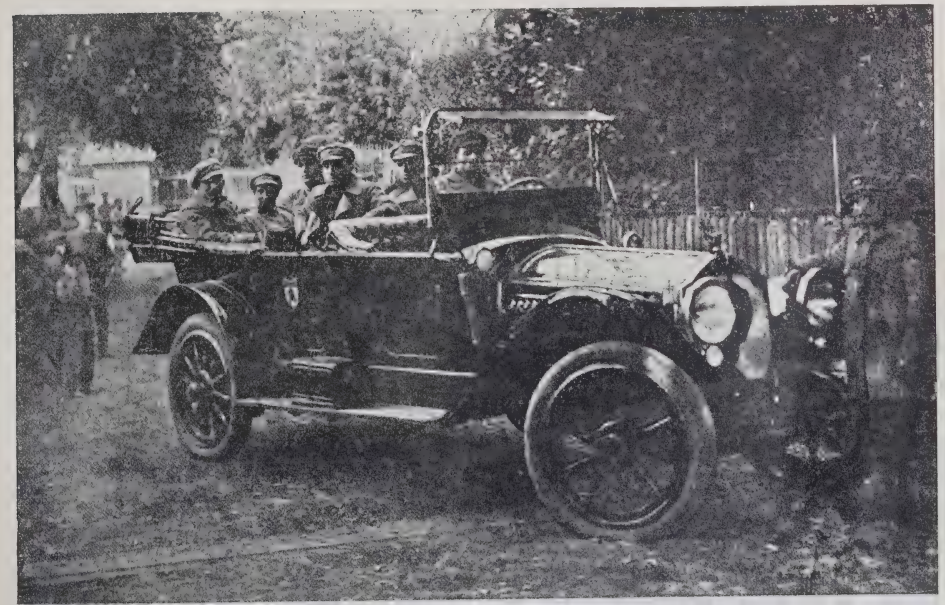

вто Команди Корпусу СС. Шепетівка, жовтень 1919 р.

З перегляду Корпусу СС. в Проскурові 18. березня 1919 р.

часній Україні, поважилися грабувати чи громити місцевих громадян. Тим і відріжнювалось Січове Стрілецтво від деяких інших частин тогочасної Армії У. Н. Р., що не терпіло ніякого грабіжництва, чи погромщицтва в своїх рядах, безоглядно караючи такі спроби свого щогіршого елєменту. Тому в запіллі Корпусу Січових Стрільців завсіди був майже повний лад і спокій. Жорстокість Січових Стрільців у подавлюванні злочинности заставляла бандитські елєменти поміж місцевим населенням принишкнути й терпеливо чекати на зміну відносин. Не диво, що куди пройшли Січові Стрільці, скрізь лишали за собою друзів. Було це відношення до Січового Стрілецтва від усього населення без ріжниці національностей і кляс. Щоби підкреслити приязне відношення Січового Стрілецтва до мирного населення, Командування Січових Стрільців, відходячи з місцевостей, в яких довший час пробувало, пращало місцевих громадян товариськими сходинами, на які запрошувало визначніших місцевих громадських діячів усіх національностей і суспільних кляс. На одному з таких принять у Шепетівці перед відходом Стрілецтва на фронт проти Деникіна, як подає »Стрілецька Думка« з того часу, представник місцевого громадянства, лікар Жид, говорив у своїй пращальній промові: »Січовим Стрільцям нічого жаліти за Шепетівкою. При такому багацтві своєї душі вони всюди найдуть щирий прийом. Але, як ми, мешканці нещасної Шепетівки, як ми найдемо других Січових Стрільців?!«

На таке відношення населення до Січових Стрільців немало вплинув перелім у його настроях супроти большевиків. Швидко після того, як московські большевики, занявши більшу частину України, виявили свої справжні ціли на Україні: безпощадну експльоатацію українських багацтв, скрізь по всій Україні уже в половині березня 1919. року почалися були селянські повстання проти большевиків. Настрої селянства змінювались швидко. Іноді Січові Стрільці, що покинули були село, пращані його отвертою ворожістю, заставали його після всього декількох днів побуту большевицьких військових частин і влади таким прихильним, що немало селян вступало добровільно в Стрілецькі ряди, щоби боротися на фронті. Тому найбільшу прихильність і поміч зустрічали Січові Стрільці там, де довше побували большевики, а найменшу на найглухішій середущій Волині, де большевиків ніколи не було.

Цей перелім настроїв не лише українських мас, але й відділів большевицького війська доходив до того, що вже при кінці березня і в квітні з большевицьких рядів переходили до Січових Стрільців цілими відділами давні українські селянські повстанці проти Директорії і влиті в ряди Стрілецтва, як ось Миргородський Курінь 5. совітського полку, сміливо билися проти своїх недавніх большевицьких друзів. Але пере-

хід большевицьких відділів потім припинився, бо в них остався лише стійкий, по большевицькому переконаний елємент.

Але-ж перелому в настроях українських мас уже не вдалося використати Українській Народній Республіці. Її війська загубили до липня 1919. року майже всі свої запаси й тому не могли взятися за орґанізацію нової, дійсно всенародньої української визвольної армії. Зрештою і не всі установи й частини тогочасного війська У. Н. Р. стояли тоді на висоті своїх завдань. Вони реорґанізувалися й набирали орґанізаційних досвідів, але ці досвіди були надто пізні й надто пізно можна було їх стосувати: щойно напередодні розгрому українських збройних змагань, коли ряди війська України пустошила й нищила люта зараза тифу.

Але поки до цього дійшло, зреорґанізоване в Проскурові Січове Стрілецтво вирушило на фронт, якого вже аж до кінця свого існування не покидало, серед боїв чимраз міцніше зіспоюючись Стрілецьким духом, гордощами на чини давнього Січового Стрілецтва, і спільним терпінням: виснаженням у безупинних боях і походах, а там — спільною нуждою, голодом і холодом і спільними надіями, що врешті-решт Україна, оточена звідусіль ворогами, всетаки переможе. Ось таке було нове Січове Стрілецтво.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

II.

ВІД ПРОСКУРОВА ДО ЧАРТОРІЇ.

Написав: Ґен. Штабу ґен. МАРКО БЕЗРУЧКО.

XIV. РЕОРҐАНІЗАЦІЯ КОРПУСУ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ.

Орґанізаційна схема Корпусу СС. та виряд частин. Позитивні і неґативні сторони орґанізації.

1.

Корпус Січових Стрільців, пізніш переіменований в Ґрупу Січових Стрільців, виходячи в другій половині березня 1919. року з Проскурова, де приводив себе до порядку, на фронт, був зорґанізований так:

Піхота складалася з пятьох полків. Кожний піший полк складався з трьох куренів,одної сотні піших і одної чети кінних розвідчиків та відділу звязкового при штабі полку. Чисельний стан полків і куренів був неоднаковий, тому що орґанізація й розвиток частин відбувалися поступово, в міру допливу добровольців та мобілізованих. Найсильнішими полками були 1-й, 3-й і 5-й піший полк*). Останній моло-

---

*) В окремому книжковому виданні цього нарису ґен. М. Безручка (Каліш, 1932) находиться в цьому місці примітка, яку передаємо в цілости з уваги на подану в ній характеристику Січових Стрільців: так дивляться на СС-ів усі поважні історики української революції й українського війська нових часів:

»Основою до складу старших полків Корпусу С. С. послужив полк Січових Стрільців полковника Коновальця. З цим полком Директорія Української Народньої Республіки почала наступ з Білої Церкви, де полк стояв постоєм, на Мотовилівку — Київ. Одночасно до полку приставали повстанці з Білоцерківщини та поблизьких околиць київських і на час облоги Києва, в листопаді-грудні 1918 року, полк Січових Стрільців виріс на »Осадний Корпус отамана Коновальця«.

По здобуттю Києва повстанці почали самодемобілізуватись, й тоді на заміну їх до частин Осадного Корпусу влито майже цілком Сердюків та старшин гетьманської Сердюцької дивізії. З цього моменту Осадний Корпус перетворився на Корпус Січових Стрільців або Корпус С. С.

Основою Корпусу й надалі лишилися славні кадри полку С. С., — з традиціями невмірущими Маківки, Золотої-Липи, Потутор, — підсилені молодими, свіжими й зразково вишколеними Сердюками.

Та обставина, що Сердюки були дітьми заможніших селян-хліборобів, робило Корпус С. С. надто відпорним на гасла комуністичної Москви.

дий полк, сформований у березні в м. Проскурові. Курінь складався з 3-х сотень піших і одної кулеметної з 6-ма кулеметами. Полки піхоти не були зведені в дивізії, — а кермував ними безпосередньо Штаб Корпусу.

Артилєрія складалася з 6-ти гарматніх полків: 1, 2, 3, 4, 5 і 6-го. Кінний полк мав по 3 батареї, батарея по 4 гармати, крім пушкової 42-лінейної, яка була двохгарматня.

1-й гарматній полк мав 2 легкі батареї й одну кінно-гірську.
3-й « « « всі 3 батареї легкі польові.
4-й « « « 2 легкі польові й одну гавбічну 48 лінейну.
5-й « « « 2 легкі польові й одну тяжку 42-лінейну батарею.

2-й і 6-й гарматні полки мали по три батареї 6-цалевих тяжких гавбиць. Вся артилєрія була зведена в гарматню бриґаду. Полки 2, 4 і 6-й увесь час війни були приділені: 4-й до 3-ої Залізної дивізії, де й послужив кадрою для гарматньої бриґади 3-ої дивізії, а 2-й та 6-й до Галицької Армії, в складі якої вони були аж до її переходу до Деникіна.

Кіннота. Кіннота складалася всього з одного кінного дивізіону Січових Стрільців (Бориса). Дивізіон мав 250 вершників і складався з трьох сотень кінних і одної кулеметної. Пізніше був приєднаний до Ґрупи кінний полк імени отамана Максима Залізняка, та його прийшлось розформувати через брак відповідного старшинського складу в ньому й повної відсутности дисципліни. В період перед операціями в червні місяці була сформована окрема кінна сотня в Кремянці, що мала бути основою 2-го дивізіону, але брак коней і великі втрати 1-го дивізіону змусили за деякий час влити її до складу дивізіону Бориса, і дивізіон був переіменований в кінний полк двохдивізіонного складу, кожний по 2 сотні та по сотні кулеметній. Таким чином Ґрупа послуговувалась увесь час одним полком кінноти, як корпусною кіннотою. При штабах дивізій мало бути по одній сотні кінноти, але ці сотні так і не вийшли з початкової стадії формування через брак коней і сідел.

Технічні частини. На початку існування Корпус С. С. мав одну технічну сотню саперів, яка входить в склад 1-го полку С. С., пізніш переіменовану на технічну сотню Корпусу С. С. При Штабі Корпусу була сотня звязкова з двома відділами — телєґрафним та телєфонним.

Таким чином у Корпусі С. С. щасливо поєдналися найліпші риси придністрянського й наддніпрянського українського вояка, що разом з одержаною доброю військовою підготовою в цілости складалося на видатну боєздатність Корпусу С. С. — Редакція«.

З метою переформування Ґрупи С. С. у дві дивізії, кожна з них мала по одній сотні технічній, себто саперній.

До Ґрупи був доданий панцирний дивізіон, який спочатку мав один панцирний потяг »Січовий«. Потім долучено до нього панцирник »Стрілець«. Згодом були оборудовані здобуті у ворога панцирники »Запорожець« і »Помста«. Всього чотири панцирні потяги. Всі правдивої конструкції. »Січовий« був озброєний одною польовою 3-цалевою гарматою і 16 кулеметами, »Стрілець« мав одну 3-цалеву гармату на задній плятформі та дві гірські 3-цалеві гармати, які стріляли на боки з верхнього помосту, опанциреного для розміщення до 30 кулеметів, у ваґоні. Цей панцирник дуже сильний та дуже високий і тяжкий представляв значну ціль для ворога.

Панцирник »Запорожець« мав 2 гармати 3-цалеві і 12 — 16 кулеметів. »Помста« мав одну легку 3-цалеву гармату й одну легку гавбицю та до 16 кулеметів.

Автопанцирний дивізіон складався з трьох панцирників. »Отаман Мельник« — озброєний одною легкою гарматою й кількома кулеметами, »Отаман Петлюра« й »Отаман Коновалець« — обидва озброєні тільки кулеметами. До складу дивізіону входило кілька тягарових самоходів, 2 легкові і кілька мотоциклів.

Автокольона. Автокольона, входячи до складу Ґрупи, складалася з 8 особових і 12 тягарових самоходів. За браком відповідних доріг були в ужитку тільки особові самоходи, як засіб пересування штабів і звязку. Тягарових самоходів майже не вживалося й вони обслуговували тільки глибокий тил.

Потяг-майстерня. Потяг-майстерня із прегарним оборудуванням, із добре вишколеним персоналом була єдина на всю Україну й одна з небагатьох, що були в колишній Росії. В цій майстерні направлялись гармати, кулемети й автомобілі. Майстерня могла виробляти навіть деякі частини до всякої зброї та самоходів. Вона була підпорядкована інспекторові артилєрії. Загинула в травні місяці, впавши в руки Поляків у кінці травня 1919 р. в районі Бродів.

Запасові частини. Думка про запасові частини для вишколу мобілізованих, підготови ріжного роду фахівців та формування маршевих сотень і куренів, виникла в Командування Корпусу С. С. в початку 1919 р. Тому був заснований так званий »Кіш«. Місцем осідку для нього вибрано Кремянець, який лежав у найглибшому запіллі — де можна було переводити спокійно працю, не боячись скорої руйнації.

Але Кіш Січових Стрільців не розвинувся як слід — раз через брак воєнного запасу, надто умундурування, а друге — брак орґанізаційного хисту його командування.

Склад Коша в Кремянці: 2 піші курені вишколу, 1 сотня старшинська, 2 сотні кулеметні, 1 сотня кінноти — стояла в Меджибожі, де був кінний вишкіл для всієї армії, 1 сотня підстаршинська, 1 сотня польової варти (жандарми). Остання не уявляла з себе постійної частини Коша, а була сформована для переведення мобілізації. При Коші був заснований шпиталь, типу запасового (відповідно до російської номенклятури).

Санітарія. Санітарна служба в Ґрупі, як і в усій Українській Армії, за ввесь час була поставлена досить зле. Не було ні польових, ні запасових шпиталів. При частинах були лікарі, з котрих тільки дехто був дійсно лікарем, а то просто фершал або й того гірше. Легкохворих лікувалось у лазаретах при частинах, ранених та тяжко хворих спроваджувалось до Коша, де був напочатку теж лазарет, а пізніше засновано в Старокостянтинові шпиталь. Персонал для цього шпиталю і ліки взято в Звягелі (новгород-волинського повіту) з місцевого земського шпиталю; персонал поповнено персоналом із військових частин.

Постачання. Орґани постачання були сформовані на зразок постачання російського корпусу. На його чолі стояв начальник постачання (корпусний інтендант) зі своїм управлінням, йому підлягали начальники постачань дивізійних. Полки та гарматні бриґади мали полкове господарство теж на зразок російський. Всі запаси зброї, харчування й умундурування возилось в потягах. Ніяких маґазинів чи місцевих складів спочатку не було. У вересні 1919. року були засновані маґазини в Проскурові. Склади, в періоді боротьби від грудня 1918. року до серпня 1919. року, були поповнені тими запасами зброї й умундурування, а також і деякими харчевими продуктами зі складів Києва, Бердичева, Білої Церкви, Хвастова та інших міст. З осени 1919. року перейдено на використання місцевих засобів — шляхом заготовок. При повстанні були засновані свої майстерні — кравецька на 40 машин і шевська на 80 — 100 шевців. Отже умундурування та виряд для всіх родів зброї заготовлялись власними засобами. Взагалі, в розумінні постачання, Ґрупа була досить добре забезпечена. Недостача відчувалась тільки пізніше, надто в пізню осінь, в обуві і частинно в теплому одязі.

Польова варта (жандармерія). При Штабі Корпусу була сотня (120 чол.) польової варти, що свої завдання виконувала добре.

Озброєння. Піхота була озброєна крісами російського зразку. Кулеметні частини — трьома системами скорострілів. Більшість з них була »Максима«, частина — »Кольта« й одна сотня — »Шварцльозе«.

Кіннота. Кіннота сиділа на досить добрих конях, із сідлами зде-

більша російського зразку. Озброєна була крісами російського зразку й російськими шаблями (реґулярної кінноти).

Артилєрія. Артилєрія була озброєна гарматами — легкими польовими, кінно-гірськими, легкими й тяжкими гавбицями — всі відповідних російських зразків.

Однострій. Зодягнення всіх родів зброї було російське за виїмком т. зв. »френчів«-блюзи, що була анґлійського зразку, але цього гостро не дотримували і через брак можна було носити і звичайну російську »ґімнастьорку«.

Виряд. Виряд, його укладка й пристосування було російське.

Муштра. Муштра переводилась згідно з муштровим статутом*) Січових Стрільців, спеціяльно складеним, почасти на підставі австрійської, почасти російської муштри. Вся служба переводилась відповідно до російських статутів польової, залогової та внутрішньої служби.

2.

Ґрупа Січових Стрільців в Українській Армії являлася найкраще зорґанізованою частиною тогочасної Української Армії. Трійкова система взята за основу й додержана до кінця. Частинам додано потрібну скількість кулеметів. З огляду на велику ролю артилєрії в сучасній війні створено сильну артилєрію. Сильні технічні війська й усесторонньо розвинені запасові частини, яких інші ґрупи зовсім не мали, давали змогу не відтягати людей із фронту для переведення мобілізації, збору місцевих засобів та обслуги тилу. Отже була можливість мати на фронті людей уже вишколених і підготовлених до бою, а також до певної міри здисциплінованих, що в той час відогравало величезну ролю. Неґативною стороною було, перше, те, що 5 полків, а пізніше 6 не було зведених в будь-які вищі посередні одиниці — бриґади чи дивізії. Подібний стан надзвичайно ускладняв провід у час бою, затрудняв координацію роботи частин, вимагав величезної витрати енерґії й засобів для підтримки звязку, а все це шкідливо відбивалося на операціях, надто тоді, коли обстанова вимагала швидко рішитись і негайно перевести рішення в життя.

Другим браком орґанізації була мала численність корпусної кінноти. Характер війни і воєнного театру вимагав мати на Ґрупу щонайменше 1000 — 1500 шабель, а було їх тільки 250. Це звязувало руки Командуванню. Розвідки не можна було перевести своєчасно й у всіх

*) Українське: »стрій« (старовинне: »шик«) рівняється московському: »строй«, і українське: »муштра« — московському: »упражненіє«.

напрямках, не вистарчало сил перевести відповідні маневри, а при ударах не вдавалося використати побіди. Правда, після наказу Зверхнього Командування про переформування ґруп у дві дивізії, передбачалось сформувати в кожній ґрупі бриґади кінноти, але тоді вже не було коней у тих районах, де оперувала Армія У. Н. Р.

Третій брак — це повна відсутність кінноти при Штабі Ґрупи, хочби для звязку, і при штабах дивізій — для розвідки й звязку.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

XV. БОЇ ЗА БЕРДИЧІВ, ПОЛОННЕ І ШЕПЕТІВКУ.

Стратеґічне положення на Україні в березні 1919. року. Плян Командування Армії і задача Корпусу СС. Бої за Бердичів. Невдача наступу і відворот на Полонне. Оборона Шепетівки. Відступ за Горинь. Відступ в район Кремянця.

1.

В першій половині березня московські большевики крок за кроком здобували простори на Правобережній Україні, відсовуючи Армію У. Н. Р. все далі на захід. До 15. березня ворог заняв район Миколаїв — Одеса і повів наступ на Роздільну. Зі сходу ворожі частини заняли Знаменку. З напрямку Києва після боїв ворог здобув Бердичів — Житомир. З півночі його частини йшли з районів Мозиря — на Коростень і з Лунинця — на Сарни.

В той же час частини Армії У. Н. Р. займали: Полуднева Ґрупа — район між Одесою й Роздільною; Корпус Запоріжців, з доданими частинами, — район ст. Христинівки; ріжні збірні частини боронили ст. Жмеринку від папрямку м. Винниці; Окрема Запоріжська бриґада (Семесенка) була на папрямку Бердичів — Шепетівка, в районі Романів — Чуднів; Північна Ґрупа Армії У. Н. Р. прикривала напрямки Житомир — Рівне, займаючи район Звягеля (Новгороду-Волинського), район на північ від Сарнів, і після того, як ворог здобув Коростень, мала висунутий загін від Сарнів на Коростень (на захід від Коростеня).

У тому часі Корпус С. С., розміщений у місті Проскурові й околицях, приводив себе до порядку, відпочивав і був резервою Армії.

Отож стан Армії У. Н. Р. був надзвичайно тяжкий. Ворог стратеґічно обхоплював її з обох флянґів, загрожуючи її комунікаціям і базам. В напрямі центру, вже від Козятина, виявляються змагання ворога прорвати фронт Армії У. Н. Р. в напрямі Жмеринки. Війська У. Н. Р. вже від половини грудня 1918. року були безперестанно в боях і сильно втомилися. Надзвичайна розкинутість частин на широкому фронті й відсутність спеціяльних військових засобів звязку робила підтримання зно-

син із частинами й кермування ними річчю надто тяжкою. Бували випадки, що вищі штаби по кілька день не мали звязку з окремими ґрупами або загонами, і це тоді, коли обстанова вимагала негайної передачі наказів і такого самого скорого їх виконання.

В додаток часто нищили звязок і дуже шкодили Армії У. Н. Р. большевицькі аґенти.

2.

У той час, коли Українська Армія знаходилась у такому тяжкому стані, населення України, вже покоштувавши панування большевиків, почало повставати проти окупантів. Маючи на меті знищити ґрупу ворожих військ, що прорвалась на правий берег Дніпра, в районі Винниця — Бердичів — Житомир — Київ, і користаючи з повстань, що почалися на тилах цієї ґрупи ворожих військ, вище Командування Армії У. Н. Р. задумує маневр: обмежуючись обороною на флянґових напрямках Одеса — Роздільна, Знаменка — Бірзула й Лунинець — Сарни, — Запоріжським Корпусом, звязаним із повстанцями Таращанщини, з району ст. Христинівки вдарити в напрямі Козятина у бік і тил ворогові; Північній Ґрупі взяти Коростень і, обходячи Житомир зі сходу, взяти його, після чого допомогти, коли ця допомога буде потрібна, Корпусові С С. взяти Бердичів.

Корпусові С. С., зосередившись у районі ст. Романів, наступати на Бердичів із метою захопити його й продвигатись далі, в напрямі Козятина.

Плян цей, прекрасно й широко задуманий, мав для Армії У. Н. Р. на випадок успіху такі вигоди:

1) Доводив майже до оточення найсильнішої ворожої ґрупи в районі Бердичева — Козятина та розбивав її.

2) Звільняв від ворога цілу Київщину й частину Волині.

3) З підходом до Дніпра й Припяти давав Армії У. Н. Р. природну заслону, що дозволяла на економію сил, а це з черги дало-б змогу виділити резерви для операцій на полудні. Одначе цей плян міг бути виконаний тільки військом дисциплінованим, витревалим, рухливим і тільки при умові доброго управління ним, а перш за все з начальниками, які могли-б розбіратися в тому, що діялось довкола них, які розуміли-б значіння маневру й були-б здібними мати власну ініціятиву.

Та багато з зазначеного бракувало тогочасній Армії У. Н. Р. і тому маневр цілком не був виконаний.

Зрадивши, отаман Григоріїв розбив частини Армії У. Н. Р. на напрямку Знаменка — Бірзула й примусив Південну Ґрупу відійти на Ро-

здільну. Запоріжці в той час почали наступ на Таращу й Винницю, але загроза їхньому тилові з боку Григорієва й відступ інших частин війська У. Н. Р. зпід Винниці й Жмеринки на південь, змусили їх також відійти на південь. З того часу вони втратили звязок і зі Штабом Армії. Північна Ґрупа теж була не всилі здобути Коростень.

Корпус С. С., отримавши завдання здобути Бердичів, мав до розпорядження такі сили: 1-й, 3-й і 5-й полк піхоти (5000 баґнетів), 1-й, 3-й і 5-й полк артилєрії (7 батарей легких, 1 батарея кінно-гірська й 1 батарея 42-лінійна) і кінний дивізіон Бориса (250 шабель).

Для зосередження свого в районі ст. Романів Корпус С. С. вирушив по залізниці, маючи аванґардою три Січові полки.

19. березня большевики розпочали наступ із району Бердичева здовж залізниці на Шепетівку й осягнули до вечора 19. березня р. Случ. 20. березня вони почали тіснити на цьому напрямку Окрему Запоріжську бриґаду, яка складалася з усякого зброду, зібраного отаманом Семесенком у Проскурові. Вся так звана бриґада під натиском ворога майже розбіглася. Приблизно в 14. годині 20. березня на ст. Романів прибув перший ешелон С. С. — 3-й курінь 3-го полку С. С. з командиром цього полку полк. Піщаленком на чолі.

Щоби на прибуваючу нову частину не вплинула неґативно деморалізація Окремої Запоріжської бриґади, а також щоб не висаджувати війська в безпосередній близості від ворога й підтримати частину, що ще боролась із насідаючим ворогом з глибини, куреневі наказано вигрузитися на розїзді Гордіївка, де й обсадити позиції по обох боках залізниці Бердичів — Шепетівка, з метою прикрити підхід наступних ешелонів Корпусу С. С., а по друге — приняти на себе відступаючі частини Окремої Запоріжської бриґади.

3.

Обсадивши призначені позиції, 3-й курінь 3-го полку С. С. вислав розвідку в напрямі на с. Меленці та на с. Романівку.

В год. 15 хв. 30 надійшли відомости від розвідки з с. Меленці про те, що ворог обсадив це село, де й скупчується. Майже одночасно прибула вислана раніш начальником штабу Окремої Запоріжської бриґади, кінна сотня (з загону отамана Біденка) до с. Привітова, яка донесла що в районі с. Липно в годині 12 вона мала сутичку з ворожими пішими відділами.

Коло год. 12 ворог насів на курінь 3-го полку з боку с. Меленці. Кінна сотня (Біденківців) рушила на допомогу куреневі у флянґ ворогові, але не мала успіху і стративши кількох людей і коней від кулемет-

ного вогню — відійшла назад. Курінь-же 3 го пішого полку видержав бій до темноти. Тому, що підхід головних сил Корпусу спізнювався, вночі відведено курінь на річку Случ, коло Нового-Мирополя, де він обсадив позиції Колодяно — Новий Миропіль.

Ранком 21. березня на ст. Полонне прибуває 1-й піший полк. С. С. у повному складі з 1 батареєю й отримує задачу заняти Нову й Стару-Чарторію. Прибувши коло полудня, кінний дивізіон Бориса направляється туди-ж. До вечора 21. березня прибувають ще два курені 3-го пішого полку С. С., які приєднуються до 3-го куреня у Нового-Мирополя. 5-ий полк у дорозі.

Події 21. березня. 1-й полк С. С., отримавши завдання обсадити Нову-Чарторію, борзим маршем підходить до с. Любомирки, де виявляється, що большевики вже заняли Нову-Чарторію. Рішаючою атакою виборює переправу через Случ і чоловою атакою здобуває Нову-Чарторію. Большевики панічно втікають у напрямі на с. Горонай. Під вечір до Нової-Чарторії підходить кінний дивізіон. На фронті 3-го полку С. С. большевики атакують, але зустрінуті вогнем — зупиняються. Тоді, перейшовши в контр-наступ, 3-й полк С. С. здобуває ст. Печанівку. Допомагає 3-му полкові С. С. броневик »Січовий«, що прибув на цей час до Мирополя, й імпровізований броневик »Гетьман Дорошенко«.

Події 22. березня. На 22. березня Корпусові С. С. поставлено завдання переслідувати ворога й осягнути лінію р. Тетерева: 1-му полкові С. С. з 1-им гарматнім полком заняти с. Трощу; 3-му полкові С. С. з 3-м гарматнім полком вийти на лінію с. Волосове — м. Чуднів; кінному дивізіонові Бориса визначено сунутися форсованим маршем через с. Трощу й Райгородок у тил ворога й понищити залізницю Бердичів-Козятин і наскоком із тилу на Бердичів допомогти піхоті здобути Бердичів. 5-ий полк С. С. зі ст. Полонне мав підтягнутись до ст. Романів, як корпусна резерва.

Кілька день передтим сніг розтаяв і йшов безупинно дощ. Дороги обернулися на ріки й болота. Рух по таких дорогах був надзвичайно трудний. Не зважаючи на це, частини Корпусу зранку 22. березня бистрим і енерґійним маршем переслідують ворога і, зустрічаючи слабий його опір, займають надвечір визначені їм місця. Ворог поспішно відходить на схід.

Події 23. березня. Завдання на 23. березня: 1-му полкові з доданою артилєрією осягнути м. Райгородок; 3-му полкові здобути ст. Демчин; 5-й полк у корпусній резерві за лівим крилом, в м. Чуднові. В свойому русі вперед 1-й полк С. С. зустрічає опір ворожих арієрґард на лінії р. Тетеревки, коло Янушполя й Волиці, але сильний артилєрійський вогонь і надзвичайно енерґійна атака піхоти, котру веде до бою

в перших рядах сам командир полку полк. Іван Роґульський, примушують ворога спішно відступити. На плечах ворога 1-й полк вривається й обсаджує Райгородок.

3-ий піший полк у свому наступі здовж залізниці напоровся на сильний опір ворожої піхоти, підтриманої бронепотягами, з яких надто сильним і зручним був бронепотяг »Гром«. Все-ж, після кількох боєвих сутичок ворог відійшов, і полкові вдалося обсадити ст. Демчин. Про кінний дивізіон Бориса відомостей не було.

Бранці, взяті на ст. Демчин, твердили, що на цьому участку від ворога оперував Волинський піший полк. На інших фронтах у цей час події відбуваються так: ворог, після енерґійного наступу, збиває частину Армії У. Н. Р. на північ від Жмеринки й примушує її частинно відступити на південь здовж залізниці і частинно на захід, у напрямі на Деражню. Житомир також Армія У. Н. Р. залишила, і тепер ворог має змогу підтримати свої частини, що бються за Бердичів.

Події 24. березня. Удосвіта 24. березня частини Корпусу пішли в наступ, щоби здобути м. Бердичів. Підтягнуто 1-й і 3-й гарматній полк та 2-у батарею 5-го гарматнього полку. 1-й полк С. С. отримав завдання натискати з полудневого заходу, а 3-й піший полк С. С. — з північного заходу. Коло 10 години ранку 1-й піший полк опанував ворога в с. Пятигірці й, зімнявши його, при невеличких стратах, провадив наступ далі. Відступаючи, ворог сильно обсадив околицю Бердичева й Лису Гору. Частини 1-го піш. полку атакували Лису Гору й понесли великі втрати та подалися назад, але командир полку після короткої артилерійської підготови, підтягнувши резерви, особисто повів полк до атаки вдруге і після завзятого бою здобув Лису Гору та повів наступ далі — для очистки самого міста, бажаючи як найскорше вийти на східню околицю міста й опанувати залізницю на схід від Бердичева. В цей час прибуває на ст. Бердичів ворожа бриґада Таращанців, яка впрост із потягу висаджуючись атакує 1-й піший полк С. С. і примушує його відійти, залишивши й Лису Гору. Полк розстроєний відступає через с. Жидинці на ст. Осадівку.

В той час, коли 1-й піший полк здобув Лису Гору, 3-й піший полк змагається на позиції під с. Радивилівкою й не може перемогти ворожого опору. Зрештою, коли йому це вдається, 1-й піший полк терпить невдачу, і тому просовування 3-го пішого полку в напрямі на ст. Бердичів зустрічає опір ворога на передмістях Бердичева. Несподіваний сильний опір зовсім затримує цей полк. Ворог, користаючи з цього, переходить до протинаступу й відкидає 3-й піший полк С. С. до ст. Голодки. Втрати 1-го пішого полку С. С. вбитими й раненими, яких не встигли підібрати, та полоненими: 25 старшин і до 27 стрільців. В ма-

теріяльній частині страт не було. Страти 3-о пішого полку С. С. вбитими й раненими: коло 20 старшин і 100 стрільців.

Висновки. Не зважаючи на героїчну самопосвяту цілих частин і поодиноких осіб, не зважаючи на подиву гідну хоробрість 1-го й 3-го полку, — перший наступ не вдався. До цього причинились такі обставини:

1) Оперативний Штаб Корпусу розміщений був дуже далеко від частин — ст. Романів; підтримання звязку, яке могло бути тільки по залізничому телеґрафі, дуже трудне; тому кермування військом і кореґування чинами його неможливе.

2) Командири полків абсолютно нехтували звязком, не вважали для себе обовязковим про все, що діється на фронті, повідомляти Штаб Корпусу.

3) Відсутність одностайности зусиль — ріжночасні атаки, а в результаті поразка.

4) Віддалення резерв (м. Чуднів) і неможливість через те своєчасно підтримати змагаючі в бою війська.

5) Млявість, а може й неуміння кінноти розібратись в умовинах, що не могли бути їй невідомі, бо бій у цей день мав таке напруження, що гарматню стрільбу було чути навіть у м. Шепетівці (де автор у тому часі був).

6) З боку ворожого: — використання на часі для підвозу резерв. Своєчасний підхід резерв. Правильна оцінка обстанови. Зручність маневру й рішуче переведення його в чин по внутрішніх операційних напрямках. Надто треба відмітити діяльність бронепотягів, зокрема »Грому«, який із надзвичайною відданістю підтримував свою піхоту, на повних парах врізувався в піхоту Січових Стрільців, не звертаючи уваги на їхній гарматній і кулеметний вогонь.

25. березня. Обстанова по відступі Стрілецьких частин склалась так: ворог, відкинувши Стрілецькі частини, їх не переслідував, а обсадив околиці Бердичева й далі підвозив резерви по залізниці з Житомира.

Стрілецькі частини, залишивши Бердичів, стратили звязок зі Штабом Корпусу і вночі приводили себе до порядку. День 25. березня пішов на навязування звязку з частинами та на розвідках. Вирішено атакувати Бердичів знову досвіта 26. березня, при чому плян мав бути такий самий, як при першому наступі, себто 1-й полк з південного заходу наступає на Лису Гору; 3-й полк з північного заходу з метою вийти на ст. Бердичів; 2-й полк знов лишається в резерві. Причини до того були ті, що 5-й полк був молодий, ще ні разу не був у боях, а 1-й-же і 3-й піший полк могли вести операції; замінити їх не було ким, до того й обстанова вимагала невідкладно опанувати Бердичевом.

З перегляду Корпусу СС в Проскурові 18. березня 1919 р.

Новобранці йдуть почетним ходом після присяги в Старокостянтинові.

Полеве Богослуження в Старокостянтинові в прияві Головного Отамана, членів уряду УНР і старшинського корпусу. Кінець літа 1919 р.

Ген. В. Змієнко, нач. штабу І. Дивізії СС. в 1919 р.

Вид на казарми Вишколу СС. в Старокостянтинові.

Удосвіта 26. березня рішуче поведений одночасно наступ 1. і 3. полку вдався: Січові Стрільці опанували Лису Гору і стацію Бердичів. Одначе ворог, оцінюючи велике значіння Бердичева, стягав сюди резерви збоку Житомира й Козятина. В час, коли Стрільці, після частинного опанування міста — як це звичайно буває в таких випадках — втратили тверде кермування, — ворог зібрався з силами і знову примусив Січових Стрільців залишити місто. Велику ролю в цьому відіграли місцеві большевики, що в рішучий момент ударили на Стрільців іззаду, обстрілюючи їх одночасно з вікон і з дахів будинків. Січово-Стрілецька гармата стратила звязок із піхотою, а для супроводу піхоти не виділено окремих чет чи гармат, і тому артилєрія не підтримала вчасно своєї піхоти.

На цей раз ворог переслідував Стрілецьку піхоту і тому 1-й полк С. С. міг затриматись лише в с. Лісній-Слобідці, а 3-й полк в с. Демчин. Вночі з 26. на 27. березня ворог головними силами відійшов до Бердичева. Передові частини його залишилися на лінії Пятигірка, Видівці, Кустичі, Винний Завод.

1-й і 3-й піший полк Січових Стрільців понесли ще більші страти ніж у перший наступ. У тому часі наспіли на поповнення два запасові курені. Командування рішає влити по одному куреневі до кожного з полків (1-й і 3-й) і готовиться до нового наступу.

4.

Боронячи Бердичева, ворог все сильніше напирає на частини східнього фронту, що боронять м. Винницю й займають позиції до р. Буг, приблизно від Трубова до Милянова. Частини східнього фронту, які складалися з найріжноманітніших »отаманських« формацій, місцями не затримують ворожого напору й віддають йому переправи через р. Буг. Вище Командування рішуче вимагає, щоби Корпус С. С. скорше опанував Бердичевом, а Північна Ґрупа Житомиром і Коростенем.

Командування Корпусу С. С. рішає пустити в бій усі сили Корпусу, що були під Бердичевом, і наказує: 1-му полкові збити ворога з позицій біля Пятигірки й Романівки і, переслідуючи ворога, на його плечах вдертися до міста, маючи за дальшу мету — перерив залізниці Бердичів-Козятин. 3-му полкові атакувати ворога з фронту, а 5-й полк 28. березня переходить до м. Пятки, звідкіль має вирушити через переправу у Слободище та вдарити ворогові у бік і тил. Кінному дивізіонові Бориса, — що 27. березня повернув із виправи для нищення ворожих комунікацій і який, що-правда, позривав залізницю Козятин-Бердичів,

але більш нічого поважного не зробив і тільки виснажився, — наказано забезпечувати праве крило Корпусу й допомагати 1-му полкові С. С. Всі гармати, які були на даний час, підтягнуто й придано 1. і 3-му пішому полкові (при 5-м полку йшла одна батарея). На ст. Демчин підтягнули бронепотяги і летючий склад гарматніх і мушкетних патронів.

29. березня около 8 години ранку почали свій наступ 1-й і 3-й полк з лінії Осадівка — Голодки, 5-й полк рушив в 6 год. 30 хв. Спочатку бій на фронті 1-го і 3-го полку йде добре. Стрілецькі полки, підтримані сильним огнем своїх гармат, легко просовувались уперед. Коло 12 години бій почався вже на передмістях самого Бердичева. Ворог видно не витримував огню артилєрії Січових Стрільців і відступав під напором Стрілецької піхоти. Між 11 і 12 годиною 5-й полк підходив до с. Райки, де зустрів невеликий ворожий відділ, який перед головним загоном полку відійшов на південь. Ок. 12 години 5-й полк проходив повз с. Райки, коли ворожа піхота несподівано заатакувала його з лівого боку й тилу. Провід полку стратив голову, полк не встиг розгорнутися до бою, почалася паніка, і полк почав відходити просто на захід. Частина його встигла переправитись через р. Гнилопяту на північ від озера Райки, другу частину притиснули до оз. Райки. Багато згинуло Стрільців того полку, потопившися в озері, багато попало до неволі, менша частина була забита й поранена. Втрачено кілька кулеметів. Батарея врятувалася.

Розгром 5-го полку так вплинув на частини, які билися на фронті, що вони затримали свій успішний наступ. Ворог використав затримку й сам перейшов до наступу, загрожуючи відбити село і стацію Демчин. Січовим Стрільцям був даний наказ про відворот, який тепер мав проходити під напором підбадьореного успіхом ворога.

1-му полкові щасливо вдалося відірватись від ворога, але 3-й полк попав у дуже тяжке положення. Ворог насідав із боку Бердичева та з боку с. Райки. Вивязався в районі с. Демчина завзятий бій, де полк поніс дуже тяжкі втрати. Керівництво боєм узяв на себе сам Начальник Штабу Корпусу, Ґенерального Штабу полковник Сулківський. Сам Оперативний Відділ мало не впав у полон, кілька старшин із Оперативного Відділу було ранених. Все-ж полкові з Оперативним Відділом пощастило вирватись з пащі і він відступив уздовж залізниці, прикриваючись Стрілецькими бронепотягами. Рештки 5-го полку відійшли на м. Чуднів.

Спершу вирішено, відірвавшись від ворога, обсадити позиції для оборони по лінії р. Случа від ст. Чарторії до міста Мирополя. Але зважаючи на те, що частини були сильно втомлені довгими й упертими боями, понесли великі втрати, надто серед старшинського складу, а також і тому, що частини східнього фронту залишили Винницю й Жме-

ринку та частинно відійшли на Деражню, частинно на Бірзулу, Північна Ґрупа також не зуміла здобути Житомира і Коростеня та відійшла за Случ, — вирішено відвести Корпус на лінію р. Хомори й обсадити місто Полонне. В той спосіб гадалося відійти від ворога дещо далі, виграти якмога більше часу для відпочинку і привернути в частинах боєвий порядок.

Невдачним кінцем наступу С. С. на Бердичів фактично кінчаються операції для звільнення району Житомир — Козятин — Бердичів від ворога. Плян Армії У. Н. Р. не вдався, і з цього моменту ініціятива цілком переходить до рук ворожих. Військо У. Н. Р. переходить до оборони і тільки то там, то в іншому місці ще наступає, але це події характеру місцевого. Командування Армії витратило резерви, чинности, у широкому значінні, воно не могло проявити і тільки намагалося тепер затримати за собою ті простори, що ще посідало.

Вертаючись до оцінки операцій С. С. щодо опанування Бердичева, треба сказати, що сил для його оволодіння Січові Стрільці мали досить. Витрата цих сил була недоцільна, а пляни щодо атак 1-ої і 2-ої були невідповідні. Треба було зразу примінити до боротьби всі сили, а не вводити їх до бою постепенно — частинами. Плян для атаки 3-ої прийнятий був ризиковний, хоч добрий, але прийнятий він був запізно. Коли-б із самого початку Командування зважилось було на нього, безперечно Бердичів був би взятий, ворог не встиг би скупчити резерви, а Стрілецькі частини, надто ті з них, які ще не були в боях, мали-б у своїй діяльності з самого початку успіх, що підняло-б їхній дух, загартувало-б їхню боєву стійкість. Так не сталося і тому наслідки були дуже лихі.

5.

1-го квітня Корпус С. С. відійшов на р. Хомору і 3-ім полком обсадив місто Полонне, прикриваючи напрям Бердичів — Шепетівка. 1-й полк С. С. відведено в місто Шепетівку, 5-й полк розформовано і рештки його влито до 1-го і 3-го пішого полку С. С.

Ворог на той час осягнув лінію р. Тетерева й зайняв Чуднів, Хмельник, Літичів та напирав на Деражню.

Штаб Армії У. Н. Р. переїхав із Проскурова на ст. Здолбунів. Уряд і всі центральні установи з Камянця — до Рівного.

4-го квітня отримано відомости, що ворог став посуватись зі сторони Хмельника на Остропіль і Любар та зайняв ці місцевости.

Разом із тим на напрямку Чуднів-Полонне проявилася діяльність ворожих сторожевих частин, підтримуваних бронепотягами.

Штаб Корпусу вислав кінний дивізіон Бориса на Гриців і Лабунь, щоб обсадити ці пункти й розвідувати на Остропіль і Любар. Дивізіон, виділивши одну сотню на Лабунь, більшістю сил виступив на Гриців і 5-го квітня надвечір зайняв Коськів і Карпилівку. Вночі ворожа піхота вигнала сторожу Стрілецької кінноти з Грицева й обсадила це містечко, а зранку повела наступ на Карпилівку, зайняла переправу й примусила кінний дивізіон С. С. відійти в с. Саверці.

На другий день спроба Стрілецької кінноти відкинути ворога за Хомору не повелася: вона, понісши страти, відійшла в с. Білопіль.

В той-же час 3-й полк, не зважаючи на присутність Оперативного Відділу Штабу на ст. Полонному, почував себе досить безпечно й, очевидно, не провадив належної розвідки, бо 7-го квітня ранком зовсім несподівано ворог заатакував із півдня його резерву на ст. Полонному.

Дякуючи тому, що випадково на стації був бронепотяг, резерві вдалося розгорнутись до бою і, підтримана бронепотягом, вона відкинула ворога на південь, після чого полк дістав наказ відійти на м. Судилків. В цих боях за Хомору виявляється відсутність всякого пляну. Та й важко було повзяти будь-який плян. Обсадити твердо переправи від Сульжина (на залізниці Проскурів — Шепетівка) до Полонного не вистачало сил. Обсадити ті переправи невеличкими силими й тримати сильні резерви теж не можна було, бо теж не вистачило-б сил, а по друге, хоч-би й були резерви, то стан доріг весною, особливо 1919. року, коли майже щодня йшов дощ, був такий страшний, що резерви абсолютно не могли поспівати в загрожені місця.

Тому, після бою за м. Полонне, рішено було обсадити місцевости безпосередньо навкруги ст. Шепетівки, яку наказано Корпусові тримати до останку.

Около 10. квітня ворог здобуває Проскурів, Старо-Костянтинів і Новгород-Волинський. На фронті під Шепетівкою його піхота — 5-й і 14-й Совітський полк — займає сс. Городище, Красносілку й Хролин, полк Червоного Козацтва — с. Плесна (південно-західня частина). По лініях залізниці Шепетівка — Бердичів і Шепетівка — Проскурів курсують ворожі бронепотяги сильної конструкції.

Січово-Стрілецькі частини розположені: Кінний дивізіон Бориса в Урочищу на південь від Камянки; 1-й піший полк заступає південну околицю м. Шепетівки та ст. Шепетівка-Подільська; 3-й полк займає околиці Судилкова. В резерві кінна сотня польової варти; участкові резерви — по куреню в кожному полку. До піших полків додано по одному полку гарматньому. В районі ст. Шепетівка одна 42-лінійна батарея — підлягає безпосередньо командирові гарматньої бриґади. На

залізничних лініях по одному правдивому бронепотязі: »Січовий« і »Стрілець« і один бронепотяг імпровізований — »Гетьман Дорошенко«.

Задача всіх тих частин — оборона шепетівського вузла.

12. квітня ранком ворог при підтримці гармат і бронепотягів розпочав наступ по всьому фронті. Особливо насідав із півдня на фронті 1-го полку С. С.

Пополудні ворожі частини вдираються на ст. Шепетівка-Подільська. 1-й полк С. С. уводить у бій свій резервовий курінь і сотню пішої розвідки (добірні стрільці і старшини), переходить у протинаступ, вибиває ворога зі ст. Шепетівка-Подільська та, переслідуючи його, займає сс. Плесну й Красносілку; залишає там свою сторожу й на ніч вертається на старі позиції, на околиці м. Шепетівки. На фронті 3-го полку С. С. ворог свій наступ тільки демонстрував і до рішучих чинів не дійшло. Удосвіта 13. квітня ворог атакує 3-й піший полк своїми 5-им і 14-им пішим полком. 3-й піший полк, підбадьорений вчорашнім успіхом 1-го полку, рішуче переходить у протинаступ і розбиває ворога. Ворог залишає коло 200 трупів на полю бою й між ними командира 5-го Совітського пішого полку. Взяті полонені зізнали, що серед стрільців вищезгаданих полків багато є Українців, надто в 14-му Совітському полку. Штаб Корпусу висилає кількох полонених з 14-го полку, щоби запропонували Українцям перейти на бік Січових Стрільців. Звязок встановлюється між Січовими Стрільцями і 3-м Миргородським куренем 14-го пішого Совітського полку. Ведуться переговори. Ворог, побитий 12. і 13. квітня, активности не виявляє; його гармати та бронепотяги обстрілюють Стрілецькі розположення — місто і стацію Шепетівка.

2-й період. Частини Армії У. Н. Р., що боролись із ворогом у районі Камянця й Проскурова, помалу відійшли на р. Збруч. Лишилась Північна Ґрупа, що боролась на напрямі Рівне — Новгород-Волинський, на костопільському й на сарненському напрямку, та Корпус С. С. Зверхнє Командування плянує перехід у наступ із метою розбити ворога й виграти терен, занявши фронт по лінії Проскурів — Миропіль — Новгород-Волинський — Коростень. Для цього воно підсилює Корпус С. С. бриґадою кінноти, яку направляє на м. Заслав. Кіннота поступає до розпорядження Корпусу С. С. На ст. Шепетівку направляє Тульську Бриґаду піхоти, яка має підлягати командирові Північної Ґрупи і має завдання зі сторони Шепетівки наступати для опанування Новгороду-Волинського. Корпусові С. С. з доданою бриґадою кінноти ставиться завдання наступати в двох напрямках — здовж залізниці Шепетівка — Проскурів, щоби здобути Проскурів, і в напрямі Шепетівка — Новий-Миропіль, щоби здобути останній.

Командування Корпусу С. С. рішає перейти до наступу й у пер-

шу чергу вийти на лінію р. Хомори та обсадити переправи. Для цього ставить завдання частинам: Кінній бриґаді з пішим дивізіоном і двома батареями (одна легка й друга гавбічна), які входили до її складу, 18. квітня ранком виступити з Заслава й опанувати район Шаровчик — Топорчики, звідкіль розвідати лінію р. Хомори; 1-му полкові С. С. наступати здовж залізниці на Проскурів та опанувати стацію й село Чотирбоки. 3-му полкові С. С. вночі атакувати ворога, що займає Трацлин та ст. Хролин і здобути цю останню. Нічна атака 3-го полку була призначена тому, що від Миргородців довідалися про лихий матеріяльний і моральний стан 2-ої Совітської бриґади й отримали також відомости про її розположення й сили.

Атака 3-го пішого полку вдалась знаменито. 2-га Совітська бриґада була майже знищена; до цього спричинився зовсім несподіваний наскок вночі, добре обдуманий і виконаний із обхватами крил плян і, зрештою, перехід у час бою на бік Січових Стрільців Миргородського куреня 14-го Совітського полку. Січові Стрільці взяли до сотні полонених, три гармати й кілька кулеметів. 2-га Совітська бриґада панічно відійшла до Полонного. 3-й полк переслідував її й у цей день заняв Ничпали.

Кінна Бриґада й 1-й піший полк обсадили вказані їм місця без бою. Ворог відійшов на р. Хомору й заняв Сухнівці, Дилонівці, Бейлими-Вербівці та Гриців.

Тульська Бриґада, підвезена потягами на ст. Майдан — Вілля, вигрузилася й повела наступ на Новгород-Волинський.

На другий день, 19. квітня, на правому крилі Січових Стрільців Кінна Бриґада та 1-й піший полк, над якими командування обняв командир одного з куренів, бо командир полку Роґульський був ранений у боях під Шепетівкою, проявляють нерішучість і, не зважаючи на катеґоричний наказ Штабу Корпусу, в наступ не переходять, обмежуючись розвідками. 3-й піший полк, навпаки, не чекаючи наказу, зранку 19. квітня сам продовжує наступ, надвечір вибиває ворога з м. Полонного й обсаджує його.

Дня наступного ворог, розібравшись в обстанові й бачучи нерішучість частин на правому крилі Січових Стрільців, почав продвигатися вперед й обсадив ряд сел: Щуровчики, Топорчики, Ленківці. Стрілецькі сторожі й розвідки відійшли на лінію своїх головних сил. На фронті 3-го полку ведеться розвідка. Тульська Бриґада веде бої на лінії Киянка — Орени — Курман і не може зломити ворожого опору.

У цей день несподівано виявляється присутність у м. Білогородці нового українського загону отамана Біденка, який до цього часу не давав про себе нікому знати, нікому не хотів підлягати й нічиїх роз-

поряджень не виконував. Коли ворог проявив активність на р. Хоморі, він почув небезпеку і звязався зі Штабом Корпусу С. С., просячи прислати йому в першу чергу грошей, а потім гарматніх і мушкетних патронів. В боях участи цей загін не приймав, скоро десь зник, а пізніше був роззброєний Кошем С. С. у Кремянці. Отаман Біденко втік, а з його загону сформовано кінну сотню С. С.

21. квітня Січові Стрільці ведуть наступ на всьому фронті: кіннота атакує с. Щуровчики — Топорчики, терпить невдачу й відходить на старі місця. 1-й полк С. С. вибиває ворога з с. Ленківці, 3-й полк, не зустрічаючи ворожого опору, після кількох сутичок здобуває с. Дертку; його піша розвідка обходить між Дерткою й Мирополем ворожий бронепотяг, псує зпозаду залізничну колію; команда бронепотягу, заатакована Стрілецькою піхотою при підтримці Стрілецьких бронепотягів, здає Стрільцям бронепотяг »Товарищ Ворошилов«. 3-й піший полк займає ст. Миропіль. Ворог відходить на східній беріг Случа й займає Новий-Миропіль.

В наступні дні Корпус С. С. атакує ворога на свойому південному участку, але невдало. Ворог підсилює свої частини на р. Хоморі, займає 22. квітня м. Білогородку й одночасно атакує Стрільців на участку Топорчики — Чотирбоки. Здобувши над ранком 25. квітня с. Зубари, відрізує 1-й піший полк С. С. від Окремої Кінної Бриґади. Наступ із боку с. Чотирбоки 1-м пішим полком на с. Зубари для ліквідації прориву не мав успіху, бо не мав підтримки з боку Окремої Кінної Бриґади, котра в безладді відходить на м. Заслав. 1-й піший полк після невдачі відходить і обсаджує сс. Припутня й Волківці. Дня наступного Кінна Бриґада під легким натиском ворога з боку м. Білогородки залишає Заслав і обсаджує м. Славуту та сс. Голики й Радощівку. Таким чином положення на Шепетівці вніч з 24. на 25. квітня стало сильно загрожене. Ворог при активности міг легко по пятах Окремої Кінної Бриґади заняти Славуту та перервавши сполуки Корпусу С. С., примусити його відходити манівцями, щоби десь глибше перетяти шляхи, що вели на Рівне. Положення це ускладнялось ще й тим, що всі зусилля Тульської Бриґади зламати опір ворожий під Новгородом-Волинським не мали успіху й бриґада стала підпадати на дусі. Пішли нелади між командирами та переводились зміни начальників. Тоді Командування С. С. просить директив від Штабу Армії й запитує, чи варто далі боронити Шепетівку, тому що шепетівський вузол у даному разі вже стратив для Армії У. Н. Р. стратеґічне значіння. Штаб Армії вимагає дальшої оборони Шепетівки, надіючись на те, що скоро мав підїхати Запоріжський Корпус, який, гадалося, разом із Січовими Стрільцями розширить простори посідання Армії У. Н. Р.

Командування Корпусу С. С. рішає відтягти частину своїх сил зпід Мирополя і плянує наступ для опанування Заслава й відкинення ворога за р. Хомору. 26. квітня 1-й полк С. С. із одним куренем 3-го полку С. С. і панцирними автами веде наступ на Заслав зі сходу; Кінна Бриґада отримує наказ натиснути на Заслав із півночі; 3-й полк боронить далі ст. Миропіль; кінний дивізіон Бориса забезпечує праве крило 3-го полку С. С., займаючи м. Лубань і с. Новоселицю і ведучи розвідку на Любар — Остропіль. 1-му полкові з куренем 3-го пішого полку вдається вибити ворога з сс. Припутенка і Білев, але дальше їхнє просовування ворог затримує. Люди й коні грузнуть у болоті і страшенно змучені. Один панцирник, підбитий ворогом, залишається між Заславом і Припутенкою, — його визволяє другий панцирник із сотнею 3-го пішого полку. Окрема Кінна Бриґада в цей день проявляє надзвичайну млявість і, замість наступу на Заслав, висилає тільки кінні стежі, які, напоровшись на ворожу сторожу біля Михлі й Лютерки, повертають назад, нічого не зробивши. На лівому крилі Корпусу С. С. ворог із полудня 26. квітня повів наступ на ст. Миропіль із фронту; трохи пізніше кінний дивізіон під натиском піших і кінних частин ворога залишає Лабунь і відходить на Коханівку й Каленичі. Положення 3-го полку стає небезпечне, тому 3-й полк отримує наказ залишити під ніч ст. Миропіль і відійти на лінію Білокриниця — Хролин. Для скорости відходу та збереження сил у людей і коней на ст. Полонне подано два ешелони.

На 27. квітня витворюється таке положення: ворог обсадив Остріг, Заслав, ст. Чотирбоки, Ремнівку, Медведівку, Ничпали; під Новгородом-Волинським — обмежується обороною на старих позиціях Киянка — Курмани. Обхоплюючи Корпус С. С. півколом, ворог загрожує відтяти його остаточно від бази та від Північної Ґрупи, яка своїм правим крилом стоїть у Гощі на Горині.

В цей-же день отаман Оскілко оголошує себе »головнокомандуючим українськими військами«, відмовляється підлягати владі У. Н. Р. і стягає війська до Рівного. На його наказ відходить до Рівного частина Окремої Кінної Бриґади. З її складу при Корпусі С. С. лишається один кінний полк ім. Максима Залізняка (27 кінний полк). На наказ Штабу Армії Корпус С. С. для ліквідації »Оскілківщини« виділює один бронепотяг і польову варту, яка передтим вислана була для забезпеки мосту на Горині біля Бродова.

З огляду на обставини Корпус С. С. починає часткову евакуацію ст. Шепетівки. Вивезено до ваґонів склад вогнеприпасу, забрано всі паротяги й увесь порожняк, залишено тільки необхідні боєві й харчеві припаси та ешелон Штабу Корпусу. 28., 29. і 30. квітня ворог попере-

мінно атакує Курпус С. С. то з боку Заслава, то здовж залізниці Бердичів — Шепетівка.

Не маючи резерв, із сильно перетомленими людьми, Корпус С. С міг тільки пасивно боронитися. Часткові наступи ворога дали змогу Корпусові С. С. відтягати частини його сил із одного участка й бистро перекидати їх по залізниці на інший участок і тим підтримувати війська, що там билися. Велику прислугу давали Корпусові С. С. у цей час прекрасні Стрілецькі бронепотяги »Січовий«, »Стрілець«, »Запорожець« і »Помста«, — всі правдиві, доброї конструкції.

30. квітня на ст. Ожинин прибувають 2-й і 4-й полк С. С., сильно виснажені боями під Мозирем і Сарнами і малочисленні.

Цим полкам ставиться завдання оволодіти Острогом, для чого 2-й полк С. С. направляється з Ожинина через Хорів, Озери на Остріг, а 4-й полк підводиться на ст. Кривин і направляється з польовою вартою через Вельбовне на Остріг.

На шепетівському фронті 1. травня ворог веде наступ на всьому фронті; його кінні частини охоплюють флянґи Корпусу С. С. під с. Камянкою. Кінні частини відбиває Стрілецький панцирник, що курсував для нагляду за шляхом від Шепетівки до Кривина.

Під с. Купина ворожа кіннота зриває залізницю Шепетівка — Новгород-Волинський і рве звязки зі штабом військ, що борються під Новгородом-Волинським. Стація й місто Шепетівка цілий день під обстрілом тяжких гармат. Січово-Стрілецька піхота героїчно бється, не вступаючись ні кроком назад.

За день Корпус С. С. утримав всюди свої позиції. Відправлений для звязку з Тульською Бриґадою на ст. Колоденка бронепотяг »Стрілець« встановив звязок. Вночі при повороті на ст. Шепетівка бронепотяг біля ст. Майдан — Вілла попав у скруту: ворог зірвав шлях перед ним і за ним. Завязався бій із ворогом, що напав на панцирник. Бій тягнувся коло години. Панцирник, котрий мав три гармати й коло трицяти кулеметів, розігнав ворога, багато положив його на полі трупом, виправив шлях і пізно вночі прибув на Шепетівку.

Перетомленість війська, великі втрати, відсутність резерв і переважні сили ворога змусили Команду Корпусу С. С. відтягнути своє військо безпосередньо на околицю м. Шепетівки й с. Судилкова, щоби там постаратися ще затримати ворога до підходу помочі.

Зі Штабу Армії було відомо, що головні частини Запоріжського Корпусу вже підїжджають на ст. Здолбунів. 2-й і 4-й полк С. С. спізнилися й наступ могли почати тільки 2. травня.

Зранку 2. травня ворог знову повів наступ на всьому фронті. 1-й полк С. С. переходить у короткі контр-атаки, утримує південну око-

лицю Шепетівки і ст. Подільська-Шепетівка, 3-й полк С. С. під ворожим натиском відходить і займає залізно-дорожний насип Новгород-Волинський — ст. Подільська-Шепетівка.

Ворог займає горби на південь від м. Шепетівка, сс. Красносілку, Новоселицю й м. Судилки.

Тульська Бриґада також не витримує ворожого наступу й відступає на ст. Корчин, при чому остаточно деморалізується і як боєва сила зникає. 2-й і 4-й піший полк Корпусу С. С. удатно ведуть наступ і займають сс. Озери і Вельбовне та переправи через Горинь під Вельбовним. Цілу наступну ніч ворог обстрілює з гармат Срілецькі позиції й ст. Шепетівку; його частини всю ніч трівожать частини Корпусу С. С., загрожуючи то в тому, то в іншому місці атакою.

На ранок 3. травня ворожа піхота при підтримці артилєрії й бронепотягів вдирається на ст. Подільська-Шепетівка й атакує 1-й піший полк у лівий фланґ. На ліквідацію прориву іде курінь із резерви 3-го пішого полку і прибувший в той момент 28-й Стародубський полк (250 баґнетів). Курінь 3-го пішого полку повів атаку нерішуче, бо був у той час у свою чергу заатакований, і командир полку завагався; атака-ж 28-го Стародубського полку успіху не мала, бо спізнилась. Ліве крило 1-го пішого полку Корпусу С. С. здрігнулося і 1-й піший полк С. С. уже почав відворот. Звязок із частинами був нарушений, направити оборони не було змоги й тому Командування Корпусу видало наказ про загальний відворот на лінію: Славута — Перемишль — Янушівка. Для нагляду за ворогом на р. Цвітоха залишено розвідку й бронепотяги, яким наказано понищити залізничні мости, щоби перешкодити просуванню ворожих бронепотягів.

Ворог не переслідував і частини Корпусу С. С. спокійно обсадили призначені їм місця. Того самого дня 2-й і 4-й полк із боєм взяли м. Остріг і відкинули ворога на ст. Білятин. На ст. Славута стояла вже ціла Тульська Бриґада, котра відійшла туди ще зранку 3. травня. Ця бриґада була негайно відправлена до Рівного, де була розформована й люди, всі Москвини, розпущені. Тому в дальнішому про неї вже не буде згадки. Хоч ця бриґада й не належала до Корпусу С. С., але про неї ввесь час згадувано тому, що її чинність та наслідки цієї чинности були тісно звязані з чинністю Корпусу С. С. і по суті вона повинна була-б підлягати Корпусові С. С., але спочатку цього не зроблено, з вини отамана Оскілка; пізніш і до кінця цієї помилки не виправлено.

Висновки. Ст. Шепетівка, як залізничний вузол, мала велике стратеґічне значіння. Посідаючи її, Армія У. Н. Р. мала змогу опера-

вати в трьох напрямках: на Проскурів, на Бердичів і на Новгород-Волинський, тому Командування Армії У. Н. Р. бажало можливо довше й сильніше цю стацію тримати. Коли був втрачений Проскурів і Новгород-Волинський, а не було досить сили, щоби розвинути операції для здобуття Проскурова й Новгород-Волинського, значіння ст. Шепетівки зменшилось. Займаючи її, Корпус С. С. тільки розєднував дві ґрупи ворожих військ, що займали Проскурів і Новгород-Волинський, але зате й попадав під удари з двох боків. Що-ж до самої оборони Шепетівки, то вона була проведена по мистецьки.

На мою думку, ліпше було-б раніше залишити Шепетівку, відірватися від залізниць, прикритися річками Горинь і Вілія, вичекати підходу Запоріжського Корпусу, переґрупуватися й зі свіжими силами повести наступ для опанування залізниці Проскурів — Шепетівка — Новгород-Волинський. Оборона-ж Шепетівки остільки виснажила Корпус С. С., що ран своїх він майже до кінця вилічити не зміг. Понесені були кольосальні жертви, згинули найліпші люди, і тій орґанізації, що намічалась, завдано сильний удар.

Широке маневрування частинами й резервами (часто один день частини бються на одному участку, вночі перевозяться на другий), удатне перемішування всіх, що були до розпорядження, засобів, як бронепотягів і панцирників, широка особиста ініціятива начальників, особливо командира 1-го полку С. С., який часто приймає короткі й сильні випади для оборони своїх становищ. Це перший випадок, коли примінено в Армії У. Н. Р. такий спосіб оборони.

Використання всіх сил, включно до польової жандармерії. Слід ствердити надзвичайну стійкість частин, досконале кермування артилєрією при обороні. Холоднокровність і правильний розрахунок Командування понад усяку похвалу. Останнє надто бє в очі, коли глянути на обстанову 27. квітня. Не тратячи голови, Командування розмірянно й обдумано провадить операцію в ріжних напрямках. Ця обставина заспокоююче впливає на дух частин, і вони бються на Шепетівці, не маючи ні тилу, ні флянґів, готові зустрінути ворога звідусіль.

Корпус С. С. Шепетівки не втримав, але героїчна її оборона лишиться назавжди дорогою сторінкою в серці кожного Січового Стрільця, й спомини про бої тих днів завше будитимуть у Стрільцях гордість і силу.

6.

До початку травня частини Армії У. Н. Р., що боролися з ворогом на проскурівському й камянецькому напрямку, находяться за р.

Збручем, лівим своїм крилом у Підволочиську. Північна Ґрупа до цього-ж часу, постепенно відходячи під ворожим натиском, обсаджує фронт по р. Стирі. 9-та Залізнична дивізія перевозиться з Сарнів на ст. Озеряни. Запоріжський Корпус головними частинами починає прибувати на ст. Радивилів. Галицька Армія правим своїм крилом була в районі Берестечка — Радехів — Камінка. Українське військо показалось оточене майже з усіх боків: зі сходу й півночі напирали большевики, з заходу — Поляки. Боротьба з двома ворогами, з яких кожний був сильніший від війська українського, не мала рації. Таке положення Головне Командування передбачало й тому ще раніше підносило питання про ліквідацію одного з фронтів, та на нараді Уряду У. Н. Р. з Головним Командуванням Галицької Армії в квітні 1919. року все-ж вирішено було вести боротьбу на два фронти. Особливо оптимістично задивлявся на таку боротьбу тодішній Наказний Отаман, отаман Осецький. Його-то думки й узяли верх на нараді.

Після авантури отамана Оскілка, від Північної Ґрупи (яка до квітня місяця складалася здебільша з частин, що належали до інших дивізій і полків, як 2-й і 4-й полки С. С., 9-та Залізнична дивізія, Юнацька Школа та інші, а сама формувала 17, 18 і 19 піші дивізії, кінну дивізію й Окремий Галицький полк) були відібрані всі вичислені до того часу додані до неї чужі частини й прилучені до властивих дивізій. Наслідком усього цього Північна Ґрупа втратила твердість, порив до наступу пропав, а велика зміна начальників після »Оскілківщини« зле вплинула на боєздатність частин. Нові формування складалися з місцевої людности, яка ще не закоштувала большевизму й большевиків і легко піддавалася ворожій аґітації, захоплювалася большевицькими гаслами та не бачила розумного змислу в боротьбі з Москвинами, через що масово дезертувала додому.

Корпус С. С. у боях за Бердичів і Шепетівку зазнав дуже великих втрат, був сильно перетомлений і до активних акцій міг бути готовий тільки після відпочинку. 9-та Залізнична дивізія також сильно ослабла. Вона мала в свому складі три полки, але тільки 2-й її полк можна було вважати за боєву одиницю, решта-ж полків були малі числом і малої боєздатности.

Холмська Ґрупа фактично складалася з двох полків Сірої дивізії. Полки ці були наіменовані дивізіями й були в періоді формування. Кадри мали добрі, поповнення-ж невишколене й несвідоме національно, через що в боєвому значінні було нестійке.

До підходу Запоріжського Корпусу Головне Командування рішає: для тимчасового відпочинку військ і чекаючи на зосередження Запоріжського Корпусу — оборонятися на Стирі, на фронті Північної Ґрупи

і на фронті Корпусу С. С.; частинам лишатися на їхніх місцях. 9-та Залізнична дивізія повинна перейти на лінію Шумськ — Кунів для забезпечення району Рівне — Здолбунів — Дубно з південного сходу. Скупчення 9-ої Залізничної дивізії проходило надзвичайно мляво, а прибувші на ст. Озеряни її частини розміщалися в районі цієї стації, не спішачись відходити на фронт. Около 7. травня ворог почав проявляти активність під Острогом. Рівночасно виявився ворожий наступ на фронт Славута — Перемишль. В бою, що йшов цілий день 7. травня, ворог на всьому фронті був відбитий. Одначе Командування Корпусу С. С. знаходило, що положення Корпусу є занадто висунене вперед із незабезпеченими флянґами. Маючи на меті дати відпочати своїм військам, рішає відійти за р. Горинь. Одночасно з цим 9-та Залізнична дивізія наказом Головної Команди переходить в розпорядження Корпусу С. С.

Корпус С. С. займає таке становище: 2-й піший полк С. С. з одною батареєю — Межиріччя; 4-й полк С. С. з одною батареєю — Остріг — Розваж; 3-й полк С. С. з одним полком артилєрії й одною 42-лінейною батареєю — Хорол — Бродово — Черняхів (мостовий причілок); 28-й Стародубський полк із одною батареєю — Стадники — Вільгорів. В резерві: 1-й піший полк С. С. в с. Коростова, кінний дивізіон Бориса вс. Новосілках. В с. Івачкові скупчується полк ім. Богуна, що прибув із Румунії й призначений до складу Корпусу С. С. (150 — 200 штиків) — пізніше названий 5-м полком С. С.

9-й Залізничній дивізії доручається для оборони участок фронту Шумськ — М. Боровка — Кунів. Бронепотяги висунуті до ст. Бодівки для прикриття залізничного мосту через Горинь. Штаб Корпусу на ст. Здолбунів. Запасові частини та шпиталь у м. Кремянці. Після 10. травня для обезпечення Кремянця Командування Корпусу висунуло на Ямпіль збірний загін, який названо Кошем Скорострілів. Складався він із Коша Скорострілів (40 кулеметів), одної сотні кінноти й одної сотні пішого вишколу.

Зазначене розположення підлеглих Штабові Корпусу С. С. частин було надзвичайно розтягнене, звязок тримати з частинами й кермувати ними було дуже трудно, резерв було мало, й тому оборонна лінія була скрізь слаба. Але обстанова вимагала хоч-би нагляду за головними шляхами, по яких міг двигатися ворог. Сильнішим був центр Корпусу С. С. на напрямку Рівне — Шепетівка.

До 15. травня ворог великої активности на фронті Корпусу С. С. не виявляє. Його передові частини мали невеликі сутички з передовими сторожами Корпусу С. С. під Куневом, Острогом та коло Черняхова.

Після 15. травня виявляється ворожий наступ значнішими силами з Білогородки й Теофіполя. Під натиском цього ворога Кіш Скорострілів

після гарячого бою за Ямпіль відступає в напрямку на Вишгородок і Збараж. Ворог направляє на Кремянець свою кінноту, яка 20. травня несподівано появляється під Кремянцем і атакує місто, майже з усіх боків. Після короткого, але жорстокого бою, Кіш С. С. оставляє Кремянець і пробивається частинно з панцирниками в напрямі на Дубно, частинно на Новий-Почаїв. Все, що залишилося в Кремянці, м. і. хворих і ранених знищили або вивезли большевики. Для зліквідування ворога в Кремянці Командування Корпусу висилає форсованим маршем через Верхів — Мости — Рахманів на Кремянець 1-й полк С. С. і кінний дивізіон Бориса, а з боку Дубна панцирник і старшинську школу. Частини в неповних два дні проходять більше 60 верст і 22. травня около 14 години несподівано атакують у Кремянці ворога, відтинаючи йому шляхи відвороту. Ворог не встиг зібратися, як піхота вдарила на нього зі сходу, кіннота з півдня, а панцирники з півночі. В паніці, полишаючи все награбоване, ворог кинувся вростіч по лісних околицях Кремянця. Маневр удався завдяки швидкому рухові частин, енерґії й рішучости їхніх командирів й удатно скомбінованій атаці.

Майже одночасно з тим, як ішли події під Кремянцем, Поляки перейшли в наступ на галицькому фронті й на фронті Холмської Ґрупи; захватили м. Луцьк та полонили багато стрільців із Холмської Ґрупи; Холмська Ґрупа рештками своїми відступила на Дубно. Разом із тим почався відворот Галицької Армії. Поляки опанували ст. Красне й перервали комунікації Армії У. Н. Р. Виявилося, що в неї цілком не стало запілля. Всі ешелони з боєвим майном, постачаннями, майстернями й т. і., що евакуувалися з Рівного, Здолбунова й Дубна до Галичини, застрягли на ст. Броди, Радивилів та Дубно й мусіли попасти або до Поляків, або до большевиків.

Штаб Армії, уряд і всі центральні установи У. Н. Р. евакуувалися з Бродів до Тернополя, звязок із ними військо втратило. Військо було здане самому собі й мусіло само шукати виходу з ситуації. Тоді-то Командування Корпусу С. С. рішається на такий ризиковний плян: щоби врятувати майно й боєвий припас Армії У. Н. Р., постановляє перейти до рішучого наступу на всьому фронті Корпусу, зайняти Шепетівку та Заслав, витягнути всі ешелони через Шепетівку і Заслав на Збараж і потім відійти в район Вишгородка — Білозірки.

7.

Удосвіта 23. травня частини Корпусу С. С. на фронті Розваж — Вільгорів рішуче переходять у паступ, несподівано атакують ворога

в с. Волосківцях й Милятині, беруть значне число полонених і кулеметів. Решта большевиків у переполосі й повному безладді поспішно відступає. Корпус С. С. переслідує ворога, займає м. Славуту й с. Вольну. Ворог поспішно евакуує Шепетівку й готовий вже її залишити. На фронті під Острогом і Куневим у ворога помітно нервовий настрій. Штаб Корпусу уже готовий був видати наказ — направляти всі ешелони через Здолбунів на Славуту, — коли опівдні 23. травня з Рівного прибув Штаб Північної Ґрупи й повідомив, шо вніч з 22. на 23. травня 19-та дивізія, що займає позиції під Гощею, остаточно розвалилася: більша частина її зрадила й перейшла на бік ворога, захвативши з собою командира дивізії й увесь штаб; друга, менша частина, відходить на Рівне. Поляки зайняли місто і стацію Сарни. Частини, що там займали позиції, частинно попали до полону, частинно розсипались; штаб Ґрупи наказав своїм військам обсадити лінію Аннополь — Городище — Рівне — Яневичі, а сам відїжджав на ст. Дубно. Зі своїми частинами штаб Північної Ґрупи в цей момент звязку не мав і повідомлення про обсаду ними вказаної лінії також не мав.

Штаб Корпусу С. С. направляє до Рівного броневі потяги, а на фронті Північної Ґрупи — кінну розвідку.

Виявляється, що частин Північної Ґрупи на вказаних її штабом місцях немає. Після довгого шукання, найдено звязок із одним полком цієї ґрупи (Галицьким) в м. Здолбиця — в тилу Штабу Корпусу С. С.; йому наказано видвинутися на лінію Квасилів — Кол.-Семиграньь. Полк так поволі збирався, а командир його разом із командиром бриґади чи дивізії (полковник, пізніше ґенерал-хорунжий Никонів) так довго обмірковували положення, що на позицію так і не вийшли.

Корпус С. С. опинився в критичному стані. Тил його і флянґи були зовсім відкриті, глибокий тил загрожений Поляками.

Тому Штаб Корпусу віддає наказ про відворот частин, що так удатно повели наступ, на старі позиції. Командири 3-го пішого полку С. С. і 28-го Стародубського упираються, зрештою відводять свої полки й увечері 23. травня займають старі позиції. Щоби забезпечити ліве крило розположення, вночі висовується з резерв Корпусу слабенький 5-й піший полк С. С. в с. Тайкурі; ліве крило 28-го Стародубського полку загинається й займає ліс, що на захід від Вільгорода; їм додається одну батарею Північної Ґрупи, що була прилучена до Корпусу. На ст. Рівному стоять Стрілецькі бронепотяги. Ст. Здолбунів і рештки ст. Рівного евакуються на Дубно та Кремянець.

За ніч на ст. Здолбунів назбиралася сила втікачів, козаків і старшин, із частин Північної Ґрупи. На ранок 24. травня вся ця маса була зібрана, розбита на сотні й під командою одного з полковників (тепер

не памятаю призвища) відправлена для обсади й оборони м. Рівного. Перед полуднем 24. травня ворог заатакував ліс на захід від Вільгорода й ст. Тайкурі. Частини Корпусу С. С. відбили перші атаки. Трохи пізніше було атаковане м. Рівне, і збірний відділ, що його боронив, почав відступати. Майже одночасно ворожа піхота, підвезена, очевидячки, з Шепетівки, атакувала переправу біля Черняхова й примусила частини Корпусу С. С. відійти на західний беріг Горині. Коло 17. години ворог знов повів наступ на фронт Тайкурі — Вільгори і під Черняховим. На фронті Кунів — Остріг вивязалася жвава гарматня стрілянина і ворог став громадити свої сили в околичніх перелісках. Стрілецькі броневики біля Квасилова стримували ворожий натиск. У цей-же день зранку польські передові частини зайняли стацію й село Клевань.

Командування Корпусу рішило відійти з району Рівне — Остріг у район Кремянця на зєднання з Запоріжським Корпусом; ходило тільки про момент віддачі наказу. Коли-ж коло години 20-ої частини Корпусу С. С. на лівому крилі стали під ворожим натиском уступати, видано наказ відійти й зосередитися: 9-й Залізничній дивізії в районі Великі й Малі-Фільварки -- Людвище; 5-му і 4-му пішому полкові — в районі Тилявки — Башківці; 2-му і 3-му пішому полкові та 28-му Стародубському — в районі Майдан — Данилівка — Стожок; 1-й полк і кіннота в Кремянці. Бронепотягам прикрити евакуацію стації Здолбунів, пізніш Озеряни, й відходити на Кремянець; при неможливості відійти — бронепотяги підірвати, а їхнім залогам долучитися до Корпусу.

За ніч війська Корпусу С. С. відірвалися від ворога й відійшли на лінію Шумськ — Мости — Мизоч. Відворот переводився широким фронтом, малими відділами, пятьма кольонами. Вполудне 27. травня Корпус зосередився в призначеному районі. Штаб Корпусу прибув на ст. Кремянець.

Чому Командування Корпусу С. С. прийняло такий плян? Тому, що Північна Ґрупа в той час не представляла з себе ніякої боєвої сили; про Холмську Ґрупу відомостей не було; большевики напирали з фронту й тилу; Поляки зайняли місцевости в тилу. Думалося також, що, виходячи зпід ударів одного й другого ворога, Корпус С. С. дасть можливість зустрінутися Полякам з большевиками. Однак сталося інакше: Поляки в напрямі на Рівне наступ припинили й розвязали руки большевикам для наступу на Корпус С. С. через Дубно на Кремянець.

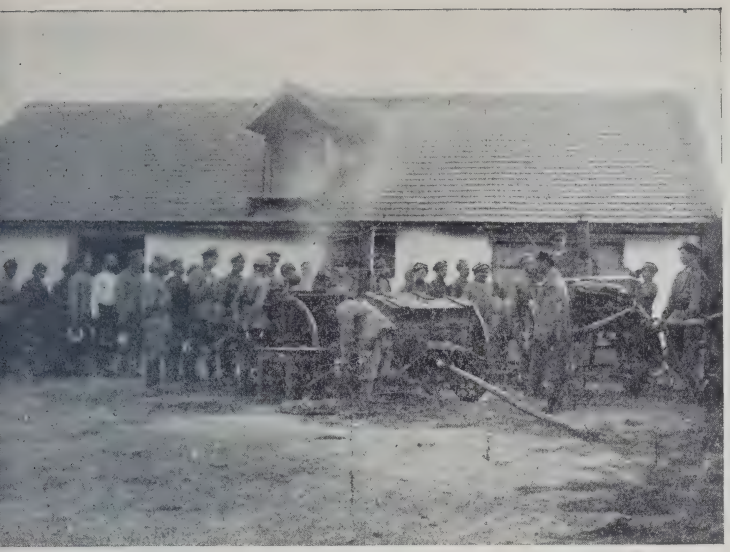

СС. В. Грицьків,
поляг під Рівним 1919 р.

Обід Комендантської Сотні II. Дивізії.

Присяга новобранців у Вишколі СС. в прияві Головного Отамана С. Петлюри, мін. В. Безпалка і Команди Корпусу в Старокостянтинові, літо 1919 р.

Сот. І. Цяпка в гостях у інспекторському відділі Команди Корпусу.

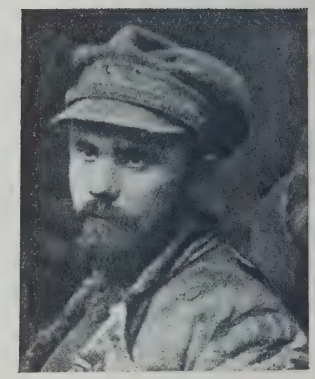

Пол. дух. о. Бобик

Чет. М. Притула

Пор. Стецишин

Хор. В. Козлів

Чет. Іл. Пак

Хор. Ів. Пак

Батько і син

Стрільці пробоєвої сотні П. Сапіжак і стр. І. Купчак — оба з Курчанівки біля Солотвини, пов. Надвірна.

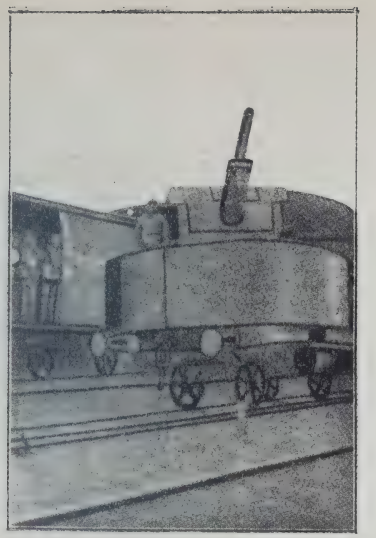

Заслав, за який велися завзяті бої між СС. і большевиками літом 1919 р.

Хор. Д. Купчак

Сот. Д. Герчанівський

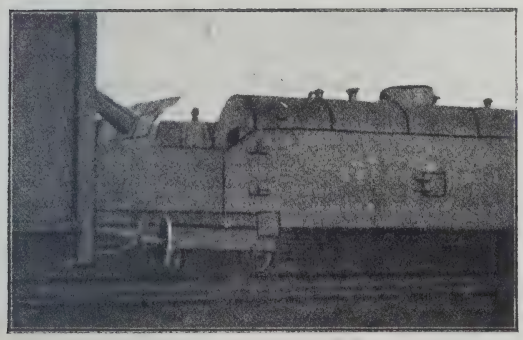

Панцирні поїзди СС.

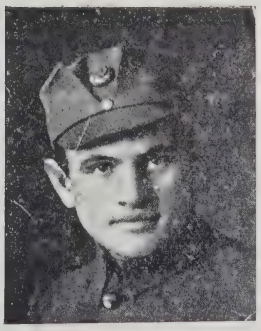

Хор. О. Бабій

Хор. В. Данилюк

Боєві вправи новобранців СС.

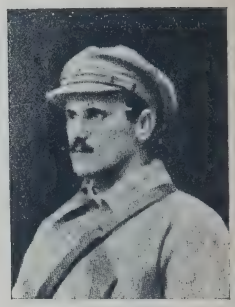

Бунч. Л. Павленко

Бунч. М. Войтович

Бунч. М. Фільц

Бунч. Панасій

Бунч. В. Гарматій

Бунч. І. Солодчук

Ґрупа СС. Від гори зліва: стр. П. Теслюк, † стр. М. Ковцун, † стр. П. Бохенок; сидять: † дес. В. Заболотний, стр. Д. Заболотний.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

XVI. НАСТУП НА ПРОСКУРІВ І СТАРОКОСТЯНТИНІВ.

Стратеґічне положення при кінці травня 1919. р. Наступ Корпусу С. С. на Заслав і Шепетівку. Протинаступ большевиків. Відворот на р. Случ. Причини неуспіху першого наступу. Бої в районі Чорного Острова. Бої за Проскурів. Відступ на Ярмолинці. Переформовання Ґрупи С. С. в дві дивізії. Бої в районі с. Карабчиїв і с. Гриців. Наслідки і велике значіння перемоги.

1.

Надвечір 27. травня виявляється така обстанова: Галицька Армія під натиском Поляків відкотилася на південь. Поляки зайняли ст. Красне й Броди й перетяли єдину комунікаційну лінію Армії У. Н. Р. Через це маса ешелонів із ріжним військовим майном Північної й Холмської Ґрупи та Корпусу С. С. запрудили лінію залізниці від ст. Верба до ст. Броди і від ст. Камениця до ст. Кремянець. Вивезти цього майна не було ніякої можливости. Москвини зайняли Рівне й енерґійно вели дальший наступ на Дубно. Москвинів стримують Стрілецькі броневики, які біля ст. Озерян були відтяті від свого війська і, щоби не здатися ворогові, висадили себе в повітря.

У районі Дубна рештки Північної й Холмської Ґрупи; Корпус С. С. на схід від Кремянця.

Запоріжський Корпус у районі Нового Почаєва без усякого звязку з іншими частинами.

На ранок 28. травня частини Північної й Холмської Ґрупи залишають Дубно й обсаджують фронт Переросле — Верба. Корпус С. С. лишається на раніш указаних місцях, виставляє охорону на схід і північний схід від Кремянця. Запоріжський Корпус розпочинає, як уже сказано, без звязку з іншими частинами наступ із Нового Почаєва на Вишневець та Катербурґ і з бою займає пополудні обидва пункти. Поляки дальше на схід від Бродів і Клеваня не йдуть; Москвини атакують Північну й Холмську Ґрупу, які потроху подаються на схід. У дні 26., 27. і 28. травня йде гаряча робота при перегрузці військового майна

з ваґонів на селянські підводи. Населення неохоче дає підводи, тому більшости майна загрожує небезпека, що його прийдеться залишити. Коло полудня 28. травня прибуває до Кремянця Командуючий Армією У. Н. Р. отаман Василь Тютюнник, який після короткої наради з Командиром Корпусу С. С. видає наказ Армії У. Н. Р. про перехід у загальний наступ, щоб опанувати якнайбільший терен для мобілізації. У першу чергу ставилося завдання вийти на лінію Проскурів — Шепетівка.

Запоріжському Корпусові дано задачу вийти на лінію Проскурів — Старокостянтинів включно; Корпусові С. С. — прикривати ліве крило Запоріжського Корпусу з боку Заслава — Шепетівки й вийти на лінію Старокостянтинів — Ляхівці.

Північній і Холмській Ґрупі (які тепер зведено у Волинську дивізію) прикривати тили Корпусів С. С. і Запоріжського. У випадку ворожого напору — поволі відходити на р. Горинь.

2.

Штаб Корпусу С. С. рішає: рушити кінноту через Шумськ і здобути м. Заслав; потім, прикриваючи себе з боку Острога, переправитись через Горинь у районі Ямпіль — Ляхівці й далі розвивати операції на Заслав і Шепетівку, прикриваючись з півночі р. Гориню. Щоби забезпечити своє праве крило й заповнити простір між Корпусами С. С. і Запоріжським, малося направити 9 Залізничну дивізію в загальному напрямі через Теофіпіль на Великі Пузирки.

29. травня Корпус С. С. з доданою до нього 9. Залізничною дивізією розпочинає наступ трьома кольонами, маючи в резерві 1-й полк С. С.; кінний дивізіон Бориса направляє напередодні, щоби зайняти м. Шумськ й перевести розвідку в напрямі на м. Остріг. Увечері 29. травня 1919. року частини Корпусу без бою виходять і займають лінію: 9 Залізнична дивізія — район с. Мизюринці; 2, 4 і 5 полк С. С. — район Вовківці — м. Дедеркали; 3 полк і 28 Стародубський полк, пізніш названий 5-м полком С. С., — м. Шумськ; 1 полк С. С. — район Новостав — Борки; Штаб Корпусу в Борках. Кінний дивізіон Бориса зайняв с. М. Боровицю й веде розвідку на фронті Корниця — Остріг. Тилові установи й обози направлені на Вишневець. У наступні дні Корпус С. С. продвигається вперед і на 1. червня займає: 9 дивізія — без бою с. Святець; 2, 4 і 5 полк С. С. після досить упертого бою забирають с. Уніїв; 3 полк і 28 Стародубський полк (5 п. С. С.) лишаються в м.

Шумську; 1 полк С. С. переходить у Ямпіль; кінний дивізіон Бориса після невеличких сутичок із малими ворожими відділами займає с. Шекеринці й розвідує на Корницю й Заслав. Ворог не ставить значного опору й відходить на схід.

3. червня Корпус продовжує наступ. Праве крило його не зустрічає опору й 9 дивізія легко осягає район Колки — Волиця Полева; 1 полк С. С. займає с. Турівку; 2, 4 і 5 полк з боєм здобувають Ляхівці й переправу біля с. Гулівці. Кіннота С. С. продвигається на Велику-Гнійницю. 3 і 28 Стародубський полк лишаються в Шумську, як резерва Ґрупи та для прикриття напрямку Остріг — Кремянець. Напрямок цей мав надто важливе значіння тому, що наступ ворога, який займав м. Остріг, у цьому напрямі розрізував Волинську дивізію й Корпус С. С., загрожуючи тилам обох частин Армії. Наступного дня Корпус успішно веде бої та просовується правим крилом (9 Залізнична дивізія) до с. с. Гриценки — Тріски — Якимівці; центром займає Трусилівку та Кучманівку, а ліве крило (2 полк С. С.) опановує м. Білогородку. Кінні розїзди С. С. підходять до північних околиць Заслава, звідкіль ворог відбиває їх рушничним і кулеметним вогнем. Бронепотяг (імпровізований) підходить до ст. Клембівки, яку боронять ворожі броневики, й веде з ними бій. Штаб Корпусу переходить із Ямполя до м. Теофіполя.

Відсутність звязку з Запоріжським Корпусом і все більше відхилення його на південь у район Проскурова та все більший опір ворога на правому крилі Корпусу, а також залишення Волинською дивізією Кремянця й відсутність резерв, — примушує Командування Корпусу С. С. звернути увагу на велике розтягнення своїх сил, через що 4. червня пополудні Командування, готовлячись до наступу 5. червня, видає накази про більше скупчення сил. Частини Корпусу дістають наказ: 9-ій дивізії атакувати ворога на фронті с. с. Антоніни — Рублянка й вийти на фронт Кременчуки — Юначки, прориваючи залізницю біля ст. Антоніни. 1 полкові С. С. з 27 кінним полком (60 — 70 шабель) атакувати ворога в с. с. Зелена й Васьківчики і вийти на лінію Красівка — м. Медведівка. 2 полкові С. С. з 1-ою батареєю, займаючи м. Білогородку, видвинути свої передові частини до Теліжинець і Михнова та забезпечувати ліве крило Корпусу. 4 і 5 полкові С. С., що разом із 2 полком С. С. зайняли Білогородку 5. червня, — вдосвіта 6. червня виступити через Хрестівку й Тернавку на Нове Село й допомагати 1 полкові С. С. виконати своє завдання.

Кінному дивізіонові Бориса з с. Гнійниці продвигатись через Більчин на Заслав із метою його здобути і далі провадити операції на Шепетівку; 3-му полкові С. С. з 28 Стародубським перейти до м. Ляхівців.

3.

Зранку 5. червня, ворог, попередивши наш наступ, сам перейшов до протинаступу й заатакував праве крило й центр Корпусу С. С. на фронті Тріски — Кучманівка. Праве крило С. С. по деякому змаганню відбило ворожий наступ і, переслідуючи ворога, зайняло с. Антоніни й Закриниче. Один полк 9 Залізничної дивізії вискочив наперед і опанував ст. Антоніни, де зруйнував залізничний шлях. На центральному участку Корпусу до полудня вівся запеклий бій із ворогом, що все насідав. Коло полудня 4 і 5 полк С. С. підійшли до с. Тернавки та з ініціятиви командира 4 полку завернули на стріли; атакували ворога в с. Васьківчиках і примусили його хутко відступити. 1-й полк С. С. переслідував ворога й опанував села Велику й Малу Салиху. 4 і 5 полк лишились у Зеленій і Васьківчиках. 3-й полк надвечір був у Ляхівцях. Кінний дивізіон не зміг здобути Заслава і зупинився в с. Більчині, обсервуючи ворога стежами. В бою 7. червня ворог атакує Антоніни піхотою, підтриманою бронепотягами, й вибиває звідти частини 9 Залізничної дивізії. Наступ 1-го полку С. С. зустрічає ворог контратакою від ст. Великі Пузирки, і 1-й полк часово втрачає с. Велику Салиху, але скоро 9 дивізія й 1-й полк упорядковуються й дружнім контр-ударом відзискують попереднє становище, при чому до рук С. С. дістаються гармати, скорострілі, боєвий припас і полонені. Атаку 4 і 5 полку С. С. на Нове Село ворог відпирає. Під Білогородкою оживляється ворожа діяльність, і ворог починає натискати на передові частини 2-го полку С. С. під Михновом. 3-й полк С. С. підтягається до с. Ледянки, як резерва. У бою 7. червня виявляється підхід до Великих Пузирків аванґардних частин із Богунівської бриґади Таращанської дивізії московських большевиків.

На 8. червня обставини на фронті Корпусу С. С. міняються. Ворог підсилює кіннотою й піхотою залогу м. Заслава. На фронт Великі Пузирки — Красівка прибувають із Житомира частини Таращанської дивізії — Богунівська бриґада і 1-й Інтернаціональний полк. Зявилася небезпека, що ворог, повівши сильний наступ із боку Заслава, може роздавити 2-й полк С. С. у Білогородці та, врізавшись клином між С. С. і Волинською дивізією, параліжувати роботу обох частин.

Запоріжці ведуть бої на напрямку Проскурів — Жмеринка. Волинська дивізія стримує ворога в районі на північний захід від Ямполя — Ляхівців. Командування Корпусу С. С., з огляду на вищесказане, постановляє продовжувати наступ, щоб опанувати район: Черняхів — Великі Пузирки — Нове Село — Вербівці, — хутко вискочити на р. Хомору, на фронті Гриців — Зубівці. Тоді, прикрившися річкою, можна було мати резерви й не боятися за перемежок між Корпусом С. С. і Волинською

дивізією. Щоби забезпечити Корпус С. С. з флянґу й тилу, треба було зайняти Старокостянтинів. Гадалося для цієї цілі виділити частини 9 Залізничної дивізії, і на 8. червня наказано 9 дивізії вислати свою дивізійну кінноту для розвідки в цьому напрямі.

Удосвіта частини Корпусу С. С. і 9 Залізничної дивізії повинні були атакувати: 9 Залізнична дивізія — с. с. Юначки й Медці та просовуватись на фронт Вербівка — Пихтія. 1-й полк С. С. — атакувати ворога в с. Великі Пузирки й опанувати ст. Пузирки та с. Малу Медведівку, 4 і 5 полк — зайняти Нове Село. 3-й полк С. С. — зранку продвигатись на с. Малі Пузирки. Задачі 2-му полкові С. С. і кінноті Бориса оставались попередні.

Залізнична дивізія й полки 4 та 5 з атакою спізнилися. 1-й же полк несподівано заатакував ворога, який став утікати. 1-й полк заняв ст. Пузирки й уже вскочив в с. Малу Медведівку, коли атакований зпозаду ворожими броневиками, що поспішили на допомогу до Медведівки зпід ст. Антоніни, та піхотою з боку с. Балкуна, — змішався й поспішно почав відворот. Ворог насідав на карк, і тому полк не зміг затриматися на старих позиціях, а відійшов до с. Зеленої. Після цього атаки 9 дивізії та 4 і 5-го полку не відбулися, а 9 дивізія під загрозою ворога далі відкинула своє ліве крило до с. Закриниче — Рублянка, утримуючи ст. Антоніни. 3-й полк С. С. з резерви не встиг підтримати частини 1-го полку С. С. і затримався в Малих Пузирках. На фронті 2-го полку С. С. сутички стеж і сторожевих частин. Кінний дивізіон Бориса під натиском кінноти ворога відходить на Ляхівці. Волинська дивізія відходить до Ямполя й Ланівець. Про Запоріжців відомостей нема.

На 9. червня ворог займає Нове Село, Велику й Малу Салиху, Підлящики та с. Юначки. 1-й полк С. С. у боях 8. червня поніс дуже тяжкі втрати, тому Штаб Корпусу рішає вночі з 8. на 9. червня змінити його 3 полком С. С. з резерви.

10. червня ворог активности не виявляє. В Корпусі С. С. проходить переґрупування.

На 11. червня ворог зґрупував у районі Заслава значну кількість кінноти й піхоти. В районі Великих Пузирків підсилив свої частини Богунівською бриґадою й одним полком Китайців. У цей день Корпус С. С. мав намір атакувати ворога свіжими силами (в тому часі найсильнішого) 3-го полку С. С., підтриманого частинами 9 дивізії й 4 та 5 полку С. С. Одначе ворог зранку повів рішучий наступ на всьому фронті Корпусу С. С. і Волинської дивізії. Зустрінутий контр-наступом 9 дивізії й 3 полком С. С., ворог відскочив на старі позиції. Коло полудня стало відомо, що ворог атакував 2-й полк С. С. в Білогородці й розбив його. 2-й полк поспішно став відходити на с. Поляхівку, стративши півбатарею,

що попала до рук ворожої кінноти. Кінний дивізіон Бориса з Ляховець не міг подати помочі 2-му полкові С. С. через відсутність звязку. Ворожа кіннота займає Бісівку, Бісівочку й с. Хрестівку та продовжує рух на Сморщики—Кучманівку, загрожуючи тилові Корпусу С. С. Післаний із резерви з с. Малі Пузирки 1-й полк С. С. не встиг ще вирушити, як ворожа піхота рішуче переходить до контр-наступу з боку с. Юначки і, зайнявши ст. Антоніни, вдаряє на праве крило 9 дивізії, а з боку Нового Села атакує 4 і 5 полк С. С. 4 і 5 п. не витримують атаки й починають подаватися назад. 9 дивізія й 3 полк С. С. твердо зустрічають ворожі атаки та завдають йому страшні втрати рушничним і гарматнім вогнем. Ворог насуває все новими силами. Частини Корпусу С. С. зустрічають його баґнетами. Зрештою загрожені з обох флянґів поволі починають відворот: 9 дивізія на Решнівку, 3 і 4 полк на Ледянку, 5 полк на Калюжинську і 2 полк затримується в Поляхівці. Кінний дивізіон Бориса переходить у Жемелинці. 1-й полк відходить у село Колки.

У цей день ворог далі напирає на 9 Залізничну дивізію й 3-й полк С. С. Змучені частини відпирають ворожі атаки, але 1-й і 3-й полк С. С. та 9 дивізія понесли напередодні великі втрати і тимчасово втратили боєздатність. Спроби Корпусу С. С. знову перейти до наступу не вдаються. Звязку з Запоріжцями нема. Волинська дивізія під натиском ворога залишає Ямпіль і відходить на Чолгузів — Довгалівка. Корпус С. С. відходить. Дивізіон Бориса — до м. Теофіполя. Зранку 12. червня до с. Малинки прибуває так званий загін полковника Сушка (24 кулемети, 1 піша й 1 кінна сотня. Загін цей сформовано з запасових частин, що були в Збаражі).

4.

До вечора 12. червня ворог відтиснув Корпус С. С. на лінію Терешки—Решнівка—Ледянка—Поляхівка й обсадив на правому крилі важний на той час пункт Кульчини, а на лівому і позаду — Ямпіль. Положення стало таке, що ворог загрожував флянґові й тилові війська У. Н. Р. під Проскуровом. Забезпечити операції Запоріжців Корпус С. С. міг тільки через перехід до наступу та через відзискання хоч би попереднього становища до 8. червня, чого при стані свого війська Корпус зробити не міг. Ворожий натиск на Волинську дивізію загрожував тилам С. С., а натиснувши на фронті Корпусу С. С., — ворог загрожував і тилам Волинської дивізії.

Командир Корпусу С. С. вирішує флянґовим маршем відійти на р. Случ і зайняти оборонну позицію від Красилівських мостів до Соро-

кодубів. Утримувати Старокостянтинів і держати резерву на шосі Проскурів—Старокостянтинів в с. Западинцях.

На виконання свого рішення просить дозволу у Штабу Армії. Дозвіл такий дістає.

Тоді видається наказ: щоби прикрити фляньговий марш — 9-й дивізії з загоном Сушка й кіннотою Бориса вдосвіта атакувати ворога в Кульчинах, які зайняти й тримати, аж поки решти частин Корпусу перейдуть на переправи на р. Случ, після чого відійти на переправи — Красилівські мости. Коли-ж неможливо буде Кульчини зайняти, то привязати ворога до його позицій і виконувати ту-ж задачу, що й у першому випадку.

Інші частини дістають такі задачі: 1-й полк С. С. з с. Колків через Чорнилівку перейти до с. Западинець, при чому затриматися на переправі біля Чорнилівки до підходу частини, що мала зайняти цю переправу. 3-й полк С. С. з 28 Стародубським полком з Ледянки через Колки—Корчівку — пройти на Чорнилівку, де й зайняти переправу.

2, 4 і 5-й полк С. С. мали пройти через переправу біля Малих Зозулинець і стати: 2-й полк на прикриття броду біля Сорокодубів, а 4 і 5-й полк у резерві в Слобідці Чорнилівській.

Обози й тилові установи рушають із Теофіполя через Базалію — Купель на Чорний Острів. Штаб Корпусу переходить у м. Миколаїв.

9-а Залізнична дивізія від виконання наказу про наступ на м. Кульчини відмовилася і це слід тут ствердити без усяких застережень. Ця дивізія, нікого не повідомивши, вночі перейшла через Чорнилівську переправу й коло полудня зайняла Красилівські мости (у той час вже знищені і коли переправи через річку вже не було).

Разом із 9 дивізією відійшов загін Сушка з кіннотою Бориса. Цей загін зайняв переправу біля Чорнилівки. Тому 1-й полк С. С., пройшовши Чорнилівку, помашерував далі по призначенню, гадаючи, що сил, які стояли на переправі, досить для її оборони. Трохи пізніше пройшли переправу біля Малих Зозулинець 2, 4 і 5-й полк С. С. 4 і 5-й полк пішли до свого району, а 2-й полк (командир сотник Осипенко) зайняв с. Волицю Йодко, з заставами проти Сорокодубів. Коло 14 — 15 год. ворог появився перед Красилівськими переправами й Чорнилівським мостом. В обох пунктах завязався бій. 9-а дивізія переправи втримала. Загін полковника Сушка залишив Чорнилівку і став відходити на горби, що на північ від Слобідки Чорнилівської. Ворог почав обстрілювати із гармат 2-й полк у Волиці Йодко, і 2-й полк, несподівано обстріляний, почав відходити на Миколаїв. У цей самий момент на горі біля с. Мончинець, на північ від Чорнилівки, показалася голова кольони 3-го полку С. С., яку бачив відділ Січових Стрільців полковника Сушка від Сло-

бідки Чорнилівської. Появилася надзвичайно сприятлива обстанова для 3-го полку С. С. Досить було йому відкрити гарматній вогонь і виявити хочби слабий натиск на ворога, і ворог, зайнятий боєм із загоном Сушка, втік би. Командир же 3-го полку, сотник А. Кмета, з незрозумілих причин завернув назад, звернув у бік, перейшов Случ убрід біля Сорокодубів і пішов через Волицю Йодко на Слобідку Чорнилівську. Тимчасом ворог зайняв переправу, а 2-й полк С. С., загін Сушка й 4-й та 5-й полк С. С. скупчилися в Миколаєві. Не встиг 3-й полк пройти Слобідку Чорнилівську, як большевики зайняли село. Сам Начальник Штабу Корпусу С. С., повертаючн з м. Купеля (де був для переговорів зі Штабом Армії) до м. Миколаєва, трохи не впав до неволі, якби відсталий стрілець 3-го полку С. С., що пробирався кущами до своїх, його не зупинив. Кружною дорогою через Індики, Пахутинці, Ставчинці вночі дістався Начальник Штабу Січових Стрільців до Миколаєва, де були 2, 4 і 5-й полк С. С.

Загін Сушка відійшов до Чорного Острова, 3-й полк С. С. і 28-й Стародубський полк переходили в цей час Бужок біля Марківець убрід (бо міст біля Миколаєва в поспіху спалено) і стали в с. Манилівці. Охорону від 2 і 4 полку С. С. вислано на північний беріг р. Бужка, де вони й заняли села Котюжинці й Марківці.

На 14. червня ворог сильно обсадив с. Чорнилівку — Слобідку Чорнилівську — Волицю-Йодко й Малі Зозулинці. 9 Залізнична дивізія тримає переправи біля Красилова. Волинська дивізія залишила переправи біля Малих Зозулинець і Базалії й правим крилом тримається ще на фронті Шмирно — Купель, лівим відкинулася до залізниці Волочиська — Чорний Острів. Корпус С. С. у цей день висовує свої частини наперед і займає хутори на захід від с. Воскодавинці — горби на південь від Слобідки Чорнилівської — с. Писарівку з резервою 3-го полку в с. Марківцях. У дорозі до с. Яворівців — 1-й полк С. С. і 7-ма Запоріжська дивізія. Штаб Армії У. Н. Р. плянує наступ для захвату переправ на р. Случ, для чого 15. червня 1-й полк С. С. підпорядковується командирові 7-ї Запоріжської дивізії й разом із нею наносить рішучий удар у фляні ворогові, займаючи с. Чорнилівку й загрожуючи відтяти ворога від переправ. Їм допомагають, наступаючи з фронту, частини 2-го і 4-го полку С. С. на Слобідку Чорнилівську і 5-й полк С. С. на Волицю Йодко. Корпус С. С. міцно стає на переправах через р. Случ на участку Красилів — Сорокодуби. Після цієї операції 7-а дивізія відтягається до Западинців. Кінний дивізіон Бориса, згідно з розпорядженням Штабу Армії, передається до розпорядження командира 9-ї дивізії й направляється, щоби зайняти м. Кузьмин.

Корпус С. С. уґруповується: 2-й полк займає переправу біля Чор-

нилівки; 5-й полк С. С. і 28. Стародубський полк займають Волицю Йодко; 3-й полк С. С. частиною обсаджує ліс, що між Волицею Йодко й Малими Зозулинцями, частиною в резерві в Писарівці. 4-й полк у резерві в Котюжинцях. 1-й полк С. С. відводиться до Чорного Острова, поперше — для відпочинку й подруге — для прикриття напрямку Базалія — Чорний Острів, бо Волинська дивізія в цей час сильно перетомилася й багато втратила на боєздатности.

Успішно розпочатий наступ скінчився невдачею на нашу думку з таких причин: загальний плян про наступ не був достаточно розроблений. Не були передбачені всі можливости. Перша була та, що при наступі була неминуча розтяжка фронтів, що при тодішньому стані Армії могло бути катастрофічне. Друга — Командування розраховувало на скору мобілізацію й поповнення Армії, а для того не мало ніякого апарату та ще й не брало під увагу настроїв місцевого населення, яке було зовсім байдуже до боротьби українського війська. У звязку з цим треба було й задачу ставити собі відповіднішу до сил.

Через брак чинників — звязкових засобів — Штаб Армії не може скоординувати акцій поодиноких ґруп, що також неґативно відбивається на погодженні й одноцільности операцій.

5.

Причини невдачі Корпусу С. С. були такі:

1. Велика розтяжка фронту й запізнене зосередження частин Корпусу С. С. на правому крилі для прориву залізниці Старокостянтинів — Шепетівка. Фронт розтягнувся через те, що Командуванню Корпусу довелося змінити свій попередній плян щодо удару. На цю зміну вплинуло ухилення Запоріжців на південь і, без огляду на доводи командира Запоріжської Ґрупи щодо вибору пункту своєї атаки, він повинен був виділити якийсь відділ, якщо не для оволодіння Старокостянтиновом, то в кожному разі для звязку з Корпусом С. С., що його прикривав.

2. Змінивши плян удару, Штаб Корпусу С. С. повинен був притягнути для удару на праве крило й свою кінноту. Її сили перецінено й вона не спромоглася виконати свого завдання, щоб захопити Заслав, — обік з піхотою вона могла дати більшу допомогу.

3. Трудність кермування через те, що Корпус не мав поділу на дивізії, а складався впрост із окремих полків.

4. Труднощі у зберігуванні звязку зі своїми частинами й із сусідами через брак відповідних засобів звязку.

5. Відмова 9-ї дивізії виконати наказ про атаку м. Кульчинів уночі

з 12. на 13. червня й відхід уночі на красилівські переправи без повідомлення решти частин спричинилися до утворення несприятливої обстанови на 13. червня на Случі. Замість того, щоби командира 9-ої дивізії за його свавільство укарати, Штаб Армії пригорнув його під своє крило.

6. Неправильне обсадження загоном Сушка переправи біля Чорнилівки. Замість того, щоби заняти с. Чорнилівку на північному березі Случі, загін обсадив горби на полудневому березі річки. А ці гори були на версту від берега річки, і навіть, сильно обстрілюючи переправу з кулеметів (гармат загін не мав), можна було поодинці накопичити сили на цьому боці мосту. Ця обстанова й дала ворогові змогу заволодіти мостом.

7. Відсутність рішучости й розуміння обстанови у командира 3-го полку С. С., що вів кольону, яка пополудні підійшла до Чорнилівки з півночі, коли ворог, що займав переправу, зайнятий був боєм із загоном Сушка. Тактичне положення було незвичайно сприятливе й давало повну змогу розбити ворога.

8. Безупинно настирливі атаки большевиків та своєчасний підхід їхніх резерв на рішаючі пункти.

Все-ж Корпусові С. С. удалося втриматися на р. Случ, дякуючи скорому підходові 7-ї Запоріжської дивізії й рішучости акції 1-го полку С. С. та 7-ї дивізії Запоріжців.

Закиди декого з військових про загайку й необміркованість атак з боку Січових Стрільців 15. червня не мають підстав, бо для удару у ворожий фляні скупчено цілком досить сил (1-й полк С. С. — 1,000 баґнетів і 7-а Запоріжська дивізія — 500 — 600 баґнетів); ходило очевидно про хуткість і скритність підходу та рішучість удару. Останнє було; першого й другого не було. Задача-ж Корпусу С. С. в цьому випадку була: звязати ворога на його позиціях; це зроблено. Про це свідчить і те, що перш ніж частина 1-го полку С. С. і 7-ої дивізії підійшли до Чорнилівської переправи, її заняв уже 2-й полк С. С. із боку Слобідки Чорнилівської.

6.

До 16. червня виявилося, що на північ від р. Случ ворог скупчив значні сили. Потерпівши невдачі на фронті Красилів — Чорнилівка, він почав надто настирливо натискати на Волинську дивізію під Малими Зозулинцями й Базалією. Москвинам багато допомагало збольшевичене населення цього району. Являлась небезпека за лівий фляні всієї Армії У. Н. Р. та зокрема за лівий фляні і тил Корпусу С. С. На випадок небезпеки з заходу Корпус С. С. мав за лівим крилом у районі Пи-

сарівки 3-й полк С. С., у Чорному Острові 1-й полк С. С. і в районі с. Катеринівки дві кулеметні сотні, 27-й кінний полк (60 — 70 шабель) і підстаршинську сотню.

Ворог, зосередивши 17. червня значні сили, натискає на Волинську дивізію, яка відходить у район Купеля. На 18. червня вище Командування Армією У. Н. Р. плянує контр-наступ для захоплення Старокостянтинова й дальнішого удару на тилах у ворога в напрямі на Кульчини. 9-а Залізнична й 7-а Запоріжська дивізія та Корпус С. С. мають форсувати р. Случ, розбити ворога й опанувати р. Понору. Для забезпечення операції з заходу Січові Стрільці повинні були мати резерви за лівим флянґом.

Для підсилення Волинської дивізії й зменшення зайнятого нею фронту Корпус С. С. мав змінити одним полком правий полк Волинської дивізії під Малими Зозулинцями. Направлений для цієї цілі 3-й полк С. С. частин Волинської дивізії не знайшов, а напоровся на ворога. Після бою 3-й полк С. С. зайняв Шмирки і Великі Зозулинці. Загроза його флянґові й тилові примусила Командування Корпусу С. С. відтягнути полк на старі позиції, на лінію Індики-ліс, що на північ від цієї місцевости.

Плян Штабу Армії про наступ не був переведений із двох причин: перша — призначені для удару на Старокостянтинів частини не прибули у свій час, а друга — ворог, натискаючи на Волинську дивізію, відпер її на південь від Купеля до району Великої Бубнівки. У два наступні дні Волинці відходять на лінію залізниці Волочиська — Чорний Острів. Стан дивізії був у той час такий, що вона не могла ставити опору ворогові, а тому командир дивізії з власної ініціятиви відвів її до району м. Кузьмина. Повстала поважна загроза флянґові й тилові Корпусу С. С. і всієї Армії У. Н. Р.

21. червня Москвини зайняли ст. Наркевичі й стали посуватися на Чорний Острів. Тоді Штаб Армії рішає нанести контрудар ворогові зза лівого крила Корпусу С. С. Для цього підсилює Корпус С. С. 7-ою дивізією Запоріжців і кінним дивізіоном Бориса, яких направляє з району Красилова на Миколаїв; на Чорний Острів направляє кінний полк Костя Гордієнка з півбатареєю кінно-гірського дивізіону та Слобідський кіш (всього 200 — 250 баґнетів, 50 — 75 шабель і 2 гармати) і доручає командирові Корпусу С. С. перевести удар із метою викинути большевиків за р. Случ і зайняти переправи до м. Базалії.

Командир Корпусу С. С. гадав: зєднавши 7. дивізію Запоріжців, 1-й полк С. С., Слобідський кіш і кінний полк Гордієнка в ударну ґрупу, під командою командира 7-ої Запоріжської дивізії, вдарити нею з району Катеринівка — Чорний Острів у загальному напрямі на Купель —

Базалію; їй допомагає 3-й полк С. С. від с. Індики ударом на Малі й Великі Зозулинці.

Вночі 22. червня поступають відомости, що ворог підсунувся на кілька верст до Чорного Острова, зайнявши сс. Рідкодуби й Крачки. Зранку 22. червня, для ствердження цього, висилається від 1-го полку С. С. з Чорного Острова розвідчий відділ і, коли відомости підтвердилися, направлено коло полудня на Рідкодуби ввесь 1-й полк С. С., щоб очистити с. Рідкодуби від ворога й постаратися зайняти с. Юхимівці, звідкіля загрожувати ворогові в Крачках.

В годині 12. до Миколаєва прибуває 7. Запоріжська дивізія, яка після годинного відпочинку направляється в с. Катеринівку з тим, що 23. червня зранку має розпочати наступ.

Коли 7-а дивізія в год. 14. — 15. підходила до с. Катеринівки, ворог атакував збірний відділ Січових Стрільців, що кватирував у цьому селі. 7-а Запоріжська дивізія з походу миттю атакує ворога, збірний відділ С. С. зривається також із місця, й ворог, не витримавши натиску, врозтіч біжить на Крачки і Пахутинці. Ворога переслідує 27. кінний полк і бере до неволі кількадесять Москвинів; багато ворога порубано шаблями.

7-а дивізія, переслідуючи ворога, осягнула Верхи, що на схід від Пахутинців. При цьому захоплено кілька кулеметів і підвод з боєвим припасом. 1-й полк С. С. вибив ворога з с. Рідкодубів і зайняв Юхимівці. Збірний відділ С. С. вернувся до Катеринівки. Ліве крило Армії У. Н. Р. зміцнилося, безпосередня небезпека Чорному Острову минулась.

Вночі на 23. червня до Чорного Острова прибуває Слобідський кіш та кінний полк Костя Гордієнка і разом із 1-м полком С. С. поступають під команду командира 7-ої Запоріжської дивізії. 23. червня зранку ударна ґрупа розпочинає наступ, направляючись: 7-а Запоріжська дивізія через Пахутинці на Копачівку — Собківці; 1-й полк С. С. через Велику Бубнівку на Купель; кінний полк Костя Гордієнка через Юхимівці на Клиняни і далі на Яхнівці й Базалію; Слобідський кіш посувається за 1-м полком С. С; 3-й полк С. С. — на Малі й Великі Зозулинці. Коло 10. години 1-й полк С. С. узяв з бою Белику Бубнівку й хутко переслідує ворога на Купель. Дещо пізніше 7-а Запоріжська дивізія атакує ворога в Пахутинцях і так швидко переслідує його, що штаб ворожого Таращанського полку в Копачівці не встиг зібратись і частинно впав до неволі. 3-й полк С. С., після упертого бою, опановує переправу під Малими Зозулинцями. Ворог у безладді відходить на Базалію. До вечора українські війська займають Малі Зозулинці, Великі Жеребки, Попівці й Холодець. Кіннота полку Гордієнка — в Клинянах. На інших відтинках фронту Корпусу С. С. спокійно. До Миколаєва при-

буває кінний дивізіон Бориса, який направляється до Базалії через Купель.

24. червня ворог ставить жорстокий опір атакам 1-го полку С. С. на Базалію й 7-й Запоріжській дивізії зі Слобідським кошем під Малими Жеребками. Зрештою командир 1-го полку С. С. полковник Роґульський Іван кидається особисто з кінною розвідкою свого полку в атаку і цим урятовує положення. Під ним ранено двічі коня, кілька розвідчиків забито, але цей приклад начальника пориває до атаки ввесь полк, який із шаленою скорістю атакує ворога під страшним вогнем, збиває його з позицій і на ворожих плечах вискакує за м. Базалію, опановуючи горби на 1½ версти на північ від містечка. 7-а Запоріжська дивізія, зламавши опір ворога, також забирає переправу біля Малих Жеребків. Велику допомогу пішим частинам подавав кінний полк Костя Гордієнка, ввесь час обходячи ліве крило ворога.

Наслідком цих триденних боїв — ворога розбито; особливо тяжкі втрати поніс його 1. і 2-ий Таращанський полк; до рук українських частин попала значна кількість полонених і багата військова здобича; Армія У. Н. Р. твердо станула своїм лівим крилом на р. Случ.

У той час, коли успішно розвивається маневр на лівому крилі Корпусу С. С., в районі Старокостянтинова й Красилова ворог переходить у протинаступ і вже на вечір 22. червня захоплює переправу біля Красилова.

9-а Залізнична дивізія в безладді відходить зразу-ж на р. Бужок до с. Милинців; 8-а Запоріжська дивізія зосереджується до с. Заруддя. Ворог, взявши м. Красилів, впродовж 23. червня веде наступ на с. Чепелівку й пополудні займає цей пункт (частина 9-ої Залізничної дивізії, що займала Чепелівку, відійшла на м. Миколаїв). Правофлянґові частини Корпусу С. С., що займали переправу біля Чорнилівки, під загрозою охвату, відійшли до Слобідки Чорнилівської. Для прикриття напрямку Красилів — Миколаїв, Штаб Корпусу виставив з Миколаєва на горби, що на північний схід від Котюжинець, останню резерву — польову варту з одною гарматою. Всі резерви вжито для операції на лівому крилі. А Штаб Армії катеґорично настоював, щоби переходом у наступ правим крилом викинути ворога за Случ і заняти переправи; 9 Залізнична і 8 Запоріжська дивізія, які для того й призначені були, стояли й дивилися, як ворог зміцнюється на красилівському пляцдармі.

24. червня командир Запоріжської Ґрупи вимагає повернути йому 7-у Запоріжську дивізію до резерви Ґрупи і чекаючи, очевидно, її прибуття, не розпочинає наступу на Красилів. Очікування це тяглося надто довго, бо аж до 28. червня. Та так цей наступ і не відбувся.

А все-ж з огляду на загрозу Проскурову з півночі і на вимогу командира Запоріжської Ґрупи, Штаб Армії, минаючи Штаб Корпусу

С. С. і навіть не повідомивши його, віддає наказ 7-ій Запоріжській дивізії відійти до Чорного Острова, а потім і далі до резерви Запоріжської Ґрупи в с. Калинівку. Штаб Корпусу С. С. довідався про цей наказ тільки тоді, коли 7-а Запоріжська дивізія, Слобідський кіш і кінний полк Костя Гордієнка прибули 26. червня до Чорного Острова (в той час звязок із Базалією й Купелем ще не налагодився). Відхід 7-ої Запоріжської дивізії й других запоріжських частин із району Базалії настільки був поспішний, що навіть оставлено переправу біля Михиринців без обсади, і коли 26. червня частини 3-го полку С. С. підійшли для зміни ніби оставлених там частин 7-ої Запоріжської дивізії, то переправу прийшлося займати боєм.

На правому крилі Корпусу С. С. ворог невеличкими відділами нападає на його розположення, але його відкидають. На лівому крилі ворожі частини після поразки відійшли далеко на північ. У районі на південь від м. Теофіполя піднялося повстання місцевого населення проти Москвинів. До Теофіполя вислав Корпус С. С. кінний дивізіон Бориса, щоби переслідувати ворога й навязати контакт із повстанцями. Тоді-ж Штаб Армії пропонував Штабові Корпусу С. С. удар від Базалії в напрямі на Кульчини по тилах ворога, але одночасно відтягнув 7-у Запоріжську дивізію від Базалії до Чорного Острова у резерву Армії.

Командування Корпусу С. С. після відібрання 7-ої Запоріжської дивізії зпід його підлеглости вважало, що для пропонованого Штабом Армії маневру, сильно ризиковного, одного 1-го полку С. С. з кінним дивізіоном замало, беручи до того під увагу нетверде становище на правому крилі Корпусу і його сусідів зправа. Тому Командування Корпусу С. С. від переведення маневру в тил ворога стрималося й відкликало дивізіон Бориса з Теофіполя, залишивши там звязковий відділ силою в одну чету кінноти.

Прийняти таке рішення Командування Корпусу змушувала надзвичайна втома частин, сильно розтягнутий фронт, відсутність резерв і сумнівне положення, як у себе на правому крилі, так також у сусідів зправа (9-а Залізнична дивізія).

Далі до кінця червня Москвини закріпляються на полудневому березі р. Случі. 9-а Залізнична дивізія й Запоріжці — пасивні. Ґрупа С. С. на розтягнутому фронті від Чорнилівки до Базалії не всилі допомогти своїм сусідам. Командування Армією на прохання Командира С. С. видає наказ про зміну вночі на 26. червня частин Ґрупи частинами Волинської дивізії, але 26. червня наказ цей відмінено.

Висновки боїв за місяць червень.

1. На напрямку Базалія — Чорний Острів розбито ворога, який старався обійти ліве крило Армії У. Н. Р., що стояло на Случі.

2. Зручним маневром ударної ґрупи С. С. з 7-ою Запоріжською дивізією Армія У. Н. Р. твердо стає лівим крилом на Случі.

3. Успішним розположенням резерви (1-й полк С. С.) в Чорнім Острові Командування С. С. своєчасно забезпечує свій лівий флянґ із боку Війтовець, що їх займає ворог після відкинення Волинської Ґрупи. Таким же зосередженням резерв забезпечено скупчення 7-ої Запоріжської дивізії біля Катеринівки й рівночасно створено сприятливі умови для контр-маневру ударної ґрупи. Таке розположення резерв було викликане постійним побоюванням Штабу Корпусу С. С. за лівий флянґ Корпусу, через що один із найсильніших своїх полків він і виділив у Чорний Острів, навіть на шкоду силі фронту.

4. Пасивність 9-ої Залізничної й 8-ої Запоріжської дивізії дала змогу ворогові закріпитися на красилівському пляцдармі й потягла за собою втрату всієї лінії р. Случі з усіми переправами. Тому р. Случ утратила для Армії У. Н. Р. своє значіння.

5. Плян маневру по північному березі р. Случі, про який говорить у своїй книжці: »Похід українських армій на Київ — Одесу« ґенерал Капустянський, дійсно міг дати нам великі користи, але при умовах:

а) переведення його достаточними силами, а тих сил фактично не було (1-й полк С. С. 1,000 — 1,200 баґнетів, 7-а Запоріжська дивізія зі Слобідським кошем 500 — 600 баґнетів і кінний полк Костя Гордієнка 60 — 100 шабель);

б) твердого тримання фронту по р. Случ від Красилова до Малих Зозулинець, хоч би на перших порах, поки маневр не обозначився. Другої умови не було;

в) дійсного наміру Штабу Армії У. Н. Р. цей плян здійснити не міг.

Тут слід підкреслити, що Командир Корпусу С. С. не знав про тертя в Штабі Армії та про розбіжність плянів у чинників цього Штабу. Він був поставлений перед фактом несподіваного відкликання 7-ої Запоріжської дивізії саме тоді, коли рівночасно йому передано пропозицію (здається від ґен. Капустянського) перевести обхідний маневр. Із одним 1-им полком С. С. маневр цей був надто ризиковний, та крім того частини зупинилися не від браку хотіння переслідувати ворога, а через дійсну велику перевтому.

7.

У ріжних частях України оживляється робота повстанців, які дезорґанізують запілля й підвіз ворожої армії. Війська російської реакції розпочинають свій наступ із Кубані, розширяючи терен посідання в напрямі Царицина й Харкова.

Червоні Москвини напружують всі сили, щоби скорше зліквідувати Українську Армію.

Вони скупчують свої сили в районі Красилова; до Старокостянтинова підводять нові частини. На своїм лівім крилі зміняють давні частини свіжою піхотою, підсиленою кіннотою.

Вночі з 30. червня на 1. липня прибуває для часткової зміни Корпусу С. С. Холмська дивізія, яка й зміняє 1-й полк С. С. у Базалії. 1-й полк С. С. відходить у ту-ж ніч до району Копачівки — Пахутинець. Волинська дивізія на ранок 1. липня починає відходити до Війтовець. Зранку 1. липня ворог розпочинає свій наступ на Холмську дивізію, яка майже без бою поспішно відходить на Купель. 3-й полк С. С. відкидає своє ліве крило від Малих Зозулинець на Шмирки. Поспішний відхід Холмської дивізії не дає змоги своєчасно вжити для удару 1-го полку С. С. Одночасно ворог, відкинувши 9-ту Залізничну дивізію за р. Бужок біля Ходковець, енерґійно веде наступ на праве крило Ґрупи С. С., зайняте слабими 2, 4 і 5 полками. Ці полки відступають, залишивши Миколаїв, на лінію Черепова — Манилівка, змусивши тим і 3-й полк С. С. відійти від Зозулинець до лінії Ставчинці — Індики.

На 2. липня в районі Війтовець збирається вся Волинська (північна) дивізія під командою ґенерала Єрошевича. Командирові дивізії, який мав задачу змінити решту фронту Ґрупи С. С., Штаб цієї Ґрупи запропонував або підтримати Холмську дивізію, або змінити 1-й полк С. С., який мусів удень 1. липня знов змінити майже цілу Холмську дивізію. Командир Північної дивізії від цієї пропозиції ухилився, а домагався зміни частин С. С. під Миколаєвом. Але й тут змінив тільки правий участок Ґрупи, через що опинився зі своєю дивізією між частинами С. С.

Змінені частини вжито на підсилення правого крила, яке також було загрожене, бо 9-а Залізнична дивізія відкотилася до Калинівки. Протягом 2. липня ворог знову веде наступ на Холмську дивізію, яка, не виявляючи опору, відходить за залізницю Волочиська — Чорний Острів. Ворожий удар приймає на себе 1-й полк С. С., який цілий день контратаками стримує ворожий натиск. Надвечір ворогові вдається зломити лівий флянґ полку і полк стає по лінії Пахутинці — Бубнівська Корчма. Між іншим, тут трапився такий випадок. Коли полк вже смерком атакував ворога в напрямі на Глядки, ворожа кіннота атакувала полк із півдня, і полк, що почав був успішно розвивати атаку, мусів у дуже скрутній обстанові повернути назад. Тоді командир Північної дивізії ґенерал Єрошевич, мотивуючи тим, що Січові Стрільці станули до його фронту під прямим кутом, видав наказ своїй дивізії ві-

КАМЯНЕЦЬ ПОДІЛЬСЬКИЙ.
Місто осідку урядів У.Н.Р. і З.У.Н.Р. в 1919 р., та місце постою команд українських армій.

ВИД З ЛІТАКА НА КАМЯНЕЦЬ.
На першому пляні нова частина міста, т. зв. „Новий плян"; на півострові, що його творить ріка Смотрич, старовинна частина міста.

ПРИСЯГА ДИРЕКТОРІЇ.
(Камянець Под., серпень 1919 р.)

АРТИЛЄРІЯ С.С. В ПОХОДІ.

дійти в район Юхимівці — Бачулинці*). Таким чином ворог потіснив ліве крило Січових Стрільців, з якими втрачено звязок, а центр Манилівка — Ставчинці залишився ніким незайнятий. Прийшлось якось рятувати ситуацію.

Штаб Ґрупи С. С. вирішив звузити свій фронт, відтягнувши 1-й полк С. С. до с. Катеринівки, залишаючи інші частини на лінії від дороги Миколаїв — Чорний Острів — Черепова. На цю переґруповку, гадалося, вистарчить ночі. Удосвіта 1-й полк С. С., підходячи до Катеринівки, був заатакований ворогом із півночі і став потроху осаджувати на село Крачки. Йому на допомогу направлено сотню Штабу Армії, але ця сотня, вийшовши з Чорного Острова, була обстріляна гарматнім вогнем ворога, й дальше околиць Чорного Острова не рушила. Підтягнутий на допомогу 1-му полкові С. С. з правого крила 3-й полк С. С. був кинутий в атаку з метою зайняти Катеринівку й ударити ворогові у флянґ. Але його атаку відбито.

Командування Ґрупи С. С. зняло зрештою майже все зі свого правого крила й кинуло під Крачки — Катеринівку, та ворог підбадьорений першим успіхом, завзято відбивав усі атаки, кидаючись щохвилі до контр-атаки. Бій тягнувся з надзвичайною напруженістю більше, як чотири години. У бою взяли участь усі полки Корпусу С. С. Ворог мав Богунівську й Таращанську бриґаду, 13-й Пограничний полк і до півтора полку кінноти. На участку сусідньої Північної (Волинської) дивізії бій почався трохи пізніше й був менше впертий. Війська остаточно перетомилися й понесли дуже великі втрати. Надії на втримання наступного дня Чорного Острова було мало, тому ввечері Штаб Ґрупи С. С. дав наказ відійти військам і скупчитися у двох ґрупах: 1-й полк С. С., 28-й Стародубський полк і 4-й полк С. С. в районі с. Грузевиця, маючи задачу прикривати Проскурів із заходу; 2, 3 і 5 полк С. С. — в с. Водичка з тим же завданням прикрити Проскурів, для звязку з Північною (Волинською) дивізією в с. Мочулинці та як резерва 1-ої ґрупи.

8.

4. липня ворог наступає з Чорного Острова, напираючи на частини С. С., що перегороджують йому дорогу на позиціях під с. Грузевиця. На лівому крилі С. С. спокійно. Друга частина ворожих сил натискає на Проскурів із півночі. Перед полуднем виявляється значної сили ворожа

*) Цього характерного наказу, на жаль, не маємо тепер під рукою, щоби навести його тут у цілости.

кольона, що наступає з напрямку Миколаїв — Осташки на ст. Гречани. Ця кольона хутко займає без бою (бо ніяких українських частин не було на цьому напрямку) с. Олешин і обстрілює ст. Гречани. Частини Запоріжської Ґрупи, що займали ст. Гречани, вполудне залишають стацію й відходять на Проскурів. Ворог врізується клином між Ґрупами Запоріжською та С. С., найбільше загрожуючи частинам С. С. під Грузевицею. Тому частини ці під тою загрозою й під ворожим натиском із боку Чорного Острова починають відходити на с. Малешівці. Надвечір цього дня 1-й полк С. С., 28-й Стародубський полк і 4-й полк С. С. осягнули зазначене село, але підчас переправи через р. Плоску були атаковані ворожою кіннотою, якої атаки не витримали й у неладі поспішно продовжували відворот на Малиничі, примусивши й інші частини С. С., що стояли в с. Водичка, теж відступити на с. Кудринці. Було це приблизно коло 7 год. вечора.

Командування Ґрупи С. С. видало наказ своїм частинам зайняти лінію Антонівці й Буйволівці з метою прикрити напрям Проскурів — Камянець. По шосі в цьому напрямі відходили всі тилові установи й обози Запоріжської Ґрупи й Ґрупи С. С. Волинська Ґрупа в час цих подій була десь у районі Городка.

Ніч з 4. на 5. липня проходила в надзвичайно нервовому настрої. Звязок між частинами й Штабом Армії був нарушений. Ґрупи також не мали між собою звязку. Низка невдач в останніх тижнях дуже погано відбилася на нормальному стані війська — козаків і старшин. Боєвий запал і порив погас. Частини війська були близькі повної деморалізації. Стійкість частин майже зовсім зникла. Захиталася віра й надія на перемогу над ворогом. У деяких частинах почалися заворушення. Гайдамацький полк 6-ої Запоріжської дивізії відмовився виконувати накази. У Запоріжців виникла навіть думка залишити реґулярний спосіб боротьби з ворогом і відправитися на партизанку в його запілля. Підчас ночі у Ґрупі С. С. за звітами командирів поодиноких полків виявилося, що частини зазнали великих втрат, виснажилися тяжкими й безперервними боями і що боєвий запал сильно обнизився. Тоді Командування Ґрупи С. С. вирішило відтягнути Ґрупу в район Ярмолинець, щоби дати військові просто виспатись. Відійшовши вранці 5. липня, частини розположилися в м. Ярмолинцях і ближчих околицях на південь від містечка. Сторожеві частини зайняли ліс на північ від Ярмолинець (1-й полк С. С.) і с. Олексинець Пільний, перехвачуючи головні напрямки на Ярмолинці з півночі.

Висновки. У результаті проскурівської операції Армія У. Н. Р. втратила Проскурів — залізничний і адміністративний центр. Програно всі бої на цьому важному участку й утрачено значну частину території,

з якої тепер не можна було черпати запасів для харчування й поповнень українського війська. Ворог, зручно маневруючи, примусив війська У. Н. Р. розтягнутися на широкому фронті. Армія У. Н. Р. зужила всі свої резерви і маючи кордонну лінію на всьому фронті, — скрізь стала слабшою від ворога. Причини невдач полягали в наступному:

1) переважні сили ворога,
2) розтягнутість фронту,
3) відсутність резерв,
4) втома війська,
5) нескоординованість зусиль ріжних частин.

У Штабі Армії була незгода щодо пляну наступу з р. Случі*), результатом якої було начеб то цілковите залишення управління військом.

Волинська Ґрупа (Холмська та Північна дивізія), коли хоче, тоді зміняє Корпус С. С., хоч мала-б це зробити до ранку 1. липня. Таким чином Ґрупа С. С., яка при нормальних обставинах мала-б бути у резерві й пригодилась би для маневру, змушена була дальше тримати фронт і затикати проломи, що появлялися в ньому через нестійкість Холмської й Північної дивізії. Корпус С. С. хутко залишив переправи на р. Случі. Але причини цього були не в тому**), що С. С. швидко здали їх, будучи заатаковані з красилівського пляцдарму, а в тому, що всі резерви Ґрупи С. С. були зосереджені на лівому її крилі; в тому, що фронт С. С. непомірно розтягнувся після відходу Волинської Ґрупи і зміни 7-ої Запоріжської дивізії та приданих до неї частин. А найголовніша причина оставлення р. Случі полягає в тому, що 9-а Залізнична і 8-а Запоріжська дивізія були ввесь рішаючий час пасивні й стояли на р. Бужку, а 7-а Запоріжська дивізія в Калинівці. Командир Запоріжської Ґрупи, маючи задачу очистити красилівський пляцдарм, фактично з 26. по 30. червня через перевтому військ і великі врати не поміг загроженому правому крилу С. С. під Чепелівкою, не зважаючи на вимоги Штабу Армії перейти в наступ***). Тому неоправдане звалення всієї вини за оставлення р. Случі на Волинців і С. С., як це робить ґенерал Капустянський у своїй книжці****).

---

*) Про це пише ґенерал Капустянський у своїй праці »Похід українських армій на Київ — Одесу«.

**) Як говорить Ґенерал Капустянський в повищій своїй праці — ст. 81.

***) Ґенерал Капустянський »Похід українських армій на Київ — Одесу« — стор. 69.

****) Ґенерал Капустянський каже (цитата зі ст. 81 п. 3 тої-ж книжки), наче-б то мала стійкість Січових Стрільців і Волинців не дозволила Командуванню Армією У. Н. Р. перевести контр-маневр. Тимчасом контр-маневр був намічений ще 26. червня (директива ч. 01605), а відхід зі Случі стався 30. червня. Від Бужка до Красилова 10 верст, але 9, 8 і 7 дивізія не могли за чотири дні осягнути Красилова з боями.

Тут указано лише тактичні причини невдач, не беручи під увагу причин адміністративного характеру: відсутність поповнень, неналагодження мобілізації, брак боєвих припасів і т. д.

9.

День 5. липня пройшов спокійно. Ґрупа С. С. відпочивала в районі Ярмолинець. 6. липня пополудні сторожеві частини Корпусу С. С. були заатаковані на північ від Ярмолинець і під Осексинцем Пільним. Вислані їм підсилення з Ярмолинець і броневі авта з артилєрією — не допомогли. Зустрівши стихійний відступ 1 і 4-го полку С. С., все почало відступати, й тому повстало питання зупинити війська на найближчій оборонній лінії. Слабенькі полки й технічні сотні, що знаходилися в резерві, були вислані, щоб зайняти с. Ставчинці і м. Фрампіль, куди й зосередилися надвечір всі частини. Ворог дальше не переслідував, і частини на зазначеній лінії впорядкувалися, зайнявши с. с. Язвіня, Савинці, Фрампіль; кіннота — Нова Пісочна. До 9. липня на зазначеній лінії йдуть невеликі сутички з ворогом. У Командуванні Ґрупи С. С., під впливом незмірної перевтоми частин, виникає думка за всяку ціну відірватися бодай частиною своїх сил від ворога, щоб привести їх у належний боєвий стан. Склад Ґрупи з поодиноких шістьох (а властиво сімох) піших полків, із трьома в той час артилєрійськими полками, кінним дивізіоном Бориса, окремою кінною сотнею, окремими технічними сотнями й іншими помічними частинами, що формувалися в міру потреби (всі ці частини не були зведені в більші тактичні одиниці), — робив для управління в боях надзвичайні труднощі. Шкоди з такого стану річей для боєвих чинів були занадто очевидні. До того-ж і бажання позбавитись постійних несподіванок із боку Волинської Ґрупи з лівого флянґу примусили Січових Стрільців старатися підійти їхнім лівим флянґом до Галицької Армії. Всі зазначені причини спонукали Командування С. С. прийняти такий плян: залишивши на фронті Тернавка — Карабчиївка кінноту для прикриття напрямку через Балин на Камянець, звязавшись тою кіннотою з Запоріжцями, що якраз підходять до району Солодковець, — Стрілецьку піхоту відтягнути до м. Лянцкоруня, де привести частини до порядку, дати їм відпочати, сформувати два штаби дивізії, звести полки в дві дивізії й після того старатися отримати участок на крайньому лівому крилі Армії У. Н. Р. Підчас виконання цього пляну внесено такі зміни при зайнятті позиції: полки 1, 2 і 4-й С. С. відведено до Лянцкоруня, куди переїхав і Штаб Ґрупи. Полки 3 і 5-й С. С., 28-й Стародубський і Миргородський курінь — відведено до с. Рудка, де їх малося переформувати в 2 (11-у) дивізію.

10. липня частини Ґрупи С. С. прибули до вказаних районів, де розпочалася надзвичайно спішна робота при переформуванні їх у дві дивізії. За 3 — 5 днів сформовано два штаби дивізії. До складу 1-ої (10-ої) дивізії увійшли: 1, 2 і 4-й полк С. С. (останній дістав назву 3-го полку С. С.). До цієї дивізії долучено одну технічну сотню. Командиром дивізії призначено полковника Роґульського. До складу 2-ої (11-ої) дивізії увійшли: 3-й полк С. С., що отримав назву 4-го полку С. С.; 28-й Стародубський полк і 5-й полк С. С. зведено в 5-й полк С. С.; Миргородський курінь перейменовано в 6-й полк С. С. До цієї дивізії долучено одну технічну й одну кінну сотню. До обох дивізій додано відповідну кількість гармат. Кінний дивізіон Бориса лишився як кіннота Ґрупи. За той час Січові Стрільці викупалися й частинно переодягнулися в нове, тимчасом підвезене, обмундурування. Після триденного відпочинку переведено зі Стрільцями кілька муштрових і тактичних навчань. При формуванні дивізій принято засаду рівномірного розподілу сил, через що в кожну дивізію входив один сильний полк (1 і 4) і два слабші Переформувавшися й трохи відпочавши, частини С. С. були знову готові до активних чинів.

10.

Після відходу від Ярмолинець стан Ґрупи С. С. і інших частин Армії У. Н. Р. був жалюгідний. Досить було слабого напору навіть незначних ворожих сил, щоби війська У. Н. Р. почали відворот. Дорога на Камянець була фактично відкрита. Тимчасом вороже командування припинило переслідування військ У. Н. Р. і дало їм час відпочати й упорядкуватися. Ворог переводить переґруповку, скупчуючи найсильніші свої частини на лівому крилі й у центрі Армії У. Н. Р. До цього примусило його те, що й частини Галицької Армії (5 бриґаду вислано на Чорний Острів) якраз почали своїми тиловими частинами переходити Збруч. Підчас такого затишшя на фронті — 13. липня 2-а (11-а) дивізія С. С. зміняє на фронті Тернавка — Карабчиївка кінноту Бориса, яку відводиться на відпочинок у район на південь від Балина. В той час Запоріжці займають Солодківці й ведуть розвідку на Ярмолинці. У Волинців тихо. З огляду на перехід Галицької Армії за Збруч повстала крайня необхідність забезпечити для неї район зосередження. Тому Командування Армії У. Н. Р. вимагало скоріше привести частини до порядку, маючи на меті чимскорше перейти у наступ.

17. липня 10 дивізія С. С. отримує наказ вийти на фронт. Командування С. С. рішає тримати одну дивізію на фронті, другу — в резерві. Гадалося зайняти фронт лише 10-ою дивізією С. С., а 11-у відвести

у резерву. Вранці 20. липня ворог на всьому фронті переходить у наступ. 10-а дивізія С. С. удосвіта підійшла до Тернавки й розпочала зміну 11-ої дивізії. Якраз у цей час ворог повів наступ на 11-у дивізію. Спільними силами вся Ґрупа перейшла у протинаступ, збила ворога й на його плечах удерлася до м. Фрамполя. На фронті під Фрамполем залишено 10-у дивізію, а 11-у зосереджено в резерві за лівим крилом, в с. Карабчиївці. В той же день Волинська Ґрупа під натиском ворога подалася трохи на південь від м. Купина до с. Рипиця.

Тимчасом ворог веде протинаступ на фронті Волинців, які потрохи осаджують назад і ведуть упертий бій на північ від Смотрича. Запоріжці 22. липня своїм лівим крилом відходять від Савинців на південь і тримають Солодківці. Вранці 22. липня до району Балина підходить 14. бриґада Галицької Армії (аванґарда II. Корпусу). Коло полудня Штаб Армії У. Н. Р. видає наказ про загальний наступ Армії У. Н. Р. У виконанні цього наказу Штаб Ґрупи С. С., з уваги на невитримку Волинців, після короткого вагання рішає: 10-ю дивізією тримати Савинці і Фрампіль; 11-ою дивізією, через Велику Леваду й Карабчиїв, ударити в тил ворогові, що прорвався поміж Волинців і Січових Стрільців, а кінним дивізіоном Бориса, з двома гарматами 7-ої батареї, вдарити ворогові у флянґ, із боку с. Рудки і Слобідки Смотричівки. Для забезпечення флянґу й тилу 11-ої дивізії зі складу 10-ої дивізії видвинути 3-й полк С. С., щоб зайняти с. Пісочна. В год. 17. частини розпочали рух.

Надвечір Волинська Ґрупа не витримує напору червоних Москвинів і залишає Смотрич, відходячи на с. Черч. Ворог займає Смотрич, висовує свої передові частини на південь і схід від цього пункту й починає обстрілювати з гармат ст. Балин. Не тільки флянґ, але й глибокий тил С. С. — відкриті. Безпосередній тил і штаби дивізій — у Тинній, з боку Смотрича прикриває технічна сотня С. С. в с. Рудка. Для прикриття стації й Штабу Ґрупи — на горби, що на захід від ст. Балин, висилається польову варту Штабу Ґрупи. Штаб Ґрупи, не зважаючи на небезпеку ситуації, продовжує працювати, як машина, й доводить операцію до блискучого кінця.

Коли Волинці залишили Смотрич (коло 19-ої год.), кінний дивізіон Бориса підійшов до с. Рудки. Отримавши тут наказ негайно атакувати ворога, дивізіон зразу кинувся в атаку й під с. Криничанами захопив дві гармати з упряжками, кілька зарядних скринь, обоз і полонених. Темнота не дозволила розвинути успіху й дивізіон відійшов знову до с. Рудки, де й розмістився на ніч, виставивши охорону на захід від с. Рудки.

До пізньої ночі не було відомостей про 11-ту дивізію. Коло півночі отримано відомости, що вона пройшла Велику Леваду без бою

і йде на с. Карабчиїв. Тоді Штаб Ґрупи висовує 3-й полк С. С., щоб зайняти м. Купин з тим, щоби безпосередньо забезпечити тил 11-ій дивізії від півночі, а також для того, щоб у випадку успіху 11-ої дивізії перехопити шляхи ворогові, який відходитиме. На випадок невдачі гадалося намовити 14-у Галицьку Бриґаду допомогти нам. Ще вдень Командир Ґрупи С. С. і Начальник Штабу їздили до командира цієї Бриґади й просили його підтримати Волинців і Січових Стрільців, але той покликався на те, що не дістав наказів і в підтримці відмовив.

Ніч на 23. липня була дуже неспокійна. Штаб Ґрупи С. С. безупинно працював цілу ніч. Рішалася доля бою — можливо — доля цілої дивізії. Коло 3. год. уночі ворог 2-им куренем Таращанців перейшов у наступ на с. Рудки. Хутко збив охорону кінноти й примусив дивізіон Бориса залишити село, відійшовши в напрямі на Зеленчі. Підтриманий 7-ою легкою батареєю (2 гармати), що підійшла вночі й мала співпрацювати з кіннотою наступного дня, дивізіон у пішому ладі перейшов у протинаступ і, коли ворог змішався, дивізіон хутко скочив на коней і кінно переслідував його в напрямку на Карабчиїв. Туди ворог спрямував свої обози. Коли обози, а за ними й 2-й Таращанський курінь підходили під Карабчиїв, атакував їх із фляньґу 4-й полк С. С., що якраз зайняв був цю місцевість з боку Великої Левади, з їхнього правого фляньґу атакувала кінна сотня 2-ої дивізії від с. Лисогорки, а ззаду, рубаючи шаблями, вдарила кіннота Бориса, що переслідувала з с. Рудок. Під тими зєднаними ударами 2-ий курінь Таращанців почасти поляг, почасти попав до полону, і тільки невеликі рештки розбіглися по лісах, що на схід від с. Грицьків. Чуючи гомін цього бою у себе ззаду, 1-й курінь Таращанців, що вирушив був удосвіта того дня з с. Гриців на м. Смотрич, завернув назад. У лісах біля Грицева він нарвався на частини Січових Стрільців і тут, як і 2-й курінь, був розгромлений і розбігся врозтіч. До рук Січових Стрільців попало 518 полонених, між ними командир куреня, 28 кулеметів, 3 гармати, 40 фір обозу з кіньми, коло 600 рушниць, багато награбованого Москвинами військового й цивільного одягу, ріжні церковні речі, серед яких — срібний напрестольний хрест і чаша.

Бій закінчився повним успіхом для Січових Стрільців. Решта ворога тікала на Чемерівці, куди для переслідування направлено нашу кінноту.

11.

Ґрупа С. С. розгромила одну з найсильніших ворожих частин. Забезпечила фляньґ своєї Армії. Надовго відбила охоту у Москвинів

наступати на цьому участку. Загроза Камянецькому напрямкові минулась. Район зосередження Галицької Армії на південь від лінії Балин — Смотрич добре забезпечено. Волинську Ґрупу можна було часово відвести до резерви для впорядкування. Січові Стрільці після частинного відпочинку в Лянцкоруні цією перемогою придбали моральну силу для дальших операцій. Стрільці побачили, що ворог, який здавався їм майже непереможним, не так вже й страшний — потрібна лише твердість і бажання перемогти. Під вечір 23. липня Січові Стрільці уґрупувалися так: 10-а дивізія зайняла фронт Фрампіль — Купин, 11-а дивізія зосередилася для відпочинку в с. Рудки, кіннота Бориса зайняла через Чемерівці на ранок 24. липня с. Яромирку.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

XVII. НАСТУП В НАПРЯМКУ НА НОВГОРОД ВОЛИНСЬКИЙ.

Наступ на Проскурів. Наступ на Шепетівку. Бої за Новгород Волинський. Наступ на Коростень. Відворот на Шепетівку.

1.

У кінці липня Командування Наддніпрянської й Наддністрянської Армії плянують наступ для оволодіння залізницею, з вузлами Жмеринка й Проскурів, та виходу на р. Бужок. Ліва ґрупа: просто на Проскурів наступають Запоріжці і II. Галицький Корпус. Ліворуч забезпечує їх і допомагає Ґрупа С. С. з напрямком на Чорний Острів — Миколаїв. Центральна ґрупа: Юрко Тютюнник наступає на Жмеринку. Права ґрупа полковника Удовиченка — на Вапнярку. Початок наступу намічено на 26. липня. Москвини, розбиті на свому крайньому правому флянзі під Карабчиївом, припиняють наступ на всьому фронті й переходять до оборони, ставлячи значний опір. У той же час починають евакуацію Проскурова.

Ґрупа С. С., згідно з директивами Штабу Дієвої Армії, розпочинає наступ і після впертого бою збиває ворога, виходячи на лінію Сказинці — Мудроголовці. 11-а дивізія С. С., остаючись у резерві, переходить до м. Купина.

Запоріжська Ґрупа в цей день не наступала, обмежившись розвідкою на Ярмолинці. II. Галицький Корпус займає вихідне становище.

Майже одночасно розпочинають ранком свій наступ Запоріжці — на Ярмолинці, Січові Стрільці — на фронт Олексинець Пільний — Жищинці. Ворог уперто бороніться, але зручним маневруванням частин українського війська й настирливим їхнім напором змушується його до відвороту. В цей день Запоріжці просовуються на північ від Ярмолинець. Січові Стрільці займають 10-ою дивізією Олексинець Пільний — Жищинці. 11-а дивізія С. С. лишається в м. Купині.

28. липня чини Січових Стрільців набирають більшого розмаху.

10-а дивізія С. С. переслідує ворога й старається захопити Фельштин. Ворог затримується в цьому пункті й сильно тримається. Все-ж, атакований із фронту Стрілецькою піхотою й зі сходу, від Кузьмина, кінним дивізіоном Бориса, поспішно відступив на Чорний Острів. Січовим Стрільцям попадає до неволі кількадесять полонених. Кінний дивізіон забирає кілька підвод обозу. Денний перехід і втома війська перешкоджають переслідувати. 10-а дивізія С. С. ночує у Фельштині. 11-а дивізія С. С. надвечір підходить до м. Кузьмина. Запоріжці осягають район Антонівці — Скаржинці.

29. липня вдосвіта 10-та дивізія С. С. отримала наказ оволодіти Чорним Островом. Їй допомагає кінний дивізіон Бориса, охвачуючи Чорний Острів із заходу від с. Рідкодуби. 11-а дивізія С. С. — у резерві Ґрупи, — що була за лівим крилом, переходить до району Хоминці — Мочулинці. Коло полудня 10-а дивізія С. С. підходить до Чорного Острова й починає атаку. Ворог тримається вперто. Після двогодинного бою кінний дивізіон, зманеврувавши яругами на захід від Чорного Острова, атакує ворога у флянґ. Ворог, розбитий, відступає. Значна матеріяльна здобич, кілька кулеметів і полонені дістаються до рук Січових Стрільців. Січові Стрільці потерпіли значні втрати раненими. Ранений командир кінного дивізіону сотник Борис. Не зважаючи на це, кіннота, а за нею й піхота завзято гонять ворога, що відступає, і за кілька годин осягають р. Бужок та займають м. Миколаїв. 2-й полк С. С., що був ускочив до м. Миколаєва, був атакований ворогом і змушений був залишити Миколаїв; але хутко впорядкувавшись, підтриманий головними силами 10-ої дивізії С. С., що якраз підходила, переходить у контр-атаку і знову займає м. Миколаїв. Москвини поспішно висаджують міст на р. Бужок, що в Миколаєві, й відходять на р. Случ. Запоріжці й Галичани здобувають м. Проскурів. Багато прислужився Запоріжцям при цьому авто-дивізіон С. С., під командою сотника Миколи Турка. Зайнявши Проскурів, Запоріжці переслідують ворога кіннотою.

Маючи на увазі не дати ворогові впорядкуватися й бажаючи затримати ініціятиву в своїх руках, Командування С. С. наступного дня, 30. липня, рішає продовжувати наступ, щоб чимскорше осягнути р. Случ й заволодіти переправами, бої за які далися раніш у знаки Ґрупі й могли-б уявляти собою великі труднощі при дальшому наступі, якщо дати ворогові час прийти до себе й закріпитися на цій річці. Уранці 30. липня Ґрупа переходить у наступ і жене ворога, а надвечір займає переправи біля Чорнилівки й Сорокодубів. 11-а дивізія С. С. залишається в Чорному Острові. II. Галицький Корпус обсаджує Бужок, маючи своє ліве крило в с. Орлинці.

Висновки. У результаті пятиденних боїв українське військо знову заволоділо Проскуровом. Звільнило від ворога значну площу території, пройшовши з боями яких 65 верст. Нанесло ворогові значні втрати й сильно його здеморалізувало. Само-ж окріпло духом і підбадьорилося.

2.

З розвитком наступу Наддніпрянської й Галицької Армії Штаб Дієвої Армії рішає повести широко закроєні операції, з метою здобути все Правобережжя з Києвом. Наказ мав на меті, у звязку з рівночасними операціями московської протибольшевицької Добровольчої Армії Деникіна з південної Донщини, — знищити сили московських большевиків, що оперували на півдні України, й захопити їхні матеріяльні бази. Дозволити українським військам поповнитись у велику всенародню армію на здобутім Правобережжі, де скрізь зриваються проти большевиків повстання. Дозволити Україні ввійти в міжнародні зносини, як поважній протибольшевицькій силі, якої не можна легковажити, та через те здобути міжнароднє признання української державности й матеріяльну допомогу для українського війська від европейських держав, заінтересованих у провалі московського большевизму. Проти цього якраз большевизму йшли російські білі війська Колчака, що здобув увесь Сибір і дійшов аж до Волги біля Самари; Деникіна знад Чорного моря, Юденіча під Петроградом і Ґурка з Архангельська.

На 1. серпня ворог перед фронтом Ґрупи С. С. і лівим крилом II. Галицького Корпусу займає Старокостянтинів — Кузьмин і позиції проти переправ красилівських, чорнилівської, с. Сорокодуби і с. Кліниця. Ґрупа С. С. підлягає II. Галицькому Корпусові. Задача цілої Ґрупи в загальному наступі на Київ — забезпечити ліве крило армії, що наступає на Київ, та оволодіти Коростенем. У передбаченні нового наступу Ґрупа С. С., займаючи 10-ю дивізією лінію Случі: Чорнилівка — Сорокодуби, скупчує 11-у дивізію в район Малих і Великих Зозулинець, маючи на меті форсувати р. Случ і ударом по правому крилі ворога примусити його очистити переправи біля Чорнилівки. 10-та дивізія повинна в цей час переслідувати ворога й дійти на лінію р. Понори. Приймаючи на увагу значну здеморалізованість ворога, Ґрупа С. С увесь час поривалася чимскорше кинутися до наступу, але II. Галицький Корпус все відтягав початок акції. На 2. серпня Ґрупа С. С. зайняла зазначене вище положення.

3. серпня 11-а дивізія С. С. сфорсувала р. Случ біля Малих Зозулинець і зайняла мостовий причілок на північному березі річки.

На 4. серпня 11-ій дивізії С. С. дано задачу збити ворога з позицій біля с. Клитна й наступати в напрямі на Кульчини, щоб вийти на фронт Кульчини — Печиська. 10-а дивізія мала допомогти 11-й дивізії атакою на переправу біля Чорнилівки. Після того, як 11-а дивізія зайняла вказаний їй фронт, 10-а дивізія С. С. має зосередитися в районі Пилипи — Мончинці, в резерві Ґрупи.

11-а дивізія С. С. зранку 4. серпня боєм здобуває с. Клитну і, переслідуючи ворога, надвечір займає Кульчини й Печиська. 10-а дивізія С. С. стає в призначеному їй районі. Частини II. Галицького Корпусу просовуються вперед і займають Старокостянтинів.

5. серпня Ґрупа С. С. успішно просувається з невеликими боями: 11-а дивізія на р. Ікопоть і займає Мазепинці — Орлинці та Антоніни; 10-а дивізія переходить до району Грицики — Терешки, залишаючись у резерві Ґрупи.

Починаючи від Чорного Острова, Ґрупа С. С. увесь час іде вперед на лівому крилі Української Армії. II. Галицький Корпус увесь час відстає. Причини цього були: порівнюючи мале знайомство з тактикою московського большевицького війська, через що Командування II. Корпусу трималося дуже обережно; незнання терену війни та особливий спосіб ведення операцій II. Галицьким Корпусом. Корпус цей висовував далеко вперед невеликі відділи з обмеженими завданнями — розвідки; ці відділи підтримував більшими відділами на випадок невдачі і тільки після цього вводив у бій всі свої сили*).

Так і в дні 6. — 10. серпня. II. Галицький Корпус, зайнявши Старокостянтинів, висунув на північ від міста тільки одну, слабого складу, 4-ту бриґаду. Січові Стрільці продовжують наступ дальше, не зважаючи на своє висунене вперед становище. 11-ою дивізією вони осягають район Малої й Великої Салихи. 10-а дивізія посувається за лівим флянґом 11-ої дивізії. 10. серпня 4-а Галицька бриґада, що висунена верст десять на північ від Старокостянтинова, має невдачу й відходить на Старокостянтинів. Увесь II. Галицький Корпус, замість підтримати її, залишає район Старокостянтинова й відходить на південь, утримуючи лінію Мотрунки — Кузьмин.

Січовим Стрільцям, на фронті 10-ої дивізії, що була висунена на Ледянку — Кучманівку для обхвату ворожого флянґу, також не повелося, наслідком чого вся Ґрупа примушена була відійти 11-ою дивізією назад, аж до лінії: Кульчини — Печиська і 10-ою дивізією — Терешки — Севруки. Ворог знов зайняв Старокостянтинів і лінію р. Ікопоть. Спалив

*) Спосіб добрий, на мою думку, при війні, так би мовити, реґулярній або позиційній; при характері-ж війни напівпартизанської — це вело за собою втрату часу й шкідливо відбивалося на власних успіхах. — М. Б.

кілька сел і маєток в Антонінах із багатою бібліотекою й архівом ґрафів Потоцьких і дальше в цьому напрямі не продвигався. З боку Старокостянтинова ворожі відділи, просовуючись уперед, на 11. серпня зайняли с. Кульчинки й Лагодинці, врізуючись між Січових Стрільців і II. Галицький Корпус.

12. серпня, на домагання Ґрупи Січових Стрільців, II. Галицький Корпус переходить своїми крайніми лівофлянґовими частинами в наступ, щоб забезпечити праве крило С. С., і займає з боєм с. Лагодинці. Ворог відходить на Старокостянтинів, залишаючи сс. Кульчинки й Лагодинці. Наступного дня, 13. серпня, II. Галицький Корпус виходить на р. Случ від Острополя до Великого Чорнятина.

14. серпня вся Шепетівська Ґрупа переходить у наступ. Частинам Ґрупи С. С. поставлено задачу: 11-ою дивізією наступати прямо перед собою на Великі Пузирки. 10-ою дивізією, через Ледянку — Васьківчики — Нове Село, охватити праве крило ворога й допомагати 11-ій дивізії. Кінному дивізіонові Бориса співділати з 10-ою дивізією на її лівому крилі; коли-ж визначиться успіх на р. Ікопоті, взяти напрям на м. Білогородку, оволодіти нею і в дальшому продвигатись на Заслав — Шепетівку, загрожуючи правому флянґові ворога.

Наступ Січових Стрільців у цей день розвивався успішно. 10-ій дивізії пощастило виграти ворожий флянґ. Енерґійно посовуючись на Нове Село, вона ввесь час примушувала ворога відходити, через це посування 11-ої дивізії проходило досить легко. Надвечір ворожий 393-й піший полк, що відступав перед 10-ою дивізією, під Великими Пузирками попав під флянґовий удар 11-ої дивізії й після короткого бою, стративши цілий курінь полоненими, в безладді відійшов на Хомору. Кінний дивізіон Бориса під Білогородкою зустрівся з польськими кінними розвідками і не знаючи, як ставитися до Поляків, вступив із ними в бій. Поляки відійшли, й дивізіон зайняв м. Білогородку*).

15. серпня Ґрупа С. С. без боїв вийшла на лінію р. Хомори. Ворог уже не ставив майже ніякого опору й без затримки котився на

*) У своїй книжці »Похід українських армій на Київ — Одесу« ґенерал Капустянський пише, що з Поляками до того часу вже був підписаний проєкт умови, і з ними, очевидно, якось було вирішено щодо взаємовідносин, особливо щодо зустрічі на фронті. Але ні Штаб Дієвої Армії, ні Штаб Головного Отамана не тільки не давав ніяких інструкцій своїм лівофлянґовим військовим частинам, але навіть не повідомив вищих військових начальників про те, що якісь заходи в цьому напрямі взагалі робились. На виразні запити Штабу Ґрупи С. С., як поводитись з Поляками, сам ґенерал Капустянський і Начальник Штабу Головного Отамана відповіди ніякої не дали. Тому Штабові Ґрупи С. С. самому приходилось шукати виходу з положення, яке пізніше зложилося на лівому крилі Січових Стрільців у звязку з просуванням Поляків на схід.

північ. У наступних днях Ґрупа С. С. ішла 11-ою дивізією в напрямі на Шепетівку, маючи 10-у дивізію уступом за лівим крилом, а кінний дивізіон на лівому крилі — з Білогородки на Заслав. 16. серпня підійшла головними частинами 11-ої дивізії під с. Жилинці, де зустрілася з польською кінною бриґадою ґенерала Савіцького. Польській бриґаді поставлено вимогу, щоб вона дальше не просувалась, через що вона повернула на Заслав. Одначе поки тяглися розмови з Поляками, один польський ескадрон і один курінь 2-ої Галицької бриґади зайняли Шепетівку. Ґрупа С. С. скупчилася в районі Жилинці — Волковинці — Кондратка.

16. серпня 11-а дивізія С. С. перейшла до Шепетівки, а Галицький курінь виступив, щоби приєднатися до своєї бриґади в Полонному. 10-а дивізія С. С. зосередилась в районі с. Городище.

18. серпня ескадрон Поляків покинув Шепетівку (цукровню ґрафа Потоцького). Ґрупа С. С. цього дня відпочивала.

Висновки. В результаті боїв, у період від 1. по 18. серпня, Січові Стрільці розбили ворога на дорученому їм напрямку. Значна скількість полонених, кулеметів, набоїв та іншого військового майна попадає до їхніх рук. Ґрупа С. С. має залізницю Бердичів — Шепетівка з важним залізничним вузлом — Шепетівкою. Ворог сильно здеморалізований не ставить нашому військові опору й невпинно відступає на північ. Наше військо міцнішає на дусі.

3.

Для дальшого наступу на Новгород Волинський і переслідування ворога Командування С. С. визначає 10-у дивізію С. С. і кінний дивізіон Бориса. 19. серпня 10-а дивізія осягнула райони Колоденки — Радулина. Ворог ніякого опору не ставив. 11-а дивізія та Штаб Ґрупи лишились у Шепетівці, виславши сотню польової варти до м. Славути, щоб забезпечитись від можливих несподіванок від Поляків. Штаб Головного Отамана навіть і після зустрічі з Поляками та інциденту 16. серпня все не дає ніяких вказівок щодо відносин із Поляками.

20. серпня 10-а дивізія з кінним дивізіоном Бориса боєм здобуває Новгород Волинський і форсує р. Случ. Ворог, очевидно, підтягнувши резерви з Коростеня, пробує затримати наступ 10-ої дивізії. II. Галицький Корпус підходить до району Житомира.

У цей же день пополудні польський відділ раптово нападає на польову варту Січових Стрільців, обеззброює її й забирає командира варти та кількох Стрільців до неволі. Більша частина варти втікає на

Шепетівку. Командування Ґрупи С. С. починає само на власну руку переговорювати з Поляками про встановлення взаємних відносин і повернення людей та зброї польової варти. Переговори встановлюють необхідність звязкових старшин при флянґових частинах. Обидві сторони зобовязуються не нападати одна на одну без попередження. Штаб Армії У. Н. Р. і далі мовчить та вказівок своїх не дає.

Ворог, підсиливши свої частини під Новгородом Волинським свіжими військами з Коростеня, переходить проти 10-ої дивізії у протинаступ і тут завязуються бої на східньому березі р. Случі. Ворог увесь час намагається обійти крило Січових Стрільців із півночі й переправитися через р. Случ. Особливо настирливі атаки веде він на Олександрівку й пізніше Чижівку. Тому Штаб Ґрупи рішає підтягнути до Новгород Волинського 11-у дивізію з Шепетівки. Помилкою Штабу Ґрупи було тут так сильно розтягати Ґрупу далеко в глибину. Але тоді думалось, що ворог, сильно здеморалізований, не зможе поставити опору нашій 10-й дивізії й кінному дивізіонові Бориса. У днях 21. і 22. серпня 11-а дивізія перевозиться по залізниці під Новгород Волинський і протягає частинно свій фронт на північ, змінивши під Олександрівкою місцевих повстанців і дивізіон Бориса. Штаб Ґрупи переходить 22. серпня до Полонного, а 23. має переїхати до Рогачева й далі до Новгорода Волинського.

23. серпня ворог енерґійно натискає на 10-у дивізію, що на схід від Новгорода Волинського. Одночасно сильно атакує с. Олександрівку, що її зайняла частина 11-ої дивізії С. С. Атаки ворога довго відбиваються і можливо, що Ґрупа була-б утрималася, коли-б не ось-який випадок. Вищі польські штаби й командири частин на фронті, очевидно, ще не знали про умову, що її складено між Січовими Стрільцями та їхнім вищим штабом, і в час, коли під Новгородом Волинським рішався бій, кінний відділ Поляків підійшов під Новгород Волинський із боку Корця, наскочив на Стрілецькі обози, що стояли в районі Орепи — Киянки, почав їх займати й забирати до полону. В обозах вибухла паніка й вони стрімголов почали втікати на схід до Кійкового і Гільська, за Случ.

Вістка про це швидко докотилась до фронтових частин, і вони, не видержавши натиску ворога, почали відходити, при чому з приводу того, що звязок зі Штабом Ґрупи у той час був перерваний, командири дивізій рішили відходити не на південь від Новгорода Волинського, а на південний схід. Таким чином, коли вночі на 24. серпня Командир Ґрупи з Начальником Штабу прибули до Рогачева, то дістали донесення, що частини залишили Новгород Волинський і відійшли 10-ою дивізією на Кропивну й Броники, 11-ю дивізією на Камінний Майдан — Черниця,

кінний дивізіон Бориса на південь від Новгорода Волинського, по західному березі р. Случі*).

Відворот 24. серпня, що був переведений без відповідної пляномірности, вніс замішання серед частин; звязку з частинами довго не налагоджено й тому, коли наступного дня, 25. серпня, ворог повів наступ, — частини подались і відійшли: 10-а дивізія на фронт Новорудня — Улашинівка, зі штабом в Рудні, а 11-а дивізія — Деканська гута — Немильне, зі штабом у Старому Майдані.

Штаб Ґрупи в дорозі з Баранівки до с. Рудня. II. Галицький Корпус зайняв Житомир і почав помалу просуватися на Коростень.

26. серпня ворог ще з більшою енерґією атакує частини Ґрупи С. С. і виходить на лінію Соколів — Андрюківка — Дерманка. 27. і 28. серпня атаки ворога на Соколів продовжуються ще з більшою настирливістю. Все-ж Ґрупі вдається продовж двох днів стримувати ворожий напір.

Утома Стрільців і поява ворога в районі Чернявка — Кошелівка примушує Штаб Ґрупи відвести вночі з 27. на 28. серпня свої частини на нові позиції: 10-у дивізію на лінію Березова Гать — Пулин. 11-у дивізію — Курне — Луг, кінний дивізіон — Стрібеж. II. Галицький Корпус у цей час займає район Черняхова.

За ці три дні ворог увесь час старається збити 11-у дивізію С. С., але всі його атаки відбиті. На фронті 10-ої дивізії С. С. частини то продвигаються вперед на кілька верст, то знову відходять назад. Занадто повільне посування II. Галицького Корпусу на Коростень дає змогу ворогові на фронті С. С. зміцнюватись, а Ґрупа С. С. не має змоги звузити фронту й виділити резерв для маневру. Між іншим Штаб II. Галицького Корпусу ввесь час наказував Ґрупі С. С. розтягнути свій фронт майже до самої залізниці Житомир — Коростень, що було Ґрупі С. С. абсолютно не по силах.

*) Ґенерал Капустянський у своїй 3-й частині »Походу українських військ на Київ — Одесу« (ст. 112) іронізує з приводу залишення Січовиками напрямку Звягель — Костель: »Нехай, мовляв, Поляки та большевики бються поміж собою на костопільському напрямку«. Слід запитати ґенерала Капустянського, як би він себе почував, коли-б у нього в тилу появився чинник, який не говорить — ворог він чи приятель, і в той же час забирає його майно, набої й обеззброює його частини? Невже-б він думав, що той жартує? Де був тоді Штаб Головного Отамана? Як здається, навіть ґенерал (тоді ще полковник) Капустянський на кількаразові запити Штабу Ґрупи С. С. про відношення й становище до Поляків — відповідав, що властиво умови ніякої нема, але »ви поводьте себе так... ну, так... знаєте? Ну, щоби було добре«. Але як треба було розуміти те — »робити, щоби було добре«? Тоді наприклад Січові Стрільці були тої думки, що найкраще було-б, якби раз-другий виступити, щоб не пхалися поза українськими спинами на українську територію, одвойовану українською кровю. А якої думки було вище Командування У. Н. Р. — про це ні словечком воно не заявляло. — М. Б.

Хор. О. Гусак

Батерія сот. Филиповича.

Хор. М. Шешор

Хор. М. Лебідь

Пор. В. Артемовський

Сот. О. Гриневич

Мотив з Волині.

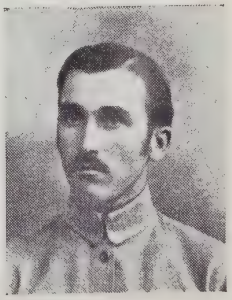

Ст. Стр. Клубок

Бунч. Крушельницький

Сот. Д. Бурко

Сот. І. Малько

Бунч. Л. Петрович

Стр. Д. Цюпка

Стр. Ґуреґа

Ґрупа СС. у Проскурові. Стоять: Журавчук, Литвинко, Семенюк і Сташинський. Сидять: Головатенко і Шараневич.

Стр. П. Бойчук

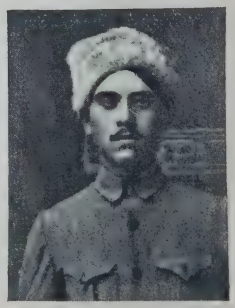

Стр. А. Щепанський

На 1. вересня, згідно з наказом II. Галицького Корпусу (Ґрупу С. С. додано до нього) про загальний наступ на Коростень, Січовим Стрільцям поставлено задачу — знов заняти Новгород-Волинський і, видвинувшись здовж залізниці Новгород Волинський — Коростень, допомогти II. Галицькому Корпусові взяти Коростень ударом на Коростень із заходу.

Вночі на 2. вересня Січові Стрільці переводять переґрупування й зосереджують на правому флянзі 10-ої дивізії 1-й полк С. С., на лівому флянзі 11-ої дивізії 3-й полк С. С. і кінний дивізіон Бориса та зранку 1. вересня атакують ворога на обох флянґах.

Ворог не витримує натиску й починає відходити. Січові Стрільці виходять на фронт Яблонне — Недбаївка й Улашинівка — Слобідка Черницька.

4. вересня, після невеличкого бою, Січові Стрільці займають с. с. Теснівка — Тупільці та Кропивна — Броники.

5. вересня вся Ґрупа робить поворот під прямим кутом на північ. Штаб Ґрупи ставить задачу: переслідувати ворога, маючи на меті вийти на фронт Бараші — Симони та Марянівка — Немелянка. Кінний дивізіон — на Новгород Волинський. Під загрозою бути відтятими від Коростеня Січовою піхотою й під напором кінноти Бориса большевики поспішно почали тікати з Новгорода Волинського, при чому беззахисне це місто піддали такому сильному гарматньому обстрілові, що більша частина міста зовсім вигоріла. Січові Стрільці вступили до Новгорода Волинського й зайняли визначений їм фронт. II. Галицький Корпус опанував район ст. Фасової з аванґардою на р. Ірша.

Висновки. З заняттям Житомира й Звягеля українські війська відвоювали значні й багаті обшари своєї землі від ворога-окупанта. Закріпили за собою посідання залізниці Бердичів — Шепетівка. Здобули частину полізниць Бердичів — Коростень і Шепетівка — Коростень. Відбили від ворога багато військової здобичі й велику кількість залізничного майна, як паротяги й ваґони, в яких Українська Армія відчувала надзвичайний брак. Із захватом залізниць полекшувалося маневрування війська і підвіз йому боєвих та життєвих припасів.

4.

Ворог, наблизившись до Коростеня, лекше міг маневрувати, перекидаючи свої резерви з Коростеня по залізниці в трьох напрямках. До нього прибули нові частини, які поповнились ще й місцевим большевицьким елементом, що його зведено в так звану Волинську бриґаду.

Тому ворог, починаючи з 7. вересня, ставить значний опір. Прекрасно розуміючи значіння Коростеня для українських військ, а ще більшу вагу його для ворога, Січові Стрільці прикладали всіх зусиль, щоби скорше заволодіти цим залізничним вузлом. Те, що Січовим Стрільцям не вдалося його опанувати, ще не є доказом того, що вони не хотіли його взяти й не прикладали всієї енерґії та сил до цього. Не зважаючи на опір ворога, Січові Стрільці з боями, без примінення артилєрії, за рідкими винятками просуваючись по страшенно піскуватих дорогах, 7. вересня виходять на фронт Сушки — Білка — Яблонець — Мокляки. У цей час II. Галицький Корпус находився головними силами в районі Фасової й аванґардами по лінії Шершні — Лісовщина — Ришівка. Ворог починає переходити в контратаку.

8. вересня, коли Ґрупа С. С. почала свій наступ 10-ою дивізією на Рафалівку, а 11-ою дивізією на Бондарівку, — ворог, зайшовши лісом у тил 10-ій дивізії, заатакував Штаб цієї дивізії в с. Сушки й частинно забрав його до полону разом із канцелярією. Кінна сотня 10-ої дивізії в цьому бою понесла значні втрати. Між іншим, втратила свого командира сотника Матвія Загаєвича, брата Миколи Загаєвича, що поляг під Мотовилівкою. Командир 1-го полку С. С. підполковник Андрух кинувся з частиною свого полку на стріли й атакою у флянґ ворога, що напав на с. Сушки, врятував обози та штаб. Ворог розпорошився по лісі. На ліквідацію ворожого наскоку пройшло досить часу, і наступ 8. вересня затримався. Ґрупа С. С. осягнула Мошну, Рудню, Ушицю й Гулянку. II. Галицький Корпус лівим крилом заняв м. Ушомир і вже обстрілював із гармат ст. Коростень. Здавалося — день, і Коростень буде взятий.

У цей час ворог, зібравши значні резерви, переходить до енерґійного протинаступу на всьому коростенському фронті, наносячи удар правому флянґові II. Галицького Корпусу від Чопович і центрові з Коростеня. На фронті С. С. також завязуються вперті бої. Ворог підтримує свою піхоту броневими потягами.

II. Галицький Корпус хутко починає відворот. За ним відходять і Січові Стрільці. Про якийсь контр-маневр Січових Стрільців не могло бути й мови, бо для широкого маневру, щоб допомогти II. Галицькому Корпусові, вони були за слабі. Лишитися-ж на місці в той час, коли II. Галицький Корпус відійшов відразу майже до Житомира, було аж надто небезпечно.

В часі відвороту Ґрупа С. С. ставить опір ворогові на лінії Бараші — Симони — Андрієвичі, де тягнеться бій цілий день 12. вересня, і на лінії Романівка — Гали — Олександрівка — 13. вересня. На фронті 10-ої дивізії Січових Стрільців частини кілька разів переходили до контратаки, при чому 1-й полк С. С. поніс значні втрати раненими. Січові

Стрільці відходять на Новгород Волинський і, прикришись р. Случчю, розполагаються Гільськ — Новгород Волинський — Олександрівка.

14. вересня ворог розвідує позиції Ґрупи С. С. і веде обстріл Новгорода Волинського.

5.

15. вересня 2-й полк С. С. (слабенький: 200 — 300 баґнетів), заатакований ворогом, не втримується й відходить за р. Смолка, де займає переправу біля Киянки.

Наступного дня ворог атакує Олександрівку й форсує р. Случ під Чижівкою, одночасно перейшовши Случ під Гільським, далі переходить убрід р. Смолку біля Суслів і примушує Січових Стрільців до відвороту. Ґрупа відкидає свій лівий флянґ і центр та займає становище Киянка — Орени — Ярунь.

На другий день, після боїв, відходять Січові Стрільці на лінію Смолдерів — Колоденка — Великі Горбаші.

17. вересня затримуються на позиціях на лінії ст. Майдан — Вілля. 18. вересня, згідно з наказом Штабу Дієвої Армії (з відходом на Новгород Волинський Ґрупа вийшла з підлеглости II. Галицькому Корпусові), Ґрупа мала відійти до залізниці Бердичів — Шепетівка та зґрупуватись у двох районах: у Полонному й у Шепетівці.

У м. Полонному зосереджується 10-а дивізія С. С., у м. Шепетівці 11-а дивізія С. С., Штаб Ґрупи в с. Городище; II. Галицький Корпус відійшов до м. Бердичева, в районі якого й зайняв позицію.

Наступні чини, що були ведені впродовж цілого місяця для заволодіння Коростенем, скінчилися невдачею. Українське військо не тільки не здобуло цього надзвичайно важного пункту, але й відступило до лінії залізниці Бердичів — Шепетівка, стративши ввесь терен, здобутий за час від 18. серпня по 12. вересня. Причини цієї невдачі були такі:

1) Відсутність у Штабі Ґрупи С. С. точних і ясних інструкцій із боку вищого Штабу щодо відносин із Поляками.

2) Невиразне й скорше вороже, ніж приятельське становище Поляків у районі Звягеля потягло за собою те, що Ґрупа С. С., загрожена Поляками зпозаду, повинна була залишити Новгород Волинський 22. — 28. серпня й припинити свій, так успішно розпочатий наступ на Коростень. Відійшовши до району Пулин — Соколів — Курне (де пробула до 1. вересня), Ґрупа С. С. стратила таким чином цілий тиждень, — час, якого вистарчило-б для підходу до Коростеня.

3) Повільне посування II. Галицького Корпусу на Коростень. Корпус цей, не зважаючи на відхід Січових Стрільців від Звягеля, все-ж

мав достаточно сил для наступу на Коростень. Корпус довго затримався в Житомирі, а почавши наступ, вів його не досить енергійно,

4) Для обхвату Коростеня з заходу Січових Стрільців було замало. А II. Галицький Корпус відмовився від маневру для заняття Коростеня та ввесь час вів фронтові атаки, які не дали позитивних наслідків. Незнання ворога, що сильно боявся обходів і обхватів, багато тут пошкодило. З другого боку й Січові Стрільці не досить сміливо рішались у цій операції на обхідні рухи.

5) Упертість ворога в боях під Коростенем теж спричинилася до невдачі наступу українських частин.

6) Загайка часу українськими частинами спричинилася до виграшу ворогом часу на підвіз підкріплень до Коростеня та переходу до активних чинів.

7) Проявлена командиром II. Галицького Корпусу деяка нерішучість у веденні операцій спричинилася до того, що II. Галицький Корпус після першої-ж невдачі, як тільки ворог проявив активність, зараз же відійшов до Житомира, не спробувавши контр-атакувати ворога.

8) Великий вплив на все українське військо зробило залишення українськими частинами тількищо взятої столиці України — Києва. Дух підупав, порив охолонув, у душу почала закрадатися зневіра в перемогу.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

XVIII. СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ НА ФРОНТІ ПРОТИ ДЕНИКІНА.

Стратеґічне положення у вересні і жовтні 1919. р. Перші бої з Деникінцями. Причини невдачі і відворот на Проскурів. Залишення Проскурова і відхід на Старокостянтинів.

1.

Після боїв за Коростень і відходу II. Галицького Корпусу до Бердичева, а Ґрупи Січових Стрільців до Полонного й Шепетівки, ворог, зайнявши лінію Кодня — Романів — Баранівка — Майдан — Вілля, дальше не посувався, й на фронті настало затишшя. Після сутички, яка сталася між українськими військами, що зайняли були 30. серпня Київ, і частинами московської Добровольчої Армії, що підійшла на другий день до столиці України, та після того, як під натиском добровольців українські частини залишили її, — стало ясним, що з Москвинами, чи то червоними, чи то білими, — не може бути й мови про будь-яке порозуміння. Тому український уряд і командування проголосили Добровольчій Армії війну на всьому східньому фронті. Таким чином перед українським військом виринув новий ворог. Білі Москвини по зайнятті Києва й Одеси розпочинають у другій половині вересня наступ на Українську Армію. Переважаючи її чисельно, технічно й багацтвом вогнеприпасу, одягу й іншими родами постачання, вони потроху відпирають українське військо на київському й уманському напрямку на захід і на одеському — на північ. Коло половини жовтня положення на фронті складається таке: Запоріжська Ґрупа й 3-я дивізія в районі Крижополя; Волинська Ґрупа в районі Гайсина; 4-а Київська дивізія в районі Ільвиці й далі на північ Галицькі корпуси. Через надзвичайну перевтому 3-ої й 4-ої дивізії та Волинської Ґрупи, великі втрати, що їх зазнали ці частини в тяжких боях, відсутности боєвих припасів і повного браку обмундурування, — вище Командування рішає відвести зазначені війська до резерви в район Озаринці — Лучинець, ст. Котюжани — Муровані Курилівці — Яришів на відпочинок і для поповнення. Галицькі корпуси повинні змінити 4-у

дивізію та Волинську Ґрупу, протягнувши фронт свій на південь. 3-ю дивізію на вапнярському напрямі повинні змінити частини Ґрупи Січових Стрільців. В останніх днях, перед 20. жовтня, московські добровольці стали проявляти активність на свому лівому крилі й почали тіснити Запоріжців, 3-ю дивізію, Волинців і 4-у Київську дивізію. Ці частини залишили Крижопіль, Гайсин та Ільвицю.

15. жовтня Ґрупа Січових Стрільців отримує наказ Штабу Дієвої Армії про зосередження в районі Жмеринки.

Перше, про що мусило подумати Командування Ґрупи С. С. після того, як вона перейшла до району Полонне — Шепетівка, — це про поповнення боєвого складу своїх частин, які тільки мали втрати, а поповнення новими силами не мали зовсім; друге — треба було одягнути Стрільців; третє — роздобути зброю і зрештою поповнити харчеві запаси.

Для поповнення боєвого складу негайно, по приході до Шепетівки, виділено відповідний мобілізаційний апарат, призначено кадри старшин і підстаршин для вишколу, зорґанізовано господарчий апарат для задоволення мобілізованих усім необхідним і т. д. Так зорґанізовано наново так званий Кіш С. С. Кіш мав складатися:

1) з двох куренів пішого вишколу, для поповнення двох дивізій,
2) запасової батареї, для поповнення артилєрії,
3) запасової кінної сотні,
4) запасової технічної сотні,
5) коша кулеметів із кількох кулеметних сотень,
6) сотні підстаршинського вишколу,
7) сотні старшинського вишколу,
8) сотні польової варти й
9) постачання Коша.

При Коші в Старокостянтинові знаходився й величезний шпиталь (до 700 ліжок), який грав ролю тилового шпиталю.

За час з 15. серпня по 20. жовтня змобілізовано більше як 3.000 запасних і новобранців, які склали в першу чергу два піші курені вишколу по 1.000 чоловіка та інші зазначені вище частини. На половину жовтня можна було вже влити по тисячі Стрільців до кожної дивізії, але бракувало ще одягу, а в той час якраз наступили холоди й слота.

У Проскурові при постачанні Ґрупи були засновані маґазини харчевих продуктів, куди звозилось все закуплене й виміняне в селян. Там же засновано великі майстерні заготови одягу та взуття. Для придбання зброї вживали способу купівлі й виміни її в селян за цукор. Робота в усіх зазначених ділянках ішла надзвичайно жваво й успішно. Сподівалися добрих наслідків. До часу виходу на південний фронт 10-ої ди-

візії поповнення для неї ще не було готове, а тому його підвезено для цієї дивізії пізніше, вже на позиціях. 11-а дивізія, що виїжджала пізніше, влила поповнення в дорозі. Як у першому, так і другому випадку були майже однакові невигоди. Старшини не знали своїх стрільців, стрільці не знали своїх старшин. Частини, прийнявши поповнення, ще не зазнайомилися з ним, через це, на випадок бою, виникали деякі сумніви щодо боєздатности цього поповнення. Та все-ж Командування Ґрупи і її підлеглі зробили все можливе, що було в їхніх силах, щоб якнайскорше довести Січове Стрілецтво до належного боєвого стану.

Згідно з наказом Штабу Дієвої Армії, Ґрупа Січових Стрільців мала зосередитися в районі на схід від Жмеринки; стацією висадки призначено ст. Гнівань. По цій маршруті й вирушила 18. жовтня 10-а дивізія, а 21-го прибула до району Ворошилівка — Барське — Маянів — Рудківка. 11-а дивізія виїхала з району Шепетівки тільки 21. жовтня (спізнення вийшло через те, що не подано своєчасно потягів).

З якихось, досі невідомих причин, Штаб Дієвої Армії в дорозі змінив маршруту 11-ій дивізії: спрямував частину ешелонів на Котюжани й частину на ст. Рахни. З прибуттям 24. жовтня Штабу Ґрупи С. С. до Жмеринки, Штаб Дієвої Армії визначив район зосередження Ґрупи: Джурин — Рахни, куди обидві дивізії й прибули на ранок 27. жовтня. Таким чином 10-ій дивізії треба було зробити перехід з Ворошилівки до Рахнів, а частинам 11-ої дивізії — одним перехід з Рахнів до Джурина, а другим із Котюжан до Джурина добрих півтора переходи. Коли-ж прийняти під увагу слоту й поганий стан в той час доріг, то треба признати, що місця висадок були призначені неуважно й зовсім недоцільно. Правда, оправданням може бути твердження необхідности підходу резерв із глибини, але тоді обставини дозволяли призначити пунктами вигрузки ст. Ярошинку або ст. Рахни.

На час підходу Ґрупи Січових Стрільців обстанова на фронті була така: Запоріжська Ґрупа без 7-ої дивізії й полку Чорних Запоріжців залишила 27. жовтня Томашпіль і зайняла оборонну позицію по лінії Клембівка — Горохова — Антонівка, 7-а Запоріжська дивізія з полком Чорних Запоріжців мала бути на лінії ст. Юрківка — Лука Жабокрицька. Праве крило III. Галицького Корпусу мало бути в районі с. Войціхівка — Жабокрич. Але на ділі галицьких частин там не було: вони й не думали ставати там на фронті, бо згідно з умовою з Деникіном вони мали зосереджуватись в районі Бердичів — Винниця й поривали з Наддніпрянською Армією. Те, що Галицька Армія цих пунктів не зайняла і про своє рішення не повідомила Ґрупи С. С. — поставило Ґрупу, як побачимо далі, в критичну ситуацію та було переважним чинником у ході наших опёрацій.

Волинська, 3-а й 4-а Київська дивізія в цей час були в повному відвороті й простували до визначених їм районів на відпочинок, проходячи через райони зосередження Січових Стрільців.

На ранок 27. жовтня Ґрупа С. С. зосередилася: 10-а дивізія в районі Рахнів Лісових, 11-а дивізія в м. Джурині, кінний дивізіон Бориса, підпорядкований 11-ій дивізії, в с. Рекичинцях, Штаб Ґрупи в с. Ярошинці.

Склад Ґрупи на той час: 10-а дивізія мала — 1-й полк С. С. (в який влито поповнення) до 1,200 баґнетів, 2-й і 3-й полк по 200 — 250 баґнетів; 11-а дивізія мала: 4-й полк С. С. (куди також влито поповнення) до 1,500 баґнетів, 5-й і 6-й полк С. С. по 150 — 200 баґнетів, кінний дивізіон Бориса — 200 шабель; у кожній дивізії по дві батареї легких гармат.

У дорозі багато з молодих мобілізованих здезертувало — ті, що були зле одягнені.

В той же день 27. жовтня Ґрупа отримує наказ зі Штабу Дієвої Армії про перехід ізранку 23. жовтня в наступ із метою заволодіти Томашполем — Комаргородом і допомогти разом із тим Запоріжцям вийти на Мясківку. 7-а Запоріжська дивізія отримала наказ наступати на Вапнярку.

Командування Ґрупи С. С. ставить собі завданням 28. жовтня вийти на фронт Головарусова — Великарусова. Тому, що 7-а дивізія діяла окремо від своєї Ґрупи і поруч із Ґрупою С. С. — командир Ґрупи С. С. просив Штаб Дієвої Армії для ліпшої координації акцій підпорядкувати її Командуванню Ґрупи С. С. Командуючий Армією отаман Сальський не погодився, а давав розпорядження 7-й дивізії самостійно. Вся ніч на 27. жовтня пройшла на розшуки 7-ої Запоріжської дивізії для доручення їй наказу Штабу Дієвої Армії й навязання з нею звязку, але її так і не знайдено.

2.

Зранку 28. жовтня 10-а дивізія С. С. перейшла в наступ через Юліямпіль і Кічман на Головарусову й Олександрівку. Напередодні вдарив мороз, а тепер падав густий сніг. Коло полудня 1-й полк С. С., ідучи в аванґарді дивізії, довідався, що с. Кічман зайняте ворогом. Під заслоною густого снігу полк наблизився до села й несподівано заатакував московських добровольців, які спокійненько обідали. Ворог не встиг вхопити за зброю, як на нього насіли Січові Стрільці. По короткій схватці ворог у безладді почав відступати на південь. До рук 1-го полку С. С. попали полоненими старшини та кількох козаків, 2 гар-

мати, кілька кулеметів і кухні. Це був 56-й Житомирський полк 14-ої ворожої дивізії, який складався на три четвертини зі старшин, а решта з козаків. 1-й полк С. С. переслідував ворога, що мерщій утікав, і ввечері заняв с. Головарусову. При проході через Юліямпіль, де мала бути 7-а Запоріжська дивізія, 10-а дивізія ні її, ні будь-яких частин цієї дивізії не знайшла. Ввесь день пройшов у пошукуванні 7-ої дивізії, щоби з нею звязатися, але безуспішно.

У цей день на фронті 11-ої дивізії події склалися не так удачно, як у 10-ої дивізії. 11-а дивізія повинна була, згідно з наказом Штабу Ґрупи, наступати через Голинчинці й Сапіжинці, щоб зайняти Великурусову й Рознотівку. Праву кольону складали 5-й і 6-й полк, ліву (через Голинчинці) — 4-й полк. З наступом 11-а дивізія спізнилася і тому 4-й полк С. С. підійшов до Голинчинець вже пополудні. З огляду на густий сніг у 15 годині вже було майже темно. Отримавши відомости від розвідки, що Голинчинці вільні, полк втягнувся в село. Коли хвіст полку ввійшов у село, а голова ще не вийшла з нього, полк був несподівано обстріляний із рушниць і кулеметів і заатакований із усіх сторін Москвинами з засідки. Бій був розпучливий. Молоді мобілізовані в більшості трималися дуже добре. Полк баґнетами проложив собі дорогу назад і відійшов на Ксендзівку. Положення можна було поправити. Наступного дня Штаб Ґрупи плянував із Головорусової допомогти 11-ій дивізії вибити ворога з Голинчинець і осягнути визначене їй становище. Коли раптово зі Штабу 10-ої дивізії, з Рахнів, приходять відомости про 7-у Запоріжську дивізію з Чорним полком і то з такими подробицями: 7-а дивізія донесла в Штаб Дієвої Армії, що вона бється в районі Юліямполя, а фактично була з полком Чорних Запорожців у м. Шпикові, виславши для охорони до Торкова одну сотню своєї кінноти. Ворог коло 10-ої години вечера 28. жовтня пройшов через Луку Жабокрицьку — Шпиківку й атакував 7-у дивізію та Чорний полк на квартирах. Дивізія, яка нараховувала в своєму складі коло пів тисячі баґнетів, пішла врозтіч, кінний полк теж, і тільки поодинокі люди й вози пробилися після її розгрому до Лісових Рахнів і помашерували на Шаргород. Тут пізніше зібрався ввесь кінний полк, щоби вирушити на зєднання зі своєю Ґрупою. Рештки-ж піхоти розшукав Начальник Штабу Ґрупи С. С. 29. жовтня в м. Красному, звідкіля вони вирушили на Жмеринку до розпорядження Командуючого Армією.

Під впливом поразки 7-ої дивізії й Чорного Запоріжського полку 51-м Литовським ворожим полком, частини 10-ої дивізії С. С. зі Штабом Дивізії, що були в Лісових Рахнах, відкотилися на Стрільники.

11-а дивізія після невдачі під Голинчинцями відійшла на старі позиції. 7-а Запоріжська дивізія (сусідня) потерпіла невдачу у Шпикові,

сгративши багато полоненими, і де вона була — Січовим Стрільцям не було відомо. Частини 10-ої дивізії з Лісових Рахнів відійшли на Стрільники. 1-й і 4 й полк С. С. висунено далеко вперед, у Головорусову. Не будь випадку з 7-ю Запоріжською дивізією, все можна було-б направити, але після зайняття ворогом Шпикова, положення 1-го полку С. С. було дуже небезпечне, й тому Штаб Ґрупи видає наказ 1-му полкові С. С. відійти на Лісові Рахни й тримати їх.

На 29. жовтня Штаб Дієвої Армії наказує Ґрупі С. С. продовжувати виконання попередньої задачі, при чому в підлеглість Ґрупі С. С. передає 7-у Запоріжську дивізію.

У виконання цього наказу Штаб Ґрупи С. С. рішає: 10-ою дивізією тримати Лісові Рахни та Звізданівку й забезпечувати лівий флянґ 11-ої дивізії з боку Шпикова, шукаючи звязку з правим флянґом III. Галицького Корпусу, що за повідомленням Штабу Дієвої Армії мав бути в районі с. Улича; 11-й дивізії з кінним дивізіоном Бориса наказано взяти Голинчинці й наступати на Рознотівку й Олександрівку. 7-ої Запоріжської дивізії 29. жовтня не знайдено. 10-а дивізія С. С. тримає означені їй пункти. Ворог із Шпикова розвідками нащупує розположення Ґрупи. 11-а дивізія С. С. розпочинає піхотою з фронту з півночі наступ на Голинчинці, а кінним дивізіоном Бориса обхвачує село з боку Джурина. Піхота підходить під Голинчинці раніше кінноти й не атакує, а чекає на підхід кінноти; люди лежать у снігу при сильному морозі й у плохенькій одежі; зрештою, намерзнувшись, атакують з катеґоричного наказу Штабу Ґрупи. Ворог атаку піхоти відбиває. Пізніше підходить кінний дивізіон Бориса, атакує самостійно без підтримки піхоти і теж невдало. Надходить ніч. Стрільці перемучені. Багато повідморожувало руки й ноги. Дивізія відходить знову на старі позиції.

Ґрупа С. С. утримала фронт 10-ою дивізією, але потерпіла знову невдачу 11-ою дивізією. Причини: нескоординованість чинів піхоти й кінноти 11-ої дивізії, що є виключно виною Штабу цієї дивізії. 7-а Запоріжська дивізія зовсім вийшла з гри тому, що була несвоєчасно віддана в підлеглість Ґрупи С. С., як рівнож і тому, що командування її було в руках якоїсь випадкової людини (командир дивізії в той час був у Жмеринці в родинних справах).

Ось-так втрачено час і дано змогу зорієнтуватися ворогові; Стрілецькі частини, будучи поповнені мобілізованими, замість перемоги потерпіли невдачу. Настрій Стрільців понизився. Погано одягнені мобілізовані, а по части й старі стрільці, почали хорувати. Стала збільшуватися дезерція. Частини щодня зменшувались чисельно. Надія на успішність боротьби з ворогом підупадала.

Після невдачі 7-ої Запоріжської дивізії під Шпиковом і 11-ої диві-

зії С. С. під Голинчинцями, 11-а дивізія зосередилась з кінним дивізіоном С. С. в районі Джурина, а 10-а дивізія в районі на північ від ст. Рахнів, Стрільників і Бушинки. 7-а Запоріжська дивізія — в районі м. Красного. Про Галицькі частини ще була думка, що вони десь у районі Улича — Печари та що лише Ґрупі Січових Стрільців не вдалося з ними звязатися. В дійсности вони вже стягалися до району Винниці і ліве крило та тил ґрупи були абсолютно відкриті для ударів московських добровольців зі сходу. Дивізія 2-а Волинська, 3-а Залізна й 4-а Київська були на маршах до районів свого відпочинку, що його було визначено за лінією Могилів-Подільський — Бар. На фронті лишалися: Запоріжці в районі Ямполя — Чернівців та Січові Стрільці в указаному вже районі. Ст. Жмеринка й напрям від неї на Проскурів не були забезпечені, тому Штаб Армії підтягає 2-гу Волинську дивізію, як боєздатнішу в той час, для прикриття Проскурова. Напрямок Рахни — Жмеринка доручає 7-ій Запоріжській дивізії, а Січовим Стрільцям наказує знову розпочати наступ на Томашпіль.

3.

У зазначений період наступили сильні морози з вітрами й випав глибокий сніг. Дуже зле одягнене поповнення Ґрупи Січових Стрільців почало масово дезертувати й хоріти. 4-й полк С. С. з 11-ої дивізії, який з прибуттям на південний фронт налічував коло 1,500 баґнетів, за два-три дні зменшився наполовину. 5-й і 6-й полк С. С., і до того нечисленні, тепер уявляли собою сотні і то слабого боєвого складу. Склад 10-ої дивізії С. С. був ще гірший. Те, що було з 4-м полком С. С., сталося і з 1-м полком С. С., який розтаяв ще більше. 2-й і 3-й полк С. С. просто були небоєздатні, тому й були зведені в одну сотню. Особливо зле відбилася на 10-ій дивізії відсутність її командира полковника Роґульського й начальники штабу полковника Змієнка, які лежали хворі на тиф у Старокостянтинові. Сотник Домарадський і сотник Сологуб, перший як командир, а другий як начальник штабу, зовсім не могли справитися з дорученими їм обовязками.

Все взяте разом примусило Командування С. С. перевести таку реорґанізацію: 11-а дивізія й надалі лишилася в повному своєму складі; 10-а дивізія зводилася в один полк — 1-й полк С. С. Так складений 1-й полк С. С. входив до складу 10-ої дивізії С. С. З приводу перегрузки обозами й артилерією — зайві обози й батареї відправлено походом на Проскурів — Старокостянтинів. В цьому останньому ввесь час залишався Кіш С. С., шпиталь і штаб боєвого участку фронту проти Шепетівки — Заслава.

Моральний стан стрільців сильно підупав. Перше, що вплинуло в цьому напрямку, це був відхід майже всієї Армії У. Н. Р. з фронту і його прикрити мала одна лише Ґрупа С. С. Невдачі на перших порах на фронті, зменшення боєвого складу, неясність відносин із Галицьким військом та вбійчий стан погоди — ось дальші причини. Але все-ж Командування Ґрупи С. С., не зважаючи на все це, гадало ще перетягти щастя на свій бік, і тому, у виконання наказу Штабу Дієвої Армії, наказує: 11-ій дивізії з кінним дивізіоном Бориса знов атакувати Голинчинці. 1-й полк С. С. рішає зосередити в Деребчині, за лівим крилом 11-ої дивізії і для охорони флянґу із боку ст. Рахнів. Але ворог попередив ці почини, й 11-а дивізія, заатакована на своїх позиціях, наступу не розпочала. Після кількагодинного бою вона стала відходити на північ. 1-й полк С. С. на допомогу не поспів і зупинився в с. Семанівці. В районі ст. Рахнів ворог заховувався пасивно. З району Ворошилівки ворог поволі став посуватися на Жмеринку. Тому Штаб Армії виїхав із Жмеринки на Проскурів. Штаб Ґрупи С. С. перейшов до с. Молчанів. Частини С. С. на 1. листопада стали: кінний дивізіон Бориса в Шаргороді, 11-а дивізія на позиціях під Мурафою, 1-й полк С. С. в с. Михайлівці. Виявилося, що ворожа частина, яка примусила відійти 11-у дивізію, сильно виперлась уперед, тому Штаб Ґрупи рішає здержати її наступ 11-ою дивізією під Мурафою, вдарити 1-м полком С. С. з Михайлівки у праве її крило, а кінним дивізіоном Бориса з Шаргорода на Джурин по її тилах.

Ранком 2. листопада ворог повів наступ на ст. Мурафу. Спочатку бій розвивався добре. 11-а дивізія успішно стримувала ворога. 1-й полк С. С. вже почав розвертатися для удару у флянґ, коли ось виявився ворожий наступ із боку Лопатинець. Це затримало 1-й полк, а тимчасом праве крило 11-ої дивізії не витримало й почало відхід. Кінний дивізіон Бориса, що ним кермував у той час сотник Байло, теж не виявив належної енерґії. Дивізія та особливо 1-й полк С. С. попали у тяжке становище і з втратами відійшли: 11-а дивізія до с. Плебанівки, 1-й полк С. С. через Копистирин до Перепильчинців; арієрґардні частини зайняли сс. Розкош — Носиківку; кінний дивізіон став у с. Калинівці.

Боєм під ст. Мурафою фактично й закінчилися боєві операції Ґрупи С. С. Дальші події зводились до безперервного відходу зі спробами затримати ворога й дати можливість витягнутися безконечним обозам частин Армії, що відходили позаду Ґрупи С. С. 5. листопада Ґрупа С. С. затримується в районі Лучинця — Степанок — Копайгорода. У цьому районі частини простояли до 9. листопада, не відчуваючи напору ворога.

Ворог переніс головну свою діяльність на напрямок Жмеринка — Проскурів, очевидно, маючи на меті захопити Проскурів і притиснути

Армію У. Н. Р. у кут між Дністром і Збручем. Польські відділи на Збручі й районі Шепетівки також починають виявляти себе висилкою кінних стеж для розвідування ситуації.

На півдні в той час Запоріжці залишають Могилів-Подільський і відходять на Муровані Курилівці. Ґрупа С. С. зосереджується в районі Сніткова. Волинська дивізія підходить до району Деражні, де й займає позиції для прикриття підступів на Проскурів. Рештки Армії У. Н. Р. — в районі Нової Ушиці.

Простоявши три дні в районі Сніткова, Ґрупа С. С. на 18. листопада відходить до району Воньківці — Охримівці, де отримує наказ триматися для забезпечення правого крила 2-ої Волинської дивізії, що стояла в районі Деражні. Решта Армії витягається по шосі Нова Ушиця — Дунаївці — Ярмолиці й має задачу зосередитись в районі Проскурова для його захисту. В той час Поляки розпочинають свій наступ і 18. листопада займають Камянець-Подільський. Уряд і всі державні установи У. Н. Р. евакуються до Проскурова.

Добровольці 19. і 20. листопада збивають 2-гу Волинську дивізію з позицій під Деражнею і вона відходить на Богданівці. Ґрупа С. С. дістає наказ відійти до району Шарівки, де й зосереджується ввечері 20. листопада. Запоріжці в той час — у районі Солодківців — Ярмолинців. 3-я Залізна й 4-а Київська дивізія десь у районі Фельштина. Утворилось цікаве положення. Ворог (добровольці) наступає вузьким фронтом уздовж залізниці Жмеринка — Проскурів. Поляки зайняли Камянець-Подільський — Дунаївці й вирівняли свій фронт із фронтом Армії У. Н. Р. Відносини з ними зовсім неясні — ні стан війни, ні стан мира, якась безглузда невтральність. У всякому разі зачіпних чинів ні з польського, ні з українського боку не було, тому можна було думати, що при зустрічі Поляків із московськими добровольцями між ними почнуться переговори щодо взаємовідносин і Армія У. Н. Р. буде з правого крила на кілька днів забезпечена. Маючи ворога на проскурівському напрямі й маючи зґрупованою всю свою Армію на південь від Проскурова, Командування військ У. Н. Р. могло вдарити на добровольців із південного заходу з метою відкинути їх на схід і тримати місто Проскурів для закінчення його евакуації й забезпечення відходу Армії на Старокостянтинів та Миколаїв. Успіх, на наш погляд, не зважаючи на втому і повну деморалізацію частин Армії У. Н. Р., був забезпечений. Але вище Командування Армією У Н. Р. рішає поперше виїхати з Проскурова, подруге відтягнути 2-гу Волинську дивізію на Чорний Острів. Усім частинам наказує продовжувати відворот до району Чорний Острів — Миколаїв. На фронт для зміни 2-ої Волинської дивізії висуває Юнацьку школу й Гайдамацьку бриґаду отамана Волоха.

Зазначеним частинам визначено фронт Копистин — Шумівці. Ґрупі С. С. наказано на ранок 22. листопада зайняти фронт Шумівці — Росоші (на південь від Проскурова). В розпорядження Командира Ґрупи поступає Юнацька школа й Гайдамацька бриґада. Розпорядження отримали в Штабі Ґрупи С. С. після 2-ої години вночі з 21. на 22. листопада. Від району Шарівки до позиції було коло 18 верст. Додаючи до цього певну проволочку часу на розсилку розпоряджень, видно було, що Ґрупа С. С. не встигне своєчасно зайняти вказаного їй становища. Штаб Армії повинен був це врахувати й відповідно розпорядитися. Крім того, недоцільне було відтягнення Волинської дивізії, що знала обстанову під Проскуровом, і передача командування Ґрупі С. С., якій треба було ще підійти до своїх позицій і звязатися на фронті з залишеними необєднаними між собою частинами (Юнацька школа й Гайдамацька бриґада).

4.

В 4 — 5 годині 22. листопада Ґрупа С. С. вийшла з району Шарівки по шосі на Проскурів. Штаб Ґрупи в 8-й годині прибув до Проскурова, щоб остаточно зорієнтуватися в обстанові. Виявилося, що Гайдамацька бриґада і Юнацька школа займають фронт не Шумівці — Копистин, а Ракова — Лезневе, себто прикривають Проскурів у безпосередній від нього близькости. Ворожі бронепотяги обстрілюють Проскурів із-під Ракової, а ворожа піхота веде з частинами Армії У. Н. Р. перестрілку.

Коло 10 години ворог розпочинає наступ на Лезневе, де була Гайдамацька бриґада. Бриґада починає здавати. Юнацька школа ще трималася, але між 10 й 11 годиною, будучи заатакованою ворогом із фронту і з боку Книжковець, поспішно відступає на східню околицю Проскурова. Затриматись тут не спромагається й відходить за Проскурів, до ст. Гречани. Гайдамацька бриґада частинно відходить на Гречани, частинно на Заріччя, на північ від Проскурова. Проскурів залишено. На стації й у місті згинуло багато майна і припасів, яких не встигли евакуувати.

У той час, коли за Проскурів ішов останній бій, головні сили Січових Стрільців підходили до Ружичанки. Тут їх заатакували, очевидно, бокові відділи московських добровольців. Начальник кольони, не маючи звязку зі Штабом Ґрупи й не знаючи обстанови під Проскуровом, не доцінює свого вигідного становища й замість того, щоб у свою чергу атакувати ворога з півдня, рішає звернути на захід, ухиляючись від

бою. Правда, він уважав, що його задача — прикрити відхід Армії У. Н. Р., а не втримати Проскурів*).

З залишенням Проскурова Армія У. Н. Р. втратила останній важливий стратеґічний пункт. Командування рішає відірватись від ворога і скупчити рештки Армії У. Н. Р. у районі м. Старокостянтинова, для чого доручає Ґрупі С. С. прикрити напрям Проскурів — Старокостянтинів, а решта частин перейти з району Чорного Острова до району Старокостянтинова, через Миколаїв — Красилів. Маючи до виконання зазначенне завдання, Ґрупа С. С. вночі 23. листопада зосереджується в районі сс. Осташки — Черепова з тим, щоби наступного дня зайняти лінію р. Бужка й перехватити дороги з Проскурова на північ.

---

*) Можна ріжно задивлятися в даному разі на це питання, але, на нашу думку, вигідну обстанову слід було використати, хоч би вже для того, щоби морально підняти своїх козаків, серед яких деморалізація все більше росла.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

XIX. САМОРОЗВЯЗАННЯ ҐРУПИ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ.

Зосередження військ УНР. в Старокостянтинові. Нарада військових начальників Армії УНР. Вихід в зимовий похід і розвязання Ґрупи СС. Загальні уваги і висновки.

1.

24. листопада зранку почався марш Ґрупи С. С. на р. Бужок. У той час отримано відомости, що Пашковецька волость, озброївши своє населення, захвачує всі обози, гармати й обеззброює дрібні відділи Армії У. Н. Р., та що ніяких озброєних частин через свій район не пропускає, не вступивши з ними в бій. Підходячи ввечері 24. листопада до с. Заруддя, дійсно головні застави наших частин були зустрінуті вогнем із рушниць і кулеметів. Командування Ґрупи рішило з місцевим населенням в бій не вступати, прямуючи дальше на північ до визначеного району зосередження.

26. листопада решта всієї Армії У. Н. Р. зосередилася в районі Старокостянтинова. Тут відбулася низка нарад старших військових начальників із урядом.

Стверджено повну ізольованість Армії й уряду У. Н. Р. Встановлено повну безнадійність становища. Однак рішено триматися до останнього моменту.

Обстанова на той час виявляється так: польське військо займає фронти Камянець-Подільський, Дунаївці, Чорний-Острів, Купіль, Базалія, Антоніни, Полонне й далі на північ по р. Случі; московські добровольці — Козятин, Хмільник, Проскурів; московські большевики — Бердичів — Чуднів.

Становище — катастрофальне. З Поляками Армія У. Н. Р. не воювала, але й не була в спілці. Поляки при першій змозі намагалися поширити терен свого посідання, на рахунок тилів війська У. Н. Р. Москвини — добровольці й большевики — будучи самі між собою в стані війни, хотіли разом із тим знищити Армію У. Н. Р. Отже приходилось

Сот. Е. Зиблікевич, тяжко ранений в боях під Мощаницею, в шпиталі в Рівнім безпосередно після видужання.

Сот. А. Жуковський

Ґен. О. Юнаків, нач. Головного Штабу. Мал. П. Холодний

Старшини 1. п. п. СС. (березень 1920 р.). Від гори зліва 1. ряд: чет. Маслянка, Н.,Н., чет. Морозович, хор. Марчук, Н.,Н., сот. Стефанишин; 2. ряд: сот. Микуляк, сот. Семенюк, комдт. куреня сот. А. Жуковський, комдт. полку сот. Андрух, сот. Сава, чет. Смолій, чет. Н.; прилягли на землі: Н.,Н., хор. Хомяк., Н.,Н.

КОМАНДА СС. ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ КОРПУСУ.
(Луцьк, січень 1920 р.).
Від гори зліва стоять: сот. І. Андоух, полк. Р. Дашкевич, сот. В. Кучабський, сот. Я. Чиж; Сидять: сот. М. Матчак, полк. А. Мельник, полк. Е. Коновалець, полк. Р. Сушко, сот. І. Даньків.

Ґен. М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО
Вожд т.зв. „Зимового Походу“
в 1919—20 р.

На бойовому шляху.

— або битися до загину й полишити по собі леґенду для будучих поколінь, або прилучитися до одної зі сторін і бути тоді готовим до того, що військо буде роззброєне, а його проводирів, в разі захвату їх чи то білими, чи то червоними Москвинами, — винищать до одного.

Вирішено, вибравши центральне положення до ворогів, дати військові відпочати й виждати дальшого ходу подій. Таким центральним місцем буде район Остропіль — Любар — Нова Чарторія. Наказом Штабу Армії передбачалось таку ґруповку: 4-а Київська дивізія в Остропoлі, Ґрупа С. С. у Любарі, 2-га Волинська й 7-а Запоріжська дивізії в районі Нова Чарторія — Миропіль, уряд і центральні установи в Любарі.

Останнього дня перед вимаршем із району Старокостянтинова зайшли зміни, які ріжно тоді пояснювано: одні — впливом отамана Волоха та Головного Отамана, другі — неприхильністю й недовірям Головного Отамана до Ґрупи Січових Стрільців. Зміни виразилися в наступному: Запоріжська Ґрупа оставалася для прикриття всього маршу й займала Старокостянтинів, пізніше переходила до району Новий Миропіль — Печанівка; Київська дивізія — Остропіль; Гайдамацька бриґада отамана Волоха, Юнацька Школа й Волинська дивізія — Любар; Ґрупа Січових Стрільців — Нова й Стара Чарторія. Вказане положення Армія У. Н. Р. зайняла 2. грудня ввечері. Запаси Армії погружено до потягів і їх, на підставі спеціяльного договору з Поляками, пропущено через Шепетівку на ст. Новий Миропіль і Печанівку. Вже 2. грудня Запоріжська Ґрупа після невеличкого бою з московськими добровольцями Деникіна залишила Старокостянтинів і вийшла до призначеного їй району. У Старокостянтинові до Деникінців попали всі шпиталі Ґрупи С. С. з масою хворих на тиф та всі ранені. Деникінці в першу чергу забрали всі продукти, що їх залишила Ґрупа С. С. для хворих і ранених. Маса хворих померла; решту з медичним персоналом Деникінці вивезли до Проскурова та інших міст. Доля їх досі невідома.

3-го грудня в Любарі отаман Волох зрадив і на чолі Гайдамацької бриґади перейшов на бік червоних Москвинів, захвативши з собою й державну скарбницю. Невідомо, що більше цікавило Волоха — чи збереження своєї частини за ціну переходу на службу до московської комуни, чи скарбниця*).

Юнацька школа відмовилася ліквідувати виступ Волоха, й тому уряд на чолі з Головним Отамоном залишили Любар і прибули до Но-

---

*) Цю частину сформовано, на думку Головного Отамана, з найпевніших елементів, як останню опору. На жаль, Волох не виправдав цього високого довіря. Можна собі уявити, якою це було траґедією для бл. п. Головного Отамана.

вої Чарторії. Волох, після виступу, вночі з 3. на 4. грудня поспішно відійшов до Чуднова, де були червоні Москвини.

4-го грудня Любар зайняла 4-та Київська дивізія, що перейшла туди з Острополя.

2.

4., 5. і 6. грудня проходять у постійних нарадах Головного Отамана, уряду й вищих представників війська У. Н. Р. Наради ці до ніяких вислідів не доводять.

На нараді начальників Січових Стрільців виявилося, що частина Ґрупи готова пробиватися на тили ворога й там, в залежности від обставин, продовжувати партизанську боротьбу; коли це не пощастить, то добиратися додому, де й розпорошитися. Друга частина вважала, що обстанова не сприяє продовженню боротьби, мала себе за непідготовлену до партизанської війни й схилялася до думки інтернування в Польщі.

До першої ґрупи належали переважно Наддніпрянці з малим відсотком Галичан, до другої ґрупи належали переважно Галичани й незначний відсоток Наддніпрянців. Це було й зрозуміло. Галичани, що були в Ґрупі, хоч і перебували довший час на Великій Україні, все-ж почували себе там, до певної міри, чужими. Велика перетомленість людей, упадок енерґії й зневіра в успіх теж відігравали не останню ролю.

Уночі з 5. на 6. грудня Головний Отаман виїхав на ст. Шепетівку та звідтіль до Польщі.

6-го грудня відбулася остання нарада вищих начальників Армії У. Н. Р., на якій вирішено пробиватися на тили ворога, давши окремим частинам і особам свобідний вибір щодо дальшої їхньої долі.

Того-ж дня на останньому зібранні командирів частин Ґрупи Січових Стрільців вирішено Ґрупу розвязати. Ті частини Ґрупи, що виявили бажання йти на схід, мали зґрупуватися в районі Коростки — Липно, а ті, що йшли на захід, — у районі Дертка — Новий Миропіль. Наказ до Ґрупи у цій справі виконано до вечора 6. грудня.

3.

Зранку 7. грудня більша частина Армії У. Н. Р., під командою ґенерала Омеляновича-Павленка, направилася в загальному напрямі на Комаргород і там вийшла на тили ворога. До цієї ґрупи долучилася

й частина Січових Стрільців. Друга частина С. С. ранком 7. грудня зі Штабом Ґрупи прибула на ст. Миропіль, де й була інтернована Поляками. В той же день частина Запоріжської Ґрупи, що була в районі ст. Печанівки, також була інтернована Поляками. Інтернованих Поляки відправили через Шепетівку — Рівне — Луцьк до ріжних таборів для полонених, де вони й утримувалися на однаковому з полоненими положенні аж до весни 1920. року.

Так була розвязана Ґрупа Січових Стрільців і перестала фактично існувати.

4.

Висновки. В останньому періоді боротьби війська У. Н. Р. в 1919. році яскраво виявилася повна ізольованість його від усього світу. Для України ніде не знайшлись приятелі чи спільники. Українська дипльоматія не змогла підготовити ґрунту для стратеґії. Армія виказала багато героїзму, але подолати задачі виборення незалежности своїй батьківщині не змогла. Московські добровольці, після переходу Галичан на їхній бік, перемагають Армію У. Н. Р. і майже без боїв займають територію від Жмеринки — Вапнярки до Старокостянтинова — Проскурова — Могилева Подільського. Крім переходу Галичан до Деникіна немало до цього спричинилося й те, що Армія У. Н. Р. була знесилена постійними, без відпочинку, боями й маршами, несла надзвичайні втрати від тифу, їй бракувало одягу й взуття, не вистарчало зброї й набоїв.

Велика російська революція, порвавши ланцюги російського царату, разом із тим пробудила й усі неросійські народи до самостійного незалежного життя. Першим, що став до боротьби за свою самостійність, був Народ Український, в особі своєї інтеліґенції й незначних мас народу та півінтеліґенції. Московські большевики розвинули велику аґітацію серед населення України та захопили маси своїми соціяльними кличами. Російський елємент населення, що взагалі вороже ставився до української державности, давав Москвинам велику допомогу в цьому, працюючи на шкоду Україні й Українцям. Щодо нашого, так би мовити, міжнароднього становища, то ми в своїй боротьбі залишились зовсім ізольованими. Виснажуючись у боротьбі, ми нізвідкіля не могли дістати хоч будь-якої допомоги. В 1919. році ми ведемо боротьбу на два фронти: проти Поляків і проти Москвинів. Це була основна й може найбільша причина наших невдач. Держава, що тільки народилася та ще не зорґанізувалася й не мала ще своєї постійної армії, не повинна була й не могла воювати на всі сторони. Коли звернутись до того, який

фронт слід було зліквідувати, то, на нашу думку, лекше й доцільніше було ліквідувати фронт польський. Поляки були слабші від Москвинів і через це з ними лекше було договоритися. Ми мали-б Галичину, як глибокий тил, з населенням, свідомим своїх національних завдань, дисциплінованим і слухняним. Змобілізувавши його за час боротьби, мали-б ми добре зорґанізовані військові частини, які моглиб послужити кістяком для всієї армії. Та це, на жаль, не сталося.

Українська Армія орґанізується й формується без усякого пляну й без усяких підстав (це торкається не лише періоду після і передгетьманського). Формують частини активніші особи, які, зібравши певний гурток людей навколо себе, отримують пізніше санкцію уряду й стають N-ною частиною. Виїмком із цього був лише Запоріжський Корпус і Загін Січових Стрільців (після протигетьманського перевороту — Корпус Січових Стрільців).

Завдяки цьому, підрахунок сил і управління ними бували часто не під силу вищому командуванню. Сваволя й »отаманія« у війську часто зводила на нівець усякі пляни командування. До цього ще стремління кожного політичного уґрупування мати »свою« частину, — викликало остаточний розбрат у війську. Кінець такому порядкові покладено тільки у червні 1919. року і це дало добрі результати. Українська Армія ніколи не могла довести частин навіть до половини мирного складу. Ні одна мобілізація їй не вдається, а те, що змобілізоване, після перших боїв дезертує. Всю боротьбу ведуть ідейні елементи, що взяли тягар на свої плечі ще в 1917. — 1918. роках. Армія воює піхотою та артилєрією. Кінноти, за малим винятком, навіть для розвідки їй не вистачає. Нийширші пляни про створення кінних бриґад — по одній на дивізію — не могли бути виконані за браком: поперше відповідних кінних начальників, подруге з браку коней і кінського знаряддя. Технічних і інших помічних військ — теж немає. Мости лагодить піхота. Звязок тримає теж вона. Ті незначні команди звязку, що їх мали штаби частин, були настільки малі, що коли траплялося попадати в місцевости, де не було місцевих телеґрафічних ліній, то не було звязку між військами. В такому положенні управління військом, особливо при тому сильно рухомому характері війни, якою була війна України з Московщиною в 1919. році, було надзвичайно трудне, а часом просто неможливе. Коли до всього цього додати ще постійний брак муніції, зброї, одягу та взуття — через ізольованість України від світу, а продуктів харчування — через слабо зорґанізовані апарати постачання з одного боку, та місцеві влади з другого — то будуть зрозумілі й усі невдачі Армії У. Н. Р.

З тактичного боку цікаво відмітити, що до червня українське

військо тримається так званої »залізничної тактики« ведення війни. Полягала вона в тому, що війська, які не мали обозів, трималися залізниць і пересовувалися ешелонами. Вступає частина в бій — вилазить із ваґонів, а потяг стоїть поза обстрілом ворожих гармат і чекає на неї. Удався бій — ворога переслідують, потяг іде за військом, бій не вдався — військо відходить до потягу, сідає у ваґони й відїжджає до наступної стації. І дивно: навіть кіннота трималася такого порядку. Така безглузда тактика довела до того, що впродовж місяця українські війська очистили все Лівобережжя. Військо втратило відчуття простороні й часу, забуло скорість ходу людини й коня — все рівнялося до ходу потягу. Ні про які маневри, звичайно, не могло бути й мови.

Уся війна проти Московщини носила характер надзвичайно рухливий. Бої були скороминулі й завжди рішаючі. Після бою — або ворог відходив, або українські війська відходили. Кіннота придбала надзвичайне значіння. Найменший відділ кінноти завжди рішав бій. Це признавало Командування Армії У. Н. Р., але, як уже сказано вище, перешкодою до сформування великих кінних одиниць завжди був брак коней і кавалерійського знаряддя.

У роки дальшої боротьби досвід року 1919. взято на увагу. Армія У. Н. Р. виглядала значно краще й історія цих років багато дасть зручних і хитро построєних маневрів та добре скомпонованих по замислі й успішно виконаних операцій і боїв.

Отже кількалітня боротьба України не дала їй того, до чого йшла Українська Армія: своєї Держави й своєї постійної, сильної Армії.

Та про те досвід нашої війни з Москвою ми мусимо пізнати, як рівно мусимо пізнати й ворогів України. Мусимо вивчити їхні збройні сили, мусимо вивчити їхню воєнну історію, не забуваючи своєї; мусимо постійно студіювати загальну воєнну науку, щоб у слушний час, коли Батьківщина знову покличе до боротьби, — явитися мужніми й сильними, озброєними знанням новочасної воєнної науки й техніки.

Тільки тоді зможемо створити сильну армію, тільки тоді зможемо побити ворогів, бо сильна армія — це право на існування нації.

III. ЧАСТИНУ

ПРОПУЩЕНО З ТЕХНІЧНИХ ПРИЧИН

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

IV.

БІБЛІОҐРАФІЯ.

Зладив: ІВАН ШЕНДРИК.

МАТЕРІЯЛИ ДО БІБЛІОҐРАФІЇ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ.

Хоч і поволі зростає література до С. С., але бібліоґраф стоїть перед трудною задачею повизбірувати її в горах періодиків, а пізніше привести в ту чи іншу систему призбираний матеріял, переважно писаний з памяти — спомини, і часто без уваги на найпримітивніші вимоги мемуаристики.

Не менше трудностей представляє і саме фіксування бібліоґрафічних матеріялів, а то з браку наразі зорґанізованої бібліоґрафічної праці, зосередженої у відповідній науковій інституції і нею кермованої. Переведення розшуків, фіксування матеріялів з визвольної боротьби не є підсилу одній людині, коли взяти під увагу, що наша територія не лежить одноціло в одній державі, що маємо далеко віддалені значні і сильні кольонії і розкинені на цілім світі більші й менші осередки еміґрантські з льокальними видавництвами і орґанами преси.

Як ми уже зазначили, література до С. С. переважно характеру мемуарного. Більшої синтетичної праці, що обіймала би цілу історію С. С., досі не маємо. Головно дві причини на те зложилися — незбереження архіву С. С. і незначна, кількісно і якісно, мемуарна література. Перші спроби дати стислу історію С. С. становлять дві брошури: Давного Р. і В. К. Є це скорше нариси політичні, а не воєнно-історичні, в стислім значінню свого виразу. Вони то й були тим орієнтаційним матеріялом, на який спиралися автори коротких (конспективних) історичних нарисів С. С-ва і дальші вдумчивіші мемуаристи. Помітний на цих останніх є рівнож вплив широкознаної праці ґен. Капустянського, автора першої у нас взагалі воєнно-історичної наукової розвідки. Поминаючи недоведене до кінця і тому недоступне видання альманаху С. С. »Золоті Ворота«, що мало містити солідні праці до С. С., наступна солідна розвідка побачила денне світло лише в рр. 1930 — 32. Це праця ґен. Безручка. Найцінніші праці мемуарного характеру вийшли спід пера Е. Коновальця, А. Крезуба-Думіна і Р. Сушка. Дещо до висвітлення окремих моментів дають автори не-С. С-и в розвідках і споминах про свої військові частини.

Подаємо тут бібліоґрафію С. С. не в формі бібліоґрафічного покажчика, а як бібліоґрафічні матеріяли. Ця форма складніша для опрацювання, але під деяким оглядом доцільніша, коли вважати на інтереси студіюючого і дослідника.

Отже, зацікавлений знайде в наших матеріялах, опріч імени автора, титулу і інших конечних на вимогу бібліоґрафії даних, ще 4 рубрики: I. короткий зміст позиції, як подав його автор, або коли він цього не зробив, найважніші моменти, заторкнені автором. II. Перелік військових частин С. С., згадуваних в даній позиції. III. Перелік осіб Січовиків. IV. Перелік місцевостей, звязаних в праці з іменем, частиною чи установою С. С. Ці 4 рубрики, найконечніші для орієнтування в змісті матеріялу, зведені далі втри індекси — частин, осіб і місцевостей з цифровими відсилачами до відповідних нумерованих бібліоґрафічних позицій, де їх можна найти.

При індексі осіб подається попри прізвища й імя, якщо воно подане в матеріялах, і ранґа, або дві — з ріжного часу. При індексі місцевостей не подаємо адм. означень, як село, містечко і т. п.

В противенстві до загніздених у нас недобрих обичаїв, псевдоніми авторів лишилися нерозкритими, хіба-що автор сам розкрив.

Поданий матеріял не претендує на повноту з причин натури технічної, про що мова була вище. Подано видання доступніші (з розмірно невеликими виїмками посідає їх Бібліотека Наук Т-ва у Львові) і лише ті, які далося подати з автопсії.

Ще пару слів про умовні знаки і скорочення в титулах творів. Дужки округлі це ті дужки, які поставив ще автор відповідної статті. Дужки квадратові є ті, які поставив автор матеріялів від себе. Значіння їх ортоґрафічне однакове.

Скорочень уживано якнайменше, щоби не відривати уваги студіюючого і не забирати йому часу на розшуки їх в до показчику скорочень.

Ось спис скорочень, які нетрудно розшифрувати:

б. — бувший
бат. — батерія
в. — великий
див. — дивізія
зап. — запасовий
ком. — команда
м. — малий
н. — новий
о. — отець
окр. — окремий
от. — отаман
п. — піший
п. п. — піший полк
р. — рік, річка
т. — том.
Ц. Р. — Центр. Рада
ч. — число
I. II, III, IV. — рубрики.
... — брак матеріялу для автопсії.

Ці матеріяли були зачитані на засіданні Бібліольоґічної Комісії Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові і ухвалені до друку. По взаїмній згоді В-ва »Червона Калина« і Комісії ці матеріяли виходять рівночасно ще окремою відбиткою, як видання Наук. Т-ва.

1. Початки Січового Стрілецтва на В. Україні. Формування Галицько-Буковинського Куріня С. С. у Києві. Переформування в 1-й Курінь С. С. 1-а сотня. 2-а сотня.

1. **В. К.** Січові Стрільці. (Їх історія й характер). Нарис. »Вперед«. Львів 1920, ч. 65, ст. 3 — 4; ч. 66, ст. 3 — 5; ч. 67, ст. 3 — 4.

I. Орґанізація С. С. є висловом нац. ідеї. Зміна ґерманофільської фази. Орієнтація на Київ. Початок формування Куріня С. С. Приняття радянської системи і пониження боєвої вартости. Розвязання всіляких рад. С. С. в обороні Києва проти мурав. банд. Подавлення повстання у Києві. Виступ з Києва і оборона уряду. Поворот до Києва. Гетьман. переворот і роззброєння С. С. »Лицарі абсурду«. »Стр. душа«. Вага і вартість С. С-ва. Відчуження С. С-ів. Вплив на населення. Характеристика С-ва. Формування С. С. у Б. Церкві. Оцінка ґен. Ліґнау. Переворот і початки рев. акції. Бій під Мотовилівкою. Смерть Черника і Загаєвича. Здобуття Києва. От. Андрій Мельник. Несприятливі обставини і занепад С. С-ва. Помилка С. С-ва. Відступ від Києва. Невдалий бій. Невдалий наступ на Бердичів. Операції на Волині. Побіда під Фрамполем і Карабчиївкою. Протиденікинський фронт. Демобілізація біля Нової Чорториї. М. Безручко і Евг. Коновалець — характеристики. Орґанізація Коша. Висновки. Ідейність С-ва. Позитивні сторони С-ва.

II. Курінь С. С. Сотня Сушка. Дивізія С. С. Кіш С. С.

III. Коновалець. Черник. Домарадський. Дашкевич. Чмола. Мельник. Сушко. Кучабський. Пасіка. Герчанівський. Микуляк. Матчак. Загаєвич Мик. Безручко. Роґульський. Отмарштейн. Андрух. Пищаленко. Борис. Стефанишин. Ященко. Филипович. Рихло. Скачківська. Марич. Дорошкевич. Барабаш. **IV.** Київ. Біла Церква. Хвастів. Мотовилівка. Бердичів. Шепетівка. Остріг. Ямпіль. Кремянець. Мозир. Бородянка. Салихи. Пузирки. На Случі. Миколаїв. Чорний Острів. Фрампіль. Карабчиївка. Красилів. Соколів. Звягель. Нова Ушиця. Старокостянтинів. Нова Чортория.

2. **В. К.** Січові Стрільці. Їх історія і характер. Нарис. Львів 1920. 16⁰, ст. 45. Накладом Івана Квасниці.

I. Передрук з час. »Вперед«. Львів 1920., чч. 65, 66 і 67. Гл. ч. **1.**

3. **Давний Р.** Про Січових Стрільців. Відень 1921. 8⁰ м., ст. 72. Народна Бібліотека »Чорногори« під ред. д-ра К. Трильовського. Ч. 1. Накладом »Чорногори«.

I. Уступи: Честь героям! [Д-ра К. Трильовського, ст. 5 — 13]. Початки і орґанізація. Війна з Московщиною. Січові Стрільці стоять залогою в Києві. Гетьманський переворот. Блуканина Січових Стрільців. Збірка Січових Стрільців у Білій Церкві. Повстання проти Гетьмана. Бій під Мотовилівкою. Січові Стрільці стоять залогою в Києві. Друга війна з Москвою. Січові Стрільці під Львовом. Наступ Стрільців на Бердичів. Польська офензива на Галичину і Придніпрянщину. Наступ придніпрянських і галицьких військ. Війна з рос. реакційним військом Денікина.

II. С. С. Гал. курінь С. С. Перша сотня Сушка. Гарм. бриґада С. С. Полк С. С. Окр. Загін С. С. Кулем. ватаги. Дивізія С. С. Осадний Корпус. Штаб Осадн. Корпусу. 1-й Січ. полк Кучабського, Роґульського. 3-й Січ. полк Чмоли,

5-й Січ. полк Домарадського. Вишкіл Бісика і Чорнія. Гарм. бригада Дашкевича. 1-й гарм. полк Кураха. 2-й гарм. полк Зарицького. 3-й гарм. полк Голубаєва. 4-й гарм. полк Інкова. 5-й гарм. полк Михайлова. 6-й гарм. полк Бутрима. Гарм. Кіш Бурка. Кін. полк Бориса. Панцир. дивізіон Турка. Кулем. кіш Соловчука. Кіш С. С. 6-й полк Виборного. Ґрупа С. С. Сушка, 3-й полк С. С. »Черник«. »Петлюра«. »Стрілець«. 6-й тяжкий полк. 5-та батерія С. С. 1, 3 і 5-й полки Корпусу С. С. Полк кавалерії К. С. С. 1, 3, 4 і 5-й гарм. полки Корпусу С. С. 10-а батерія Корпусу С. С. (в команді сотн. Сіпка). 12-а бат. К. С. С. (в ком. сотн. Білодуба). Полева варта. 4-й гарм. полк (в ком. сотн. Інкова). 4-й п. полк С. С. 1-й п. п. С. С. 2 і 4-й п. полки С. С. 10-а легка батерія. 7-а легка батерія. 12-та бат. С. С. 1-а див. Сушка. 2-а дивізія Роґульського. Стр. Рада. **III.** Сушко. Воєвідка. Черник. Загаєвич Мик. Лисенко. Роздольський. Семець. Коновалець. Мельник. Даньків. Чмола. Білинський. Дашкевич. Домарадський. Роґульський. Андрух. Турок. Бісик. Чорній. Курах, Зарицький. Голубаїв. Інків. Михайлів. Бутрим. Бурко. Борис. Соловчук. Виборний (Гулий). Сіпко. Білодуб. Барабаш. Вудкевич. Скачківська-Сушкова. **IV.** Київ. Михайлівський хутір. Житомир — Коростень. Сарни. Маневичі. Маків. Буча. Біла Церква. Хвастів. Мотовилівка. Васильків. Боярка. Жуляни. Одеса. Гребінка. Димірка. Мозир. Галичина. Проскурів. Старокостянтинів. Сарни — Мозир. Гомель — Буча. Козятин. Львів. Бердичів. Житомир. Винниця. Печанівка. Чуднів. Шепетівка. Проскурів. Камянець. Ямпіль. Теофіпіль. Пузирки. Старокостянтинів. Купіль — Писарівка. Красилів. Балин. Чорний Острів. Антоніни. Тульчин — Рахни. Журин. Чортория.

4. »Золоті Ворота«. Історія Січових Стрільців 1917—1919. Історія визвольної боротьби України в моноґрафіях. II. том. Історія Січових Стрільців з світлинами і схемами. Обгортку проєктував Іван Іванець. Колірову обгортку »Золоті Ворота« — Павло Ковжун. Печатано 3.000 примірників. Львів 1937. Печатано в друкарні ОО. Василіян в Жовкві. Видавнича кооператива »Червона Калина« 4° м., ст. 395*).

I. ЗМІСТ: *І[ван] Кедрин.* Вступне слово. 1. Кучабський Василь. Від первопочинів до Проскурівського періоду. 2. *Безручко Марко*, ґен. Від Проскурова до Чорториї. 3. *Шендрик Іван.* Матеріяли до бібліоґрафії Січових Стрільців. 2. Покажчики частин, особовий, місцевостей. Покажчик імен (до альманаху).

II. С. С. Гал.-Буковинський Курінь. 1-а сотня, 1-а батерія 1-й і 2-й курінь. Зап. курінь. Школа підстаршин. Стр. Суд. Кінна розвідка. Гарм. дивізіон. Шпиталь. Стр. Рада. Окр. Загін С. С. 1-4 сотні. 2-6-а бат. Гавб. бат. Дивізія С. С. 1-4-ий полки. Скоростр. Кіш. Гарм. полки. Осадний Корпус. Політ. відділ 3-4-й полк. Вишкіл. Бронеавта. Панцирники. Гарм. Кіш. Ударна ґрупа. Ґрупа Роґульського. Півн., Центр. і Півд. ґрупи. Корпус С. С. 1-6 п. полки. Гарм. бригада: 1-5-й гарм. полки. 1-14-а батерія, Ґрупа С. С. Кіш. Шпиталь. Пресова кватира. Постачання. Полева жандармерія.

III. Гладкий. Думін. Мельник. Сушко. Кмета. Осипенко. Курах. Козак. Рихло. Микуляк. Жуківський. Герчанівський. Чмола. Зарицький. Білодуб С. Завберман. Вацик. Борис. Мамчур. Пікас. Даньків. Гончаренко. Зиблікевич. Дашкевич. Кичун. Домарадський. Соловчук. Пак. Філонович. Вудкевич. Безручко. Черник. Пасіка. Кучабський. Коновалець. Воєвідка. Харамбура. Матчак. Бісик. Глова. Сагайдачний. Соловчук. Турок. Василенко. Захарчук. Дупак. Крот. Сютрик. Пилькевич Ол. Роґульський. Загаєвич Мик. Андрух. Маренін. Бочан. Чорниш. Збудовський. Купранець. Комаровський. Грицинюк. Нерода. Гнатевич. Чорній. Стрільчук. Шамраїв. Кекало. Королюк. Чайківський. Стефанишин. Талпаш. Вітик Мик. Шлюсар Петро. Лабіда Сем. Отмарштейн Ю. Матіюк, о. Чубатий Вол. Гук Остап. Кудра. Мачеха. Шульга. Ничай. Бурко Дм. Русет, Вакуловський. Чумаків. Голубаїв. Бутрим. Сулківський. Гриневич. Ільчук. Цєнкий. Беік. Нерослик. Буєвський Мик. Стронціцький Мих. Змієнко. Сологуб Вол. Маричів А. Гребенюк Сем., о. Королюк. Сава. Смолій. Калиняк. Литвинко. Морозович. Лотиш. Андру-

*) Первісні позиції 4 і 136 з причин незалежних від видавництва заступлені новими з іншим текстом. Тому з причин технічних відсилачі в Покажчиках до цих позицій не дійсні, а дані з цих нових позицій не внесені до Покажчиків.

хів. Мелимука. Маслянка. Хомяк. Тис. Семенюк. Пищаленко. Лотоцький. Голуб. Лазарський. Шпаковський. Іванів. Мончинський Вас. Скрипник Прокіп. Башинський Петро. Решетуха Ант. Виборний. Пасішниченко Павло. Луценко Яків. Грибовський Фед. Камінський Ів. Кухта Петро. Байда Сергій. Мельник Федь. Святенко Вас. Пащенко Ол. Филипович Мик. Іванець Сем. Іньків. Вербицький. Сипко. Білинський. Кузик Петро. Волошин Мих. Олеськів. Стахів. Репета. Мартинів. Катхи. Новицький. Дунін-Борковський. Михайлів Дм. Чорний. Грудзінський. Мозревич. Дмитрах. Мозаревський. Барабаш. Рудик. Бабій О. Опока. Кучерішка. Чиж. Марич. Дорошкевич. Скачківська-Сушкова. Цяпка.

IV. Київ. Дарниця. Михайлівський хутір. Яготин. Броварі. Кононівка ст. Житомир. Коростень. Клесово, ст. Сарни. Антонівка. Німовичі. Корнилівка. Олевськ. Ірпень, р. Романівка. Обухів. Верхнєдніпровськ. Біла Церква. Хвастів. Мотовилівка. Васильків. Плисецьке. Хлібча. Глеваха. Боярка. Гатне. Юриївка. Жуляни. Хутір Монастирський. Красний Трактир. Крюківщина-ст. Жуляни. Полтава. Гадяч. Ромни. Гребінка. Петрівка. Золотоноша. Городище. Трипілля. Семиполки. Богданівка. Малин, Проскурів. Старокостянтинів. Чорний Острів. Шепетівка.

5. **К-ський В.** Київські Січові Стрільці. »Календар Просвіти« на 1922. р. Львів 1921. 8⁰ в., ст. 149 — 155.

I. Перегляд організації і боєвих акцій С. С. **II.** С. С. Корпус С. С. Кіш С. С. **III.** Черник. Мельник. Сушко. Кучабський. Герчанівський. Коновалець. Загаєвич Мик. Домарадський. Рогульський. Безручко. Отмарштейн Ю. Чмола. Данилевич. Матчак. Борис. Микуляк. Рихло. Соловчук. Гладкий. Курах. Бурко. Бутовський. Михайлів. Филипович. Білодуб. Голубаїв. Іньків. Ященко. Виборний. Юріїв. Цівірко. Стронціцький. Савойка. Николин. **IV.** Київ. Біла Церква. Мотовилівка. Крюківщина. Гатне. Красний Трактир. Жуляни. Бердичів. Шепетівка. Судилків. Миропіль. Остріг. Старокостянтинів — Остріг. М. Салиха. В. Пузирки. Миколаїв. Чорний Острів. Базалія. Фрампіль. Карабчиївка.

6. **Гладкий Гриць.** Січові Стрільці (С. С.). »Літопис Ч. К.« Львів 1935. 4⁰, ч. 6, ст. 4 — 6.

I. Коротка історія С. С. від початку до розвязання.

II. Гал.-Буковин. Курінь С. С. 1-й курінь С. С. Окр. Загін С. С. Дивізія С. С. Осадний Корпус С. С. Ґрупа С. С. 1-й, 3-й і 5-й п. полки. 1-й, 3-й і 5-й гарм. полки. Техн. сотня. Автоброневий дивізіон. 3 броневики. 4 бронепотяги. Кінний дивізіон. Сотня полевої варти. **III.** Дашкевич. Лисенко. Черкаський. Мельник. Сушко. Кучабський. Черник. Коновалець. Рогульський. Безручко. **IV.** Київ. Лівобережжа. Сарни. Б. Церква. Мотовилівка. Проскурів. Н. Чортория.

7. **Гладкий Г.,** б. сот. С. С. Січові Стрільці. »Українські Січові Стрільці у 20-ліття виступу«. Львів 1936. 4⁰, ст. 117 — 120.

I. Кор. іст. нарис. **II.** Гал.-Буков. Курінь С. С. 1-й курінь С. С. 1-й п. С. С. 1-а сотня Сушка. Окр. Загін С. С. Дивізія С. С. Осадний Корпус С. С. **III.** Лисенко. Дашкевич. Коновалець. Мельник. Сушко. Кучабський. Черник. Загаєвич Мик. Думін. Безручко. **IV.** Київ. Полтавщина. Сарни. Б. Церква. Мотовилівка. Трипільщина. Проскурів. Нова Чортория.

8. **Ґрех Я.** Коротка історія Січових Стрільців. »Стр. Календар« на 1920. р. Старокостянтинів 1919. 32⁰, ст. 31 — 40.

I. ЗМІСТ: Організація С. С. у Києві. Виступ С. С. у Києві. 17. I. ст. ст. до 18. II. Січовики в Києві до роззброєння. Січовики по роззброєнню. Білоцерківська організація С. С. Бої Січовиків з моск. большевиками II.-X. 1919.

II. Окр. Курінь С. С. Сотня Черника. Сотня Сушка. Окр. Загін С. С. 1-й, 2-й, 3-й, 4-й полки С. С. Штаб Корпусу. 1-а і 2-га дивізії С. С. Корпус С. С. **III.** Черник. Сушко. Коновалець. **IV.** Київ. Полтавщина. Чернигівщина. Житомир. Коростень. Сарни. Б. Церква. Гребінка. Броварі. Хвастів. Бердичів. Шепетівка. Проскурів. Старокостянтинів. Здолбунів. Кремянець. Ямпіль. Теофіпіль. В. Пузирки. Миколаїв. Базалія. Чорний Острів. Ярмолинці. Лянцкорунь.

9. **Брут Роман.** Січові Стрільці.
Львів 1937. 16⁰, ст. 32. В-во »Проміні«.

I. Попул.-історичний нарис.

II. С. С. Гал.-Буковинський Курінь С. С. 1-й курінь С. С. Сотня С. С. (Сушка). 1-й полк С. С. Окр. Загін С. С. Дивізія Осадного Корпусу С. С. Ударна ґрупа (Сушка). Ґрупа Думіна. Кіш. **III.** Черник. Мельник. Сушко. Кучабський. Микуляк. Герчанівський. Коновалець. Чмола. Матчак. Загаєвич М. Безручко. **IV.** Київ. Сарни. Біла Церква. Мотовилівка. Трипільщина. Берестечко. Шепетівка. Остріг. Ямпіль. Кремянець. Під Мозирем. Бородянка. Проскурів. Жмеринка. Салихи. Пузирки. Миколаїв. На Случі. Чорний Острів. Базалія. Карабчиївка. Красилів. Соколів. Н. Ушиця. Старокостянтинів. Нова Чортория.

10. Січові Стрільці.
»Гром. Думка«. Львів 1920, ч. 107, ст. 1.

I. Кор. начерк переходів С. С. **II.** С. С. **III.** Коновалець.

11. Історія Української Армії.
Львів 1936. 8⁰ в., ст. 568. Видання Ів. Тиктора.

I. Є розділи і уступи присвячені С. С. Гл. чч. **20, 48, 167, 172.**

12. Січові Стрільці.
»Укр. Заг. Енцикльопедія. Книга Знання«. Під ред. дра Ів. Раковського. Львів — Станиславів — Коломия 1932. 8⁰ в., т. III., ч. 21, ст. 105 — 106.

I. Історичний огляд від початку С. С. до розвязання.

II. Галицький курінь С. С. 1-й п. п. С. С. Окр. Загін С. С. Осадний корпус. Полк Роґульського. Ударний полк Сушка. Ґрупа С. С. 10-а (1) див. 11-а (2) див. **III.** Коновалець. Дідушок В. Лисенко О. Мельник. Отмарштейн Ю. Безручко. Роґульський. Сушко. **IV.** Київ. Б. Церква. Хвастів. Мотовилівка. Кремянець. Старокостянтинів. Теофіль-Старокостянтинів. Миколаїв — Чорний Острів — Базалія. Ярмолинці. Лянцкорунь. Смотрич. Фрампіль. Шепетівка, Звягель. Коростень. Жмеринка — Могилів. Чортория.

13. **Крезуб А.** Галичане і їх військово-орґанізаційна праця на Наддніпрянщині в 1917 — 1919. р.
»Неділя«. Календар-альманах на 1930 р. Львів 1929. 4⁰, ст. 85 — 92.

I. Про Галичан-полонених. Про С. С. Праця Кураха в Саратові. Галичани в українізованій 3-ій сотні. На копальнях заліза в Катеринославщині і Херсонщині, в Дубівці, біля Царицина. Наказ про формування Гал. Куріня С. С. Переформовання в полк. Роззброєння. В складі 2-го Запорож. полку, в Охоронній сотні, в комендантській сотні, в повстаннях. Окрема сотня і курінь козаків у Полтаві (Галицький). Повстання і зріст Січового війська. Праця орґанізаційна і в запіллю.

II. Гал. Курінь С. С. 1-й п. п. С. С. Дивізія С. С. Корпус С. С. Ґрупа С. С. Кіш С. С. Катеринославський Кіш. **III.** Курах. Мельник. Сушко. Чмола. Кучабський, Матчак, Загаєвич Мик. Коновалець. Скалій. Зиблікевич. Телішевський. Дутчак. Черняк. **IV.** Криворіжжа. Дубівка. Царицин. Київ. Біла Церква. Мотовилівка. Кремянець. Старокостянтинів.

14. **Задоянний Василь,** сотн. УНР. Наддністрянці в Таращанському повіті.
»Літопис Ч. К.« Львів 1932. 4⁰, ч. 2, ст. 6 — 7.

I. Полонені і їх освідомлююча праця. Залишили повіт, вступивши до С. С.

15. **Матчак М.** Початки »Січових Стрільців«.
»Кал. Черв. Кал.« на 1937. Львів 1936. 8⁰, ст. 72 — 75.

I. Стисла історія формування Галицько-Буковинського Куріня Січових Стрільців. Виправа 1-ої сотні в команді Черника на Бахмач. Поповнення. XI. 1917 — 1. 1918.

II. Гал.-Буковинський Курінь С. С. 1-а сотня. **III.** Дашкевич. Черник. Лисенко. Коновалець. **IV.** Київ. Дарниця.

16. **Крезуб А.** Початок гал[ицького] куріня С. С.
»Кал. Черв. Кал.« на 1926 р. Львів — Київ 1925. 8⁰, ст. 55 — 60.

I. XI. 1917 — 14. I. 1918. Формування Куріня С. С. Організатори і команданти. Формування 2-гої сотні і її командний склад.

II. Галицький Курінь С. С. 2-га сотня: 1-ша чета (Пасіка), 2-га чета (Мамчур), 3-тя чета (Вирвіч), 4-а чета (Думін). **III.** Лисенко. Рибак. Думін. Куцик. Білоган. Скалій. Чмола. Пасіка. Мамчур. Вирвіч. **IV.** Київ.

17. **Доценко Олександер**, пполк. Невідома сторінка з леґенди про Українських Січових Стрільців.
»Кал. Черв. Кал.« на 1934 р. Львів 1933. 8⁰, ст. 44 — 51.

I. Роля С. С. у визв. війні (ст. 49 — 51).

II. Гал.-Буковинський Курінь С. С., пізніше корпус С. С. **III.** Черник. Роґульський. Мельник. Матчак. Кучабський. Сушко. **IV.** Київ — Гребінка. Житомир. Біла Церква.

18. С. С. в січні... в лютні... в грудні.
»Стр. Календар« на 1920 р. Старокостянтинів 1919. 32⁰, ст. 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 26.

I. Хронольоґія по місяцям подій з життя і чинностей С. С.

II. Ґрупи сотн. Домарадського і Сушка. 1-й, 3-й, 4-й, 6-й п. п. С. С. Старшинська школа С. С. Кінний дивізіон Бориса. Панцирник »Стрілець«. Кіш 1-го полку. Кіш Корпусу. 2-а дивізія С. С. Кінний полк С. С. Окр. Загін С. С. Гал.-Укр. Курінь С. С. **III.** Домарадський. Черник. Загаєвич. Думін. Назарчук. Бутовський. Обрізків. Мамчак. **IV.** Полтава. Київ. Обухів. Трипілля. Гребінка. Житомир. Жуляни. Круківщина. Гатне. Романівка. Коростень. Сарни. Попельня, ст. Проскурів. Чуднів. Буча. Полонне. Шепетівка. Судилків. Миропіль. Остріг. Кремянець. М. Салиха. Случ, р. Миколаїв. Чорний Острів. Базалія. Фельштин. Ярмолинці. Балин. Смотрич. Фрампіль. Карабчиївка. Дунаївці. Звягель. Соколів. Кропивна. Рахни, ст. Мотовилівський ліс.

19. **Стефанів Зенон.** Українські збройні сили в 1917 — 1921 рр. Воєнно-історичний нарис. Частина 1.
Коломия 1935. 8⁰ м., 123 + 3.

I. Історія орґанізації Гал. Куріня С. С. (ст. 61 — 62). Поширення куріня в полк С. С. в квітню 1918 (ст. 70). Сотні Гал. Куріня в обороні доступів до Києва (ст. 89 — 90). В обороні Києва (ст. 92, 94, 96, 104). Роззброєння (ст. 110). Формування Окр. Загону С. С. (ст. 114 — 115).

II. Гал. Курінь С. С.: сотня Сушка, сотня Чмоли, запасна Кучабського, кулеметна Черника, гарматна Дашкевича Полк С. С. (три піші сотні, одна кулеметна, одна кінна, дві гарматні батерії). Окр. Загін С. С. **III.** Коновалець. Сушко. Чмола. Кучабський. Черник. Дашкевич. Мельник. Борис. Чорний. Герчанівський. Домарадський. **IV.** Царицин. Криворіжжа. Київ.

20. **Стефанів Зенон**, б. хор. УГА. Військові сили часів Центральної Ради.
»Іст. Укр. Війська«. Вид. Ів. Тиктора. Львів 1936. 8⁰ в., ст. 376 — 420.

I. Склад Гал. Куріня С. С. (ст. 377). Січові Стрільці — кор. іст. огляд (ст. 385 — 387). 2-га сотня С. С. в ком. Сушка на Лівобережжі в обороні доступів до Києва (ст. 404). С. С. в обороні Києва в січні 1918 (ст. 406 — 408). Охорона Ц. Р. по виході з Києва (ст. 410). Гал. полк по повороті до Києва (ст. 414).

II. Гал. Курінь С. С. 1-а сотня Сушка. 2-а сотня Чмоли. Запасова сотня Кучабського. Скорострільна сотня Черника. Гарматна бат. Дашкевича. Полк С. С. Окр. Загін С. С. Корпус С. С. **III.** Лисенко. Мельник. Сушко. Кучабський.

Андрух. Думін. Скалій Евген (Евстахій!). Чмола. Пасіка Петро. Мамчур. Вирвич. Коновалець. **IV**. Київ. Лівобережжа. Кононівка, ст. Гребінка. Б. Церква.

21. **Петрів Вс.** Армія УНР. 1917-21.
»Укр. Заг. Енциклопедія. Книга Знання«. Під ред. дра Раковського. Львів — Станиславів — Коломия 1934. 8⁰ в., т. III., ч. 27., ст. 762 — 767.

I. Головні моменти історії С. С. (ст. 763 — 764).
II. С. С. Полк С. С. Корпус С. С. **VI**. Київ. Біла Церква. Любар.

22. **Григорович М.** Український військовий рух на Придніпрянщині в 1917 р.
»Кал. Черв. Кал.« на 1937 р. Львів 1936. 8⁰, ст. 17 — 20.

I.-II. Є згадка про Курінь С. С. (ст. 20).

23. **Думін О.** Перша »Історія Українського Війська«.
»Літопис Ч. К.« Львів 1937. 4⁰, ч. 2, ст. 19 — 22: Рецензії і Замітки.

I. Рецензія на вид. Ів. Тиктора під повищим заголовком. Відомости про архів С. С. (ст. 21, прим.) Спростовання недоглядів і похибок щодо С. С-ів. (ст. 22). Чисельність відділу, привезеного до Києва Думіном. Здобуття Саросів. Роззброєння С. С. **II**. Полк С. С. 2 сотня С. С. **III**. Скалій. Чмола. **IV**. Сароси.

24. **Крезуб А.** На весні революції. (Уривок зі споминів).
»Кал. Черв. Кал.« на 1932 р. Львів 1931. 8⁰, ст. 9 — 15.

I. Життєві обставини полонених галицьких вояків на копальнях.

25. **Сушко Роман,** полк. С. С. Січові Стрільці за Центральної Ради. (Мої спомини про 1. сотню С. С.).
»Кал. Черв. Кал.« на 1928 р. Львів — Київ 1927. 8⁰, ст. 9 — 37.

I. Втеча старшин УСС з полону до Києва.Галицько-Буковинський Курінь. Відносини внутрі нього. 1-а сотня, її уформлення, навчання. Обеззброєння нею Плоського і Либедського районів у Києві. На полтавськім фронті. Роззброєння Наливайківського полку. Відступ з боями на Київ. Бій за Арсенал. Бої у столиці і залишення її. Житомир. Бої в Коростеню і Сарнах. Наступ з боями на Київ. **II**. Гал.-Буковинський Курінь С. С. 1-а сотня (Сушка). 2-а сотня (Чмоли). Гарматна сотня (Дашкевича). Скорострільна сотня (Черника). Чета Домарадського. Чета Олійника. »Залізна бриґада«. 1-й курінь 1-го п. п. С. С. **III**. Коновалець. Чмола. Андрух. Загаєвич. Кушнірук. Мельник. Сушко. Кучабський. Матчак. Пасіка. Герчанівський. Козак. Колтунюк. Бурко. Савчин. Микуляк. Грималюк. Харченко. Черник. Домарадський. Семець. Гладкий. Кизима. Дашкевич. Курах. Вудкевич. Олійник. Дупак. Сютрик. Крет. **IV**. Київ. Кононівка. Бобрик. Броварі. Дарниця, Юрово. Житомир. Житомир — Коростень — Сарни. Коростень. Охотниково. Клесово.

26. **Сушко Роман.** Мої спомини про першу сотню С. С.
»Нац. Думка«. Прага 1926. 8⁰, ч. 4. ст. 26 — 32; 1927, ч. 1, ст. 28 — 34; ч. 2, ст. 23 — 37.

I. Ці артикули поновно надруковані в Кал. Черв. Калини на 1928 р., ст. 9 — 37. Гл. Ч. **25**.

27. **Думін Осип.** Мій памятник. 1917 — 1918 рр. при С. С.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч.... 55, ст. 1 — 2;... ч. 60, ст. 2;... ч. 63, ст. 1 — 2.

I. [Виїзд для орґанізації полонених криворіжського району в грудні 1917. Сформування 2-ої сотні С. С.] II. В куріні С. С. I. В Київі... [Нарада в справі оборони Ц. Ради]... II. На вулицях Київа...

II. 1-а сотня. 2-а сотня. Курінь С. С. **III**. Скалій. Коновалець. Команданти за порядком: Лисенко, Дідушок В. Коновалець. Білоган. Чмола. Кучабський. Черник. Семець. Вирвіч. Мельник.

28. **Ґіжовський Володимир**. Із Київських споминів 1917. — 1918. р. р.
Кал. »Громада« на 1924. р. Львів 1923. 8⁰, ст. 153 — 156.

I. Орґанізація Гол. Радою Українців Галичини, Буковини і Угорської України Куріня С. С. у Києві. Обрання Команданта Куріня на засіданні Гол. Ради. Друга нарада в справі оборони Ц. Ради. Оборона Києва С. С.
II. Курінь С. С. **III.** Ґіжовський. Коновалець. **VI.** Київ.

29. **Думін Осип** (Крезуб Антін). Уривки споминів з 1917. — 1920. р. (Головний отаман Петлюра).
»Кал. Черв. Кал.« на 1934. р. Львів 1933. 8⁰, ст. 52 — 55.

I. Приязнь між. Гол. От. С. Петлюрою і С. С. **II.** Галицький Курінь С. С. **III.** Коновалець. **IV.** Київ. Біла Церква. Васильків. Старокостянтинів. Радивилів.

30. **Кедровський В.** 1917. рік.
»Свобода«. Джерзи — Ситі 1928, чч. 1 — 230.

I. Початок орґанізації С. С. (ч. 54). У. С. С. в Дарницькому таборі — біженці та військо-полонені Галичани та Буковинці. Переслідування Галичан та Буковинців російською владою. Невдачі У. Ц. Р. та Ґенерального Комітету в заходах про поліпшення справи полонених та біженців Українців спід Австрії. Самочинне розвязання цього питання (ч. 55). Початок орґанізації С. С. (ч. 57 — 60). **II.** С. С. **III.** Воєвідка, др. Дідушок. **IV.** Дарниця. Київ.

2. 1-ша українсько-московська війна. Бої 1-го Куріня С. С. з москалями у Києві і на його доступах обабік Дніпра.

Гл. ч. ч. **1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 25, 26, 27, 28, 29.**

31. **Дорошенко Дмитро.** Історія України. 1917 — 1923. р. р. Том I. Доба Центральної Ради.
Ужгород 1923. 8⁰ в., ст. 437 + 21.

I. С. С. в обороні Києва в першій укр.-моск. війні (ст. 280 — 283, 285). 1-а сотня з Коростеню (ст. 329). Наступ на Київ (ст. 330). Формування Гал. Куріня С. С. (ст. 419 — 420). Розгорнення Куріня (ст. 382).
II. 1-ша сотня С. С. (Сушка). 2-га сотня (Чмоли). Гал.-буковинський курінь. Резервова сотня (Кучабського). Кулеметна сотня (Черника). Гарматна сотня (Дашкевича). **III.** Сушко. Мельник. Кучабський. Андрух. Черник. Коновалець. Дашкевич. Чмола. **IV.** Київ. Коростень.

32. **Доценко Ол.** Визвольні змагання 1917 — 1923. Армія УНР. 1917 — 21.
»Українська Загальна Енцикльопедія. Книга Знання». Під ред. д-ра Івана Раковського. Львів — Станиславів — Коломия 1934. 8⁰ в., т, III., ч. 26, ст. 692 — 703.

I. Оборона С. С-ами Києва в часі навали муравйовських банд. Повстання проти Гетьмана. Участь у 2-й москов. війні.
II. 9-а і 10-а дивізії С. С. 9-а Залізнича див. **III.** Коновалець. **IV.** Київ. Б. Церква. Мотовилівка. Бердичів. Горинь, р. Смотрич. Старокостянтинів.

33. **Долинський Д.** Крик Життя. Боротьба Українського народу за волю і державність. (Огляд подій за рр. 1918, 1919).
»Календар Просвіти« на 1920. р. Львів 1919. 8⁰ в., ст. 190 — 295; »Кал. Просвіти« на 1921. р. Львів 1920. 8⁰ в., ст. 153 — 193.

I. С. С. як остоя Ц. Ради (ст. 222). Роля С. С. в обороні Києва від муравйовських банд (ст. 227 — 229). Роззброєння С. С. (ст. 240). С. С. в повстанні

проти Гетьмана Скоропадського (ст. 283). Корпус С. С. під натиском Червоних. **II.** С. С. **IV.** Київ.

34. **Долинський Д.** Борба українського народу за волю і незалежність. Точний опис воєнних і політичних подій на українських землях за роки: 1918, 1919 і 1920.
Вінніпеґ Ман. 1920. 8⁰, ст. 160.

I. Передрук. Гл. ч. **33.**

35. За Золотоверхий Київ.
Львів 1922. 8⁰, ст. 32. Домашня бібліотека для старших і молоді »Червоної Калини«.

I. Зміст. 1. *К-к.*, чет. Бої на вулицях Київа 1918 р. 2. *Поліщук К.* При Центральній Раді.
Гл. ч. ч. **36, 40.**

36. **К-к,** чет. Бої на вулицях Київа 1918.
»За Золотоверхий Київ«. Львів 1922. 8⁰, ст. 3 — 21.

I. Опис боротьби С. С. з місцевими большевиками у Києві перед навалою Муравйова.
II. Команда С. С. Сотні Сушка, Чмоли, Кучабського. Сотня скорострілів Черника. **III.** Черник. Коновалець. Домарадський. Дідушок В. Воєвідка К., др. Мельник. Сушко. Чмола. Кучабський. Дашкевич. Костецький. Талпаш. **IV.** Київ.

37. **Характерник.** Згадки з минулого (1916 — 1921 р.).
»ЛНВ«. Львів 1925. 8⁰, кн. 11, ст. 219 — 229.

I. Перебуванння серед С. С. в боях в часі большевицького повстання у Києві і навали муравйовських банд. 21. I. — 5 II. 1918.
II. С. С. Сотня Сушка. **III.** Кучабський. **IV.** Київ.

38. **Магалевський Юрій.** Оборона Київа в січні 1918. р. (Спомини).
Кал. »Дніпро« на 1934. р. Львів 1933. 8⁰, ст. 59 — 76.

I. Ліквідація С. С-ами повстання у Києві в к. січня 1919 р. **II.** С. С.

39. **Косинин Іван.** Третій напад Монголів на Київ.
»Стрілець«. Станиславів 1919, ч. 6, ст. 6 — 8; ч. 7, ст. 1 — 10; ч. 8, ст. 7 — 8; ч. 9, ст. 7 — 8; ч. 10, ст. 6 — 7.

I. Кілька уличних епізодів з часу навали Муравйова. **II.** Стрільці. **IV.** Київ.

40. **Поліщук Клим.** При Центральній Раді. (Фраґменти із спогадів).
»За Золотоверхий Київ«. Львів 1921. 8⁰, ст. 22 — 32.

I. Опис січневих подій 1918. р. у Києві. Охорона Ц. Р. »Чудеса« творені С. С-ми в боротьбі. **II.** С. С. Охоронна сотня С. С. Кіш С. С. **IV.** Київ.

41. **Пасіка П.,** сотн. С. С. Старший десятник С. С. Турок причиняється до побіди.
»Кал. Черв. Кал.« на 1937 рік. Львів 1936. 8⁰, календаріюм — березень.

I. Геройство в часі захоплення Старокиївського поліц. комісаріяту в Києві в січні 1918. **II.** Відділ скорострілів сотн. Черника. **III.** Турок. **IV.** Київ.

42. **Петрів Всеволод,** ґен. шт. ґен.-хор. Спомини з часів Української Революції (1917 — 1921). Частина I. До Берестейського миру.
Львів 1927. 8⁰ м., ст. 180. Накладом Видавничої кооперативи »Червона Калина«.

I. Співучасть С. С. в обороні Києва в січні 1918 р. (89 — 90). Гордієнківці в звязку з С. С. Залога С. С. обложена в Центр. почті (ст. 114). Підтрим Гордієнківців на розі Ґімназійної вулиці (ст. 120 — 121). Утрата звязку з С. С. (ст. 128). С. С. в наступі на арсенал (ст. 138). Залишення Києва. С. С. в Охороні Уряду, відхід на Житомир. (ст. 142 — 143). С. С. в сарненськім напрямі (ст. 160). Ліквідація С. С-ами повстання майстерень у Коростені (ст. 163). С. С. на Олевськім напрямку (ст. 165). С. С. в районі Бердичева (ст. 172). Бердичів і Коростень (ст. 180). II. С. С.

43. **Шпілінський О.**, сотн. Замітки до історії 3-го піш. полку »Імени Гетьмана Наливайка«.
»Табор«. Варшава 1929, ч. 12, ст. 54 — 69.

I. С. С. полк. Сушка в Броварях під Києвом з Чорними Гайдамаками перед наступом Муравйова (ст. 57). С. С. в Дарниці (ст. 59). Відділ С. С. на Печерську в обороні Богданівців (ст. 62). II. С. С. полк. Сушка. Відділ С. С. III. Сушко. IV. Бровари. Дарниця. Печерськ.

44. **Смовський К.**, полк. Гайдамацький Кіш Слобідської України та його артилерія в 1917 — 18. році.
»За Державність«. Збірник 5. Каліш 1935. 8⁰ в., ст. 137 — 157.

I. Співуділ С. С. в боях з муравйовськими бандами. Відділ С. С. не мав гармат у кінній запряжці (ст. 141). Спільний з С. С. поворот ешелонами від Крут (ст. 144). Великі страти С. С. в боях під арсеналом (ст. 146). Уділ С. С. в параді (ст. 148). Наступ спільний на Київ Пасажирський (ст. 149). С. С. очолювали наступ на Київ (ст. 155). Участь старшин С. С. на приватній нараді скоропадківців (ст. 156). II. С. С. III. Сушко. IV. Київ. Лівобережжя.

45. **Гаврилюк Ілько.** З величнього минулого.
»За Державність«. Збірник 1. Каліш 1929. 8⁰ в., ст. 124 — 134.

I. С. С. в обороні Києва в січні 1918. р. Характеристика їх (ст. 131).
II. С. С. IV. Київ.

46. **Гаврилюк Ілько.** Четвертий Універсал. (Спогади).
»ЛНВ«. Львів 1928. 8⁰, кн. 1, ст. 16 — 24.

I. Згадка про успішний протинаступ С. С-ів проти большевиків у Києві в к. січня 1918.

47. **Куровський Володимир.** Зі споминів синьожупанця.
»Кал. Чер. Кал.« на 1931. р. Львів 1930. 8⁰, ст. 30 — 36.

I. Побіжна згадка про непохитних оборонців укр. уряду С. С. II. С. С.

3. Перебування в залозі столиці до дня роззброєння владою. Розгорнення 1-го куріня С. С. в 1-й полк С. С.

Гл. ч. ч. **1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 18, 19, 20, 23.**

48. **Стефанів З., Шрамченко Святослав і Гнатевич Б.**, др. Доба Гетьманщини.
»Історія Укр. Армії«. Вид. Ів. Тиктора. Львів 1936. 8⁰ в., ст. 421 — 461.

I. Роззброєння Гал. полку С. С. (ст. 421). Формування Окр. Заг. С. С. (ст. 429 — 430). Повстання проти Гетьмана і участь в нім С. С. Січовики в складі військових сил Директорії. Участь С. С. в другій війні з Москалями (ст. 450 — 460).
II. 3-й Курінь С. С. з 2-го Запор. Корпусу. Осадний Корпус С. С. Корпус С. С. 2-а сотня С. С. Сушка. Сотня скорострілів Черника. 3-а сотня Загаєвича. Гарматна сотня. Чета 2-ої сотні Харамбури. Кінна розвідка Бориса. Бронепотяг Дашкевича. 2 чета 2-ої сотні Мельника і Зиблікевича. Ґрупи Сушка, Думіна і Роґульського. III. Гнатевич. Чорній. Коновалець. Мельник. Сушко. Роґульський. Думін. Загаєвич Мик. Черник. Дашкевич. Борис. Герчанівський. Домарадський.

Дутківський. Даньків. Бісик. Харамбура. Зиблікевич. Отмарштейн. Берзучко. **IV.** Київ. Б. Церква. Хвастів. Мотовилівка, ст. Васильків.

49. **Крезуб Антін.** В визволеному Київі. (Спогади з грудня 1918 — січня 1919).

»ЛНВ«. Львів 1932. 8⁰, кн. 2, ст. 138 — 147; кн. 3, ст. 218 — 226; кн. 4, ст. 334 — 337; кн. 6, ст. 525 — 530.

I. Вступ до Києва. Парада. Ворожа агітація, невдоволення в 2-му і 3-му курінях 1-го полку С. С. Автор з 2-ю сотнею в розпорядженню Політ. Відділу Штабу Осадн. Корпуса. Причинки до біографії Юл. Чайківського. Перші загальні збори старшин Корпусу С. С. Авансування на команданта 3-го куріня, стан його. Заснування Надзвичайного Полевого Суду.

II. 1-й п. С. С. 2-а сотня 1-го п. С. С. Штаб 1-ої дивізії. Команда Ос. Корпусу. 1-й, 2-й і 3-й курінi. Окр. Загін С. С. 2-й і 3-й полки С. С. Кіш С. С. Політ. Відділ Осадн. Корпусу. 7-а, 8-а і 9-а сотні 3-го куріня. 1-а дивізія С. С. (Кучабського). **III.** Кучабський. Чмола. Мельник. Чайківський. Мельник Федь. Харамбура. Зиблікевич. Коновалець. Соловчук. Рогульський. **IV.** Б. Церква. Київ. Плисецьке.

50. **Вислоцький Іван.** 16 місяців у рядах Київських Січових Стрільців. 1918. — 1919.

»Літопис Ч. К.« Львів 1935. 4⁰, ч. 7/8, ст. 29 — 34; ч. 9, ст. 14 — 18; ч. 10, ст. 6 — 7; ч. 11, ст. 20 — 22; ч. 12, ст. 9 — 12.

I. Утеча з полону і прибуття на поч. березня 1918 до С. С. Служба в полку, розпорядок вправ, охорона Ц. Р., розвязання С. С., використання С. С. есерами. Характеристика С. С. Ставлення населення. Внутрішнє життя і орґанізація. Склад і чисельний стан полку, дисципліна. По роззброєнню. С. С. у 2-му Запор. полку. Б. Церква. Повстання проти Гетьмана. Київ — Кремянець. Приділення до Східно-Галицької бриґади. Праця в Коші, піший вишкіл. Охоронна сотня С. С. Бої в Кремянці і Чорнім Острові.

II. 1-й п. п. С. С.: 3-а сотня Кучабського. Стр. Рада. Старш. школа С. С. 10-а сотня 2-го Запор. Корпусу. Окр. Загін С. С. Кулем. сотня Черника. Окрема сотня. Штаб Осад. Корпусу. Східно-Гал. бриґада. Підстарш. школа. Кіш С. С. Піший вишкіл. Охоронна сотня С. С. Окр. скорострільна чета. **III.** Вислоцькі Олександер і Іван. Коновалець. Сенета. Кучабський. Черник. Андрух. Загаєвич Мик. Сушко. Чмола. Бісик. Роґуцький. Герчанівський. Дашкевич. Борис. Мельник. Бочан. Стронціцький. Чайківський. Чиж. Смекалюк. Мелимука. Вендиш. **IV.** Київ. Славянськ. Святова Лучка. Хвастів. Мотовилівка. Плисецьке. Васильків. Кремянець. Біла Криниця. Чорний Острів.

51. **Думін О.** Стрілецький суд. (Спомин).

»Кал. Черв. Кал.« на 1935. р. Львів 1934. 8⁰, ст. 34 — 40.

I. Установлення порядку С. С-ами в Германівськім районі, в березні 1918.

II. 4-та чета 2-ої п. сотні. **III.** Думін. К-к., стр. Клубок. **IV.** Трипілля. Григорівка. Гусачівка. Германівка.

52. **Заклинський Мирон.** Перший раз на Великій Україні

»Кал. Чер. Кал.« на 1931. р. Львів 1930. 8⁰, ст. 19 — 29.

I. Утеча старшин і стрільців з частин У. С. С. до С. С. в березні 1918. р. (ст. 25).

53. **Алиськевич Микола,** сотн. ЧГА. Моя поїздка з австрійською торговельною комісією до Київа в 1918 р.

»Літопис Ч. К.« Львів 1931. 4⁰, ч. 12, ст. 5 — 8.

I. Охорона Ц. Ради С. С-ами (ст. 6). Зустріч з сотн. Черником і спільн відвідини у Києві (ст. 7 — 8). **II.** С. С. **III.** Черник. **IV.** Київ.

54. **Залізняк Микола.** У Київі. (Уривки із споминів).

Кал. »Дніпро« на 1930. р. Львів 1929. 8⁰, ст. 110 — 122.

I. Відвідини Ц. Ради, враження від С. С. на охороні будинку її (ст. 120).
II. С. С. IV. Київ.

55. Січове Стрілецтво зложило оруже.
»Укр. Слово«. Львів 1918, ч. 103, ст. 1 — 2.

I. Переговори Коновальця з гетьманом. Заява Ради галицьких, буковинських і угорських Українців у Києві 3 мая 1918 р.
II. С. С. III. Коновалець. IV. Київ.

56. **Лепкий Левко**. Про однострій нашої Армії.
»Кал. Черв. Кал.« на 1923. р. Львів 1922. 8⁰, ст. 133 — 141.

I. Є ілюстровані описи однострою С. С.

57. Наша кіннота.
»Кал. Черв. Кал.« на 1922 р. Жовква 1922. 8⁰, ст. 53 — 57.

I. Є згадка про кінноту С. С.

4. С. С. на розсіянню від дня роззброєння до поновного формування в Білій Церкві. У Корпусі ґен. Натієва.

Гл. ч. ч. 1 — 10, 13, 18.

58. **Андрух Іван**, сотн. С. С. Січові Стрільці у Корпусі ґен. Натіїва.
»Літопис Ч. К.«. Львів 1930. 4⁰, ч. 4, ст. 5 — 8; ч. 5, ст. 15 — 17.

I Характеристика Андруха. Розсіяння С. С-ів по розвязанню полку. Зґруповання С. С. у 2-му Запорож. полку. Відносини в полку, конфлікти, ідеольоґії. Пересування полку. Залишення полку С. С-ами.

II. 1-й п. п. Андруха. Бомбометна сотня Запор. Корпуса. 10-а сотня 3-го кур. 2-го Запорож. Корпусу. 3-й курінь 2-го Зап. Корпус (Сушка). Сотня піш. розвідки. 3-а скорострільна ватага (Андруха). 2-а бат. гармат. полку. 2-а кулем. ватага. 10-а сотня (Роґульського). 3-й курінь (С. С.). III. Андрух. Загаєвич Мик. Мельник. Черник. Сушко. Чмола. Кучабський. Матчак. Маренін. Мирон. Сташинський. Грицьків. Савойка Вол. Кичун. Вирвіч. Роґульський. Бак. Борис. Стефанишин. Харамбура. Вудкевич. Василик. Купранець. Загаєвич Матвій. Шепарович. Ґлова. Дашкевич. Турок. Сагайдачний. Шараневич. IV. Олександрівськ. Вознесенка. Славянськ. Азорівка. Ізюм. Святово. Білокуракино.

59. **Авраменко Н.** Причинки до споминів бл. п. сот. Івана Андруха: »Січові Стрільці в Запоріжській дивізії Отамана Натіїва«.
»Літопис Ч. К.« Львів 1931. 4⁰, ч. 3, ст. 8 — 10.

I. Висвітлення деяких моментів, зачеплених Андрухом в його спогадах про перебування в Запор. дивізії от. Натієва.
II. С. С. 3-й курінь С. С. III. Загаєвич Мик. Андрух. Ґлова.

60. **Стефанів Зенон**, пхор. УГА. Два роки в Українській Армії.
»Літопис Ч. К.«. Львів 1932. 4⁰, ч. 9, ст. 8 — 10; ч. 10, ст. 9 — 13 і далі.

I. Від Києва до Славянська до 2-го п. Запорож. полку. Життя і мандрівки С. С. з 2-м. Запор. полком. Відїзд 3-го куріня до Б. Церкви. Повстання проти Гетьмана. Бій під Мотовилівкою.

II. 3-а кулеметна ватага. 2-й курінь 2-го Запорож. полку. Окр. Загін С. С. 1-а сотня Роґульського. 2-а сотня. Думіна. 3-а сотня. Сотня скорострілів С. С. Чета звязку. Команда Загону. Відділ Черника. Курінь Чмоли. Броневик. III. Андрух. Шараневич. Загаєвич (молодший). Ґлова. Обух. Стефанів. П. Осип. Сушко.

Дутківський. Кузик. Черник. Загаєвич Б. Коновалець. Мельник. Ганюк. Соловчук **IV.** Київ. Славянськ. Білокуракино. Білолуцьк. Азарівка (Чернигівщина). Воронки. Бучки. Біла Церква. Мотовилівка. Васильків, ст. Віта. Боярка, ст. Жуляни, ст. Ігнатівка. Волинський Пост. Красний Трахтирь. Чабарівка.

61. **Стефанів Зенон.** Від Славянська до Тухолі. Спомини підхорунжого.
Коломия 1933. 16⁰, ст. 60. Передрук з »Літопису Ч. К.«. Львів 1932, ч. ч. 9, 10 і далі.

I. Про С. С. до ст. 35 вкл. Зміст гл. ч. **60.**

62. **Тарнавський А.,** сотн. Історія 4-го Запорожського полку імени полковника Богуна.
»Літопис Ч. К.« Львів 1931. 4⁰, ч. 4. ст. 21 — 22; ч. 6, ст. 19 — 20.

I. Формування з С. С. 3-го куріня 2-го Запор. полку (ст. 21). Ліквідація прориву большевиками фронту С. С. і заняття Кремянця Запор. ґрупою в часі переформування Корпусу С. С. (ст. 20., ч 6).

63. **Тарнавський А.,** сотн. Історія 4-го Запорожського полку імени полковника Богуна. Історичний матеріял Т-ва Запорожців.
Львів 1931. 8⁰ м., ст. 48. Накладом »Черв. Калини«.

I. Передрук з »Літопису Ч. К.« 1931, чч. 4, 6. Гл. ч. **62.** Формування... (ст. 24). Ліквідація... (ст. 33 — 34).

64. **Петрів Всеволод,** ґен. Уривки зі споминів.
»Кал. Черв. Кал.« на 1929. р. Львів 1928. 8⁰, ст. 29 — 39.

I. Поширена думка, що проголошення гетьманом Василя Вишиваного спричинило би відродження С. С. **II.** С. С.

65. **Думін О.** Після роззброєння. (Спомин).
»Новий Час«. Львів 1936, ч. 198, ст. 3; ч. 199, ст. 3; ч. 200, ст. 3; ч. 201, ст. 3; ч. 202, ст. 3; ч. 203, ст. 3; ч. 204, ст. 3; ч. 205, ст. 3; ч. 206, ст. 4.

I. Діяльність автора в цивільнім стані в часі Гетьмана Скоропадського по роззброєнню С. С.
II. 1-й курінь С. С. 2-а сотня. 4-а чета 2-ої сотні. **III.** Скалій. Думін. К-ич. Ґілецький. Б. Мих. **IV.** Київ.

5. Формування Окремого Загону С. С. у Білій Церкві.

Гл. ч. ч. **1 — 10, 13, 18, 19, 21, 29.**

66. **Левицький Дмитро** др. Перед вибухом. (Спомини з 1918 р.).
»Укр. Нац. Календар« на 1928 р. Перемишль 1927. 4⁰ м., ст. [без зазначення паґінації — три].

I. Делеґація з Галичини. Спроба перекинути С. С. до Галичини. Альтернатива перед С. С. Значіння і сила С. С. в повстанні проти Гетьмана.
II. С. С. **IV.** Біла Церква.

67. **Думін О.** Друга сотня ОЗСС.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 61.

I. Окремий Загін Січових Стрільців.

68. **Дорошенко Дмитро.** Мої спомини про недавнє-минуле. Частина третя. Доба Гетьманщини (1918).
Львів 1923. 8⁰, ст. 122. Вид.-во »Червона Калина«.

I. В розд. VII.: »Формування Укр. армії« лише згадка про бриґаду С. С. в переліку військових частин (ст. 64). В розд. VIII: »Реорганізація кабінету міністрів«, — посередництво автора в здобутті дозволу формувати бриґаду С. С. (ст. 78).

II. Бриґада С. С. III. Коновалець. Чайківський.

69. **Середа Михайло**, полк. Отаманщина. Отаман Козир-Зірка.
»Літопис Ч. К.« Львів 1930. 4⁰, ч. 11, ст. 11 — 13.

I. Перебування Козир-Зірки серед С. С. в Білій Церкві, формування кінної партизанської сотні, участь в боях разом з С. С. під Мотовилівкою, Києвом і ін.

II. С. С. Кінна партиз. сотня. III. Козир-Зірка. IV. Біла Церква. Мотовилівка. Червоний Трактир.

70. **Купчак Дмитро**, б. хор. С. С. З Запорожського Корпусу до С. С-ів. Воєнний спогад.
»Літопис Ч. К.«. Львів 1936. 4⁰, ч. 12, ст. 5 — 7.

I. До початків формування С. С. у Б. Церкві — 20 вер. 1918 р. Мало даних. II. Окр. Загін С. С. III. Сапіжаки. Даньків Ів. Микуляк Ф. Купчак. IV. Б. Ц.

71. **Софронів Василь**. На стрілецьких »уходах«.
»Кал. Черв. Кал.« на 1933. р. Львів 1932. 8⁰, ст. 77 — 84.

I. Гостина у С. С. в Білій Церкві. II. С. С. IV. Біла Церква. Шкарівка.

72. **Крезуб А.** Бої за Львів і Наддніпрянські Січові Стрільці.
»Кал. Черв. Кал.« на 1930. р. Львів — Київ 1929. 8⁰ в., ст. 27 — 33.

I. Спростування закидів, роблених С. С. за відмову їхати боронити Львів. Чисельний склад Окр. Загону С. С. у Б. Церкві.

II. Окр. Загін С. С. Курінь (Сушка). Сотня скорострілів (Черника). Гарматна батерія (Дашкевича). Кінна розвідка (Бориса). Школа підстаршин (Чорнія). Булавна сотня (Герчанівського). Кіш (Домарадського). Корпус С. С. 1. п. п. С. С. (у Києві). Гал. Курінь С. С. Стрілецька Рада. III. Сушко. Черник. Дашкевич. Борис. Чорній. Герчанівський. Домарадський. VI. Біла Церква.

73. **Думін О.** Табор Окремого Загону С. С. в Білій Церкві.
»Літопис Ч. К.« Львів 1935. 4⁰, ч. 3, ст. 2 — 4.

I. Опис табору з пляном. II. Окр. Загін С. С. Стр. Рада. III. Коновалець. Мельник. Чмола. Сушко. Гнатевич. Даньків. IV. Б. Церква.

6. С. С. в повстанні проти Гетьмана Скоропадського. Мотовилівський бій. Переформування в дивізію С. С. Зайняття Києва.

Гл. ч. ч. **1 — 10, 13, 18, 29, 32-34, 66, 69, 72.**

74. **Дорошенко Дмитро**, проф. Історія України. 1917 — 1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918. року.
Ужгород 1930. 4⁰, ст. 424 + LXXXVI.

I. С. С. заявилися за Ц. Радою, полк. Коновалець у Гетьмана для переговорів (ст. 42). Довіря Ц. Ради до С. С. (ст. 21). Заява делеґації з Коновальця, Кучабського, Матчака і Мельника в ім. С. С. вірности Гетьманові. Згода Гетьмана на формування полку С. С. Опис пертрактацій з ч. 37 »Вістника« (ст. 248). Відвідини Коновальцем П. Дорошенка в часі переговорів Директорії з Гетьманом (ст. 424). Виступ С. С. проти Гетьмана (ст. 421 — 422). Згода Гетьмана на пропозицію делеґатів У. Н. Ради у Львові використати С. С. для оборони

Львова і реакція на те Винниченка (ст. 412 — 413). Поїздка сотників А. Мельника і Ф. Черника до У. Н. Союзу в справі участи С. С. в повстанню (ст. 406).

II. С. С. Полк С. С. Кінний Лубенський полк. Стр. Рада. **III.** Коновалець. Кучабський. Мельник. Матчак. Отмарштейн Ю. Черник. **VI.** Київ. Біла Церква.

75. **Христюк Павло.** Українська Революція. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917 — 1920 рр. Том. III.

Відень 1921. 8⁰, ст. 160.

I. Січові Стрільці в повстанні проти Гетьмана Скоропадського (ст. 128 — 129, 131, 133 — 136, 141). Вибори Директорії з участю представників від С. С. (ст. 158, дод. 13).

II. Полк С. С. в Б. Церкві. Сотня С. С. Осадний Корпус. **III.** Коновалець. Мельник. Черник. Бісик. Домарадський. Чайківський. **IV.** Біла Церква. Київ.

76. **Крезуб Антін.** Нарис історії Українсько-польської війни 1918 — 1919.

Львів 1933. 8⁰ м., ст. 179. Видання »Червоної Калини«.

В розд. IX: »Наддніпрянщина і укр.-польська війна« автор подає відомости про висліди просьби про поміч для обложеного Львова спец. делеґації від Гал. Уряду до Гетьмана і фактичну поміч Директорії: два полки артилерії і ин. Їх приділ. 2-й гарматний полк (дві легкі і одна гавбічна бат.). 6-й гарм. полк (гавбічна; дві далекострільні бат.). Лютий 1919 під Львовом. Їх приділ. (ст. 110 — 113). **II.** Окр. Загін С. С. **III.** Дашкевич. Лясковський. **IV.** Біла Церква. Старокостянтинів. Проскурів. Між Случем і Горинню.

77. **Крезуб А.** Повстання проти Гетьмана Скоропадського і Січові Стрільці.

»ЛНВ«. Львів 1928. 8⁰, кн. XI, ст. 219 — 225; кн. XII, ст. 309 — 318.

I. Зміст: 1. Гетьман Скоропадський і Укр. Нац. Союз. 2. Укр. Нац. Союз, Січові Стрільці і плян повстання. 3. Після рішення з 30 жовтня. Спроби ліквідації С. С. 4. Др. Назарук в Білій Церкві. Приїзд Директорії. 5. Переговори з Німцями.

II. Окр. Загін С. С. Стр. Рада. Команда О. З. С. С. **III.** Коновалець. Мельник. Черник. Кушнірук. Думін. Сушко. Загаєвич Мик. Чорний. Кучабський. Назарук О. **IV.** Біла Церква.

78. **Кедровський В.** Повстання проти Гетьмана. (Уривок із спогадів).

»ЛНВ«. Львів 1928. 8⁰, кн. 5, ст. 36 — 47; кн. 6, ст. 126 — 132.

I. Стріча з Коновальцем. Його пропозиція Гетьманові підтримати його проти москалів. Виїзд з Черником до Б. Церкви. Контроля потягів С. С-ами. Обставини оголошення повстання.

II. Окр. Загін С. С. **III.** Коновалець. Черник. Кучабський. Мельник. **IV.** Київ. Біла Церква.

79. **Назарук Осип,** др. Рік на Великій Україні. Спомини з української революції.

Відень 1920. 16⁰, ст. 342. Видання »Укр. Прапору«.

I. Пропозиція Гетьм. Скоропадського передати Галичанам полк С. С. Спротив Винниченка. Підготовка повстання С. С. Принципіяльна постанова Стр. Ради. Реакція на маніфест Гетьмана. Переговори з Нім. командуванням і Солдатською Радою. Підписання з ними договору. Переворот в Б. Церкві. Відїзд ешелонів С. С. до Хвастова. Праця коша. Події під Києвом і в Винниці. Праця С. С. у Києві. Перемальовання шильдів. Роля і завдання Стр. Ради. Арешт С. С-ми Болбочана. 2-га війна з Московщиною при участи С. С. Опущення Києва. Аґітація проти С. С. »Декларація С. С.«. Заснування Кошу С. С. у Кремянці. Напад большевиків на Кремянець. Приватна нарада старшин С. С. у Кремянці 20. VI. 1919. Нарада Стр. Ради 22. VI. 1919 в Чорнім Острові і промова

Коновальця. Чисельний і матер. стан С. С. По всій книжці богато ріжних спостережень і випадків, що стосуються до С. С.

II. Команда С. С. Штаб С. С. Стр. Рада. Політ. відділ Осадного Корпуса. Ґрупа Сушка. 3-й полк С. С. 1 — 6-й полки С. С. Полева варта. Охоронна сотня. Кін. дивізіон. Кінна сотня, 27 і 28-й кін. відділи. Кінна розвідка. 1 — 8 батерії. 1 — 2-га інтенд. сотні. III. Назарук Ос., др., інсп. К. С. С. Гнатевич Б. Бісик. Домарадський. Коновалець. Чорній Волод сотн. Мельник. Матчак. Чмола. Чайківський. Даньків. Роґульський. Андрух. Чиж. Сушко. Соловчук. Турок. Цяпка. Кекало, др. IV. Боярка, ст. Козятин. Дарниця. Старокостянтинів. Винниця. Кремянець. Біла Криниця.

80. **Крезуб А.** Перша умова Директорії У. Н. Р. з Німцями з дня 17. XI. 1917 р.
»ЛНВ«. Львів 1929. 8⁰, кн. 5, ст. 458 — 464.

I. Переведена за активною допомогою Штабу С. С. Текст умови. II. Штаб Окр. Загону С. С. III. Мельник. Чорній. Кучабський. Сушко. IV. Б. Церква.

81. **Назарук О.**, др. Спомини. Рік моєї праці на Великій Україні.
»Стрілець«. Камянець 1919, ч. 95, ст. 1 — 2.

I. Початок повстання проти Гетьм. Скоропадського. II. С. С. Стрілецька Рада. Команда С. С. III. Коновалець. Сушко. Черник. Гнатевич. Кекало, др. Бісик. Домарадський. Назарук О. IV. Київ. Біла Церква.

82. **[Чорній Володимир,** сотн. С. С.]. Переговори з Німцями.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 61.

83. **Кедровський В.** 1919. рік.
»Свобода«. Джерзи — Сити 1919, ч. ч. 146 — 212 (?).

I. Повстання проти Скоропадського (ч. 146). Стріча з Коновальцем і ін. (чч. 147 — 149). В Білій Церкві. Відозва проти Гетьмана. Переговори з Німцями. Захоплення Білої Церкви. Виправа на Хвастів (чч. 150 — 161). У Києві... С. С. у Києві... Похорон С. С. (чч. 162 — 168). Щасливе сполучення командування в особах Коновальця і Безручка (ч. 203). Бо С. С. біля Кремянця і Проскурова (чч. 205 — 207). II. С. С. Осадний Корпус. III. Коновалець. Черник. Кучабський. Мельник. Загаєвич Мик. Безручко. Назарук О. IV. Біла Церква. Хвастів. Київ. Мотовилівка. Кремянець. Проскурів

84. **[Зиблікевич Евген].** Зі споминів сотника С. С. Евгена Зиблікевича. Інтервю.
»Стрілець.« Камянець 1919, ч. 94, ст. 1 — 2.

I. Біоґр. дані. Залога С. С. у Білій Церкві. Повстання проти Гетьм. Скоропадського і участь в дальших боях. II. С. С. 2-га сотня Думіна. 3-й п. полк полк. Піщаленка (по Чмолі). 2-й курінь 3-го полку. Штаб Корпусу С. С. III. Зиблікевич. Думін. Піщаленко. Чмола. Харамбура. Коновалець. Чайківський. IV. Біла Церква. Мотовилівка. Васильків. Жуляни. Київ. Шепетівка. Мощаниця, село. Здолбунів. Рівне. Старокостянтинів.

85. **Зиблікевич Евген,** сотн. С. С. Зі споминів Січовика. (1914 — 1919).
»Укр. Прапор« Відень 1921, ч. 11, ст. 2 — 3.

I. Передрук. Гл. ч. 84.

86. **Зиблікевич Евген.** Зі споминів Січовика. (1914 — 1919). Українські Мемуари. Вид. »Укр. Прапора«. Відень 1920. 16⁰, ст. 16.

I. Передрук. Гл. Ч. 84.

87. **Зиблікевич Евген,** сотн. С. С. Зі споминів Січовика. 1914 — 1919,

Камянець 1919. 16⁰, ст. 15 + 1. Вид. »Стрільця«, орґану Галицької Армії. Бібліотечка »Стрілець«, ч. 23.

I. Відбитка. Гл. ч. **84.**

88. **[Зиблікевич Евген].** Зі споминів сотника С. С. Евгена Зиблікевича. (Інтервю).
»Гром. Думка«. Львів 1920, ч. 42, ст. 2.

I. Передрук. Гл. ч. **84.**

89. **[Матчак Михайло**, сотн. С. С.]. Дні перед повстанням минулого року.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 61.

С. С-и у Б. Церкві.

90. **К[ушнірук]. К[орнило].** Мої спогади про перші дні повстання.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 61.

91. **Бень Василь.** Втеча С. Петлюри з Київа. (Спомини). Кал. »Дніпро« на 1934. р. Львів 1933. 8⁰, ст. 99 — 100.

I. Доручення виїхати до Києва і перепровадити до Б. Церкви С. Петлюру. II. Окр. Заг. С. С. III. Коновалець. IV. Біла Церква. Київ.

92. **Бень В.**, б. пполк. УНР. »Сікачам«.
»Літопис Ч. К.«. Львів 1929. 4⁰, ч. 1, ст. 6.

I. Ставлення населення під Києвом до С. С. в часі повстання проти Гетьмана. Епізод.

93. Як вибухло повстання на Україні.
»Вперед«. Львів 1918, ч. 17, ст. 3.

II. Опис за льокарнською L' Ukraine з дня 28. XI. 19. II. С. С. IV. Біла Церква. Хвастів. Боярка.

94. **Крезуб А.** Між Білою Церквою і Мотовилівкою
»Літопис Ч. К.«. Львів 1930. 4⁰, ч. 1, ст. 5 — 8; ч. 2, ст. 9 — 13.

I. Аналіза і оцінка ідеї стрілецького пляну збройного повстання проти Гетьмана Скоропадського. Значіння побіди під Мотовилівкою.

II. Окр. Загін С. С. Стр. Рада. 1-а і 2-а сотні С. С. III. Мельник. Черник. Коновалець. Кучабський. Бісик. Домарадський. IV. Біла Церква. Пост Волинський. Київ. Мотовилівка. Васильків.

95. **Крезуб А.** Мотовилівський бій. (Критичні завваги до його історії).
»Кал. Черв. Кал.« на 1928. р. Львів — Київ 1927. 8⁰, ст. 70 — 75.

I. Автор висуває потребу вірного, повного і критичного описування подій визв. війни, констатуючи на підставі трьох описів мотовилівського бою їх суперечности. Поправки до статті про мотовилівський бій в Альманаху С. С. »Золоті Ворота«.

II. Загін С. С. Відділ С. С. в команді Черника: 3-а сотня (Загаєвича Мик). 4 скоростріли і гармата. Бронепотяг (в ком. Дашкевича). Команда С. С. 1-а 2-а сотні. III. Загаєвич Мик. Черник. Стефанишин. Дашкевич. IV. Плисецьке Хлібчед (? Хлібча). Мотовилівка. Васильків.

96. **Кедровський В.** Мотовилівський бій. (Памяти Федора Черника та Миколи Загаєвича).
»ЛНВ«. Львів 1928. 8⁰, кн. 12, ст. 321 — 324.

I. Опис подій. **II. С. С. III.** Черник. Загаєвич. **IV.** Біла Церква. Мотовилівка. Васильків.

97. **О. Д.** До Київа. (Спомин).
»Нов. Час«. Львів 1923, ч. 4, ст. 4 — 6; ч. 5, ст. 2 — 4.

I. Епізод з воєнного життя 18. і 19. лист. 1918.
II. 2-га сотня. Штаб полку С. С. **III.** Грицьків, сот. справник. Клубок, бунч. 1-ої чети. Мельник, пполк. Мельник, хор. Зиблікевич. Харамбура. **IV.** Мотовилівка. Васильків. Глеваха. Віта поштова. Янковичі.

98. **Крезуб Антін.** Облога Київа. (Спогади з листопада — грудня 1918. р.).
»ЛНВ.« Львів 1928. 8⁰, кн. 1, ст. 25 — 40; кн. 3, ст. 242 — 251; кн. 4, ст. 309 — 324.

I. Події в Окр. Зал. С. С. по бою під Мотовилівкою, переважно акції 2-ої сотні О. З. С. С. Перехід до С. С. Лубенського кін. полку. Бої з Інстр. Школою Старшин. Другий наступ на Червону Коршму. Роззброєння Німців у Василькові. Дорога на Київ.
II. Окр. Заг. С. С. і Штаб його. 2-а чета 2-ої сотні О. З. С. С. Команда 4 і 5 чети. 1-й курінь О. З. С. С. (Сушка). 2-й курінь 1-го п. п. С. С. Лубенський кін. полк. Інтендантура С. С. Кінна сотня Бориса. Сотня Герчанівського. Штаб 1-ої дивізії. **III.** Отмарштейн. Матчак. Мельник. Харамбура. Куцик. Гриців. Сушко. Савойка мол. Чмола. Коновалець. Роґульський. Мельник, хор. Даньків. Паньків. Пащин. Данилович. Зиблікевич. **IV.** Мотовилівка. Васильків, Київ. Глеваха. Віта поштова. Янковичі. Боярка, ст. Хотів. Феофанівський мон. Червона Коршма. Голосіївський мон. Мишолівка. Чабани. Гвоздів. Каплиця. Хутори. Гатне.

99. **Д. Г.** 6-та сотня С. С. під Мишолівкою.
»Кал. Черв. Кал.« на 1929. Львів — Київ 1928. 8⁰, ст. 69 — 70.

I. Епізод з повстання проти Гетьмана Скоропадського 27.XI. 1918.
II. 6-та сотня С. С. **III.** Чмола. Харамбура. **IV.** Мишолівка.

100. **Кучабський Василь.** З ілюстрацій до повстання проти Гетьмана Скоропадського.
»Кал. Черв. Кал.« на 1923р. Львів 1922. 8⁰, ст. 39.

I. Образок чуд, які творили С. С. на війні.
II. С. С. III. Гукстр. Кучабський. **IV.** Хвастів. Попельня. Сквира.

101. **Сердицький Михайло.** Лесь Кудрик.
»Кал. Черв. Кал.« на 1924р. Львів — Київ 1923. 8⁰. ст. 90 — 103.

I. Історія одного хлопця, що пристав до С. С-ів під Києвом. Фронт проти гетьманців. Фронт проти большевиків. **II. С. С. IV.** Гатне. Жуляни. Київ. Полтава. Гребінка. Проскурів. Старокостянтинів. Чортория.

102. **Левицький Модест.** Gloria victis. (З недавної минувшини).
I. Паніка. **II.** На ст. Коростень. **III.** Жмеринські залізничники.
»ЛНВ«. Львів 1925. 8⁰, кн. 4, ст. 306 — 317.

I. Епізод в Боярці під Києвом в часі облоги його С. С-ами. Епізоди з часу повстання проти Скоропадського. **II. С. С. IV.** Біла Церква. Хвастів. Мотовилівка. Васильків. Київ.

103. **Левицький Модест.** Gloria victis. (З недавної минувшини).
I. Паніка. **II.** На ст. Коростень. **III.** Жмеринські залізничники.
Іл. Календар »Укр. Голосу« на 1928 р. Вінніпеґ 1928. 8⁰в., ст. 86 — 102.

I. Передрук з ЛНВ. за 1925. р., кн. 4. Гл. ч. **102.**

104. **Паліїв Дмитро.** Жмут споминів. За ґенералами. »Кал. Черв. Кал.« на 1935р. Львів 1934. 8⁰, ст. 40 — 42.

I. Штаб С. С. дає шефа штабу для У. Г. А. в грудні 1918 в часі облоги Києва. **II.** С. С. Штаб Осадного Корпусу. **III.** Коновалець. **IV.** Хвастів.

105. **Решетило-Нищак Петро.** Геройська смерть хор С. С. Т. Капровського.
»Кал. Черв. Кал.« на 1937р. Львів 1936. 8⁰, календаріюм — квітень.

I. Епізод з боїв біля Таранового хутора зимою 1919. **II.** 1-й п. п. С. С. в команді сотн. Роґульського. **III.** Капровський. **IV.** Таранів хутір.

106. **[Сушко Р.].** Коростишівські семинаристи.
»Кал. Черв. Кал.« на 1930р. Львів — Київ 1929. 8⁰в., календаріюм—листопад.

I. Подвиг двох семинаристів в бою під Мотовилівкою в листопаді 1918 р. **II.** Артилерія С. С. Панцирник С. С. **III.** Дашкевич. **IV.** Мотовилівка.

107. **Винниченко В.** Відродження нації. Частина III. Київ — Відень 1920. 8⁰, ст. 1 — 536.

I. С. С. як головна сила в протигетьманськім повстанні (ст. 90 — 91). Домагання С. С. закликати до повстання С. Петлюру (ст. 107). Акція С. С. в пляні захоплення влади (ст. 121). Характеристика С. С. (ст. 151, 162). Отамани в Штабі С. С. (ст. 182). Основна хиба С. С. (ст. 185). Заломання С. С. Запропоновання диктатури Винниченкові (ст. 233 — 234). Коновалець, його влада і наслідки його політики (ст. 108, 193, 201 — 202). Звіт Грекова з зазначенням частин С. С. і чисельности їх складу (ст. 245).

II. Полк С. С. Осадний Корпус. Штаб С. С. Ґрупи Сушка, Роґульського, Думіна. 1-й окр. січ. курінь. 1-й січ. кін. полк. 1-й, 3-й, 5-й, 6-й січові полки. Лубенський кінний полк. **III.** Коновалець. **IV.** Б. Церква.

108. **Петрів Всеволод,** ґен. Спомини з часів української революції (1917 — 1921). Частина IV. Гетьманщина і повстання Директорії.
Львів 1931. 8⁰, ст. 117. Накл. В-ва »Червона Калина«.

I. Дозвіл від Гетьмана формувати загін С. С. Характеристика їх. Заклик Е. Коновальця (ст. 83, 87 — 88). С. С. базою для повстання (ст. 92). Роззброєння 2-м полком С. С. німецького куріня у Києві 15.XII. 1919. (ст. 93). Оповідання про бій між С. С. і відділом Святополк-Мирського (ст. 98). Намірений вибух повстання Лубенських сотень разом із повстанням С. С. (ст. 99, 104). С. С. на фронті в Голосіївськім лісі проти Інструкторської Школи Старшин, епізоди (ст. 111 — 112, 115). С. С. у Києві (ст. 116 — 117).

II. С. С. 1-й і 2-й полки С. С. Команда скорострілів Черника. **III.** Коваваленць. Черник. **IV.** Київ. Б. Церква. Голосіїв.

109. **Савченко В.** ґен. штабу полк. Нарис боротьби війська У. Н. Р. на Лівобережжі наприкінці 1918. та початку 1919. рр. (На підставі документів та оповідань свідків).
»За Державність«. Збірник 5. Каліш 1935. 8⁰в., ст. 158 — 185; Збірник 6. Каліш 1936. 8⁰в., ст. 119 — 154.

I. Підготування Окр. Загону С. С. до повстання проти Скоропадського (ст. 161). Корпус С. С. і його склад на початку січня 1919. р. (ст. 126 — 127 Зб. 6). Влиття решток Чорноморців до ґруп Роґульського і Сушка (ст. 142). Склад і бої Ґрупи Сушка в кінці I. 1919. в районі Полтави. Знищення відділу от. Хименка (ст. 142 — 144). Склад і бої Ґрупи от. Роґульського (ст. 144 — 147).

II. Окр. Загін С. С. Корпус С. С. Ґрупи Сушка і Роґульського. 4 п. С. С. Кінний Лубенський дивізіон. Курінь 1-го п. С. С. »Стрілець«. Техн. курінь. **III.** Сушко. Сулківський. Ковдун, сотн. Роґульський. **IV.** Полтава. Миргород. Гадяч, Ромен. Лубні. Гребінка, ст. Дарниця. Броварі. Гоголів. Димірка. Богданівка. Семиполки. Микольська Слобідка.

110. **Оскілко Володимир.** Між двома світами. Частина перша. Рівне 1924. 8⁰в., ст. 72. Накладом Управи Укр. Нар. Партії (С.-С.).

I. Конспіративний повстанчий склад (проти Скоропадського) і участь в нім Коновальця (ст .13). Залишення Києва Осадним Корпусом (ст. 20). Фронт Осадного Корпусу по 4-х тижнях, місце його постою по одеських переговорах (ст. 24). Коновалець в делеґації до от. Оскілка в к. березня 1919. (ст. 38 — 39). Перебіг наради 11-го квітня з участю командування С. С. і його погляди (ст. 41 — 42). Переїзд делеґації через фронт С. С. для переговорів з большевиками (ст. 46). Переловлення на фронті С. С. делеґації боротьбістів (ст. 51).

II. Осадний Корпус С. С. **III.** Коновалець. Мельник. Чайківський. **IV.** Б. Церква. Київ. Дніпро — Коростень — Хвастів. Овруч — Брусилів — Хвастів — Бобринська. Проскурів — Старокостянтинів. Здолбунів. Шепетівка.

111. **Марущенко-Богданович** [recte **Богдановський**] **А.** пполк. Лист до Редакції.
»Табор«. Каліш 1928. 8⁰, ч. 7, ст. 84 — 87.

I. Спростовання в справі кін. Лубенського полку. Історія Лубенського полку, один час 1-го кін. Лубенського полку 1-ої див. Січових Стрільців.

II. Осадний Корпус. 1-й к. Лубенський п. 1-ої див. С. С. **III.** Отмарштейн. Верґелес. Поплавський.

112. **Микетей Гр.** Памяти приятеля українського народу.
»Рада«. Львів 1928, ч. 91, ст. 3; ч. 92, ст. 2 — 3; ч. 93, ст. 2 — 3; ч. 94, ст. 2 — 3; ч. 95, ст. 2 — 3; ч. 96, ст. 2; ч. 97, ст. 2.

I. Заходи про відновлення полку С. С. Викликання Гетьманом Коновальця для передачі згоди на вимарш С. С. на Львів. С. С. у проводі повстання. Команда Корпусу С. С. обнимає в свою обсаду Київ. Участь С. С. в урочистостях 19.XII. 1918. Активне підпертя посла Шишманова в справах нац. українських, його думка по потребу С. С. йти до Львова.

II. С. С. Команда Корпусу С. С. **III.** Коновалець. Отмарштейн Ю. **IV.** Біла Церква. Київ.

113. **Галаган Микола.** З моїх споминів. Частина IV.
Львів 1930. 8⁰, ст. 298. В-во »Червона Калина«.

I. Занепокоєння гетьм. уряду успіхами акції С. С. в повстанню (ст. 82). Непорозуміння з приводу вступу до Києва першими С. С-ів. От. Осадн. Корпусу Коновалець і Нач. штабу Мельник. Інцидент з Коновальцем. Перебіг вечері в клюбі (ст. 90 — 92, 95). **II.** С. С. **III.** Коновалець. Мельник. **IV.** Київ.

114. **Тимошевський Володимир,** д-р. Шлях до катастрофи. Події в Рівнім. Повстання от. Оскілка.
Відень — Київ 1920. 8⁰, ст. 20.

I. Повстання С. С. проти Скоропадського (ст. 4 — 5). С. С. в часі повстання от. Оскілка (ст. 15 — 16).

II. С. С. Січова полкова Рада. Корпус С. С. Частини Коновальця. **III.** Мельник. Коновалець. **IV.** Біла Церква. Київ. Здолбунів.

115. **Бекесевич П.,** сотн. УГА. Мої спомини з останніх днів окупації України австро-німецькими військами.
»Літопис Ч. К.« Львів 1931. 4⁰, ч. 3, ст. 4 — 6.

I. Прибуття до Винниці емісара з закликом до повстання проити Гетьмана Скоропадського. **II.** С. С. **III.** Біла Церква.

116. **Пеленський Зенон.** Наша справа.
»Розбудова Нації«. Прага 1928, 8⁰, ч. 12, ст. 429 — 435.
I. Згадка про С. С. і славу Мотовилівки. **II.** С. С. **IV.** Мотовилівка.

117. **С. О.** Українська Народня Республика.
»Стр. Календар« на 1920. р. Старокостянтинів 1919. 32⁰, ст. 40 — 43.

I. Є згадка про С. С. і їх ролю в повстанню проти Гетьмана Скоропадського.

118. **С. С.** В третю річницю бою під Мотовилівкою. 1918. 18 — XI.1921 рр. [!]
»Нове Життя«. Олександрів 1921. 4⁰, ч. 95, ст. 3 — 5.

I. Значіння Мотовилівського бою.

119. **Назарук О.** др. Січові Стрільці й бої за Львів.
»Нова Зоря«. Львів 1928, ч. 186, ст.

120. **Крезуб А.** Кіш Січових Стрільців. (Причинки до його історії).
»Літопис Ч. К.« Львів 1930. 4⁰, ч. 11, ст. 19 — 21; ч. 12, ст. 16 — 18.

I. Історія Коша від заснования в Б. Церкві і до ліквідації С. С. Команданти і місця постою.
II. Окр. Загін С. С. Кіш С. С. Школи старшинська і підстаршинська. 1-й п. п. С. С. Запасова сотня. Сотня полевої жандармерії. Надзвичайний Військовий Суд. Пресова Кватира. **III.** Домарадський. Бісик. Чмола. Думін. Королюк. Катамай. Білоус. Співак. Гринів. Даньків. Краснопера. Бабій. Опока. Заклинський. Юрчик. Кобилка. Ковч. **IV.** Б. Церква. Проскурів. Кремянець. Чугань (Теофіпіль). Олійники. Колки. Базалія. Купіль. Чорний Острів. Водички. Лянцкорунь. Кадіївці. Дунаївці. Старокостянтинів.

7. С. С. залогою столиці. Осадний Корпус. Початок другої укр.-московської війни. Ударні Ґрупи Сушка і Роґульського. Відділ Думіна. Бої на Лівобережжу. Переформування в Корпус С. С. Залишення Києва без бою.

Гл. чч. **1 — 10, 18, 79, 83, 109, 113, 120.**

121. **Капустянський М.**, ґен. шт. ґен.-хор. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році. (Короткий воєнно-історичний огляд).
Часть I. і II. з 23 кольоровими схемами-мапками і документами в додатках. Матеріяли до воєнної історії. Книга перша.
Львів 1921. 8⁰, ст. 88.
Часть III. з 25 кольоровими схемами-мапками і документами в додатках. Матеріяли до воєнної історії. Книга друга.
Львів 1922. 8⁰, ст. 128.

I. Ч. I.: Ситуація на Україні XII. 1918. Події з 14.XII. 1918 — 1.VI. 1919. Причини неуспіхів. Організація Армії УНР і Московської. Ч. II.: Загальний наступ. Вихід на лінію Старокостянтинів — Проскурів. Камянець. Проскурівська

операція. Ч. III.: Огляд боїв 13.VII — 15.VII. Перехід Г. А. через Збруч. Вдачі обох Армій. Характеристика урядів. Захист Камянця. Наступ на Проскурів. Вапнярська операція. Пляни Шт. Дієвої Армії. Київ чи Одеса. Офензива. Бої з 23. до 27. Здобуття Києва і бої за Коростень.

II. Штаб Корпусу С. С. Ґрупа С. С. 10-а і 11-а дивізії. 9-а Залізнична дивізія. Кін. дивізіон Бориса. Кіш С. С. 1-а кінна сотня. Загін Сушка. 3-й і 4-й п. полки С. С. Штаб Ґрупи. 28-й п. полк С. С, **III.** Мельник. Коновалець. Чайківський. Дідушок. Безручко. Сушко. Отмарштейн. **IV.** Старокостянтинів. Проскурів. Горинь, р. Корниця. Ляхівці. Антоніни. Заслав. В. Пузирки. Понора, р. Случ, р. Бужок, р. Красилів. Чорний Острів. Волиця Йодка. В. і М. Зозулинці. Фельштин. Теофіпіль. Миколаїв. Красівка. Свириди. В. і М. Салихи. Підляшки. Юначків. Сухоржинці — Тернавка — Васьковчики. Закриничча. Теофіпіль — Колки. Печиська. Терешки — Ставчинці. Крачки. Слобідка — Писарівка — Глибки. Глибки — Індики — М. Зозулинці — Шмирки. Рідкодуби — Юхимівці. Лянцкорунь. Скала. Збруч, р. Фрампіль — Куяви. Купіль — Фрампіль. Жищинці — Мудроголови. Олексинець Пільний. Фрампіль — Савинці. Городок. Фельштин — Доброгоща. Салиха — Зелена. Ямпіль. Шепетівка. Звягель. Тинна — Карабчиїв. Савинці. Ікопоть, р. Волиця польова. Колки. Заставки. Кульчини — Грицики — Карчівка. Лагодинці.

122. **Христюк Павло.** Українська Революція. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917 — 1920. рр. Том IV.
Відень 1922. 8⁰, ст. 192.

I. Наказ Командира Осадного Корпуса от. Коновальця ч. 35 від 25.XII 1918. (ст. 24). Розгром проф. спілок С. С-ями у Києві (ст. 25). Виступ представників Стр. Ради С. С. на Держ. Нараді 16.I. 1919. з пропозицією впровадження військової диктатури (ст. 49). »Січовицька промова« Винниченка (ст. 50 — 52). С. С. в нерозривнім ланцюгу державности на Труд. Конґресі (ст. 54). Домагання Петлюри, Коновальця і ін. позбавити армію виборчих прав до Конґресу. Плянований і нездійснений відїзд С. С. до Зах. України (ст. 58). Чутки, що С. С. можуть розігнати Труд. Конґрес (ст. 60). Заклики С. Петлюри і Коновальця до рішучої боротьби з рос. большевиками (ст. 62). Пацифікація Трипілля (ст. 77). Спроба Петлюри ввести Коновальця в склад Директорії (ст. 99). Втрата С. С-ями Києва і самочинний відступ до гал. кордону (ст. 105). Бій з селянами в с. Коровинцях біля Чуднова (примітка до 105 ст.). »Збольшевичення« С. С. (ст. 106 — 118). Декларація С. С. (текст), оцінка С. Стрільців як війська (ст. 116 — 118). С. С. у війську Директорії (ст. 135).

II. С. С. Корпус С. С. Січова Рада. **III.** Коновалець. Мельник. **IV.** Київ. Коровинці.

123. **Крезуб А.** Дещо про стан Армії УНР на перелом 1918 — 1919 р. (На марґінесі звіту ґен. Грекова).
»Літопис Ч. К.« Львів 1934. 4⁰, ч. 3, ст. 4 — 8.

I. Хиби звіту. Докладні дані про склад С. С.

II. Осадний Корп. С. С. 1 — 6 гарм. п. С. С. Скорострільний Кіш С. С. (В. Соловчук). 6-й п. п. С. С. Ґрупа Сушка: 2-й кур. 1-го п. п. С. С.; 4-й п. п. С. С.; Лубенський кінний дивізіон; 2-а бат. С. С.; 1-а гавбічна бат. С. С.; Техн. курінь. Ґрупа Роґульського: 1-й і 3-й курінї 1-го п. п. С. С.; Курінь гал. новобранців; піша розвідка; Школа підстаршин; дві скоростр. сотні; 1 — 2 бат. полев. гармат; кінний полк Аркаса, кін. полк Козир-Зірки, Білоцерківська кінна сотня. Кінна сотня (в Трипіллю).

124. **Крезуб Антін.** Ґрупа полк. Роґульського. (Замітки і матеріяли до її історії).
»Кал. Черв. Кал.« на 1929. р. Львів 1928. 8⁰в., ст. 51 — 64.

I. Склад, бої 23.I. 1919 — II. 1919.

II. Осадний Корпус С. С. і Штаб його. Ударна Ґрупа в команді Сушка

Ґрупа полк. Роґульського: 1-й п. п. С. С.: 1-й і 3-й курінї, пізніше 2-й курінь, з Гал. Армії кін. сотня Бориса. Штаб Ґрупи. Команда 1-го полку. Гарматна батерія. Сотня скорострілів. 9-а сотня (сотн. Бочана). Окремий Загін С. С. Політ. відділ Корпуса (Чайківський). Ґрупа полк. Чмоли. Північна, Центральна і Південна Ґрупи. Обоз. Гарматна бриґада (Дашкевича). Кінно-гірська батерія. Кін. п. Аркаса. Кін. п. Козиря-Зірки. Штаб 1-ї дивізії. 7-а к. хвастівська сотня. Броневик (Загаєвича). Панцирне авто (Черника). 2-а сотня скорострілів Коша С. С. Білоцерківський полк. Полк. обоз. 2-а, 3-а, 4-а, 5-а, 6-а і 9-а сотні. Піша розвідка. Школа підстаршин. 2-а і 5-а сотні скорострілів. Полков. шпиталь. Полк. звязок. **III.** Сушко. Роґульський. Домарадський. Борис. Бочан, Королюк старший, Маренін. Чайківський. Чмола. Дашкевич. Аркас. Козир-Зірка. Загаєвич. Черник. **IV.** Броварі. Димірка. Зазимя. Семиполки. Київ. Святошин. Петропавлівська. Борщагівка. Ірпень, р. Біла Церква. Боярка — Юрівка — Вита поштова — Хотів. Шосейна Застава — Гориничі — Гнатівка. Петрушки. Таранова. Ставище — Високе — Осівці. Звонкова — Сподарець — Плисецьке. Коростень. Ясногородка. Воробіївка. Яблунівка. Горовщина. Сподарка. Перевід. Чорногородка. Воробіївка — Яблунівка — Перевід — Плисецьке. Мала і Велика Солтанівка — Васильків — Погреби. Хвастів. Офірна. Снігірівка. Попельня. Шепетівка.

125. **Сушко Роман,** полк. С. С. Брат на брата. (Матеріяли до історії Ударної Ґрупи С. С.).

»Кал. Черв. Кал.« на 1928. р. Львів — Київ 1927. 8⁰, ст. 53 — 58.

I. Склад Ударної Ґрупи. Акції на Полтавщині. Бої на ст. Гребінка. **II.** Осадний Корпус С. С. Ударна Ґрупа: 2-й курінь 1-го п. полку С. С. (Домарадського), 4-й п. полк (Захарчука), 2-га батерія С. С. (Кураха), 1-ша гарм. батерія (Ничая), Технічний курінь і панцирник »Стрілець« (Вудкевич і Дорошенко), 2 панцирні потяги (Сулківського), Кінний дивізіон, 5-а сотня 2-го куріня (Кічуна), 6-та (Гринева), 7-ма (Ільчука), 8-ма (Микуляка). Панцирник »Чорноморець«. Штаб Ґрупи. **III.** Домарадський. Захарчук. Курах. Ничай. Вудкевич. Дорошенко. Сулківський. Кічун. Микуляк. Гринів. Ільчук. Ценкий. Бойчук. **IV.** Київ. Полтава. Псьол, р. Гадяч. Ромни. Сула, р. Гребінка, ст. Петропавлівська Слобідка. Городище.

126. Осадний Корпус.

»Укр. Заг. Енцикльопедія. Книга Знання«. Під ред. д-ра Ів. Раковського. Львів — Станиславів — Коломия 1932. 8⁰в., т. II., ч. 18, ст. 945.

I. Іст. замітка. **II.** Осадний Корпус.

127. **Крезуб Антін.** Повстання от. Зеленого проти Директорії в січні 1919 р (Спомин).

»ЛНВ.« Львів 1927. 8⁰, кн. 5, ст. 26 — 41.

I. Виправа й акції експедиційного відділу С. С. в команді сотн. Ос. Думіна; склад. 21.I. — 28.I.1918.

II. С. С. Команда Осадного Корпусу. Відділ Думіна: 4-та сотня 1-го п. п. С. С.; 10-та сотня 2-го п. п. С. С.; Сотня скорострілів; Кінна чета Лубенського полку; Кінна сотня С. С. Бориса; 2-а бат. 1-го гарм. полку, С. С.; Сотня куріня от. Голуба; перевязочний пункт. Штаб дивізії. Штаб Осадного Корпусу. **III.** Мельник. Кучабський. Андрух. Макаренко. Борис. Бісик. Дашкевич. Кизима. Бялий. Співак. Грабар. Коновалець. **IV.** Київ. Мишолівка. Криничі. Гвоздів. Копачі, Ґудимівка. Обухів. Трипілля.

128. **Ярицький Олекса.** На Тарасовій Могилі.

»Кал. Черв. Кал.« на 1936. р. Львів 1935. 8⁰, ст. 91 — 92.

I. Подорож до Канева весною 1919. р. для наведення ладу в повіті. Відвідини могили Т. Шевченка і враження.

II. 1-а п. сотня С. С. **III.** Домарадський.

129. Спіть, хлопці, спіть...

»Кал. Черв. Кал.« на 1928. рік. Львів — Київ 1927. 8⁰, календаріюм — березень.

I. Бій під Гребінкою Окремої Ударної Ґрупи С. С. в команді полк. Сулківського з черв. москалями. Зрада от. Хименка. **II.** Окрема Ударна Ґрупа С. С. 2-й курінь 1-го п. п. С. С. 5-а і 8-а сотні. Гавбічна батерія С. С. (Ничая). **III.** Сулківський. Ничай. **IV.** Гребінка, ст.

130. **Видибайло Микола,** хор. АУНР. По дорозі до кращого. Дещо зі споминів.
»Літопис Ч. К.« Львів 1932. 4⁰, ч. 7/8, ст. 31 — 33.

I. Враження від поїздки до С. С. на ст. Бобрик, як інструктора до кулеметів Максима рос. зразку (ст. 32). Охорона С. С-цями евакуації з Києва (ст. 33). 1919.
II. С. С. **III.** Сушко. **IV.** Бобрик. Дарниця. Київ.

131. **Зарицький В.** З під Київа до Львова.
»ЛНВ.« Львів 1928. 8⁰, кн. 12, ст. 334 — 342.

I. Два розділи: I. На Наддніпрянщині перед виїздом. II. На Галичину. I. 1919. Враження автора.
II. 2-ий гарм. полк. С. С. Січовий Корпус. **III.** Зарицький Вол. **IV.** Київ. Бібрка. Зубра. Сихів.

132. **Решетило-Мицак Петро,** стр. Зі споминів сімнацятьлітнього новобранця.
»Кал. Черв. Кал.« на 1932. р. Львів 1931. 8⁰, ст. 51 — 66.

I. Походи і бої ґрупи полк. Роґульського. Кінець січня — лютий 1919.
II. 1-а сотня 1-го куріня 1-го п. п. С. С. Штаб Осадного Корпусу. Ударна ґрупа і школа підстаршин в ком. Роґульського. Кін. п. Аркаса. Кін. парт. п. Козиря-Зірки. Штаб Ґрупи. 1, 2 і 3-й курені 1-по п. п. С. С. Північна, Центральна і Південна ґрупи Ударної Ґрупи. **III.** Роґульський. К. хор. **IV.** Київ. Броварі. Димірка. Семиполки. Микольська Слобідка. Святошин. Петропавлівська Борщагівка. Шосейна застава. Тараньковий хутір. Плисецьке. Снігурівка. Хвастів, ст. Проскурів.

133. **Зілинський П.** Останніми з Київа. (Із споминів старшини).
Кал. »Дніпро« на 1934. р. Львів 1933. 8⁰, ст. 54 — 59.

I. Оборона С. С-ями доступів до Києва в півд.-схід. напрямку. Прикриття відходу частин на правий беріг Дніпра. Відхід до Круківщини. 3. II. 1919. Перші жертви в ніч на 5. II.
II. С. С. 1-а сотня 3-го п. С. С. Кулеметна сотня. **III.** Ковжун, чет. С-ий, сотн. Сорочан, знач. Т., значк. Зілинський П., **IV.** Круківщина.

134. **М. Ч.** Десять днів у Київі в січні 1919. р. Спомини з Трудового Конґресу.
»Літопис Ч. К.« Львів 1931. 4⁰, ч. 5, ст. 5 — 8; ч. 6, ст. 3 — 6.

I. Зустріч на Київ. двірці делеґації від Укр. Нац. Ради зі Станиславова в справі злуки, уряджена С. С-ями. Враження делеґатів від перемальованих з приказу Команди С. С. шильдів. Делеґація гістьми осадного Корпусу (ст. 5). Святочна вечеря на честь галицьких гостей, видана Осадним Корпусом. Опис похорону ексгумованих стрільців С. С-ів, що впали під Мотовилівкою (ст. 7). Вищі старшини С. С. з Коновальцем на відкриттю Конґресу. Підтримування С. С-ями вуличного порядку в часі Конґресу (ст. 4, ч. 6). Петлюра в промові про С. С. Охорона С. С-ями Конґресу, настрій охорони з С. С. Інцидент з Рафесом (ст. 5). Порука Коновальця делеґації щодо її безпечного виїзду з Києва (ст. 6).
II. С. С. Осадний Корпус. **III.** Коновалець. Дашкевич. Черник.

135. **Шекерик-Доників Петро.** Свято злуки Українських Земель. (Уривок із споминів).
Кал. »Громада« на 1924. р. Львів 1923. 8⁰, ст. 140 — 144.

I. Кор. опис дефіляди С. С. у Києві 22. січня 1919 р. (ст. 144).

136. **Бабій Ол.** Хочу видіти Київ. (Спомин).

Кал. »Черв. Кал.« на 1938 р. Львів 1937. 8⁰, ст. 119 — 124.

I. Корпус С. С. у літі 1919. між Шепетівкою і Коростенем (ст. 121). Кореспондентом »Стр. Думки« (ст. 121 - 124). **II.** Корпус С. С. **III.** Роґульський. Литвинець. Шараневич. Чмола. Мельник. Борис. Горнюк. Крих. **IV.** Шепетівка. Коростень. Соколів. Чорний Острів. Миропіль. Чортория.

137. **Середа Михайло,** полк. Отаманщина. Отаман Болбочан.

»Літопис Ч. К.« Львів 1930. 4⁰, ч. 3, ст. 15 — 17.

I. Ревізія у Болбочана, переведена політ. референтом Осадного Корпусу. **II.** Січ. Корпус. **III.** Чайківський Ю.

138. **Р. С.** Окремий Стрілецький Запорожський Курінь. (Причинки до історії Українського Війська 1916 — 1920. рр.).

»Літопис Ч. К.« Львів 1931. 4⁰, ч. 10, ст. 20 — 22; ч. 11, ст. 20 — 22.

I. Розбиття ґрупою Сушка на Гребінці золотоношських большевиків. Вступ С. С. до Києва (ст. 22). С. С. в Броварях (ст. 21). Прикрий інцидент в Браїлові. Спроба С. С-ів обеззброїти Зап. Курінь (ст. 22). 1919 р.

II. Загін С. С. Сушка. **III.** Сушко. Сулківський. Кметик. Мельник. **IV.** Гребінка. Броварі. Браїлів.

139. **Прохода В.,** пполк. Записки до історії Сірих (Сірожупанців).

»За Державність«. Збірник 1. Каліш 1929. 8⁰ в., ст. 72 — 117.

I. Невдала ліквідація сотнею С. С. в лютім 1919. повстанчої дивізії Кийка (ст. 96). Пересунення полків С. С. з Житомира до Бердичева (ст. 97). Спільні акції С. С. і Сірих в районі Шепетівки в квітні 1919. р. (ст. 106). Стичність зі Сірими (ст. 107).

II. Сотня С. С. Гарматна батерія С. С. **IV.** Чуднів. Голодки. Житомир. Хротин (? Хролин). Баранівка.

8. С. С. в оборонній війні на Правобережжу в складі Армії УНР до часу перехода Збруча УГА. Бої за Житомир, Кремянець і Камянець. Переформування в ґрупу С. С. Переформування Ґрупи.

Гл. чч. **1 — 10, 18, 29, 32 — 34, 79, 83, 101, 110, 120, 121.**

140. Розвідка пятьох стрільців добуває ворожий панцирник, двайцять пять полонених, шість скорострілів і дві гармати.

»Кал. Черв. Кал.« на 1924. р. Львів — Київ 1923. 8⁰, календаріюм — липень.

I. В часі оборони шляху Київ — Сарни відділами С. С-ів весною 1919. р. захоплення большевицького броневика. Гер. вчинок. **II.** С. С. **IV.** Київ — Сарни.

141. **Середа Михайло.** Незабутня ніч. (Спогад Начальника штабу Ударного Корпусу).

»Кал. Черв. Кал.« на 1931. р. Львів 1930. 8⁰, ст. 96 — 101.

I. Убийство скарбника 3-го полку С. С. большевицькими аґентами.

II. Штаб Ударн. Корпусу. 3-й Січ. полк. Панцирка »Сух«. **III.** Нач. Штабу Корпуса. Краснорудський. Дмитренко Ром. Соколовський. Кононенко, скарбник. Ржечицький. Дудка. Семенюк. Богуславський. Арналі - Липовик. Лукянів. Полтавець. Бузено. **IV.** Миронівка, ст.

142. **Пузицький А.**, ґен.-хор. Бої Сірих за Коростень. (Рік 1919).

»За Державність«. Збірник 2. Каліш 1930. 8⁰ в., ст. 73 — 96.

I. Прибуття до Коростеня 12. II. 1919. Ґрупи С. С. у складі 6 полків на зміну Сірим. Інциденти.

II. Ґрупа Сушка. **III.** Сулківський. Сушко. **IV.** Коростень.

143. **Безручко М.**, ґен. штабу ґен.-хор. Січові Стрільці в боротьбі за державність.

»За Державність«. Збірник 2. Каліш 1930. 8⁰, ст. 47 — 72; Збірник 3. Каліш 1932. 8⁰, ст. 55 — 108.

I. Орґанізація. Стан на фронті у другій половині березня 1919. р. Пляни Командування і задача Корпусу С. С. Аванґардний бій і події 22 — 24. III. 2-й і 3-й наступи на Бердичів і відступ на Полонне. Оборона Шепетівки і Горині. Плян Штабу Армії. Проскурів — Старокостянтинів: наступ, бої і події 5 — 15. VI. і 16. VI. — 22. VII. Наступ в напрямі Чорний Острів — Миколаїв — Шепетівка — Звягель. Оборона Житомира. Бої 26. VII. — 17. IX. На фронті проти Денікина: бої 28. X — 22. XI. Зосередження в Старокостянтинові. Розвязання Ґрупи С. С. 7. XII. 1919.

II. Полк С. С. Осадний Корпус от. Коновальця. Корпус С. С. Ґрупа С. С. 1 — 5-й п. полки, сотня п. розвідчиків, чота кін. розвідчиків, звязковий відділ при Штабі Корпусу. 1 — 6-й гарм. полки, гарм. бриґада. Кін. дивізіон С. С. (Бориса), окрема кінна сотня, кін. полк дводивізійного складу, технічна сотня (саперів) Корпусу С. С., звязкова сотня Штабу Корпусу С. С., відділи телеґрафний і телефонний. 1-а і 2-га дивізії. Панцирний дивізіон. броневики — »Січовий«, »Стрілець«, »Запорожець«, »Помста«. Автопанцирний дивізіон: »От. Мельник«, »От. Петлюра«, »От. Коновалець«. Автокольона. Потяг, майстерня, Кіш С. С.; 1-ий і 2-ий куріні вишколу, сотня старшинська, сотня підстаршинська, сотня кінноти, сотня польової варти. 1-й, 3-й і 5-й п. полки, 1-й, 3-й і 5-й артил. полки, 3-й курінь 3-го полку. »Гетьман Дорошенко«. 2-а батерія 5-го гарм. полку. 1-й і 2-й Запасові куріні. 42-ох лінійна батерія. Окр. кінна бриґада. 2-й і 4-й п. полки С. С. Кіш скорострілів. Загін полк. Сушка. Штаби 1-ої і 2-ої дивізій. 1 (10) дивізія: 1, 2 і 4-ий п. полки С. С., технічна сотня Роґульського. 2 (11) дивізія: 3 (= 4) п. полк С. С. 28-й Стародубський полк і 5-й п. полк С. С. 5-ий Миргородський кін. полк, 6-ий п. полк С. С., 7-а батерія, автодивізіон Турка. 10-а дивізія: 1, 2 і 3-й п. полки. 11 дивізія: 4, 5 і 6-й п. полки. Збірна сотня.

III. Пищаленко. Роґульський. Сулківський. Осипенко. Кмета. Турок. Борис. Змієнко. Домарадський. Сологуб. Байло. Сушко. Коновалець. Загаєвич Матвій. Андрух.

IV. Проскурів. Гордіївка, ст. Меленці. Романівка. Случ, р. Н. Миропіль. Колодяне — Н. Миропіль. Любомірка. Н. Чортория. Печанівка, ст. Райгородок. Демчин, ст. Пятигірці. Лиса Гора. Жидівка. Осадівка, ст. Радивилівка. Голодки, ст. Бердичів, ст. Лісна Слобідка. Осадівка — Голодки. Райки. Гнилопята, р. Чуднів. Хомора, р. Полонне. Шепетівка. Коськів. Карпилівка. Северинці. Білонок. Судилків. Урочище. Шепетівка подільська. Плесна. Красносілка. Ничпали. Шаровчик — Топорчики. Лемківці. Дертка. Миропіль, ст. Припутня. Волківці. Славута. Голики. Радошівка. Лабунь. Новоселиця. Припутенка. Білев. Коханівка. Каленачі. Білокриниче — Хролин. Оженин. Майдан-Вілля. Озери. Вільбовне. Славута — Перемишль — Янушівка. Цвітоха, р. Остріг. Межиріччє. Остріг — Розваж. Хорол — Бродове — Черняхів. Коростів. Розвал — Вільгорів. Волосківці. Милятин. Волька. Чайкури. Рівне. Квасилів. Тилявка — Башківці. Майдан — Данилівка — Стожок. Кремянець. Шумськ — Мости — Мізоч. Озеряни, ст. Волківці — Дедеркали. Новостав — Борки. Боровиця. Корниця — Остріг. Вишневець. Святець. Уніїв. Ямпіль. Секержинці. Колки — Волиця Полева. Турівка. Ляхівці. Гулівці. В. Гнійниця. Білгородка. Клембівка, ст. Теофіль. Триски — Кучманів-

ка. Закриниче. Тернавка. Васьківчики. В. і М. Салиха. Зелена. Більчин. В. Пузирки. Нове Село. Махнове. Ледянка. Медведівка — Закриниче — Рублянка. М. Пузирки. Пелехівка. Калюжинська. Темелинці. Колки. Миколаїв. Чорний Острів. Чорнилівка. Малі Зозулинці. Волиця Йодка. Сорокодуби. Мончинці. Купіль. Бужок, р. Марківці. Манилівці. Котюжинці. Воскодавинці. Писарівка. Яворівці. Красилів - Сорокодуби. Катеринівка. Шмирки. Індики. Пахутинці. Верхи. Юхимівці. В. Бубнівка. Базалія. Копанівка — Пахутинці. Черепова — Манилівка. Ставчинці — Індики. Пахутинці — Бубнівська Корчма. Крачки — Катеринівка. Грузевичі. Водичка. Мочулинці. Малешівці. Плоска, р. Малиничі. Кудринці. Ярмолинці. Олексинець Пільний. Ставчинці. Фрампіль. Лянцкорунь. Рудка. Язвиня. Н. Пісочна. Тернавка — Карабчиївка. Балин. Солодківці. Карабчиївка. Тинна. Рудки. В. Левада. Зеленчі. Карабчиїв. Фрампіль — Купин. Чемерівці. Яромирка. Сказинці — Мудроголовці. Купин. Олексинець Пільний — Жищинці. Кузьмин. Проскурів. В. Зозулинці. Клитна. Кульчини. Печиська. Пилипи — Мончинці. Ікопоть, р. Мазепинці — Орлинці. Грицини — Терешки. Ледянка — Кучманівка. Кульчини — Печиська. Терешки — Севруки. Жилинці — Вовковинці — Кондратка. Колоденка — Радулин. Звягель. Олександрівка. Чижівка. Орена — Киянка. Рогачів — Кропивна. Броники. Калесний Майдан — Черниця. Новорудня — Улашинівка. Рудня. Декупки — Гута — Немильне. Ст. Майдан. Березова гать — Пулин. Курне — Луч. Стрибеж. Яблонка — Недбайлівка. Улашинівка — Слобідка Черницька. Теснівка — Тупільці. Кропивна — Броники. Фасова, ст. Ірша, р. Сушки — Білка — Яблонець — Мокряки. Сушки. Мошни. Ушиця. Гулянка. Гильськ — Звягель — Олександрівка. Смотка, р. Киянка — Орени — Ярунь. Смолдерів — Колоденка. В. Горбаші. Ворошилівка — Барське — Моянів — Рудківка. Джурин — Рахни. Котюжани. Рахни Лісові. Рекичинці. Ярошинка. Кічман. Головорусова. Юліямпіль. Голинчинці. Ксендзівка. Стрільники. Звізданівка. Бушинка. Семанівка. Молчани. Шаргород. Мурафа. Михайлівка. Плебанівка. Копистирин. Перепильчинці. Розкош. Носиківка. Калинівка. Лучинець — Степанки — Копайгород. Снітків. Воньківці — Охримівці. Шарівка. Шумівці — Рогачик. Осташки — Черепова. Ст. і Н. Чортория. Коростки — Липно.

144. **Безручко Марко,** ґен. Січові Стрільці в боротьбі за державність.
Каліш 1932. 8⁰ в., ст. 82, з 12 схемами.

I. Відбитка з 2-го і 3-го Збірників »За Державність« з р. 1930 і 1932. Гл. ч. **143.**

145. **Филонович В.,** пполк. Бої за Житомир.
»Гуртуймося«. Прага — Горні Чорношиці 1932. 8⁰, ч. 9, ст. 25 — 31.

I. Бої за Житомир в березні 1919 р. **II.** Окр. Сумський Курінь 4-го п. С. С. Група от. Беня. 1-й Залізничний полк. »Сумець« — бронепотяг. **III.** Филонович. Коваленко. Василів. Кмета. Захарчук. Кулісич. Лівенцов. **IV.** Житомир. Новгород Вол. Березівка. Курне. Житомир, дв. Тетерів, р. Станишівка.

146. **Яшенко Мусій,** пполк. Що то було?
»За Державність«. Збірник 2. Каліш 1930. 8⁰ в., ст. 125 — 136.

I. Боєві епізоди 8 — 9. III. Окремої інженірної сотні С. С. в районі ст. Кодня — Бердичів. Панцирник »Стрілець«.

II. Окружна інженірна сотня С. С. Панцирник »Стрілець«. Лівобережна і Північна Групи С. С. 1-а і 2-а саперні чети. Чета телефонічно-телеґрафічна. Чета інженірного парку. Постачання ґрупи С. С. Санітарна кольона. **III.** Яшенко. Сулківський. Шпиталів. Іванов. Р-та. Сороченко-Синявський Онисько і Левко. Гончар. Крупа. Димар. Чорній. Деморацький. **IV.** Гребінка. Київ. Коростень. Житомир. Ушомир. Кодня. Бердичів. Райки, ст. Деміївка, ст. Шепетівка. Миропіль.

147. **Петрів Всеволод,** ґен. шт. ґен.-хор. Житомирська Юнацька Школа. Формування; наука; бої; перший випуск української старшини. Сторінки з недрукованого щоденника.

»Літопис Ч. К.« Львів 1936. 4⁰, ч. 5, ст. 18 — 19; ч. 10, ст. 11 — 15; ч. 11, ст. 14 — 17; 1937. ч. 3, ст. 14 — 17 і далі.

I. Атмосфера взаїмного недовірря. Ставлення Коновальця до Петрова. Невдоволення від »австріяків« у С. С. (ст. 18). Новітні чини С. С. в творенню традиції (ст. 12. ч. 10). Конфлікт Юнацької Школи з отаманом фронту С. С. в Житомирі; евакуація майна б. Осадного Корпусу. Школа під командою от. Групи С. С. (ст. 13 — 14). Воєнні акції в стичности з 4-м п. С. С.; Охорона респ. ладу б. Житомира (ч. 14 — 17, ч. 11). Положення ґрупи С. С. під Житомиром і 4-й п. С. С. (ст. 15, ч. 3. 1937). Юнацька школа на поміч 4-му п. С. С. (ст. 16 — 17). Бої за Житомир, наступ від Полонного на Бердичів Ґрупи С. С.

II. Ґрупа С. С. полк. Коновальця. 4-й полк С. С. Охорона респ. ладу. IV. Житомир.

148. **Іванець Роман**, д-р. Батерія сот. Чорного відбиває наступ большевиків.

»Кал. Черв, Кал.« на 1936 р. Львів 1935. 8⁰, календаріюм — червень.

I. Геройська відсіч ворогів, 1919. (?).

II. С. С. 7-ма батерія гарматного полку С. С. III! Чорний. IV. Баскаки.

149. **Ґонта Дмитро.** Памятний день.

»Кал. Черв. Кал.« на 1936 р. Львів 1935. 8⁰, ст. 77 — 81.

I. Наради в ваґоні команданта Півд.-Зах. ґрупи от. Янова, а в виносці його коротка біоґрафія (б. старшина С. С.). II. Янів Трохим, старш. С. С.

150. **Чорний**, полк. До »Бої Сірих за Коростень« ґен.-хор. А. Пузицького в 2-му збірникові »За Державність«.

»За Державність«. Збірник 3. Каліш 1932. 8⁰в., ст. 273.

I. Спростовання деяких тверджень про старшин-гарматчиків Корпуса С. С. II. Корпус С. С. 1 — 6-й гарм. полки. 1-а, 2-а, 7-а, 10-а, 11-а і 12-та батерії. III. Курах. Русет. Гай-Гаєвський. Чорний. Михайлів. Сіпко. Филипович. Білодуб.

151. **Талпаш Мирослав**, чет. С. С. Мої спомини з часів першої їзди на панцирці »Січовий«.

»Іл. Кал. Канад. Українця« на 1922 р. Вінніпеґ Ман. 8⁰, ст. 105 — 117.

I. Зміна обсади панцирки. Відступ спід ст. Демчин. Виправа по »Гандзю«. Знищення »Ґрому«. Життя на »Січовому«. »Запорожець« стріляє по карті. III — IV. 1919. II. Панцирки: »Вітик«. »Запорожець«. »Земля і Воля«. »Гандзя«. Панцирник »Січовий«, III. Талпаш. IV. Демчин, ст. Бердичів — Чуднів.

152. **Р. С.** Окремий Стрілецький Запорожський Курінь в Галичині.

»Літопис Ч. К.« Львів 1932. 4⁰, ч. 2, ст. 19 — 23.

I. Бойова співпраця з Запор. Курінем 6-ої батерії С. С., її збройний стан (ст. 21 — 22).

II. 6-а бат. С. С. в команді сотн. Алехина.

153. **Чижевський Г.**, полк. Коротка історія 3-ої Залізної дивізії. 1919 I/VI. 1920.

Каліш 1922. 16⁰, ст. 48 Видання Культ.-Осв. відд. 3-ої Зал. стр. див.

I. В розділі XVI: Піший загін, — серед частин, що входили до його складу показано й 3. бат. 4-го гарм. полку С. С. 1919.IV. (ст. 7). В розд.: Копайгород, Марянівка — зазначено, що до складу 3-ої див. входив і Лубенський полк, що згодом відійшов у розпорядження Штабу Армії. 11.VI. 1919. (ст. 14, 20).

II. 3-а бат. 4-го гарм. п. С. С. Кінний Лубенський п. IV. Дністер — Гусятин.

154. **Вислоцький І.** Спомини розвідчого старшини 1919 — 23 рр. на Великій Україні. Військова розвідка Н. К. Г. А.

»Літопис Ч. К.« Львів 1934. 4⁰, ч. 5, ст. 6 — 10.

I. Розоруження охоронною сотнею С. С. загона от. Біденка весною 1919.
II, Вислоцький Ів. Герчанівський.

155. **Крезуб А.** Напад большевиків на Кремянець в травні 1919 р. (Спогад).
»Кал. Черв. Кал.« на 1930 р. Львів — Київ 1929. 8⁰в., ст. 54 — 68.

I. Реорґанізація Армії в квітні 1919. і Корпусу С. С. Розположення його на початку травня 1919. Долучення 9-ої Залізничої див. 16,V. 1919 — 24.V. 1919.
II. Осадний Корпус. Корпус С. С. Ґрупа С. С. (IV. 1919). Кіш С. С. 1 — 6-й полки. Курінь УГА. Кіш скорострілів С. С. 10 (1) дивізія і 11 (2) дивізія. 9-а Залізнича дивізія Беня. Кінний дивізіон Бориса. Команда Ґрупи. Старшин. і підстарш. школи. 1 — 3 куріні 1-го полку С. С.: 1-й Кічуна, 2-й Жуківського, 3-й Королюка. III. Бень. Скалій. Соловчук. Чмола. Домарадський. Турок. Роґульський. Андрух. Кічун. Завберман. Королюк. Жуківський. Загаєвич Матвій. Думін. IV. Стадники, ст. — Хорів, ст. Межиріч. Кунів. Ямпіль. Кремянець. Коростів. Івачків. Здолбунів. Біла Криниця. Збараж. Гремяче. Грозів. Вілія. Зіньки. Рахманів. Жолобки. Башківці. Три Кіпці. Шумськ.

156. **[Сушко Р.]** Маратонський біг стр. Потапенка.
»Кал. Черв. Кал.« на 1930 р. Львів — Київ 1929. 8⁰в., календаріюм—квітень.

I. Епізод з весни 1919. в околиці Майдан-Вілля. к/Шепетівки, геройський і повний посвяти чин козака.
II. С. С. Штаб команди С. С. Панцирник »Воля« III. Потапенко, стр. IV. Майдан-Вілля.

157. **Даушков С.** У кліщах двох фронтів.
»Літопис Ч. К.« Львів 1934. 4⁰, ч. 2, ст. 14 — 16.

I. Опис подій біля Кремянця весною 1919 р. Не згадується С. С., лише Укр. Армія.

158. Божевілля.
Загоруйко П. Спогади (оповідання). Ч. III. Каліш 1922. 8⁰м., ст. 23 — 30. Вид. Культ.-Осв. відд. 3-ої Залізної дивізії.

I. Оповідання старшини С. С., що відбився від своєї частини біля Кремянця і пробирався до неї через большевицький фронт. VI. 1919.
II. С. С. Штаб Корпусу С. С. IV. Кремянець-Катербург.

159. **Думін Осип,** сотник. Сторінка виправлень. До »Січові Стрільці в боротьбі за Державність« ґенштабу ґен.-хор. М. Безручка в 2 і 3 збірниках »За Державність«.
»За Державність«. Збірник 4. Каліш 1934. 8⁰в., ст. 267 — 269.

I. Спростовання одної з причин того, що Кіш С. С. розвивався поволі. Хроніка Коша. Недокладности у представленню того, як С. С. відібрали Кремянець 22.V. 19. Конечність синтезування опублікованого матеріялу.
II. Штаб Корпусу С. С. Штаб Ґрупи С. С. Кіш С. С. Кінна дивізія С. С. 1 п. п. С. С. III. Думін. Чмола. Барабаш. IV. Кремянець. Чугань (Теофіпіль). Олійники. Колки. Базалія. Купіль. Ярмолинці. Лянцкорунь. Кадіївці. Дунаївці. Старокостянтинів. Три Кіпці.

160. **Смовський К.,** полк. До »Січові Стрільці в боротьбі за державність« ґен. штабу ґен.-хор. М. Безручка в 2-му збірнику »За Державність«.
»За Державність«. Збірник 3. Каліш 1932. 8⁰в., ст. 272.

I. Спростовання тверджень, що кінний полк ім. М. Залізняка входив до Ґрупи С. С..

161. Свята брехня.
»Стр. Думка«. Кривин 1919, ч. 2, ст. 2.

I. Фальшиве повідомлення »Ізвєстій« про бунт С. С. і загибель Коновальця в боях. III. Коновалець.

162. **Безручко [Марко]**, ґен. Ґрупа С. С. в боях на підступах до Камянця Подільського. Бій під Смотричем 22. липня 1919 року.
»Кал. Черв. Кал.« на 1927 р. Львів — Київ 1926, 8⁰, ст. 114 — 124.

I. Реорґанізація ґрупи по червневих і липневих боях. Формування 10-ої і 11-ої дивізії. Бої для забезпечення району для скупчення Гал. Армії. 6.VII — 22. VII. 1919. II. Ґрупа С. С. 1 — 6 п. полки. 10 і 11 дивізії. Кінний полк С. С. Штаб ґрупи. 7-а батерія. Технічна сотня 11-ої див. Кінна сотня 11-ої дивізії. III. Коновалець. Роґульський. Сушко. IV. Случ. Чорний Острів. Антонівка. Ярмолинці. Фрампіль. Рудка. Ярмолинці — Балин — Камянець. Лянцкорунь. Волочиська — Чорний Острів. Сказинці — Балаків. Балин. Томашівка — Тернавка. Савинці — Фрампіль. Карабчиївка. Велика Левада. Чечельник. Купин. Смотричівка. Слобода Пісочна. Зеленчі. Криничани. Лисогорка. Смотрич.

163. **Прохода В.**, пполк. Записки до історії Сірих або Сірожупанників. Частина II.
»Табор«. Варшава 1927. 8⁰, ч. 5, ст. 47 — 62.

I. Співучасть з Корпусом С. С. в боях в кремянецькім районі в травні і в районі Базалії 29.VI — 2.VII. 1919. (ст. 53, 56 — 57).
II. С. С. IV. Кремянець. Базалія.

164. **Марущенко-Богдановський А.**, пполк. Матеріяли до історії 1-го кінного Лубенського імени запорожського полковника Максима Залізняка полку.
»За Державність«. Збірник 5. Каліш 1935. 8⁰в., ст. 209 — 226.

I. Відрядження до Корпусу С. С. кінних полків — 27-го Чортомлицького і 28-го Звягельського (ст. 220); вичерпання 1-го дивізіону 1-го Лубенського кінного полку Корпусу С. С. в команді Ю. Отмарштейна через безперестанні бої і походи на початок липня 1919.
II. 1-ша бриґада 5-го кінного дивізіону.: 27 кінний Чортомлицький і 28 кін Звягельський полки. Корпус С. С. III. Ю. Отмарштейн.

165. **Кмета А.**, полк. Сторінка виправлень. До праці ґен.-хор. М. Безручка »Січові Стрільці в боротьбі за державність«.
»За Державність«. Збірник 4. Каліш 1934. 8⁰в., ст. 270.

I. Спростовання помилково приписаної авторові ролі командира 3-го полку С. С.
II. 4 п. п. С. С. Ґрупа С. С. 1 — 4 п. п. С. С. 1 (10) див.: 1-й, 2-й і 4-й полки. 2 (11) див.: 3-й п. п. С. С. III. Кмета. Роґульський. Осипенко. Пищаленко. IV. На Случі.

165а. **Петрів Всеволод**, ґен. шт. ґен.-хор. Сторінка виправлень. До »Що то було« підполковника Мусія Ященка в 2-му збірнику »За Державність«.
»За Державність«. Збірник 3. Каліш 1932. 8⁰в., ст. 269 — 271.

I. До історії Житомирської Спільної Юнацької Школи. IV. Кодня — Бердичів.

166. **Думін О.** Армія ЗОУНР (УГА).
»Укр. Заг. Енцикльопедія, Книга Знання«. Під ред. д-ра Ів. Раков-

ського. Львів — Станиславів — Коломия 1934. 8⁰в., т. III., ч. 26, ст 708 — 722.

I. Співучасть С. С. в боях УГА від VII. 1919. (ст. 719 — 721).

167. **Гнатевич Богдан і Думін Осип.** Українська Галицька Армія.
»Іст. Укр. Війська«. Вид. Ів. Тиктора. Львів 1936. 8⁰в., ст. 462 — 535.

I. 6 панцирних авт С. С. у складі Гал. Армії (ст. 485). Акції АУНР а в тім і Ґрупи С. С. для забезпечення терену для УГА (ст. 505 — 507). Прилучення 2-го п. С. С. до II-го Гал. Корпусу (ст. 526). Панцирні авта в Гал. Армії (ст. 528). II. С. С.

168. Сот. С. С. Турок здобуває головну вулицю Проскурова на панцирнику »Черник«.
»Кал. Черв. Кал.« на 1926 рік. Львів — Київ 1925. 8⁰, календаріюм—серпень.

I. Причинки до біографії сотн. С. С. Турка. 1919. II. С. С. Автопанцирний дивізіон. Панцирник »Черник« III. Сотн. Турок. Черник. Загаєвич. IV. Київ. Бердичів. Проскурів. Жмеринка.

169. З Санпотягу ч. 2208. (Нарис).
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 45, ст. 4.

I. З січового побуту. 24. VII. 1919. II. Саніт. потяг С. С.

170. **Бородиєвич Евген.** В чотирокутнику смерти. Причинки до траґедії УГА на Великій Україні. (Із воєнного записника 3-ої бриґади).
Київ — Львів 1921. 8⁰в.. ст. 88. В-во укр. накладні »Нове Життя«. ч. 1.

I. Зустріч 3-ої бриґади з С. С. біля Балина 20.VII. 1919. (ст. 14). Операції ґрупи С. С. в злуці з бриґадами УГА під Старокостянтиновом в кінці липня (ст. 17). Наступ 3-ї бриґ. II-го Укр. Гал. Корпусу в сполуці з С. С. під Старокостянтиновом 15.VIII. II. С. С. Штаб Корпусу С. С. Ґрупа С. С. III. Балин. Старокостянтинів. Понора, р.

171. **П. Ґ.** Похід УГА на Київ.
»Гром. Думка«. Львів 1920, ч. 116, ст. 2 — 3.

I. Стан частин, що охороняли район відпочинку У. Г. А. Відкинення большевиками Корпусу С. С. під Балин і Дунаївці. II. Корпус С. С. III. Коновалець. IV. Ярмолинці. Проскурів. Деражня. Старокостянтинів. Лятичів.

9. С. С. в поході Соборної Армії на Київ — Одесу до часу заняття Києва. Захоплення Звягеля і відворот до Шепетівки.

Гл. чч. **1 — 10, 18, 32, 120, 121.**

172. **Гнатевич Богдан,** д-р. Обєднані Українські Армії.
»Іст. Укр. Війська«. Вид. Ів. Тиктора. Львів 1936. 8⁰в., ст. 536 — 568.

I. Склад ґрупи С. С. (ст. 536). Участь С. С. в боях обєднаної армії (ст. 539 — 568). II. 10-та і 11-а дивізії С. С. 9-а Залізнича див. Дивізіон кінноти С. С. III. Коновалець. Мельник. Безручко IV. Гусятин — Городок — Ярмолинці. Фельштин — Скаржинці. Ч. Острів. Бужок, р. Хомора, р, Білгородка. Шепетівка. Звягель. Умомир. Полонне. Жмеринка.

173. **М. О.** Небуденна хвиля.

»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 43, ст. 2.

I. Значіння події захоплення Кива. II. С. С. IV. Київ.

174. Кінна стежа 1. кінного С. С. п. добуває перехід через Случ і занимає міст під Чарториєю.
»Кал. Черв. Кал.« на 1924 р. Львів — Київ 1923. 8⁰, календаріюм — червень.

I. З перших днів загальної офензиви на Київ. Гер. вчинок. 1919 р. II. С. С. 1-й кінний полк С. С. IV. Случ під Чорториєю.

175. **Іванець Ст.,** чет. С. С. Наскок кінноти С. С.
»Кал. Черв. Кал.« на 1937 рік. Львів 1936. 8⁰, кал. — серпень.

I. Епізод з боїв перед переходом Г. А. за Збруч. Поч. серпня 1919. II. 1-й кін. п. С. С. IV. Рудки к./Смотрича.

176. **Купчинський Ярослав.** Кілька годин у Київі. (Спомин).
»Кал. Черв. Кал.« на 1924 р. Львів — Київ 1923. 8⁰, ст. 138 — 140.

I. Згадка про вітання киянами 31 серпня 1919 р. С. С-ів. IV. Київ.

177. **Галан Володимир,** д-р. На Київ.
»Кал. Черв. Кал.« на 1931 р. Львів 1930. 8⁰, ст. 72 — 75.

I. Перегруповання війська до наступу на Київ в серпні 1919. і місце С. С. II. С. С.

10. Залишення Києва і оголошення війни Добровольчій армії. Поповнення бойового складу і постачання С. С. Участь С. С. в боях на південному фронті. Відступ Ґрупи С. С. до Старокостянтинова. Нарада в Чорториї і розвязання С. С-ва.

Гл. ч. ч. 1 — 10, 18, 29, 120.

178. **Народний Роман.** Бій під Сушками.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 51, ст. 1.

I. Кор. опис. II. Батерія 4-го полку. 1, 2 і 3-а п. сотні. Піша розвідка. III. Загаєвич Матвій. IV. Сушки. Зелениця.

179. **Народний Роман.** Під Симонами.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 53, ст. 1.

I. Кор. опис. II. Полк Андруха. 3-а сотня. Піша розвідка. III. Андрух. Хомяк. IV. Симони. Баришів. Хведорівка.

180. **Войнилович.** Під Кропивною.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 50, ст. 1.

I. В. побут.

181. **С. Г.** З дневника Січового Стрілецтва. 11 вересня 1919.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 48. ст. 1-2.

I. Внутрішне життя. Воєнний побут. III. Криса, бунч.

182. **Бездольний.** Голос з фронту.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 45, ст. 1.

I. Ріжні потреби С. С. II. Корпус С. С.

183. **П.** В 6-му пішому полку С. С.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 55, ст. 3.
I. Військовий побут. 7. IX. 1919. IV. Федорівка.

184. **Чмола Іриней.** Минулось.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 45, ст. 1.
I. Військовий побут С. С.

185. Як можуть прислужитися Україні покалічені (інваліди) Січові Стрільці?
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 43, ст. 2.
II. С. С. Кіш С. С.

186. **Кучерішка Омелян.** Хрестини на літуна.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 48, ст. 2; ч. 49, ст. 3; ч. 50, ст. 2-3; ч. 51, ст. 3; ч. 52, ст. 2; ч. 53, ст. 2-3.
I. Команда С. С. IV. Проскурів.

187. **Гайдучок С.** З минулих днів.
»Літопис Ч. К.« Львів 1935. 4⁰, ч. 6, ст. 11.
I. Згадка про С. С., як переходили від Володимира на відпочинок, і про Стефка Іванця.
II. С. С. III. Іванець Стефко.

188. **Ірчан М.,** У.С.С. Схаменіться, будьте люди!...
»Стрілець«. Стрий 1919, ч. 19, ст. 4 — 5.
I. Заклик до припинення широкої аґітації проти С. С. і У. С. С. II. С. С.

189. Команда Січових Стрільців.
»Стр. Календар« на 1920. Старокостянтинів 1919, 32⁰, ст. 50-52.
I. Зміст: (Булава). Штаб 1-ої див. С. С. Командири частин. Штаб 2-ої див. С. С. Командири частин. Гарматна бриґ. С. С. Кіннота. Кіш С. С. Прес. кватира. Ред. Колеґія »Стріл. Думки«.
II. 1-6 п. п. С. С. 1—6-й гарм. п. 1-2 інжен. куріні. 1-2 Окр. кінні сотні. 1-2 кінні полки С. С. Піший вишкіл. Запасова батерія. Постачання. III. Коновалець. Мельник. Безручко. Блажовський. Козьма. Корженевський. Ґребенюк. Марич. Лущиків. Даньків. Гринів. Сайченко. Чиж. Кушнірук. Хмара. Гладкий. Матчак. Погребний. Скулів. Скрипкии. Роґульський. Сологуб. Фіґурний. Антоневич. Крикель. Коновкин. Андрух. Осипенко. Кмета. Ященко. Ткачук. Сушко. Отмарштейн. Стронціцький. Савойко Л. Гнатченко. Данилевич. Малиновський. Гончаренко. Бісик. Виборний. Пилипенко. Дашкевич. Курах. Зарицький. Голубаїв. Іньків. Михайлів. Бутрим. Борис. Янчевський. Чмола. Чорній. Королюк. Соловчук. Скачківська. Кузик. Чубатий. Опока. Кучерішка. Бабій. Ґрех. Рудик.

190. З записок хронікара.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 49, ст. 1.
I. В. побут. II. 7 батерія С. С. Штаб 4 п. п. С. С. IV. Андрюхівка.

192. На фронті 2-ої дивізії Січових Стрільців. (Уривки з дневника).
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. . . . . 55, ст. 1 — 2;...
I. Військовий побут. 15. X — 16. X. 1919.

193. Листи з поля. III. 30 жовтня 1919 року. Штаб Ґрупи С. С.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. . . . . 60, ст. 2 — 3;...
I. В. побут. Про старшин і ранґи старшинські. II. Команда С. С. Ґрупа С. С.

194. Приїзд вожда.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 54, ст. 1.

I. С. Петлюри. Промови Петлюри і Коновальця.

195. **Доценко Олександер.** Літопис Української Революції. Матеріяли й документи до історії української революції. Том. II., кн. 4.
Київ — Львів 1923. 4⁰, ст. 364.

I. Урочисте приречення Коновальця в ім. С. С. підчас присячи 14-го жовтня 1919 у Камянці Под. (ст. 114). Коновалець на нараді в Жмеринці 4 листопада 1919. (ст. 275). Документи до переговорів от. Мельника з командуючим ґрупою польських військ по охороні демаркаційної лінії в звязку з наміреною евакуацією і переходом укр. частин в північно-західний райок — в розд. VII. Листопадова катастрофа (ст. 324 — 337). В тім же розділі — самоліквідування Коша С. С. (ст. 346 — 348). III. Кирчів Яр. Зелінський Ів. Цівірко. Королюк Мик. IV. Камянець. Жмеринка. Старокостянтинів.

196. **Вислоцький Іван.** Політичні настрої і течії серед старшин У. Г. А.
»Літопис Ч. К.« Львів 1934. 4⁰, ч. 11, ст. 4 — 5.

I. Звязки старшин УСС із старшинами С. С. і викликаний ними заколот в бриґаді УСС в часі заключування договора УГА з Денікином. (Ст. 4).

197. **Дольницький Мирон,** чет. Над пропастю. (Причинки до історії У. Г. А. з часів безпосередно перед переходом на сторону армії Денікіна).
»Між молотом а ковалом«. (Причинки до історії Української Армії). Львів — Київ 1923. 8⁰, ст. 3 — 57. Вид. »Червоної Калини«.

I. В опису тодішного положення на укр. фронті і ситуації під Київом в ґрупі Вольфа узгляднено й корпус С. С. X. 1919.

198. Наші санпотяги.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 52, ст. 2.

199. В альбом командантові м. Старокостянтинова.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 52, ст. 1.

I. Українізація шильдів.

200. Гірка доля С. С.
»Гром. Думка«. Львів 1920, ч. 7, ст. 1: Епізод із траґедії України.

I. Допис з Проскурова: критичне становище Корпусу С. С.; невдала втеча до армії Боротьбістів; польський полон; Рівне, Луцьк; пошесть тифу і смерть полк. Михайлова. II. Корпус С. С. III. Коновалець. Чмола. Кучабський. Мельник. Михайлів. IV. Проскурів. Полонне. Миропіль. Луцьк.

201. **Ярополк.** Панцирний Дивізіон.
»Воля«. Відень 1921. 8⁰, т. II., ч. 9/10, ст. 275 — 276.

I. Утеча Панц. Дивізіону С. С. перед Добровольцями 1919. II. Панц. Дивізіон С. С. »Отаман Черник«. »Дністер«. »Станиславів«. IV. Винниця.

202. **Алиськевич Микола,** сотн. УГА. Вишкіл команди етапу У. Г. А. на Україні.
»Літопис Ч. К.« Львів 1932. 4⁰, ч. 3, ст. 14 — 17.

I. Інцидент з вишколом в Говорах, де С. С. хотіли перебити вишкіл за зраду галичан.

203. **Венгринович Ст.**, пхор. УГА. Уривки з мого щоденника. З Денікином.
»Літопис Ч. К.« Львів 1931. 4⁰, ч. 10, ст. 2—3.
I. Рефлексії з приводу переходу УГА. до Денікина.
II. С. С. III. Чмола. Маренін. Харамбура.

204. **Омелянович - Павленко М.**, ґен. - пор. Зимовий похід (6. XII. 1919 — 6. V. 1920).
»За Державність«. Збірник 1. Каліш 1929. 8⁰ в., ст. 5 — 47.
I. Заява Коновальця, що С. С. не можуть іти на дальшу боротьбу (зим. похід). II. С. С. III. Коновалець.

205. **Паліїв Дмитро.** Зимовий похід.
»Літопис Ч. К.« Львів 1935. 4⁰, ч. 6, ст. 8 — 10; ч. 7/8, ст. 7 — 10.
I. Рецензія на Ол. Доценка: Зимовий похід Армії У. Н. Р. Варшава 1935. Думка С. С-ів про партизантку (ст. 8; ст. 9, ч. 7/8). II. Корпус С. С.

11. Відгомін по Січовим Стрільцям.

206. **Байдак Іван**, б. хор. С. С. Наступ на Винницю в квітні 1920 року.
»Літопис Ч. К.« Львів 1936, ч. 6, ст. 11 — 13.
I. Переїзд старшин С. С. по ліквідації Корпуса С. С. зі Старокостянтинова до 2-го Гал. Корпусу. Спроба формування дивізії червоних С. С. у Жмеринці. Ставлення до С. С. у Винниці. Участь у повстанні проти червоних у Винниці в кінці квітня 1920.

207. **Р. Борис.** Українські сили під Московією. 1920-1935. Львів 1935. 16⁰, ст. 20.
I. Згадка про оперту на ідеольоґії та традиції С. С. підпольну військову орґанізацію. (Ст. 4-5).
II. ВОСС (Військова Орґанізація Січових Стрільців).

208. **Крезуб Антін.** Партизанський загін імени отамана Зеленого.
»Кал. Черв. Кал.« на 1925 р. Львів — Київ 1924. 8⁰, ст. 110 — 116.
I. Загін складався з решток зеленівців і повстанців от. Чорного. був у команді сотн. С. С. Осипа Думіна, підлягав Центр. Повстан. Комітетові, на чолі якого стояли теж б. старшини С. С. Біоґр. причинки до В. Григоровича, б. старш. С. С.
III. Андрух, Григорович, Опока, Думін, Неїжко, старш. 3-го п. С. С.

209. **Крезуб Антін.** Партизани. (Збірка споминів із партизанки на Наддніпрянській Україні).
»ЛНВ«. Львів 1925, 8⁰, кн. 7/8, ст. 246—261; кн. 9, ст. 10—24; кн. 10, ст. 111—125.
I. Автор б. С. С. Спомини дотичуть його партиз. діяльности.
III. Андрух (Авраменко). Опока Григорович.

210. **О. Д.** Местники. (Спомин із партизантки на Вел. Україні).
»Кал. Черв. Кал.« на 1924 р. Львів — Київ 1923. 8⁰, ст. 158 — 166.
I. Акції гощівських партизанів під проводом б. старшини С. С-ів. III. Думін. IV. Гощівський ліс.

211. **Крезуб Антін.** Партизани. (Спомини). Частина I. Львів

1930. 7⁰ м., ст. 188. Частина II. Львів 1930. 7⁰м., ст. 173. Видання »Червоної Калини«.

I. Повстанча діяльність б. С. С-ця Осипа Думіна в Гощівськім Лісі і ин. III. Андрух. Опока. Григорович. Думін. IV. Гощівський ліс.

12. Причинки до біоґрафії. Некрольоґи С. С.

212. **Дашкевич Р.**, д-р. Хор. Володимир Волошин під Ушицею.
»Кал. Черв. Кал.« на 1931 р. Львів 1930. 8⁰, календаріюм — червень.

I. Геройський вчинок старшини С. С, приділеного до 3-ої див. Удовиченка, липень 1919. II. С. С. Артилерія С. С. 4-й гарм. полк С. С. III. Волошин. IV. Нова Ушиця.

213. Поручник В. Заріцький.
І. Зубенко: Лицарі і Мученики. Збірка 2. Каліш 1923. 8⁰, ст. 24—28.

I. Погромлення відділу Шабельника. Гер. вчинок. II. 3-а легка батерія 4-го гарм. полку С. С. III. Зарицький В., пор. Калитюк, чотовий. Ковальчук, гармаш. Доценюк, гармаш. IV. Проскурів. Богданівці, ст. Масіовка.

214. Полковник Куликівський.
І. Зубенко: Лицарі і Мученики. Збірка 1. Каліш 1922. 8⁰, ст. 27.

I. Ком. бронепотяга С. С. „Запорожець«. Два боєві епізоди: в Проскурові і біля ст. Богданонець.
II. »Запорожець«. »Гандзя«. III. Куликівський. IV. Проскурів. Богданівці, ст.

215. **Вороний Микола.** Д-р. Христина Сушко.
»Син України«. Варшава 1920. 4⁰, ч. 12, ст. 3—5.

I. Причинок до біоґрафії. Лікар-старшина. II. 4-й і 5-й п. п. Корп. С. С. III. Скачківська-Сушкова Христина. IV. В. і М. Салиха. Перга.

216. Доктор Сушко Христина.
І. Зубенко: Наші Лицарі і Мученики. Збірка 1. Каліш 1922, 8⁰, ст. 22—24.

I. Лікар-старшина С С. Причинки до біоґрафії. II. 5 п. п. Корп. С. С. 4 п. п. Корп. С. С. III. Скачківська-Сушкова Христина. IV. В. і М. Салиха. Перга.

217. Твердовський Матвій Матвієвич.
І. Зубенко: Лицарі і Мученики. Збірка 2. Каліш 1923. 8⁰, ст. 7—9.

I. Ком. бронепотяга »Помста«. Біоґрафія. II. »Помста«. III. Твердовський Матвій. Твердовський Леонід. IV. Жмеринка, ст. Київ. Проскурів.

218. **Р. К.** Історія одного кандидата на »вожда«. Політичний життєпис провідника »націоналістів« Е. Коновальця.
»Гром. Голос«. Львів 1934, ч. 24, ст. 3—4; ч. 25, ст. 3—4; ч. 26, ст. 3—4.

I. Вступ. Старий провідник... молоді. Ундівська ідеольоґія і тактика »Вожда«. Австрійський офіцер. Часи Великої Української Революції. Нереволюційна поведінка підчас правдивої революції. Коновалець як дипльомат варшавського періоду уряду С. Петлюри. Нова »дипльоматична« роля. Е. Коновальця. Особисті прикмети кандидата на вожда. Оцінка неґативна.
II. С. С. Окр. Курінь С. С. Загін С. С. Корпус С. С. III. Коновалець. Черник. Сушко. Чайківський. IV. Київ. Б. Церква.

219. **Р. К.** Історія одного кандидата на »вожда«. Політичний життєпис провідника »націоналістів« Е. Коновальця.
Львів 1934. 32⁰, ст. 32. Накладом в-ва »Громада«.

I. Відбитка з »Гром. Голосу«. Львів 1934, ч. ч. 24, 25, 26 Гл. ч. **218**.

220. **[Короткі біоґрафічні замітки].**
»Укр. Заг. Енцикльопедія. Книга Знання«. Тт. I — III. Львів — Станиславів — Коломия 1930 — 1934. 8⁰ в.

Бабій Олесь т. III, ч. дод., ст. 1304.
Безручко Марк, т. I, ч. 3, ст. 270.
Гнатевич Богдан, т. I, ч. 7, ст. 798.
Дашкевич Роман, т. I, ч. 8. ст. 1018.
Думін Осип, т. I, ч. 10, ст. 1167.
Кмета Архип, т. II, ч. 13, ст. 287. і т. III, ч. дод., ст. 1354.
Коновалець Евген, т. II, ч, 13, ст. 329.
Кучабський Василь, т. II, ч, 14, ст. 428.
Лясковський Казимир, т. II, ч. 15, ст. 561.
Матчак Михайло, т. II, ч. 16, ст. 662.
Мельник Андрій, т. II, ч. 16, ст, 677.
Отмарштайн Юрій, т. II, ч. 18, ст. 956.
Рихло Іван, др., т. II, ч. 20, ст. 1241.
Роґульський Іван, т. II, ч. 20, ст. 1257.
Сулківський Борис, т. III, ч. 22, ст. 220.
Сушко Роман, т. III, ч. 22, ст. 227.
Чайківський Юліян, т. III, ч. 30, ст. 1161.
Черник Федір, т. III, ч. 30, ст, 1174.
Чиж Ярослав, т. III, ч. 30, ст. 1185.
Чмола Іван, т. III, ч. 30, ст. 1189.
Чорний Сергій, т. III, ч. 30. ст. 1189.

221. **Б. Р.** Федь Черник. У 17-ті роковини геройської смерти під Мотовилівкою. [На окладці: Хто був Федь Черник...].
Львів 1935. 16⁰, ст. 32. В-во »Всесвіт«.

I. Розділи: [Вступне слово]. Київські Січові Стрільці. Федь Черник. Гетьман Скоропадський. Про злуку України з Московією. »Київ мусить бути наш!« Наступ. Перша зустріч. Рішальний бій. Перемога. Трохи життєпису.
II. С. С. 1-а сотня. 2-а сотня. Полк С. С. Окремий Загін С. С. Стрілецька Рада. Команда С. С. Сотні Роґульського, Думіна, Сушка. Сотня скорострілів. Бронепотяги. **III.** Черник. Мельник. Роґульський. Думін. Сушко. Дашкевич. Стефанишин. Загачевич Мик. **IV.** Київ. Біла Церква. Мотовилівський ліс. Хвастів. Васильків.

222. **Тухолець.** Мрія і дійсність.
»Кал. Черв. Кал.« на 1922 р. Жовква 1922. 8⁰, ст. 47 — 49.

I. Причинки до біоґрафії Ф. Черника, Вол. Загаєвича і Ант. Зеленого. **II.** С. С. **III.** Черник. Загаєвич Вол. Зелений Ант. **IV.** Мотовилівка.

223. Федько Черник.
»Кал. Черв. Кал.« на 1922 рік. Жовква 1922. 8⁰, календаріюм — падолист.

I. Причинки до біоґрафії. **II.** С. С. **III.** Черник. **IV.** Київ. Мотовилівка.

224. **(I. Р.)** Іван Андрух, сотник С. С.
»Воля України«. Відень 1921. 8⁰, ч. 9/10, ст. 362.

I. Некрольоґ. Причинки до біоґрафії. **II.** Розстріл Повстанського Комітету С. С. у Києві. Стрілецька Рада. **III.** Андрух. Неросник. Решетуха. **IV.** Київ.

225. Михайло Герман, хорунжий С. С.
»Стрілець«. Камянець 1919. ч. 60, ст. 2.

I. Некрольоґ. **II.** С. С. Кіш С. С. **III.** Герман Мих. **IV.** Біла Церква.

226. Василь Семець.
»Літопис Ч. К.« Львів 1936. 4⁰, ч. 6, ст. 23: Посмертні згадки.

I. Некрольоґ. Один з орґанізаторів військових формацій С. С. в січні 1918 у Києві. **III.** Семець.

227. **Данилевич Р.** Посмертна згадка.
»Літопис Ч. К.«. Львів 1933. 4⁰, ч. 9, ст. 24.

I. Некрольоґ С. С. о. Романа Сивака, сотні Р. Сушка. II. Сотня Сушка. III. Сивак.

228. Наші втрати.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 50, ст. 4.

I. Некрольоґи. II. С. С. III. Василь Веред, стр. Матвій Загаєвич, стр. 1-го п. С. С. IV. Федорівка. Сушки.

229. **Сушко Р.** Базар. (Могила 359 героїв).
»Кал. Черв. Кал.« на 1930 р. Львів — Київ 1929. 8⁰, ст. 104 — 123.

I. Згадка про невсипущого лицаря абсурду С. С. полк. ґен. шт. Юрка Отмарштейна (ст. 105, 110, 114); сот. Вол. Стефанишина (ст. 114); промова вістуна Щербака, б. стр. С. С. (ст. 122). III. Отмарштейн. Стефанишин. Щербак.

13. Ідеольоґія С. С-ва. Боротьба ідей: петрушевичівці і січовиківці.

230. Бойова памятка Січового Стрільця.
»Стр. Календар« на 1920 р. Старокостянтинів 1919. 32⁰, ст. 47 — 50.

I. Ідеольоґія.

231. **Чиж Я.** Чим повинні бути Січові Стрільці для України?
»Стр. Календар« на 1920 р. Старокостянтинів 1919. 32⁰, ст. 30 — 31.

I. Ідеольоґія.

232. **О. Б.** Будьмо сильні.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 53, ст. 1.

I. Про втому Стрільців. Ідеольоґія.

233. Сила стрілецька.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 48, ст. 1.

I, Значіння С. С. і ідеольоґія.

234. **Я. Ч.** Стрілецьке свято.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 50, ст. 1.

I. Ідеольоґія С. С-ва.

235. **Я. Ч.** Стрілецький Прапор.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 49, ст. 1.

I. Ідеольоґія С. С-ва.

236. **Ольгин Степан.** Революція чи реакція.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 63, ст. 3 — 4.

I. Ідеольоґія С. С-ва.

237. **Гр. Гл.** Січові Стрільці.
»Кал. Черв. Кал.« на 1923 р. Львів 1922. 8⁰, ст. 40 — 42.

I. Ідеольоґія С. С. II. С. С. IV. Київ. Біла Церква. Чортория.

238. **Бой.** Українські Січові Стрільці (У. С. С.) і Січові Стрільці (С. С.).
»Кал. Черв. Кал.« на 1924 р. Львів — Київ 1923. 8⁰, ст. 68 — 78.

I. Ідеольоґія С. С-ів. IV. Київ.

238 а. **Кедрин І.** Берестейський Мир.

»Берестейський Мир.« Спомини та матеріяли. Зладив І. Кедрин. Накл. »Черв. Калини«. Львів — Київ 1928. 8⁰, ст. 9 — 40.

I. В розділі: »Найважніші відємні й додатні сторінки Берестейського миру« є про С. С-ів, як перший кадр всеукраїнців, і їх світогляд.

239. **О. Ч.**, січ. стр. Шляхами Січових Стрільців. »Вперед«. Львів 1920, ч. 25, ст. 3 — 4; ч. 26, ст. 3 — 4.

I. Основа, на якій ішло формування 1-го куріня С. С. Мотиви повстання проти Гетьмана. »Вірую« С. С. Духова реакція С. С. на перехід Г. А. до Денікина. Наслідки переходу для С, С. Постанова держ. наради. Демобілізація Корпусу С. С. II. Корпус С. С. IV. Старокостянтинів. Мотовилівські поля. Київ.

240. **Липовець.** Десятиліття української революції. »Розбудова Нації«. Прага 1928. 8⁰, ч. 12, ст. 423 — 424.

I. Ідеольоґія повстання проти Скоропадського. II. Герої Мотовилівки.

241. **Назарук Осип**, др. Вічуючі діти. З приводу резолюцій »Зїзду українського студентства у Львові« в днях 1 — 3 липня 1921 р. »Укр. Прапор«. Відень 1921, ч. 29, ст. 2 — 4.

I. Проти соборницької ідеольоґії і ідеольоґії С. С. Кінцевий зворот до Панів Офіцерів.

242. **Комітет Української Молоді.** Отвертий лист до Редакції »Українського Прапору«. »Воля України«. Відень 1921. 8⁰, ч. 3/5, ст. 158 — 160.

I. Відповідь на ст. др. О. Назарука в »Укр. Прапорі«, ч. 29 з 23 липня 1921 р. під заг. »Вічуючі Діти«. II. Ідеольоґія С. С.

243. **С. Р. [Степан Рудницький].** Галичина та Соборна Україна. »Укр. Прапор«. Відень 1921, ч. 32, ст. 1 — 2.

I. Проти соборницької ідеольоґії С. С.

244. **Не — Січовий Стрілець [Лисяк Павло,** др.] Січові Стрільці і Галичина. »Воля України«. Відень 1921. 8⁰, ч. 6/8, ст. 220 — 223.

I. З приводу статті С. Р. в ч. 32. »Українського Прапору« під заг.: Галичина та Соборна Україна, в якій закидається С. С., що вони восени 1918 р. пішли на Київ, а не до Львова. Ідеольоґія Січ. Стрілецтва.

245. **Назарук Осип**, др. Початкуюча маска. »Укр. Прапор«. Відень 1921, ч. 39, ст. 4 — 5.

I. Відповідь др. П. Лисякові в »Волі України« щодо ідеї соборности. Пестерігав перед помилкою Стр. Раду у Б. Церкві.
II. С. С. Команда С. С. III. Сушко. Загаєвич Мик. IV. Б. Церква.

246. **Назарук Осип.** Новий тип кирині. »Укр. Прапор«. Відень 1921, ч. 42, ст. 3 — 4.

I. Відповідь на ст. др. П. Лисяка п. з. »Совіт Нечестивих«. II. Ідеольоґія С. С.

247. **Назарук Осип**, др. Про новий тип кирині. Причинок до історії еміґрації. Відень 1922. 16⁰, ст. 32. Накладом »Укр. Прапору«.

I. Ідеольоґія С. С. Передрук, гл. ч. 246.

248. **Лисяк Павло,** др. Совіт нечестивих.
»Воля України«. Відень 1921. 8⁰, ч. 9/10, ст. 349 — 359.

I. Відповідь проф. Ст. Рудницькому і др. О. Назарукові на їх статті в »Укр. Прапорі«. Ідеольоґія С. С. II. С. С III. Коновалець. Мельник. IV. Біла Церква. Київ.

249. **Рудницький Степан.** Кінцеве слово на тему: Галичина та Соборна Україна.
»Укр. Прапор«. Відень 1921, ч. 39, ст. 5 — 6.

I. Ідеольоґія С. С.

14. Літературна творчість С. С-ва. Проза і поезія. Памятки.

250. **Бабій О.** Верни нам Творче волю!
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 63, ст. 2.

I. Вірш.

251. **Бабій О.** Гей не дивуйтесь!
»Стр. Календар« на 1920 р. Старокостянтинів 1919. 32⁰, ст. 56.

I. Вірш - марш. III. Черник. Загаєвич. Скоропадський. IV. Мотовилівка Дін. Угорська долина.

252. **Бабій Олекса.** Марш Стрільців.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 50 ст. 2.

I. Вірш. Київ. Дніпро. Петлюра.

253. **Бабій О.** На Київ.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 45, ст. 1.

I. Вірш. II. С. С. IV. Київ.

254. **Бабій Олекса.** Привіт Січовим Стрільцям.
»Стр, Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 43, ст. 2.

I. Вірш.

255. **Бабій О.** Присяга С. С.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 51, ст. 2.

I. Вірш.

256. **Бабій О.** Україна.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 55, ст. 2.

I. Вірш.

257. **Безпешний.** Стрілець Нетяга.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 49, ст. 4.

I. Вірш.

258. **[Босий Грицько].** Кутик вільного слова.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. ... 45, ст. 4; ... ч. 48, ст. 4; ч. 49, ст. 4; ч. 50, ст. 4; ... ч. 53, ст. 4; ... ч. 55, ст. 4; ... ч. 63, ст 4. ...

I. Січова гумористика: Радіо і телеґрами Грицька Босого. Радіо - накази царя Нової Азії. Фаховець. Пора до своїх. Стрілецька правда. Кінець війні з постачанням. Кажуть.

259. Гей на горі!
»Стр. Календар« на 1920 р. Старокостянтинів 1919. 32, ст. 57 — 58.
I. Вірш-пісня перелицівка. III. Коновалець. Мельник. Рогульський. Сушко.

260. **Ігорків Юра.** Дума про смерть двох стрільців хоробрих.
»Кал. Чер. Кал.« на 1925 р. Львів — Київ 1924. 8⁰, ст. 108 —109.
I. Вірш.

261. **Курах М.** Вилітали сизі орли.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 52, ст. 1.
I. Вірш на вічну память сотникам Черникові і Загаєвичові.

262. **Курах М.** Вилітали сизі орли. На вічну память сотникам Черникові і Загаєвичові.
»Стр. Календар« на 1920 р, Старокостянтинів 1919. 32⁰, ст. 57.
I. Вірш - пісня.

263. **Курах М.** Ідуть Стрільці.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 53, ст. 2.
I. Вірш.

264. **Купчинський Роман.** Дума про смерть Хведора Черника.
»Кал. Просвіти« на 1928 р., ст. 134 — 137.
I. Вірш. III. Черник.

265. **Кушнірук К.** Стрілець нетяга.
»Стр. Календар« на 1920 р. Старокостянтинів 1919. 32⁰, ст. 62 — 63.
I. Вірш.

266. Молитва Січового Стрільця перед боєм.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 49, ст. 2.
I. Вірш.

267. Як з Київа в Житомир Січовики манджали.
»Стр. Календар« на 1920 р. Старокостянтинів 1919. 32⁰, ст. 56.
I. Вірш.

268. **Поліщук Клим.** Дні незабутні... Уривок із повісти »Світ Червоний«.
»Кал. Черв. Кал.« на 1923 р. Львів 1922. 8⁰, ст. 84 — 89.
I. Дія розвивається у Києві в часі повстання большевиків проти Центр. Ради і боїв С. С.

269. **Пастернак Яр.,** д-р. З великого часу.
»Літопис Ч. К.« Львів 1930. 4⁰, ч. 3, ст. 18 — 19.
I. Про збірку Музейного відділу воєнних памяток. На світлині між іншими є й відзнаки С. С.

270. **Іванець Іван,** д-р. Почин великого діла.
»Літопис Ч. К.« Львів 1936. 4⁰, ч. 12, ст. 3 — 4.
I. Недбалість у зберіганні матеріялів для традиції була і в С. С.

15. Січове видавництво.

271. **Стрілецька Думка.** Орґан Корпусу С. С. Виходе(!) неперіодично.

Ч. 2. — 6. V. 1919. F⁰ м., ст. 2.

Редакція тимчасово міститься на ст. Кривин, Корпус С. С. Клич: До зброї за рідну Вкраїну, землю та волю.

Ч. 5. — 14. V. 1919. F⁰ м., ст. 2. Редакція тимчасово міститься на ст. Здолбунів, Корпус С. С.

Ч. 43. — 4. IX. 1919. Рік I. F⁰ м., ст. 2... Часопис Січових Стрільців. Виходить неперіодично. Ціна 6 гривень, для Стрільців 3 гривні. Клич: А ми тую червону калину піднімемо. Над титулом: Україна мусить бути Самостійною Народньою Республікою!

Ч. 45. — 13. IX. 1919. F⁰ м., ст. 4. Без клича над титулом. Ціна 5 гривень. Друкарня С. Остачера. М. Старокостянтинів. Видає: Пресова кватира С. С. Відповідає за редакцію: Хор. Степан Рудик.

Ч. 48. — 24. IX. 1919. F⁰ м., ст. 4.

»С. Д. має обслуговувати інтереси Стрілецтва. По виході ґазета відсилається до політ. відділу при Штабі Корпусу С. С. 600 примірників, з яких політ. відділ повинен розіслати по частинам потрібну скількість«.

Ч. 49. — 1. X. 1919. F⁰ м., ст. 4. Друкарня »Стрілецької Думки«.

Ч. 50. — 5. X. 1919. F⁰ м., ст. 4. Видає Пресова Кватира С. С. Редаґує: Видавничий Відділ Пресової Кватири. Відповідає за радакцію хор. Степан Рудик.

Ч. 51. — 9. X. 1919. F⁰ м., ст. 4. Друкарня Пресової Кватири С. С.

Ч. 52. — 12. X. 1919. F⁰ м., ст. 4. Друкарня Ґрупи С. С.

Ч. 53. — 5. X. 1919. F⁰ м., ст. 4. Друкарня С. С. (Видавництва не подано).

Ч. 55. — 22. X. 1919. F⁰ м., ст. 4.

Ч. 60. — 9. XI. 1919. F м., ст. 4.

Ч. 63. — 23. XI. 1919. F⁰ м., ст. 4. Редаґує: Колеґія Стрільців. Видає: Пресова Кватира С. С.*).

II. С. С. Кін. п. С. С. Корпус С. С. Кіш С. С. Санпотяг ч. 2208. Гарм. Бриґада. 1-а див. С. С. Пресова кватира. Видавничий відділ Пресової кватири Політ. відділ при Штабі Корпуса С. С. Автопанцирний дивізіон С. С. 2-й запас. курінь 4-го полку С. С. III. Бабій О. Гринюк Дм. Курах Мих. Рудик Ст. Черник. Гладкий Гр. Загаєвич Мик. Яворський Ів. Ковч Гр., о. Думін. Ґрех Брюкнер. Отмарштейн Бор. Прокопович. Чмола. Ольгин (Рудик) Ст. IV. Кривин. Здолбунів. Старокостянтинів. Остріг. Шепетівка. Аннополь. Камянка. Теофіпіль. Київ. Славутин — Корець. Красностав. Городище. Славута. Заслав. Федорівка. Чорний Острів**).

272. **Наші завдання.** (Від Редакції).
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 43, ст. 2 — 3.

I. Про поновлення вид. »Стр. Думки«, що через перешкоди при переїздах Корпусу С. С. та його Коша майже місяць не виходила.

II. Корпус С. С. Кіш С. С.

273. Стрілецький Календар на переступний рік 1920.

Зредаґував Степан Рудик. Накладом Пресової Кватири С. С. Старокостянтинів 1919. 32⁰, ст. 64.

I. Зміст: — Антонович. Ідуть вовки - сіроманці. (вірш). — Календаріюм, — Чиж Я. Чим повинні бути Січові Стрільці для України? — Ґрех Я. Коротка історія Січових Стрільців. — С. О. Українська Народня Республика. — О. М.

---

*) Зазначені числа посідає в своїх зборах Бібліотека Наук. Т-ва у Львові. Решти, бракуючих чисел нам не повелося дістати для опису.

**) Показчики імен і назв з дрібних заміток.

Наші вороги. — Герб України. — Бойова памятка Січового Стрільця. — Команда Січових Стрільців. — Етноґрафічні межі України. — Ще не вмерла Україна. — Не пора... — О. Бабій. Гей не дивуйтесь! — Як з Київа в Житомир січовики манджали. — Курах М. Вилітали сизі орли. — Гей на горі. — Червона Калина. — Гей видно село... — Зажурились Галичанки. — Їхав стрілець на війноньку. — Кажуть. — Стрілець Нетяга. — Ів. Франко. Ум остри... Примітка.

274. Пишіть для Альманаха С. С.
»Стр. Думка«. Старокостянтинів 1919, ч. 45, ст. 4.

I. Відозва з закликом до С. С. надсилати свої праці про С. С., красне письменство і малюнки, які увійдуть в Альманах або календар С. С., що вийдуть в кінці року 1919. II. Видавничий Відділ Пресової Кватири.

275. **Кедрин** I. Чому досі нема повної історії Січ. Стрільців? З приводу появи книжки ґен. Марка Безручка «Січові Стрільці в боротьбі за державність«.
»Літопис Ч. К.« Львів 1933. 4⁰, ч. 3, ст. 10 — 12.

I. Замір кермачів С. С-ва видати історію С. С. Праці в тім напрямі Видавничого Комітету під проводом автора у Відні в 1921. р. Приступлення до друку альманаха С. С. »Золоті Ворота«. Катастрофа з недокінченим виданням. Передрук звідти одної статті (Е. Коновальця) в Празі в 1921 р. Нездійснений передрук другої статті (В. Кучабського) в Перемишлі в 1930 р. через заарештовання матеріялів поліцією. Поява в друку третої статті (М. Безручка). II. С. С. Видавничий Комітет С. С. III. В. Кучабський. Е. Коновалець. Ю. Отмарштейн. М. Безручко. Ів. Кедрин.

276. Січові Стрільці. Сторінка до історії борців за самостійність Української Народної Республики.
»Вперед«. Львів 1919, ч. 168, ст. 3.

I. Труди понесені С. С. Ідеольоґія. II. С. С. Стр. Рада. »Стр. Думка«, Пресова кватира С. С. Видавничий відділ. Альманахова Комісія. Стр. Календар. Кіш С. С. 2-га пол. 1919 р. III. Загаєвич. Черник.

277. Золоті Ворота. Альманах Січових Стрільців.
Берлін [1921]. 4⁰, ст. 4.

I. Проспект.

278 — 280. **Підручники** (які ми нажаль не могли використи для опису).
Правильник піхотинців. Київ 1918.
Кріс і його складові частини.
Наука стріляння.

W. R. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

ПОКАЖЧИК ЧАСТИН С. С.

Галицько-Буковинський Курінь. С. С., 1, 3, 6—9, 12, 13, 15—20, 22, 25, 28, 29, 31, 72, 218.
Перший Курінь С. С., 6, 7, 9, 27, 28.
1-ша сотня (Сушка), 1, 3, 7—9, 15, 19, 20, 25, 27, 31, 36, 37, 43, 221, 227.
2-га сотня (Чмоли), 8, 19, 20, 23, 25, 27, 31, 36, 65, 221.
Запасова сотня (Кучабського), 19, 31, 36.
Сотня скорострілів (Черника), 4, 8, 19, 20, 25, 31, 36, 41.
Відділ гарматчиків (Дашкевича), 3, 19, 20, 23, 31.
1-ий полк С. С., 3, 6, 7, 9, 12, 13, 19—23, 48, 221.
1-ий курінь 1-го п. С. С., 6, 7, 25, 65,
2-ий курінь 1-го п. С. С.
1-ша скорострільна сотня, 4, 8.
Сотня кавалєрії (Білинського), 3.
1-ша чета 2-ої сотні (Пасіки), 16.
2-га чета 2-ої сотні (Мамчура), 16.
3-а чета 2-ої сотні (Вирвіча), 16.
4-а чета 2-ої сотні (Думіна), 16.
Чета Домарадського, 25
Чета Олійника, 25.
»Залізна Бриґада«, 25.
Охоронна сотня, 40.
Кіш 1-го полку С. С., 18, 40.
Окремий Загін С. С., 1, 3, 4, 6—9, 12, 18—20, 48—50, 60, 67, 68, 70, 72—78, 91, 94, 95, 98, 107—109, 120, 218, 221.
Команда Загону, 60, 77, 79, 81, 95, 221.
Штаб Загону, 79, 80, 98.
2-га сотня Сушка, 1, 48, 67, 72, 221.
Скорострільна сотня Черника, 48, 50, 60, 72, 108.
3-а сотня Загаєвича, 48, 60, 95.
Ґарматна сотня, 48, 72.
Чета 2-ої сотні Харамбури, 48.
Кінна розвідка Бориса, 48, 72, 79.
Бронепотяг Дашкевича, 48, 95, 221.
Чета 2-ої сотні, 48.
Окрема сотня, 50.
Східно-галицька бриґада, 50.
1-а сотня Роґульського, 60, 94, 95, 221.
2-а сотня Думіна, 60, 84, 94, 95, 97, 221.
Чета звязку, 60.
Кінна партизанська сотня, 69.
Кіш Домарадського, 72.
Відділ Черника, 95.
2-а чета 2-ої сотні, 98.
4-а і 5-а чета, 98.
1-й курінь Сушка, 98.
2-й курінь 1-го п. п. С. С., 98.
Кінний Лубенський полк, 74, 98, 109, 111.
Інтендантура, 98.
Кінна сотня Бориса, 98.
Дивізія С. С. Осадного Корпусу, 1, 3, 6, 7, 9, 13.
Осадний Корпус С. С., 3, 6, 7, 12, 48, 75, 83, 107, 110, 123—126, 134, 143, 155.
Команда Осадного Корпусу, 49, 112, 127.
Штаб Осадного Корпусу, 3, 8, 50, 104, 107, 121, 124, 127, 132.
Дивізія С. С., 3, 8.
1-й п. п. С. С., 3, 8.
2-й п. п. С. С., 3, 8.
3-й п. п. С. С., 3, 8.
(4)-й п. п. С. С., 3, 8.
1—8-а скорострільні сотні, 3, 8.
Кіш скорострілів, 3, 8.
Відділ кінноти Бориса, 8,
Корпус С. С. 3—5, 8, 13, 17, 18, 20, 21, 48, 72, 109, 114, 122, 131, 137, 143, 150, 155, 156, 158, 159, 164, 171, 200, 205, 218.
Команда Корпусу, 4, 18.

Штаб Корпусу, 136, 170.
Група С. С. 6, 7, 12, 13, 121, 143, 147, 155, 162, 170.
Команда Групи, 155,
Штаб Групи, 121, 159.
1-а дивізія С. С. 38, 49.
Штаб дивізії, 124, 127, 143.
2-га дивізія С. С., 8, 18.
Штаб 2-ої дивізії, 143.
1-й п. полк, 3. 4, 6, 7 — 18, 49, 50, 72, 79, 105, 107, 108, 120, 124, 143, 155, 159, 165, 223.
2-й п. полк, 3, 18, 49, 79, 108, 143, 155, 165.
3-й п. полк, 3, 6, 7, 18, 49, 79, 84, 107, 121, 141, 143, 155, 165.
4-й п. полк, 3, 6, 7, 18, 79, 109, 121, 123, 143, 147, 155, 165, 215, 216.
5-й п. полк, 3, 9, 107, 143, 150, 155, 215, 216.
6-й п. полк, 3, 107, 123, 155.
Полк Андруха, 179.
Штаб 4-го п. полку, 190.
1-й курінь 1-го п. полку, 49, 107, 109, 123, 124, 155.
2-й курінь 1-го п. полку, 49, 107, 109, 123, 124, 155.
3-й курінь 1-го п. полку, 49, 107, 109, 123, 124, 155.
3-й курінь 3-го п. полку, 143,
Окремий Сумський Курінь 4-го п. полку, 145.
Курінь галицьких новобранців, 123.
2-а сотня 1-го п. п., 49.
3-а сотня 1-го п. п., 50.
1—3 п. сотні, 178.
1-а п. сотня, 128.
1-а сотня 3-го п. полку, 133.
Сотня С. С., 139.
7, 8 і 9-а сотні 3-го куріня, 49.
4-а чета 2-ої півсотні, 51.
Гарматна бриґада, 3, 143.
1-й гарматний полк. 3, 6, 7, 123, 143, 150.
2-й гарматний полк, 3, 76, 123, 131, 143, 150.
3-й гарматний полк, 3, 6, 7. 123, 143, 150.
4-й гарматний полк, 3, 123. 143, 150, 212.
5-й гарматний полк, 3, 6, 7, 123, 143, 150.
6-й гарматний полк, 3, 78, 79, 123, 143, 150.
Гарматний кіш Бурка, 3.
1-а гавбічна батерія, 3, 123.
2-а гавбічна батерія, 3, 123.
3-а бат. 4-го гарм. полку, 153.
2-а бат. 5-го гарм. полку, 143.
2-а батерія, 123.
3-а легка батерія, 213.
5-а батерія, 3.
6-а батерія, 152.
7-а батерія 3, 178, 190.
10 і 12-а батерії, 3.
Батерія 4-го полку, 178.
Гарматна батерія, 139.
1, 2, 7, 10, 11, 12 батерії, 150.
42-х лінійна батерія, 143.
Звязкова сотня, 143.
Піша розвідка, 123, 124, 143, 179,
Охорона республиканського ладу, 147.
Політичний відділ при Корпусі, 4, 49, 79, 124.
Кінний полк (і дивізіон) Бориса, 3, 6, 18, 79, 121, 143, 159, 172.
Лубенський кінний дивізіон 123, 153.
Окрема кінна бриґада, 143.
1-й кін. полк, 174, 175.
Білоцерківська кінна сотня, 123.
Окрема кінна сотня, 143.
1-а кінна сотня, 121.
Обоз кавалєрії, 4.
Кінна розвідка, 143.
Технічний курінь, 109, 123.
Технічна сотня, 6, 143.
Технічна сотня Роґульського, 143.
Окрема інженірна сотня, 146.
1 і 2-а саперні чети, 146.
Чета телєґр.-телєфонічна, 146.
Чета інженірного парку, 146.
Відділ телєґр.-телєфонічний, 143.
Автопанцирний дивізіон. 3, 4, 6, 18, 168.
Панцирний дивізіон, 3, 143, 201.
»Стрілець«, 3, 6, 18, 109, 143.
»Черник«, 3, 168, 201.
»От. Петлюра«, 3, 143.
»Січовий«, 143, 151.
»Запорожець«, 214.
»Помста«, 143, 217.
»От. Мельник«, 143.
»От. Коновалець«, 143.
»Гет. Дорошенко«, 143.
»Сумець«, 145.
»Вітик«, 151.
»Земля і Воля«, 151.
»Гандзя«, 151, 214.
»Воля«, 156.

Автокольона, 143.
Майстерня потягів, 143.
Скорострільний кіш С. С. Соловчука, 3. 123, 155.
Кулеметна сотня, 133.
Сотня полевої варти, 3, 6, 79.
Відділ жандармерії, 4.
Санітарна кольона, 146.
Санпотяг, ч. 2208, 169, 198.
Кіш С. С., 1, 5, 9, 13, 18, 49, 50, 120, 121, 143, 155, 159, 185, 225.
Команда Коша, 18.
Школа старшин, 18, 50, 120, 155.
Школа підстаршин, 50, 120, 123, 124, 132, 155.
Кінний вишкіл, 143.
Надзвичайний Військовий Суд, 120.
Запасова сотня, 120.
Сотня полевої жандармерії, 120, 143.
1 і 2-а сотні скорострільного коша, 120, 143.
Сотня кінноти, 143.
Сотня старшинська, 143.
Сотня підстаршинська, 143.
1 і 2-й запасові курінi, 143.
1 і 2-й курінi вишколу, 143.
Пресова кватира, 18, 120.
Шпиталь, 143.
Група С. С. в жовтні 1919 р., 189:
Команда Групи С. С.
Штаб 1-ої дивізії.
1 — 3 п. полки.
1-й інженірний курінь С. С.
1-а окрема кінна сотня.
Штаб 2-ої дивізії С. С.
4—6 п. полки.
2-й інженірний курінь.
2-а окрема кінна сотня.
Гарматна бриґада С. С.
1—4-й гарм. полки.
1-й кінний полк.
2-й кінник (запасовий) полк.
Кіш С. С.
Піший і скорострільний вишколи.
Запасова батерія С. С.
Постачання коша.
Пресова кватира С. С.
Ред. Колеґія »Стр. Думки«.
Плян переформування 10-го липня 1919 р.
1 (10) дивізія, 143, 155, 165, 172.
Штаб дивізії, 143.
1—2-й п. полки, 143, 165.
4-й п. полк (став 3-м п. п.), 145,165.
Технічна сотня, 143.
2 (11) дивізія, 143, 155, 165, 172.
3 п. полк (став 4-м п. п.), 143, 165.
28 Стародубський полк } (стали
5 піший полк } 5-м п. п.), 143.
Миргородський курінь (став 6-м п. п.), 143.
Технічна сотня, 143.
Кінна сотня, 143.
Кінний дивізіон Бориса (при Групі), 143, 155.
Ударна ґрупа Сушка (пізніше Північна Група С. С.), 9, 12, 8, 48, 107, 109, 123, 124, 129, 136, 138. 142:
2-й курінь 1-го п. п. С. С. (Домарадського).
4-й полк С. С. (Захарчука).
Сердюки. Дніпровці.
Кінний Лубенський Дивізіон.
1-ша гавбічна батерія (Ничая).
2-га батерія С. С. (Кухара).
5-а сотня 2-го куріня (Кічуна), 6-а (Гринева), 7-а (Ільчука), 8-а (Микуляка).
Технічний Курінь.
»Стрілець«, »Чорноморець«.
Ударна Ґрупа Роґульського (пізніше Центральна Група С. С.), 12, 48, 107, 109, 123, 124, 132.
1-й п. полк С. С. — 1—8-й курінi: 1-9 сотні.
Кінний полк Аркаса.
Кінно-партизанський полк Козир-Зірки.
7-ма кінна Хвастівська сотня.
Кінно-гірська батерія.
5-а сотня скорострільна.
Школа підстаршин.
Броневик »Загаєвич«.
Полковий звязок і піша розвідка.
Полковий Шпиталь.
Відділ Думіна, 9, 48, 107, 137:
4-а сотня 1-го п. п. С. С.
10-а сотня 2-го п. п. С. С.
Кінна сотня Бориса.
Кінна чета Лубенського полку.
2-а батерія 1-го гарматн. полку.
Сотня скорострільна.
Сотня куріня от. Голуба.
Перевязочний пункт.

ПОКАЖЧИК ОСОБОВИЙ С. С.

1. Авраменко, гл. Андрух.
2. Андрух Іван, ос., сотн., 1—4, 20, 25, 31, 50, 58—60, 79, 127, 143, 155, 179, 189, 208, 209, 211, 224.
3. Алехин, сотн., 152.
4. Антоневич Андрій, хор., 189.
5. Аркас, 124.
6. Бабій Олесь, хор., 120, 189, 220.
7. Байдак Іван, хор., 207.
8. Бак Іван, хор., 58.
9. Барабаш др., 1, 2, 3, 159.
10. Безручко Марко, полк., ґен., 1, 2, 4—7, 9, 12, 48, 83, 121, 172, 189, 220.
11. Бень, от., 155.
12. Білинський, чет., 3.
13. Білопан, бунч., 16, 27.
14. Білодуб, пор., тотн., пполк., 3, 5, 150.
15. Білоус Володимир, чет., 120.
16. Бісик Микола, сотн. 3, 4, 48, 50, 75, 79, 81, 94, 120, 127, 189.
17. Блажевський Петро, полк., 139.
18. Б. Михайло, 65.
19. Бойчук, 125.
20. Борис Франц, сотн., 1—3, 5, 19, 48, 50, 58, 72. 124, 127, 143, 189.
21. Бочан, сотн., 50, 124.
22. Буєвський Микола, ос., 189.
23. Бурко, 25.
24. Бурко Іван, хор., полк., 3.
25. Бурко Дмитро, сотн., 5.
26. Бутовський, сотн., 5, 18.
27. Бутрим Яків, сотн., 3, 189.
28. Бялий, сотн., 127.
29. Василик, хор., 58.
30. Василів, 145.
31. Вендиш, хор., 50.
32. Верґелес, пплк., 111.
33. Веред Василь, стр., 228.
34. Виборний Тиміш, сотн., 3, 5, 189.
35. Вирвіч Іван, хор., чет., 16, 20, 27, 58.
36. Вислоцький Іван, 50, 154, 196.
37. Вислоцький Олександер, 50.
38. Воєвідка К., др. 3, 30, 35.
39. Волошин Володимир, хор., 212.
40. Вудкевич, чет., ос., 3, 25, 58, 125.
41. Гай-Гаєвський, сотн., 150.
42. Ганчар, залізничник 146.
43. Ганюк, стр., 60.
44. Гекало, др., 81.
45. Герман Михайло, хор., 225.
46. Герчанівський Дмитро, 1, 2, 5, 9, 19, 25, 48, 50, 72, 154.
47. Гладкий Гриць, сотн., 4, 5, 25, 189, 271.
48. Гнатевич, сотн., 48, 73, 79, 81, 220.
49. Гнатченко Микола, сотн., 189.
50. Голубаїв Олександер, ос., пполк., 4, 5, 189.
51. Гончаренко Іван, сотн., 189.
52. Грабар, хор., 127.
53. Гребенюк Семен, о., 189.
54. Григорович Василь, Старшина, 208, 209, 211.
55. Грималюк, 25.
56. Гринів, сотн., 120, 125, 189.
57. Гриців Іван, сотен. справник, 28.
58. Грицьків, хор., 58, 97.
59. Гук, стр., 100.
60. Ґіжовський Володимир, старшина, 28.
61. Ґілецький, 65.
62. Ґлова Василь, хор., 58—60.
63. Ґрех Я., 189, 271.
64. Данилевич Михайло, ос., 8, 98, 189.
65. Даньків Іван, ос., 3, 48, 70, 73, 79, 120, 389.
66. Дашкевич Роман, полк., 1—4, 6, 7, 15, 19, 25, 31, 36, 48, 50, 58, 72, 76, 95, 105, 124, 127, 134, 189, 220, 221.
67. Деморацький, 146.
68. Димар, пполк., 146.
69. Дідушок В., 12, 27, 30, 36, 121.
70. Домарадський Андрій, сотн., 1—3, 5, 18, 19, 25, 36, 48, 72, 75, 79, 81, 94, 120, 124, 125, 128, 143, 155, 189.
71. Дорошенко, 125.
72. Дорошкевич, др., 1, 2.
73. Доценюк, гарм., 213.
74. Думін Осип, сотн., 7, 16, 18, 20, 48, 51, 65, 77, 84, 120, 155, 159, 208—211, 220, 221.
75. Дупак Андрій, ройов., 25.

76. Дутківський В., бунч., 48, 60.
77. Дутчак, стр., 13.
78. Жуківський, сотн., 155.
79. Завберман, чет., 155.
80. Загаєвич Б., 60.
81. Загаєвич Володимир, 136.
82. Загаєвич Матвій, стр., хор., 58, 60, 143, 155, 178, 228.
83. Загаєвич Микола, сотн., 1—4, 7, 9, 13, 18, 25, 48, 50, 58, 59, 77, 83, 95, 96, 124, 168, 221, 222, 245, 251, 261.
84. Заклинський, сотн., 120.
85. Зарицький Володимир, сотн., 3, 131, 189, 213.
86. Захарчук, пполк., 125, 145.
87. Зелений Антін, 222.
88. Зелінський Іван, сотн., 195.
89. Зиблікевич Евген, хор., 13, 48, 49, 84, 97, 98.
90. Зілинський П., знач., 133.
91. Змієнко Всеволод, полк., 143.
92. Іванець Стефко, 187.
93. Іванів, сотн., 146.
94. Ільчук, сотн., 125.
95. Інків Д., сотн., 3, 5, 189.
96. К., хор., 65.
97. Калитюк, чет., 213.
98. Капровський Т., хор., 105.
99. Катамай Олекса, значк., 120.
100. Кекало, др., 79.
101. Кизима, пстаршина, 25, 127.
102. К-нч, стр., чет., 65.
103. Кирчів Ярослав, сотн., 195.
104. Кічун Іван, сотн., 58, 125, 155.
105. Клубок, бунч. 51, 97.
106. Кмета Архип, ос., сотн., полк., 143, 145. 165, 189, 220.
107. Кметик, пор., 138.
108. Кобилка, хор., 120.
109. Коваленко, 145.
110. Ковальчук, гарм., 213.
111. Ковдун, сотн., 159.
112. Ковжун, чет., 133.
113. Ковч. Григорій, о., 120, 271.
114. Козак, хор., 25.
115. Козир-Зірка, 124.
116. Козьма Олекса, полк., 189.
117. Колтунюк, хор., 25.
118. Коновалець Евген, полк., 1—10, 12, 13, 15, 19, 20, 25, 27, 28, 31, 32, 48—50, 55, 60, 68, 73=75, 77—73, 81, 83, 84, 91, 94, 98. 104, 107, 108, 119, 112—114, 121, 122, 127, 134, 136, 143, 161, 161, 171, 172, 189, 194, 200, 204, 218, 220, 248, 259.
119. Коновкин Валеріян, ос., 189.
120. Кононенко, скарбник, 141.
121. Корженевський Леонід, о., 189.
122. Королюк Микола, 195.
123. Королюк, сотн., 120, 155, 189.
124. Королюк, старший, 124.
125. Костецький, 36.
126. Краснопера, сотн., 120.
127. Крет, стр., 15.
128. Крикель Едуард, др., 189.
129. Криса, бунч., 146, 181.
130. Крупа, пор., 3.
131. Кудрик Лесь, 101.
132. Кузик Михайло, сотн., 189.
133. Кузик, ройов., 60.
134. Куликівський, полк., 214.
135. Кулісич, юнак, 145.
136. Купранець, хор., 58.
137. Купчак Дмитро, хор., 70.
138. Купчак Іван, 70.
139. Курах Михайло, сотн., 3, 5, 13, 15, 125, 150, 189.
140. Куцик Іван, чет., 16, 98.
141. Кучабський Василь, сотн., 1, 2, 4—7, 9, 13, 17, 19, 20, 25, 27, 31, 36, 37, 49, 50, 58, 74, 77, 78, 80, 83, 94, 100, 127, 189, 200, 220.
142. Кучерішка Омелян, хор., 189.
143. Кушнірук Корнило, сотн., 25, 77, 189.
144. Лисенко Олександер, сотн., 3, 6, 7, 12, 15, 16, 20, 27.
145. Лівенцов, 145.
146. Лущиків Олександер, лік., 189.
147. Лясковський Казимир, полк., 76, 220.
148. Макаренко, справник, 127.
149. Малиновський, др., 189.
150. Мамчак, хор., 18.
151. Мамчур Федір, 16, 20.
152. Маренін Мирон, сотн., 58, 124, 203.
153. Марич Іван, др., 1, 2, 189.
154. Матчак Михайло, сотн., 1, 2, 4, 5, 9, 13, 17, 25, 58, 74, 79, 98, 189, 220.
155. Мелемука, хор., 50.

156. Мельник Андрій, полк., 1 — 7, 9, 11, 13, 17, 19, 20, 25, 27, 31, 36, 48 — 50, 58, 60, 73—75, 77 — 80, 83, 94, 97, 99, 110, 113, 114, 121, 122, 127, 138, 172, 189, 200, 220, 221, 248, 259.
157. Мельник Федь, хор., 3, 49, 97, 98.
158. Микуляк Федір, сотн., 1, 2, 5, 9, 25, 70, 125.
159. Михайлів Дмитро, полк., 3, 5, 150, 189 200.
160. Назарук Осип, др., інспектор, 4, 79.
161. Назарчук, сотн., 18.
162. Неїжко, старшина, 208.
163. Неросник, старшина, 224.
164. Николин, 5.
165. Ничай, сотн., 125, 129.
166. Обрізків, хор., 18.
167. Обух, ройов., 60.
168. Олійник, 25.
169. Опока Микола, чет., сотн., 120, 189. 208, 209, 211.
170. Осипенко Юхим, сотн., 143, 165, 189.
171. Отмарштейн Юрій, ґ. шт. пполк., 1, 2, 4, 5, 12, 48, 74, 98, 111, 112, 121, 164, 189, 220, 229.
172. П. Осип, 60.
173. Паньків Микола, 98.
174. Пасіка Петро, 1, 2, 16, 20.
175. Пащин, 98.
176. Пилипенко Данило, чет., 189.
177. Пищаленко, полк., 1, 2, 84, 143, 165.
178. Погребний Арсен, сотн., 189.
179. Поплавський Сергій, пполк., 111.
180. Потапенко, стр., 156.
181. Решетуха, старшина, 224.
182. Рибак, 16.
183. Рихло Іван, др., 1, 2, 5, 220,
184. Роґульський Іван, полк., 1, 2, 4 — 6, 12, 17, 48 — 50, 58, 79, 98, 109, 124, 132, 141, 143, 155, 162, 165, 189, 220, 221, 259.
185. Роздольський, 3.
186. Р-та, ур., 146.
187. Рудик Степан. хор., 189.
188. Русет, сотн., 150.
189. Сапіжаки, 70.
190. Савчин, 25.
191. Савойка Любомир, чет., 189.
192. Савойка Володимир, знач., 58.
193. Савойка молодший, чет., 98.
194. Сагайдачний Петро, хор., 58.
195. Сайченко Мусій, сотн., 189.
196. Семора Василь, стр.. 3, 25, 27, 226.
197. Сенета, хор., 50.
198. Середа Михайло, 141.
199. Сивак Роман, о., 227.
200. Сіпко, сотн., 3, 150.
201. Скалій Евстах (Остап), 13, 16, 23, 27, 65, 155.
202. Скачківська - Сушкова Христина, др., 1—3, 189, 215, 216.
203. Скрипкин Олекса, типоґраф, 189.
204, Скулів Теодор, чет., 189.
205. Смекалюк Гриць, 50.
206. Соловчук Василь, хор., сотн., 3, 5, 49, 60, 79, 155, 189.
207. Солодуб, сотн., 143.
208. Солодуб Валеріян, ґ. шт. полк., 189.
209. Сорочан, знач., 133.
210. Сороченко Синявський Ілько, 146.
211. Сороченко-Синявський Онисько, 146.
212. Співак Олександер, лік,, 120, 127.
213. Сташинський, хор., 58.
214. Стефанишин Володимир, сотн.. 1, 2, 58, 95. 221, 229.
215. Стефанів Зенон, 60.
216. Стронціцький Микола, сотн., 5, 50, 189.
217, Сулківський Борис, ґ. шт. полк., 109, 125, 129, 138, 142, 143, 146, 220.
218. Сушко Роман, полк., 1 — 9, 12, 13, 17, 19, 20, 25, 31, 36, 43, 44, 48, 50, 58, 60, 72, 73, 77, 79, 80, 81, 98, 109, 121' 124, 130, 136, 138, 142, 143, 162, 189, 218' 220, 221, 245, 159.
219. Сютрик, 25.
220. Талпаш Мирослав, хор., 36, 151.
221. Твердовський Матвій, 217.
222. Твердовський Леонід, 216.
223. Телішевський Ярослав, хор., 13.
224. Ткачук Олекса, сотн., 189.
225. Турок Михайло, сотн., 3, 41, 58, 79, 143, 155, 168.
226. Филипович Віктор, сотн., 1—3, 150.
227. Филипович В., пполк., 145.
228. Фіґурний Серпій, чет., 189.
229. Харамбура Роман, хор., знач., сотн., 48, 49, 58, 84, 97, 98, 99, 203.
230. Харченко, 25.

234. Хмара Осип, сотн., 189.
235. Хомяк, хор., 179.
236. Цєнкий, чет., 125.
237. Цівірко, ос., 5, 195.
238. Цяпка, сотн., 79.
239. Чайківський Юліян, полк., 9, 49, 50, 68, 75, 79, 84, 110, 121, 124, 137, 218, 220.
240. Черкаський, ппор., 6.
241. Черник Федір, сотн., 1 — 9, 15, 17 — 19, 25, 27, 31, 36, 48, 50, 53, 60, 72, 74, 75, 77, 78, 81, 83, 94 — 96, 108, 124, 134' 168, 218, 220 — 223, 251, 261, 264, 271' 276.
242. Черняк Осип, 13.
243. Чиж Ярослав, сотн., 4, 50, 79, 189, 220.
244. Чмола Іван, ос., сотн., 1 — 3, 5, 9, 13, 16, 19, 20, 23, 25, 27, 31, 36, 49, 50, 58, 73, 79, 84, 98, 99, 120, 124, 155, 159, 189, 200, 203, 220, 271.
245. Чмола Іриней, 184.
246. Чорний, сотн., полк., 77, 79, 148, 150, 220.
247. Чорній Володимир, хор., сотн., 3, 4, 19, 48, 72, 79, 80, 146, 189.
248. Чубатий Володимир, ур., 189.
249, Шараневич Микола, хор., 58, 60.
250. Шепарович, 58.
251. Шпиталів, пор., 146.
252. Щербак, стр., 229.
253. Яворський Іван, 271.
254. Янів Трохим, старш., 149.
255. Янчевський Микола, полк., 189.
256. Ященко Мусій, сотн., 1, 2, 5, 146, 189.
257. Юріїв, 5.
258. Юрчик, 120.

ПОКАЖЧИК МІСЦЕВОСТЕЙ, ДЕ ПЕРЕБУВАЛИ АБО ВОЮВАЛИ С. С.

1. Азарівка, 58, 60.
2. Андрюхівка, 190.
3. Аннопіль, 271.
4. Антонівка, 162.
5. Антоніни, 3, 121.
6. Базалія, 5, 8, 9, 18, 120, 143, 159, 163.
7. Балин, 3, 18, 143, 162, 170.
8. Баранівка, 139.
9. Баскаки, 148.
10. Башківці, 155.
11. Бердичів, 1, 3, 5, 8, 146, 168.
12. Березівка, 145.
13. Берестечко, 9.
14. Бібрка, 131.
15. Біла Криниця, 50, 79, 155.
16. Біла Церква, 1, 3—9, 12, 13, 17, 20, 21, 29, 32, 48, 49, 60, 66, 69—78, 80, 81, 83, 84, 91, 93, 94, 102, 107, 108, 110, 112, 114, 115, 120, 124, 218, 221, 225, 237, 245, 248.
17. Білгородка, 143, 172.
18. Білев, 143.
19. Білокриниче - Хролін, 143.
20. Білокуракино, 58, 60.
21. Білолуцьк, 60.
22. Білинок, 143.
23. Більчин, 143.
24 Бобрик, 25. 130.
25. Богданівка, 109.
26. Богданівці, 213, 214.
27. Боровиця, 143.
28. Бородянка, 1, 9.
29. Боярка, 3, 60, 79, 93, 98.
30. Боярка — Юрівка — Вита Поштова — Хотів, 121.
31. Браїлів, 132.
32. Броварі, 8, 25, 43, 109, 124, 132, 138.
33. Броники, 143.
34. Бужок, р., 121, 143, 172.
35. Буча, 3, 18.
36. Бучки, 60.
37. Бушинка, 143.
38. Васильків, 3, 29, 48, 50, 60, 84, 94 — 98 102, 221.
39. Васьківчики, 143.
40. Велика Левада,
41. Вел. Солтанівка,

42. Вел. Гнійниця, 143.
43. Вел. Горбаші, 143.
44. Вел. Зозулинці, 121.
45. Вел. Пузирки, 5, 8, 121.
46. Верхи, 143.
47. Винниця,, 3, 71, 201.
48. Вита Поштова, 60. 97, 98.
49. Вишневець, 143.
50. Вілія, 155.
51. Вільбовне, 143.
52. Вовківці — Дедеркали, 143.
53. Водичка, 120, 143.
54. Вознесенка, 58.
55. Волиця Польова, 121.
56. Волиця Иодка, 121, 143.
57. Волосківці, 143.
58. Волочиська — Чорний Острів, 162.
59. Володимир, 88.
60. Волька, 143.
61. Воньківці — Охримівці, 143.
62. Воробіївка, 124.
63. Воскодавинці, 143.
64. Ворошилівка — Барське — Маянів — Рудківка, 143.
65. Воробіївка — Яблунівка — Перевод — Плисецьке, 124.
66. Воронки, 60.
67. Гадяч, 109, 125.
68. Галичина, 3.
69. Гатне, 5, 18, 98, 101.
70. Гвоздів, 98, 127.
71. Германівка, 51.
72. Гильськ (Гільськ)*) — Звягель — Олександрівка, 143.
73. Глеваха, 97, 98.
74. Глибки — Індики — Малі Зозулинці — Шмерки, 121.
75. Гнилопята, р., 143.
76. Гоголів, 109.
77. Голики, 143.
78. Голинчинці, 143.
79. Головорусова, 143.
80. Голодки (Голодьки), 139, 143.
81. Голосіїв, 108.
82. Голосіївський мон., 38.
83. Гордіївка, 143.
84. Горинь, р., 32, 121.
85. Горовщина, 124.
86. Городище, 125, 271.
87. Городок, 121.
88. Гощівський ліс, 210, 211.
89. Гребінка, 3, 8, 18, 20, 101, 109, 125, 129, 138, 146.
90. Гремяче, 155.
91. Григорівка, 51.
92. Грицини (Грицики) — Терешки, 143,
93. Грозів, 155.
94. Грузевичі (Грузевиця), 143.
95. Гудимівка, 127.
96. Гулянка, 143.
97. Гусачівка, 51.
98. Гусятин — Городок — Ярмолинці, 172.
99. Дарниця, 15, 25, 30, 43, 79, 109, 130.
100. Декупки (?) — Гута — Немильне, 143.
101. Деміївка, ст. 146.
102. Демчин, ст., 143, 151.
103. Деражня, 171.
104. Дертка, 143.
105. Джурин — Рахни, 143.
106. Димірка, 3, 109, 124, 132.
107. Дніпро — Коростень — Хвастів, 110.
108. Дністер — Гусятин, 153.
109. Дубівка, 13.
110. Дунаївці, 18, 120, 159.
111. Жидівка, 143.
112. Жилинці — Вовкулинці — Кондратка, 143.
113. Житомир, 3, 8, 17, 18, 25, 139, 145 — 147.
114. Житомир — Коростень, 3.
115. Житомир — Коростень — Сарни, 25.
116. Жищинці — Мудроголови, 121.
117. Жмеринка, 4, 9, 168, 172, 195, 217.
118. Жмеринка — Могилів, 12.
119. Жолобки, 155.
120. Жуляни, 3, 5, 18, 60, 84, 101.
121. Журин, 3.
122. Зазимє, 124.
123. Закриниче, 121, 143.
124. Заслав, 112, 271.

*) Зогляду на брак у нас усталеної ґеоґр. номенклятури багато назв місцевостей у авторів подано неправильно, як рівнож і через коректурні недогляди. В скобках подається деякі виправлені назви.

125. Заставки, 121.
126. Збараж, 155.
127. Збруч, р., 121.
128. Звонкова — Сподарець — Плисецьке, 124.
129. Звізданівка, 143.
130. Звягель (Новоград Волинський), 1, 12, 18, 121, 172.
131. Здолбунів, 8, 84, 110, 114, 155, 271.
132. Зелена, 143.
133. Зелениця, 178.
134. Зеленчі, 143, 161.
135. Зіньки, 155.
136. Зубра, 131.
137. Івачків, 155,
138. Ігнатівка, 60.
139. Ізюм, 158.
140. Ікопоть, р., 121.
141. Індики, 143.
142. Ірпень, р., 143.
143. Ірша, р., 143.
144. Кадіївці, 120, 159.
145. Кадлубиця, 124.
146. Каленачі (Каленичі), 143.
147. Калесний (Камінний?) Майдан — Черниця, 143.
148. Калинівка, 143.
149. Калюжинська, 143.
150. Камянець, 3.
151. Камянка, 271.
152. Каплиця, 98.
153. Карабчиїв — Фрампіль — Купин, 143.
154. Карабчиївка, 1, 5, 9, 18, 143, 162.
155. Карпилівка. 143.
156. Катеринівка, 143.
157. Квасилів, 143.
158. Київ, 1, 3 — 9, 13, 15, 16, 18 — 21, 25. 29 — 33, 36, 37, 40, 41, 43 — 45, 48 — 50, 53, 54, 60, 65, 74, 75, 78, 81, 83, 84, 91, 94, 98, 101, 102, 108, 110, 112, 114, 122, 124, 125, 127, 130 — 132, 136, 146, 168, 176, 217, 218, 221, 223, 224, 237 — 239, 248, 252, 253, 271.
159. Київ — Гребінка, 17.
160. Київ — Сарни, 140.
161. Киянка — Орене (Орепи) — Ярунь, 143.
162. Кічман, 143.
163. Клембівка, 143.
164. Клитна, 143.
165. Клясово, 25.
166. Кодня, 146,
167. Козятин, 3, 79.
168. Колки, 120, 121, 143, 159.
169. Колки — Волиця полева, 143.
170. Колоденка (Колодянка) — Радулин, 143.
171. Колодяно (Колодежно) — Нов. Миропіль, 143.
172. Кононівка, 20, 25,
173. Копанівка — Пахутинці, 143.
174. Копачі, 127.
175. Копистерин, 143.
176. Корниця, 121.
177. Корниця — Остріг, 143.
178. Коровинці, 122.
179. Коростень, 8, 12, 18, 25, 31, 124, 142.
180. Коростки — Липно, 143.
181. Коростів (Коростова), 143, 155.
182. Корчма, 142.
183. Коськів, 143.
184. Котюжани, 143.
185. Коханівка, 143,
186. Красилів, 1, 3, 9, 121.
187. Красний Трактир, 5, 60.
188. Красносілка, 143.
189. Красностав, 271.
190. Крачки, 121,
191. Крачки — Катеринівка, 143.
192. Кремянець, 1, 8, 9, 12, 13, 18, 50, 79, 83, 120, 155, 159, 163, 195.
193. Кремянець — Катербург, 158.
194. Кресмань, 143.
195. Кривин, 271.
196. Криворіжжа, 13, 19.
197. Криничани, 162.
198. Криничі, 127.
199. Кропивна, 18, 143.
200. Круківщина, 18, 133.
201. Ксендзівка, 143.
202. Кудринці, 143.
203. Кузьмин, 143.
204. Кульчини, 143.
205. Кульчини — Грицики — Карчівка, 121.
206. Кульчини — Печиська. 143.
207. Кунів, 155.
208. Купин, 143.
209. Купіль, 120, 159.

210. Купіль — Котюжинці — Красилів — Сорокодуби, 143.
211. Купіль — Писарівка, 3.
212. Купіль — Фрампіль, 121.
213. Курне, 144.
214. Курне — Луг, 143.
215. Лабунь, 143.
216. Лагодинці, 121.
217. Ледянка, 143.
218. Ледянка — Кучманівка, 143.
219. Лемківці (Ленківці), 143.
220. Лиса Гора, 143.
221. Лисогорка, 162.
222. Лівобережжа, 6, 20, 44.
223. Лісна Слобідка, 143.
224. Лубні, 109.
225. Лучинець — Степанки — Копайгород, 143,
226. Любар, 21.
227. Любомирка, 143.
228. Лянцкорунь, 8, 12, 120, 121, 143, 159, 162.
229. Ляхівці, 121, 143.
230. Мазепинці — Орлинці, 143.
231. Майдан-Вілля, 143, 156.
232. Майдан — Данилівка — Стожок, 143.
233. Маків, 3.
234. Мала і Вел. Солтанівка — Васильків — Погреби, 124.
235. Малешівці, 143.
236. Малиничі, 143.
237. Малі Зозулинці, 121, 143.
238. Малі Пузирки, 143.
239. Маневичі, 3.
240. Манилівці, 143.
241. Марківці, 143.
242. Масіовка, ст., 203.
243. Махнове (Михнів), 143.
244. Медведівка — Закриниче — Рубнянка, 143.
245. Межирічі, 143, 151.
246. Меленці, 143.
247. Миколаїв, 1, 5, 8, 9, 18, 121, 143.
248. Миколаїв — Чорний Острів — Базалія, 12.
249. Микольська Слобідка, 109, 132.
250. Милятин, 143.
251. Миргород, 109.
252. Миронівка, 141.
253. Миропіль, 5, 18, 143, 146, 200.
254. Михайлівка, 143.
255. Михайлів хутір, 3.
256. Мишолівка, 98, 99, 127.
257. Між Случем і Горинню, 76.
258. Мозир, 1, 3.
259. Мокряки (Мокляки), 143.
260. Молчани, 143.
261. Мончинці, 143.
262. Мотовилівка, 1, 3, 5 — 7, 9, 12, 13, 32, 48, 50, 60, 69, 83, 84, 94 — 98, 102, 106, 116, 222, 223, 251.
263. Мотовилівка — Крюківщина, 5
264. Мотовилівський ліс, 18, 221.
265. Мотовилівські поля, 239.
266. Мочулинці, 143.
267. Мошни (Мошна Рудня), 143.
268. Мощаниця, 84.
269. Мудроголови, 143.
270. Мурафа, 143.
271. На Случі, 1, 9, 165.
272. Начпали, 143.
273. Нова Пісочна, 143.
274. Нова Ушиця, 1, 9, 212.
275. Нова Чортория, 143.
276. Нове Село, 143.
277. Новий Миропіль, 143.
278. Новоград Волинський (гл. Звяґель), Новгород-Волинський, 145.
279. Новорудня-Улашинівка, 143.
280. Новоселиця, 143.
281. Новостав-Борки, 143.
282. Носиківка, 143.
283. Обухів, 18, 127.
284. Овруч — Брусилів — Хвастів — Бобринська, 110.
285. Одеса, 3.
286. Оженин, 143.
287. Озери, 143.
288. Озеряни, ст., 143.
289. Олександрівка, 58, 143.
290. Олексинець Пільний, 121.
291. Олійники, 120, 159.
292. Орена (Орепи) — Киянка, 143.
293. Осадівка (Озадівка), ст., 143.
294. Осадівка (Озадівка)-Колодки, 143.
295. Осташки — Черепова, 143.
296. Остріг, 1, 5, 8, 18, 143, 271.
297. Остріг — Розваж, 143.
298. Офірна, 124.

299. Охотниково, 25.
300. Пахутинці — Бубнівська Корчма, 143.
301. Перга, 215, 216.
302. Перевід, 124.
303. Перепильчинці, 143.
304. Петропавлівська Слобода, 125.
305. Петропавлівська Борщагівка, 124, 132.
306. Петрушки, 124.
307. Печанівка, 3, 143.
308. Печиська, 143.
309. Пилипи — Мончинці, 143.
310. Писарівка, 143.
311. Підкобути — Юхимівці, 121.
312. Підляшки (Підлящики), 121.
313. Під Мозирем, 9.
314. Плесна, 143.
315. Плисецьке, 49, 50, 95, 132.
316. Плоска, р., 143.
317. Полонне, 4, 18, 143, 172, 200.
318. Полтава, 18, 101, 109, 125.
319. Полтавщина, 7, 8.
320. Понора, р., 121, 170.
321. Попельня, ст., 18, 100, 124.
322. Пост волинський, 4, 60, 94.
323. Припутенка, 143.
324. Припутня (Припутень), 143.
325. Проскурів, 3, 6 — 9, 18, 76, 83, 101, 120, 121, 132, 136, 143, 168, 171, 186, 200, 213, 214, 217.
326. Проскурів — Старокостянтинів, 3, 8, 110.
327. Псьол, р. 125.
328. Пузирки, 1, 3, 9.
329. Пятигірці, 143.
330. Радивилів, 29.
331. Радивилівка, 143.
332. Радошівка, 143.
333. Райгородок, 143, 193.
334. Райки, 143, 146.
335. Рахманів, 155.
336. Рахни, 4, 18.
337. Рахни Лісові, 143.
338. Рекичинці, 143.
339. Рівне, 84, 143.
340. Рогачик, 143.
341. Рогачів, 143.
342. Розвал (Розваж) — Вельгорів, 143.
343. Романівка, 18, 143.
344. Ромен, Ромни, 109, 125.
345. Роскош, 143.
346. Рудка, 162.
347. Рудка — Язвиня, 143.
348. Рудки, к. Смотрича, 175.
349. Рудня, 143.
350. Савинці, 121.
351. Савинці — Фрампіль, 162.
352. Салиха, 18.
353. Салиха — Зелена, 121.
354. Салиха велика, 121, 143, 215, 216.
355. Салиха мала, 5, 121, 143, 215, 216.
356. Салихи, 1, 9.
357. Сарни, 3, 6 — 9, 18.
358. Сарни — Мозир, 3.
359. Сароси, 23.
360. Сватово, 58.
361. Свириди, 121.
362. Святець, 143.
363. Святова Лучка, 50.
364. Святошин, 4, 124, 132.
365. Северинці, 143.
366. Секержинці (Шекеринці), 143.
367. Семанівка, 143.
368. Семиполки, 109, 124, 132.
369. Симони, 179.
370. Сихів, 131.
371. Сказинці — Балаків, 162.
372. Сказинці — Мудроголовці, 143.
473. Скала, 121.
374. Сквира, 10.
375. Славута, 143, 271.
376. Славута — Перемишль — Янушівка, 143.
377. Славутин — Корець, 271.
278. Славянськ, 50, 58, 60.
379. Слобідка — Писарівка — Глибки, 121.
380. Слобода Пісочна, 162.
381. Смолдерів — Колоденка, 143.
382. Смолка, 143.
383. Смотрич, 12, 18, 32, 162.
384. Смотричівка, 162.
385. Снігірівка, 124, 132.
386. Снітків, 143.
387. Соколів, 1, 9, 18.
388. Солобківці, 143.
389. Сорокодуби, 143.
390. Ставчинці, 143.
391. Ставчинці — Індики, 143.
392. Ставище — Високе — Осівці, 124.

393. Стадники, ст. — Хорів, ст., 155.
394. Стара Чортория, 143.
395. Старокостянтинів, 1, 3, 8, 9, 12, 13, 29. 32, 76, 79, 84, 101, 120, 121, 159, 170, 171, 195, 239, 271.
396. Старокостянтинів — Остріг, 5.
397. Стрибене (Стрібеж), 143.
398. Стрільники, 143.
399. Судилків, 5, 18, 143.
400. Сула, р., 125.
401. Сухоржинці — Тернавка — Васьковчики, 121.
402. Сушки, 143, 178, 228.
403. Сушки — Білка — Яблонець — Мокраки, 143.
404. Таранова, 124.
405. Таранів хутір, 105.
406. Таранківський хутір, 132.
407. Теофіпіль (Чугань), 3, 8, 120, 121, 136, 143, 271.
408. Теофіпіль — Колки, 121.
409. Теофіпіль — Стожок, 12.
410. Темелинці (Жемелинці), 143.
411. Терешки — Севруки, 143.
412. Терешки — Ставчинці, 121.
413. Тернавка, 143.
414. Тернавка — Карабчиївка, 143.
415. Теснівка — Тупільці, 143.
416. Тетерів, р., 145.
417. Тилявка — Башківці, 143.
418. Тинна, 143.
419. Тинна — Карабчиїв, 121.
420. Томашівка — Тернавка, 162.
421. Три кіпці, 155, 159.
422. Трипілля, 18, 51, 127.
423. Трипільщина, 7, 9.
424. Триски (Тріски) — Кучманівка, 143.
425. Тульчин — Рахни, 3.
426 Турівка, 143.
427. Улашинівка — Слобідка Черницька, 143.
428. Унів (Уніїв), 143.
429. Урочище, 143.
430. Ушиця, 143.
431. Ушомир, 146, 172.
432. Федорівка, гл. Хведорівка.
433. Фельштин, 18, 121.
434. Фельштин — Доброгоща, 121.
435. Фельштин — Сказинці, 172.
436. Феофанівський мон. 98.
437. Фрампіль, 1, 5, 12, 18, 143, 162.
438. Фрампіль — Куяви, 121.
439. Фрампіль — Савинці 121.
440. Хвастів, 1, 3, 8, 12, 48, 50, 83, 93, 100, 102, 104, 124, 132, 221.
441. Хведорівка, 179, 183, 228, 271.
442. Хлібча, 95.
443. Хомора, р., 143, 172.
444. Хотів, 98.
445. Хролин, 139.
446. Хутори, 98.
447. Цвітова, р., 143.
448. Царицин, 13, 19.
449. Чабани, 98.
450. Чабарівка, 60.
451. Чайкури (Тайкури), 143.
452. Чортория, 1, 3, 6, 7, 9, 12, 101, 143, 237.
453. Чемарівці, 143.
454. Червона Коршма, 98.
455. Черепова — Трахтир, 69.
456. Червоний — Манилівка, 143.
457. Чернигівщина, 8.
458. Чечельник, 162.
459. Чижівка, 143.
460. Чорний Острів, 1, 3, 5, 8, 9, 18, 50, 120, 121, 143, 162, 172, 271.
461. Чорнилівка, 143.
462. Чорногородка, 124.
463. Чугань (Теофіпіль), 159.
464. Чуднів, 3, 18, 139, 143.
465. Шаргород, 143.
466. Шаровчик (Щуровчики) — Топірчики, 143.
467. Шепетівка, 1, 3, 4, 5, 8, 9, 12, 18, 84, 110, 121, 124, 143, 146, 172, 271.
468. Шепетівка Подільська, 143.
469. Шкарівка, 71, 143.
470. Шмирки, 143.
571. Шосейна застава, 132.
372. Шосейна застава — Гориничі — Гнатівка, 124.
473. Шумівці — Рогачик, 143.
474. Шумськ, 155.
475. Шумськ — Мости — Мізоч, 143.
476. Юліямпіль, 143.
477. Юначків, 121.
478. Юрово, 25.

479. Юхимівці, 143.
480. Яблонна (Яблонне) — Недбайлівка, 143.
481. Яблунівка, 124.
482. Яворівці, 143.
483. Ямпіль, 1, 3, 8, 9, 121, 143, 155.
484. Янковичі, 97, 98.
485. Ярмолинці, 8, 12, 18, 143, 159, 162, 171.
486. Ярмолинці — Балин — Камянець, 162.
487. Яромирка, 143.
488. Ярошинка, 143.
489. Ясногородка, 124.

ПОКАЖЧИК АВТОРІВ.

Авраменко Н., (позиція) 59.
Алиськевич М., 53, 202.
Андрух Ів., 58.
Бабій Ол., 250 — 256.
Байдак Ів., 206.
Бездольний, 182.
Безпешний, 257,
Безручко М., 143, 144, 162.
Бекесевич П., 115.
Бень В., 91, 92.
Бой, 238.
Бородиевич Ев., 170.
Босий Гр., 258.
Б. Р., 221.
Брут Р., 9.
Венгринович Ст., 203.
Видибайло М., 130.
Винниченко В., 107.
Вислоцький Ів., 50, 154, 196.
В. К., 1, 2.
Войнилович, 180.
Вороний М., 215.
Гаврилюк Іл., 45. 46.
Гайдучок Ст., 187.
Галаган М., 113.
Гаман В., 177.
Г. Д., 99.
Гладкий Гр., 6, 7.
Гнатевич Б., 48, 167, 172.
Гр. Гл. (Гладкий Гр.), 237.
Григорович М., 22.
Ґіжовський В., 28.
Гонта Дм., 149.
Ґрех Я., 8.
Давний Р., 3.
Данилевич Р., 227.
Даушков С., 157.
Дашкевич Р., 212.
Долинський Д., 33, 34.
Дольницький М., 197.
Дорошенко Дм., 31, 68, 74.
Доценко Ол., 17, 32, 195,
Думін О., 23, 27, 29, 51, 65, 67, 73, 159, 166, 167.
Задоянний В., 14.
Заклинський М., 52.
Залізняк М., 54.
Зарицький В., 131.
Зиблікевич Е., 84, 88.
Зілинський П., 133.
Іванець Ів., 270.
Іванець Р., 148.
Іванець Ст., 175.
Ігорків Ю., 260.
І. Р. (Ів. Рудницький), 224.
Ірчан М., 188.
Капустянський М., 121.
Кедрин Ів., 238а, 275.
Кедровський В., 30, 78, 83, 96.
Кмета А., 165.
Комітет Укр. Молоді, 242.
Коновалець Е., 4, 136.
Косинин Ів., 39.
Крезуб А., (гл. Думін О., О. Д.), 13, 16, 24, 49, 72, 76, 77, 80, 94, 95, 98, 120, 123, 124, 127, 155, 208, 209, 211.
К-ський В., 5.
Купчак Дм., 70.
Купчинський Р., 264.
Купчинський Яр., 176.
Курах М., 261 — 263.
Куровський В., 47.
Кучабський В., 100.
Кучерішка Ом., 186.
Кушнірук К. 90, 265.
К. Ч. 36.

Левицький Дм., 66.
Левицький Мор., 102, 103,
Лепкий Лев, 56.
Липовець, 240.
Лисяк П., 248.
Магалевський Ю., 38.
Марущенко-Богдановський А., 111, 164.
Матчак М., 15, 89.
Микетей Гр., 112.
М. О., 173.
М. Ч., 134.
Назарук Ос., 79, 81, 119, 241, 245 — 247.
Народний Р., 178, 179.
Несічовий Стрілець (Лисяк Павло), 244.
О. Б., 232.
О. Д., 97, 210.
Ольгин Ст. (Рудик Ст.), 236.
Омелянович-Павленко М., 204.
Оскілко В., 110.
О. Ч., 239.
П., 183.
Паліїв Дм., 104, 205.
Пасіка П., 41.
П. Ґ., 171
Пеленський З., 116.
Петрів Вс., 21, 42, 64, 108, 147, 165а.
Прохода В., 139, 163.
Пузицький А., 142.
Р. Борис, 207.
Решетило-Нищак П., 105, 132.
Р. К., 218, 219.
Р. С., 138, 152.
Рудницький Ст., 249.
Савченко В., 109.
Сердицький Мих., 101.
Середа Мих., 69, 137, 141.
Смовський К., 44, 160.
С. О., 117.
Софронів В., 71.
С. Р. (Рудницький Ст.), 249.
С. С., 118.
Стефанів З., 19, 20, 48, 60, 61.
Сушко Р., 25, 26, 106, 125, 156, 229.
С. Ч., 181.
Талпаш М., 151.
Тарнавський А., 62, 63.
Тимошевський В., 114.
Тухолець, 222.
Филонович В., 145.
Характерник, 37.
Христюк П., 75, 122.
Чиж Я., 231.
Чижевський Г., 153.
Чмола Ір., 184.
Чорний, 150.
Чорній В., 82.
Шекерик-Доників П., 135.
Шпілінський О., 43.
Шрамченко Св., 48.
Ярицький Ол., 128.
Ярополк, 201.
Я. Ч., 234, 235.
Ященко М., 146.
Без автор. прізвищ, 10 — 12, 18, 35, 55, 57, 93, 126, 129, 140, 158, 161, 168, 169, 174, 185, 189, 190, 192, 193, 194, 198 — 200, 213 214, 216, 217. 220, 223, 225, 226, 228, 230, 133, 259, 266, 267, 271 — 274, 266 — 280,

EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

ЗМІСТ.

Стор.

Матеріяли до бібліоґрафії Січових Стрільців 323

1. Початки Січового Стрілецтва на В. Україні, Формування Галицько-Буковинського куріня С. С. у Києві. Переформування в 1-й курінь С. С. 1-а сотня. 2-а сотня 325
2. 1-ша укр.-московська війна. Бої 1-го куріня С. С. з москалями у Києві і на його доступах обабік Дніпра 331
3. Перебування в залозі столиці до дня роззброєння владою. Розгорнення 1-го куріня С. С. в 1-й полк С. С. 333
4. С. С. на розсіянню від дня роззброєння до поновного формування в Білій Церкві. У корпусі ґен. Натієва 335
5. Формування Окремого Загону С. С. у Білій Церкві 336
6. С. С. в повстанні проти Гетьмана Скоропадського. Мотовилівський бій. Переформування в дивізію С. С. Зайняття Києва 337
7. С. С. залогою столиці. Осадний Корпус. Початок другої укр.-моск. війни. Ударні ґрупи Сушка і Роґульського. Відділ Думіна. Бої на Лівобережжу. Переформування в Корпус С. С. Залишення Києва без бою 344
8. С. С. в оборонній війні на Правобережжу в складі Армії УНР до часу переходу Збруча УГА. Бої за Житомир, Кремянець і Камянець. Переформування в Ґрупу С. С. Переформування Ґрупи 348
9. С. С. в поході Соборної Армії на Київ-Одесу до часу заняття Києва. Захоплення Звягеля і відворот до Шепетівки 354
10. Залишення Києва і оголошення війни Добровольчій армії. Участь в боях на південному фронті. Відступ Ґрупи С. С. до Старокостянтинова. Нарада в Чорториї і розвязання С. С-ва 355
11. Відгомін по Січовим Стрільцям 358
12. Причинки до біоґрафії. Некрольоґи С. С. 359
13. Ідеольоґія С. С-ва. Боротьба ідей: петрушевичівці і січовиківці 361
14. Творчість літературна С С-ва. Проза і поезія. Памятки 363
15. Січове видавництво 365
16. Покажчик частин С. С. 367
17. Покажчик особовий С. С. 370
18. Покажчик місцевостей 373
19. Покажчик авторів 379

ПОКАЖЧИК НАЗВИСЬК

до »Золотих Воріт«.

Айхгорн Герман, 75.
Ангел, 156.
Андрух Іван, 69, 84, 122, 164, 166, 175, 242.
Андрухів Василь, 166.
Антонов, 40.
Бабій Олесь, 175.
Байло Сергій, 168, 252.
Балтарович М., 23.
Барабаш, др., 174, 176.
Башинський Петро, 167.
Безручко Марко, 2, 163, 178, 181.
Беїк, 157.
Белз Іван, 56.
Біденко, 189, 198, 199.
Білинський, 170, 171.
Білодуб С., 3, 169, 170.
Бісик Микола, 36, 69, 103, 149.
Блаватний, 102.
Богацький Павло, 3.
Божко, 169.
Болбочан Петро, 85, 132, 150, 151.
Борис Франц, 3, 69, 95, 124, 149, 168, 181 189, 190, 191, 193, 196, 200, 205, 206, 210' 211, 213, 214, 215, 216, 219, 221, 222, 228', 229, 230, 231, 232, 234, 237, 238, 239, 240, 241, 248, 250, 252.
Бочан Дмитро, 69.
Буєвський Микола, 163,
Бурко Дмитро, 129, 170.
Бутрим, 150, 168, 171, 172.
Вакуловський, 150.
Василенко Микола, 36, 69.
Вацик Михайло, 3.
Вербицький, 168, 169.
Виборний Тиміш, 167.
Винниченко Володимир, 99, 102, 157.
Вирвич Іван, 49, 50.
Вірко, 108, 127.
Вітовський Дмитро, 14,
Вітик Микола, 118.
Воєвідка Кость, др., 35, 36, 70.
Волох, 253, 257.
Волошин Михайло, 170.
Вудкевич Осип, 3, 170.
Герасимович Іван, 23.
Герчанівський Дмитро, 3, 32, 36, 68, 95, 167.
Гладкий Грицько, 3, 31, 36, 70, 83, 163.
Глова Василь, 36, 69.
Гнатевич Богдан, 92.
Голуб Семен, 156, 166.
Голубаїв Олександр, 150, 168, 170.
Гомзин Борис, 3.
Гончаренко Іван, 3, 166.
Гордієнко Кость, 45, 219, 220, 221, 222, 223.
Гребенюк Семен, 164.
Греків, 76,
Грибовський Федір, 168.
Григоріїв, 188, 189,
Гриневич, 153.
Грицинюк, 70, 127, 170.
Грицюк Іван, 53.
Грудзінський, 170, 171.
Грушевський Михайло, 36, 78, 81.
Гук Остап, 127.
Ґурко, 235.
Данченко, 134, 135.
Даньків Іван, 3, 36, 62, 70, 90, 143.
Дашкевич Роман, 3, 25, 26, 36, 52, 62, 70, 83, 84, 95, 100, 109, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 119, 127, 128, 129, 149, 170.
Деникін, 172, 177, 182, 235, 245, 247, 257, 259.
Дідушок Василь, 32.
Дмитрах, 171.

Добрий, 75.
Домарадський Андрій, 3, 31, 36, 56, 69, 95, 124, 125, 153, 251.
Дорошкевич, др., 176.
Драгомирецький, 156.
Думін Осип, 3, 36, 69, 95, 103, 108, 111, 116, 117, 156, 157, 158.
Дунін-Борковський, 170.
Дупак Петро, 61.
Єрошевич, 224.
Жуківський Андрій, 3, 166.
Завберман Михайло, 3.
Загаєвич Матвій, 242.
Загаєвич Микола, 69, 84, 95, 103, 109, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 152, 242.
Зарицький Володимир, 3, 150, 168, 171, 172.
Захарчук, 42, 152.
Збудовський Богдан, 69.
Зелений, 131, 133, 156, 157, 158, 161.
Зиблікевич Евген, 3, 117.
Змієнко Всеволод, 164. 251.
Іванець Степан, 168.
Іванов Олександер, 166.
Ільчук, 153.
Іньків, 168, 170.
Калиняк Степан, 166.
Камінський Іван, 168.
Капкан, 31.
Капустянський М., 169, 223, 227, 237, 240.
Катхи, 170.
Кейхель, 104, 107.
Кекало, 95.
Керенський, 17, 28.
Кирій, 57.
Кирпичев, 135.
Кичун Іван, 3, 153, 155, 156.
Кмета Архип, 3, 166, 216.
Ковалевський Микола, 75.
Ковенко М., 44, 45.
Козак Степан, 3, 114, 115, 116, 166.
Колесник, 172.
Колодій, 129.
Колчак, 235.
Комаровський, 70.
Коновалець Евген, 24, 32, 35, 46, 47, 70, 78, 79, 89' 90, 100, 101, 133, 143, 163, 181.
Королюк Микола, 166.
Коцюбинський, 40.
Краснов, 98, 99, 127.
Крот, 61.
Кудра, 128,
Кузик Петро, 170.
Купранець Федь, 69.
Курах Михайло, 3, 36, 62, 70, 127, 150, 152, 154, 168, 170.
Кухта Петро, 168.
Кучабський Василь, 32, 35, 36, 48, 51, 52, 58, 89, 95, 100, 126, 128.
Кучерішка, 170.
Лабіда Семен, 118.
Лазарський, 166.
Левицький Дмитро, 23.
Лизогуб Ф., 88, 89.
Лисенко Олександер, 25, 32.
Литвинко Альфред, 166.
Ліґнау, 96, 143.
Лотиш Іван, 166,
Лотоцький Микола, 166.
Луценко Яків, 167.
Лямезан, 15.
Максимяк І., 3.
Мамчур Федь, 3, 69.
Маренін Мирон, 69, 83, 84, 109, 117!
Марич Іван, др., 176:
Маричів Олександер, 164.
Мартинів Гаврило, 170.
Маслянка Олекса, 166.
Матійчин Гриць, 53.
Матіюк, 123,
Матчак Михайло, 36, 70, 89, 95, 100, 163.
Махно, 151.
Мачеха, 128.
Меленчук, 53.
Мелимука Юрій, 166.
Мельник Андрій, 3, 14, 32, 35, 46, 47, 48, 54, 70, 79, 89, 95, 99, 117, 143.
Мельник Федір, 168.
Микуляк Федь, 3, 36, 153.
Михайлів Дмитро, 168, 170.
Мишковський Олександер, 89, 100, 161.
Мозаревський, 171.
Мозревич, 170.
Мончинський Василь, 167.
Морозович Антін, 166.
Муравйов, 40, 55, 57, 58.
Назарук Осип, др., 102, 103, 104.
Натієв, 84.

Нерода Василь, 78.
Нерослик Микита, 163.
Никонів, 207.
Ничай, 128, 150, 152, 154.
Новіцький, 170.
Олеськів, 170.
Омелянович-Павленко, 258.
Опока Микола, 175.
Осецький Олександер, 99, 100, 127, 169, 204.
Осипенко Юхим, 3, 167, 215.
Оскілко, 161, 167, 168, 200, 202, 204.
Отмарштейн Юрій, 123, 164.
Охримович Володимир, 23.
Пак Іван, 3.
Пак Ілько, 164.
Паліенко, 150.
Пасіка Петро, 32, 36. 48.
Пасішниченко Павло, 167.
Пастушенко, 169.
Пащенко Олександер, 168.
Петлюра Симон, 41, 42, 64, 105, 157, 169.
Пилкевич Олекса, 63, 70, 116, 117, 128.
Пищаленко Сава, 166, 189.
Пікас М., 3.
Подолюх П., 3.
Поліщук, 122.
Полтавець-Остряниця, 102,
Потоцькі, 237, 238.
Репета, 170.
Решетуха Антін, 167.
Рихло Іван, др., 3. 70, 143, 176.
Рогоза, 89.
Роґульський Іван, 69, 84, 95, 109, 117, 119, 122, 159, 164. 166, 191, 198, 221, 229, 251.
Роздольський, 53.
Рудик Степан, 175.
Руссет, 149.
Сабат М., 23.
Сава Антін, 166.
Савінський, 59.
Савіцький, 238.
Сагайдачний Петро, 36.
Сальський, 248.
Святенко Василь, 168.
Святополк-Мірський, 110, 111, 117, 118, 119, 123.
Семенюк Петро, 166.
Семесенко, 187, 189.
Семець Василь, 53.
Сипко, 168.
Скачківська-Сушкова Христина, 176.
Скоропадський Павло, 1, 74, 79, 88, 89, 99, 157.
Скрипник Прокіп, 167.
Слівінський, 51.
Смолій Петро, 166.
Соловій, 168.
Соловчук Василь, 3, 36, 69, 129, 149.
Сологуб Валентин, 164, 251.
Стахів, 170.
Стефанишин Володимир, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 164, 165, 166.
Стецула, 53.
Стрільчук Володимир, 92.
Стронціцький Микола, 163.
Сулковський, 152, 163, 194.
Сушко Роман, 3, 32, 35, 42, 55, 59, 69, 84, 95, 100, 103, 104, 106, 108, 109, 116, 117, 122, 128, 148, 152, 161, 163, 164, 166, 214, 215, 216, 218.
Сютрик, 61,
Талпаш, 114, 115, 116.
Татаринський Іван, 3.
Тимченко, 135, 136.
Тис Степан, 166.
Тінкель, 172.
Травянко, 156.
Турок Микола, 234.
Турок Михайло, 36, 69, 84.
Тютюнник Василь, 89, 127, 210.
Тютюнник Юрко, 111, 168, 233.
Удовиченко, 169, 233.
Філипович Микола, 168, 170.
Філонович, 3.
Харамбура Роман, 36, 111, 166.
Хилобоченко, 161.
Хименко, 153.
Хомяк Василь, 166.
Царенко, 122, 152, 154, 155.
Цвнкий, 154.
Цяпка, др., 176.
Чайківський Юліян, 103, 146.
Черник Федь, 31, 32, 35, 36, 48, 49, 50, 51, 59, 67, 69, 77, 82, 91, 95, 99, 100, 103, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 152, 169.
Чиж Ярослав, 175.
Чінізелі, 76, 77.

Чмола Іван, 3, 35, 48, 49, 50, 52, 53, 62, 69, 100, 129.
Чорний, 170.
Чорниш Іван, 69.
Чорний Володимир, 92, 95, 106, 149.
Чубатий Володимир, 3, 124.
Чумаків, 150.
Шамраїв, 95.
Шаповал Микита, 99.
Шаповал Олександер, 127.
Шевченко-Советський, 156.
Шлюсар Петро, 118.
Шпаківський Микола, 166.
Шульга, 128.
Шухевич Микола, 23.
Юденіч, 235.
Ященко Мусій, 173.

ПОКАЖЧИК НАЗВ МІСЦЕВОСТЕЙ

Австрія, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 17, 23, 24, 26, 35, 65, 66, 83, 91, 101, 105.
Австро-Угорщина, 12.
Айдар, 84.
Андрієвичі, 242.
Андрюківка, 240.
Аннополь, 207.
Антонівка, 62, 247.
Антонівці, 226, 234.
Антоніни, 211, 212, 213, 214, 236, 237, 256.
Арханґельськ, 235.
Базалія, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 256.
Балин, 228, 229, 230, 231.
Балкан, 7.
Балкун, 213.
Бар, 251.
Баранівка, 240, 243.
Бараші, 241, 242.
Барське, 247.
Басарабія, 138.
Бахмач, 19, 31, 32, 152.
Бачулинці, 225.
Башківці, 208.
Бейлими-Вербівці, 198.
Београд, 12.
Бердичів, 59, 61, 122, 163, 166, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 201, 203, 204, 238, 241, 243, 245, 247. 256.
Березова Гать, 240.
Берестечко, 204.
Берестъ Литовський, 53, 58, 59.
Біла Церква, 38, 71. 83, 85, 90, 91, 92, 94, 95, 96. 99, 100, 102, 104, 105, 106, 108, 110, 113, 124, 126, 130, 133, 135, 139, 145, 148, 151, 164, 165, 181, 184.
Білев, 200.
Біличі, 135.
Білка, 242.
Білгородка, 124, 130, 131, 135, 198, 199, 205, 211, 212, 213, 237, 238.
Білозірка, 206.
Білокриниця, 200.
Білопіль, 196.
Білоцерківщина, 94. 95, 125, 181.
Більчин, 211, 212.
Білятин, 202.
Бірзула, 188, 195.
Бісівка, 214.
Бісівочка, 214.
Бобрик, 42, 55.
Богданівка, 159.
Богданівці, 253.
Богушівка, 132.
Бодівка, 205.
Болгарія, 138.
Бондарівка, 242.
Борислав, 11.
Борки, 210.
Бородянка, 64.
Борщагівка, 123, 124, 136.
Боярка, 122, 123, 126, 127, 131, 132, 160.
Братська Борщагівка, 123.
Бровари, 42, 55.
Броди, 183, 206, 209.
Бродово, 200, 205.
Броники, 239, 241.
Бубнівська Корчма, 224.
Буг, 173, 193.
Будова, 132.
Бужок, 216, 221, 224, 227, 233, 234, 255, 256.
Буйволівці, 226.
Буковина, 138, 170.
Буча, 64, 132, 159.
Бушинка, 251.
Вапнярка, 101, 102, 121, 169, 233, 248, 259.

Васильків, 110, 111, 116, 117, 121, 122, 133, 135.
Васьківчики, 211, 212, 237.
Велика Бубнівка, 219, 220.
Велика Гнійниця, 211.
Велика Левада, 230, 231.
Великорусова, 248, 249.
Велика Салиха, 212, 213, 236.
Великий Чорнятин, 237.
Великі Горбаші, 243.
Великі Жеребки, 220.
Великі Зозулинці, 219, 220, 235.
Великі Пузирки, 210, 212, 213, 237.
Великі Фільварки, 208,
Вельбовне, 201, 202.
Верба, 209.
Вербівка, 213.
Вербівці, 212.
Верхи, 220.
Верхів, 206.
Верхнє-Дніпровськ, 84.
Видівці, 193.
Винний Завод, 193.
Винники, 172.
Винниця, 187, 188. 189, 193, 194, 247, 251.
Вишгородок, 206.
Вишневець, 209, 210.
Війтівці, 223, 224.
Вілія, 203.
Вільгорів, 205, 206, 207, 208.
Вовківці, 210.
Воличка, 225, 226.
Войціхівка, 247.
Волга, 32, 33, 235.
Волинь, 18, 171, 174, 177, 188.
Волиця, 190.
Волиця Йодко, 215, 216, 217.
Волиця Полева, 211.
Волківці, 199.
Волковинці, 238.
Волосове, 190.
Волосківці, 207.
Волочиська, 101, 102, 216, 219, 224.
Вольна, 207.
Воньківці, 253.
Ворожба, 150, 151, 152.
Ворошилівка, 247, 252.
Воскодавинці, 216.
Гадяч, 152.
Гайсин, 245.
Гали, 242.
Галичина, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 17, 21, 23, 24, 28, 102, 104, 138, 148, 149, 170, 171, 172, 206, 260.
Гатне, 122, 124, 130, 136, 160.
Гільськ, 239, 243.
Глеваха, 122, 132.
Глядки, 224.
Гнилопята, 194.
Гнівань, 247.
Гнійниця, 211.
Голики. 199.
Голинчинці, 249, 250, 251, 252.
Головарусова, 248, 249, 250.
Голодки, 191, 194.
Голосіївський Монастир, 124.
Голосіївський Скит, 130, 131.
Гордіївка, 189.
Гореничі, 131, 159.
Горинь, 187, 200, 202, 203, 205, 208, 210.
Городище, 153, 154, 155, 196, 207, 238, 243.
Городок, 226.
Горопай, 190.
Горохова, 247.
Гостомель, 132.
Гоща, 200, 207.
Гребінка, 138, 153, 154, 155, 156, 159.
Гречани, 226, 254.
Гриценки, 211.
Грицики, 236.
Гриців, 196, 198, 209, 212, 231.
Грицьків, 231.
Грузевиця, 225, 226.
Грушів, 56.
Гулівці, 211.
Гулянка, 242.
Данилівка, 208.
Дарниця, 5, 25, 42, 43, 55, 56, 135.
Дедеркали, 210.
Деканська Гута, 240.
Демчин, 190, 191, 193, 194.
Деражня, 191, 195, 253.
Деребчин, 252.
Дерманки, 240.
Дертка, 199, 258.
Джурин, 247, 248, 250, 251, 252.
Дилонівці, 198.
Дніпро, 48, 50, 56, 57, 58, 131, 135, 152, 188.

Дністер, 138, 253.
Довгалівка, 214.
Дон, 18.
Донець, 84.
Донщина, 84, 127, 138, 235.
Драбово, 153.
Дрогобич, 56,
Дубно, 205, 206, 207, 208, 209.
Дунаївці, 253, 256.
Европа, 1, 2, 6, 7, 8, 73, 85, 101, 163.
Жабокрич, 247.
Жемелинці, 214.
Жернова, 132.
Жидинці, 191.
Жилинці, 238.
Житомир, 57, 58, 59, 60, 62, 126, 150, 159, 160, 161, 166, 187, 188, 191, 192, 193, 195, 212, 238, 240, 241, 242, 244.
Жищинці, 233.
Жмеринка. 101, 169, 187, 189, 191, 194, 212, 233, 246, 247, 249, 250, 251. 252, 253, 259.
Жуляни, 122, 123, 124, 130, 135, 136.
Забіре, 124.
Закарпаття, 13, 82, 84,
Закриниче, 212, 213.
Западинці, 215, 216.
Запоріжжя, 18, 84.
Заріччя, 254.
Заруддя, 221, 256.
Заслав, 197, 198, 199, 200, 201, 206, 209, 210, 211, 212, 213, 217, 237, 238, 251.
Збараж, 206, 214.
Збруч, 6, 102, 161, 169, 172, 174, 197, 204, 229, 253.
Звенигородщина, 85.
Звізданівка. 250.
Звягель, 184, 187, 240, 241, 243.
Здолбиця, 207.
Здолбунів, 195, 201, 205, 206, 207, 208.
Зелена, 211, 212, 213.
Зеленчі, 231.
Знаменка, 187, 188.
Зозулинці, 224.
Золота Липа, 181.
Золотоноша, 153, 155.
Зубари, 199.
Зубівці, 212.
Івачків, 205.
Ікопоть, 236, 237.
Ільвиця, 245.
Індики, 216, 219, 220, 224.
Ірпень, 59, 64, 159.
Ірша, 241.
Кавказ, 171.
Каленичі, 200.
Калинівка, 222, 224, 227, 252.
Каліш, 181.
Калюжинська, 214.
Каменица, 209.
Камінка, 204.
Камінний Майдан, 239.
Камянець, 195, 197, 226, 228, 229.
Камянець-Подільський, 253, 256.
Камянка, 196, 201.
Карабчиїв, 209, 230, 231, 233.
Карабчиївка, 228, 229, 230.
Карпати, 14.
Карпилівка, 196.
Катербурґ, 209.
Катеринівка, 219, 220, 223, 225,
Катеринослав, 169.
Катеринославщина, 32, 84, 121, 151.
Квасилів, 207, 208.
Київ, 5, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 71, 74, 75, 77, 83, 84, 90, 91, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 181, 184, 187, 188, 223, 227, 235, 237, 240, 244 245.
Київщина, 88, 148, 156, 157, 159, 188.
Китай, 18, 29.
Киянка, 198, 200, 239, 243.
Кійкове, 239.
Кічман, 248.
Клевань, 208, 209.
Клембівка, 211, 247.
Клесово, 61.
Клиняки, 220.
Клитна, 236.
Кліниця, 235.
Кодня, 245.

Козятин, 126, 129, 131, 167, 169, 187, 188 190, 193, 195, 256.
Колки, 211, 214, 215.
Колоденка, 201, 238, 243.
Колодяно, 190.
Кольонія Северинівка, 64.
Кол. Семигрань, 207.
Комаргород, 248.
Кондратка, 238.
Кононівка, 42, 43.
Конотоп, 152.
Копайгород, 252.
Копачівка, 220, 224.
Копистин, 254.
Копистирин, 252.
Корець, 239.
Корнилівка, 62.
Корниця, 210, 211.
Коростень, 59, 60, 61, 63, 64, 133, 159, 160, 161, 163, 167, 187, 188, 189, 193, 195, 197, 233, 235, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245.
Коростишів, 107.
Коростки, 258.
Коростова, 205.
Корсунь, 153.
Корчин, 202.
Корчівка, 215.
Коськів, 196.
Костепь, 240.
Котюжани, 245, 247.
Котюжинці, 216, 217, 221.
Коханівка, 200.
Кошелівка, 240.
Красилів, 216, 218, 219, 221, 223, 224, 227, 255.
Красівка, 211, 212.
Красне, 206, 209, 249, 251.
Красний Трактир, 123, 124, 130.
Красносілка, 196, 197, 202.
Крачки, 220, 225.
Кременчуг, 151, 152.
Кременчуки, 211.
Кремянець, 174, 175. 182, 183, 184, 199, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211.
Кривин, 201.
Крижопіль, 245, 246.
Криничани, 230.
Кропивна, 239, 241.
Крути, 41, 42, 152.
Крюківщина, 123, 124, 130, 136, 160.
Ксендзівка, 249.
Кубань, 18, 84, 223.
Кудринці, 226.
Кузьмин, 216, 234, 235, 236.
Кульчини, 214, 215, 217, 219, 222, 236.
Кульчинки, 237.
Кунів, 205, 207, 208.
Купель, 215, 216, 219, 220, 221, 222, 224, 256.
Купин, 230, 231, 232. 233.
Купина, 201.
Курман, 198, 200.
Курне, 240, 243.
Курськ, 33, 39, 40, 41, 138.
Кустичі, 193.
Кучманівка, 211, 212, 214, 236.
Лабунь, 196, 200.
Лагодинці, 237.
Ланівці, 213.
Левків, 150.
Ледянка, 212, 214, 215, 236, 237.
Лезневе, 254.
Лемківщина, 84.
Ленківці, 198, 199.
Липно, 189, 258.
Лиса Гора, 191, 192, 193.
Лисогорка, 231.
Лівобережжя, 39, 43, 66, 84, 132, 138, 142, 144, 148, 150, 151, 152, 153, 156, 160, 261.
Лісна Слобідка, 193.
Лісовщина, 242.
Літичів, 195.
Лопатинці, 252.
Лубань, 200.
Лубни, 153.
Луг, 240.
Лука Жабокрицька, 247, 249.
Лунинець, 62, 138, 187, 188.
Луцьк, 206, 259.
Лучинець, 245, 252.
Львів, 9, 10, 11, 102, 103, 104, 118, 148, 163, 166, 168, 169, 171, 172,
Любар, 195, 196, 200, 257' 258.
Любомирки, 190.
Людвище, 208.
Лютерка, 200.
Лянцкорунь, 228, 232.
Ляхівці, 210, 211, 212, 213, 214.

Мадярщина, 163,
Мазепинці, 236.
Майдан, 208.
Майдан-Вілля, 198, 201, 243, 245.
Маківка, 181.
Мала Медведівка, 213.
Мала Салиха, 212, 213, 236.
Малешівці, 226.
Малин, 161.
Малиничі, 226.
Малинки 214.
Малі Жеребки, 221.
Малі Зозулинці, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 224, 235.
Малі Пузирки, 213, 214.
Малі Фільварки, 208.
Манєвичі, 63.
Манилівка, 216, 224, 225.
Марківці, 216.
Марянівка, 241.
Маянів, 247.
М. Боровиця, 210.
М. Боровка, 205.
Медведівка, 200, 211, 213.
Меджибож, 184.
Медці, 213.
Межиріччя, 205.
Моленці, 189.
Мизоч, 208.
Мизюринці, 210.
Миколаїв, 150, 187, 215, 216, 219, 220, 221, 224, 225, 226, 233, 234, 253, 255.
Микольська Слобідка, 55, 56.
Милинці, 221.
Милянів, 193.
Милятин, 207.
Миропіль, 190, 194, 197, 199, 200, 257, 259.
Михайлівка, 252.
Михайлівський Хутір, 31.
Михиринці, 222.
Михля, 200.
Михнів, 211, 212.
Мишелівка, 130, 131, 135.
Могилів, 131, 279.
Могилів-Подільський, 251, 253, 259.
Мозир, 161, 167, 187, 201.
Мокляки, 242.
Молдавія, 170.
Молчани, 252.
Монастирський Хутір, 123, 130, 131.
Мончинці, 215, 236.
Москва, 16, 22, 28, 40, 45, 86, 104, 105, 139, 140, 142, 181, 261.
Московщина, 16, 17, 21, 22, 29, 30, 59, 86, 98, 99, 103, 104, 138, 139, 140, 141, 144, 148, 150, 151, 159, 260, 261.
Мости, 206, 208.
Мотовилівка, 77, 109, 110, 111, 117, 118, 119, 120, 121, 152, 181, 242.
Мотрунки, 236.
Мочулинці, 225, 234.
Мошна, 242.
Мудроголовці, 233.
Мукачів, 13.
Мурафа, 252.
Мурмань, 18.
Муровані Курилівці, 245, 253.
Мясківка, 248.
Наддніпрянщина, 6, 7, 8, 12, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 25, 45, 86, 89, 102, 104.
Недбаївка, 241.
Немелянка, 241.
Немильне, 240.
Ничпали, 198, 200.
Ніжин, 42.
Німеччина, 53, 73, 74, 105, 106, 150.
Німовичі, 62.
Нова Ушиця, 253.
Нова Чорторія, 190, 257.
Нова Александрія, 150.
Новгород-Волинський, 60, 187, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 233, 238, 239, 240, 241, 243.
Нове Село, 211, 212, 213, 214, 237.
Новий Миропіль, 190, 197, 199, 257, 258.
Новий Почаїв, 206, 209.
Новоград Сіверський, 150.
Новорудня, 240.
Новоселиця, 200, 201.
Новосілки, 205.
Новостав, 210.
Носиківка, 252.
Обухів, 71, 157, 158.
Овруч, 60.
Одеса, 101, 105, 107, 108, 138, 142, 150, 151, 169, 187, 188, 223, 227, 237, 240, 245.
Ожинин, 201.
Озаринці, 245.

Озери, 201, 202.
Озеряни, 204, 205, 208, 209,
Олевсько, 62, 161, 167.
Олександрівка, 239, 242, 243, 248, 250.
Олексинець Пільний, 226, 228, 233.
Олешин, 226.
Орени, 198, 243.
Орепа, 239.
Орлинці, 234, 236.
Осадівка. 191, 194.
Осташки, 226, 255.
Остріг, 169, 200, 201, 202, 205, 207, 208, 210, 211.
Остропіль, 195, 196, 200, 237, 257, 258.
Охримівці, 253.
Паволоч, 126.
Памір, 18.
Париж, 316.
Пахутинці, 216, 220, 224.
Пашковецька Волость, 256.
Передмостна Слобідка, 55, 56.
Перемишль, 202, 205.
Перемишляни, 172.
Перепильчинці, 252.
Переросле, 209.
Переяслав, 153.
Переяславськ, 153.
Петрівка, 153, 154.
Петроград, 6, 20, 160, 235.
Печанівка, 190, 257, 259.
Печара, 251.
Печерськ, 160.
Печиська, 236.
Пилипи, 236.
Писарівка, 216, 217, 218.
Пихтія, 213.
Підволочиська, 204.
Підгірці, 132.
Підлящики, 213.
Пісочна, 230.
Плебанівка, 252.
Плесна, 196, 197.
Плисецьке, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 118.
Плоска, 226,
Поділля, 18, 171, 290, 296.
Полонне, 170, 187, 190, 195, 196, 198, 200, 238, 239, 243, 245, 246, 256.
Полтава, 41, 42, 151. 152, 153, 154
Полтавщина, 84.
Польща, 8, 104, 138, 163, 257.
Поляхівка, 213, 214.
Понора, 219, 235.
Попельня, 126, 127, 134, 169.
Попівці, 220.
Пост Волинський, 84, 101, 122, 123, 136.
Потутори, 181.
Правобережжя, 135, 138, 145, 176, 234.
Правобережна Україна 187.
Привітів, 189.
Придніпрянщина, 170.
Припутенка, 200
Припутна, 199.
Припять, 188.
Проскурів, 161, 162, 163, 164, 166, 168, 169, 178, 179, 181, 182, 184, 187, 189, 195, 196, 197, 198, 203, 209, 210, 211. 212, 114, 215, 221, 225, 226, 233, 234, 235, 245, 246, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 259.
Псьол, 152.
Пузирки, 213.
Пулин, 240, 243.
Пуща Водиця, 135,
Пятигірка, 191, 193.
Пятки, 193.
Радехів, 204.
Радивилів, 204, 206.
Радивилівка, 191.
Радощівка, 187.
Радулин, 238,
Райгород, 190, 191.
Райки, 194.
Ракова, 254.
Рафалівка, 242.
Рахманів, 206.
Рахни, 247, 249, 251, 252.
Рахни Лісові, 248, 249, 250.
Ракичинці, 248
Ремнівка, 200.
Решнівка, 214.
Рипиця, 230.
Ришівка, 242.
Рівне, 187, 195, 197, 199, 200, 202, 205, 206, 207, 208, 209, 259.
Рідкодуби, 220, 234.
Рогачів, 239.
Розваж, 205, 206.
Роздільна, 187, 188.
Розкош, 252.

Рознотівка, 249, 250.
Романів, 187, 188, 189, 190, 192, 245.
Романівка, 64, 189, 193, 242.
Ромни, 152, 158.
Росія, 6, 11, 12, 13, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29. 73, 86, 88, 89, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 107, 138, 142, 147, 183.
Росоші, 254.
Рублянка, 211, 213.
Рудки, 228, 230, 231, 232.
Рудківка, 247.
Рудня, 240, 242.
Ружичанка. 254.
Румунія, 169, 170, 205.
Саверці, 196.
Савинці, 228, 230.
Самара, 235.
Сапіжинці, 249.
Сарни, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 187, 188, 201, 204, 207.
Святець, 210.
Святошин, 57, 58, 123, 124, 131, 137.
Севруки, 236.
Семанівка, 252.
Семиполки, 159.
Сибір, 16, 235.
Симони, 241, 242.
Сказинці, 233.
Скаржинці, 234.
Сквира, 107, 126, 127.
Славута, 199, 202, 205, 207, 238.
Слобідка, Смотричівка, 230.
Слобідка Черницька, 241.
Слобідка Чернилівська, 215, 216, 218, 221.
Слобідки, 159.
Слободище, 193.
Слобожанщина, 41, 295.
Случ, 61, 189, 190, 194, 195, 209, 214, 215, 216, 218, 219, 221, 222, 223, 226, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 243, 256.
Смолдерів, 243.
Смолка, 243.
Сморщики, 214.
Смотрич, 230, 231, 232.
Снітків, 253.
Собківці, 220.
Соколів, 240, 243.
Солодківці, 228, 229, 230, 253.
Соломенка, 136.
Сорокодуби, 214, 215, 216, 234, 235.
Софійська Борщагівка, 123.
Ставчинці, 216, 224, 225, 228.
Стадники, 205.
Стара Чарторія, 190, 257.
Старий Майдан, 240.
Старокостянтинів, 161, 174, 175, 184, 196, 209, 210. 213, 215, 217, 219, 221, 224, 235, 236, 237, 245, 246, 251, 253. 255, 256, 257, 259.
Степанки, 252.
Стир, 204.
Стожок, 208.
Стрий, 13.
Стрібеж, 240.
Стрільники, 249, 250, 251.
Судилків, 196, 201, 202.
Сульжин, 196.
Сусли, 243.
Сухнівці, 198.
Сушки, 242.
Тайкурі, 207, 208.
Тараща, 82, 189.
Таращанщина, 85, 188.
Теліжинці, 211.
Теофанівський Монастир, 124,
Теофіпіль, 205, 210, 211, 214, 215, 222.
Терешки, 214, 236.
Тернавка, 211, 212, 228, 229, 230.
Тернопіль, 206.
Теснівка, 241.
Тетеревка, 190.
Тетерів, 64, 190, 195.
Тилявки, 208.
Тинна, 230.
Тираспіль, 170.
Тиса, 171.
Томашпіль, 247, 248, 251,
Топорчики, 198, 199.
Торків, 249.
Трацлин, 198.
Тріски, 211, 212.
Трипілля, 157.
Трипільщина, 131, 132, 133, 135, 148, 156, 157.
Троща, 190.
Трубів, 193.
Трусилівка, 211.
Тупільці, 241.

Турівка, 211.
Туркестан, 16.
Туреччина, 138.
Тустановичі, 11.
Угорська Україна, 78.
Україна, 1, 3, 5, 6, 7, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 53, 62, 63, 65, 66, 73, 74, 75. 76, 78, 79, 80, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 93, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 106, 120, 121, 127, 132, 133, 137, 138, 139, 140, 141. 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 156, 163, 165, 174, 177, 178, 183, 187, 188. 223, 235, 244, 245, 258, 259, 260, 261.
Улашинівка, 240, 241.
Улич, 250, 251.
Умань, 134.
Уніїв, 210.
Урал, 18.
Урочище, 196.
Ушиця, 242.
Ушомир, 242.
Фасова, 241, 242.
Фельштин, 234, 253.
Фрампіль, 228, 230, 232.
Харків, 32, 33, 39. 40, 151, 152, 223.
Харківщина, 84, 150.
Хвастів, 108, 109, 122, 126. 127. 130, 131, 132, 135, 160, 161, 184.
Херсонщина, 121.
Хмельник, 195, 256.
Ходківці, 224,
Холмщина, 84, 138.
Холодець, 220.
Хоминці, 234.
Хомора, 195, 196, 198, 199, 200, 212, 237.
Хорів, 201.
Хорол, 205.
Хортиця, 84.
Хотів, 123.
Хрестівка, 211, 214.
Христинівка, 187, 188.
Хролин, 196, 198, 200.
Хутір Хлібча, 111, 114, 117, 118.
Царицин, 223.
Цвітково, 221.
Цвітоха, 202.
Чарторія, 179, 194.
Чемерівці, 231, 232.
Чепелівка, 221, 227.
Черепова, 224, 225, 255.
Черкаси, 153.
Чернигів, 152, 290.
Чернигівщина, 84, 152. 158, 170, 171.
Черниця, 239.
Чернівці, 251.
Чернявка, 240.
Черняхів, 205, 208, 212, 240.
Черч, 230.
Чижівка, 239, 243.
Чолгузів, 214,
Чоповичі, 242.
Чорне Море, 235.
Чорний Острів, 168, 169, 172, 209, 215, 216, 217, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 233, 234. 236, 253, 255, 256.
Чорнилівка, 215. 216, 218, 221, 222, 234, 235, 236.
Чотирбоки, 198, 199, 200
Чуднів, 187, 190, 192, 194, 195, 256, 258.
Шаргород, 249, 252.
Шарівка, 253, 254.
Шаровчик, 198.
Шахравщина, 128.
Шепетівка, 169, 177, 187, 189, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 217, 233, 237, 238, 239, 241, 243, 245, 246, 247, 251, 253, 257, 258, 259.
Шепетівка Подільська, 196, 197, 202.
Шершні, 242.
Шмирки, 219, 224.
Шмирно, 216.
Шпиків, 249, 250.
Шпиківка, 249.
Шпитки, 131.
Шумівці, 254.
Шумськ, 205. 208, 210, 211.
Щепюрна, 123.
Щиреччина, 170.
Щуровчики, 198, 199.
Юліямпіль, 248, 249.
Юначки, 211, 213, 214.
Юріївка, 122, 123.
Юрківка. 247.
Юхимівці, 220, 225.
Яблонець, 242.

Яблонне, 241.
Яворівці, 216.
Яготин, 42, 55, 90, 153.
Язвіня, 228.
Якимівці, 211.
Ямпіль, 205, 206, 210, 211, 212, 213, 214, 251.
Яневичі, 207.
Янушівка, 202,
Янушпіль, 190.
Яришів, 245.
Ярмолинці, 209, 226, 228, 229, 233, 253.
Яромирка, 232.
Ярошинка, 247, 248.
Ярунь, 243.
Ясениця Сільна, 11.
Ясногородка, 133.
Яхнівці, 220.

EAST EUROPEAN INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

СХЕМИ Й ДІЯҐРАМИ.

Бої СС. з большевиками в Києві в днях 29., 30. і 31. січня 1918. р.

Схема ч. 1.

Розд. IV. До стор. 47-52.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

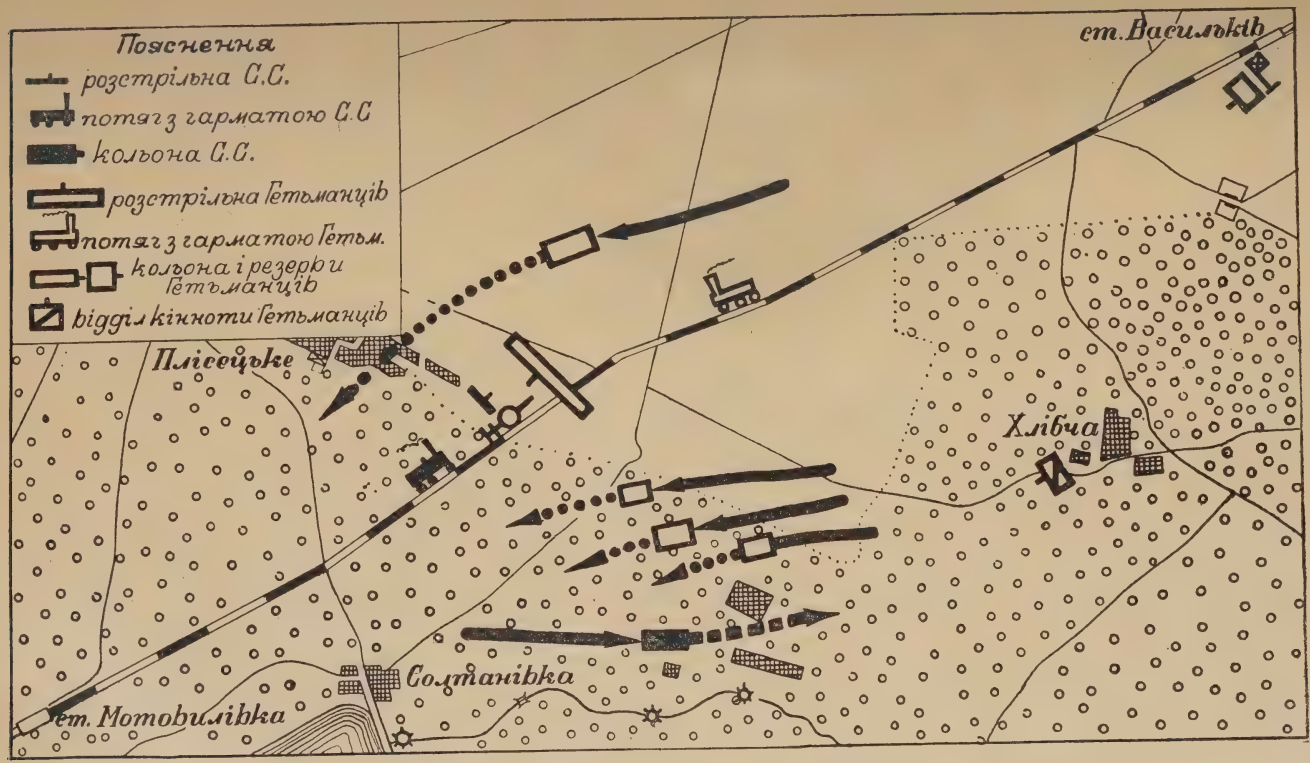

Положення на початку бою під Мотовилівкою

Схема ч. 2.

Розд. X. Мотовилівський бій

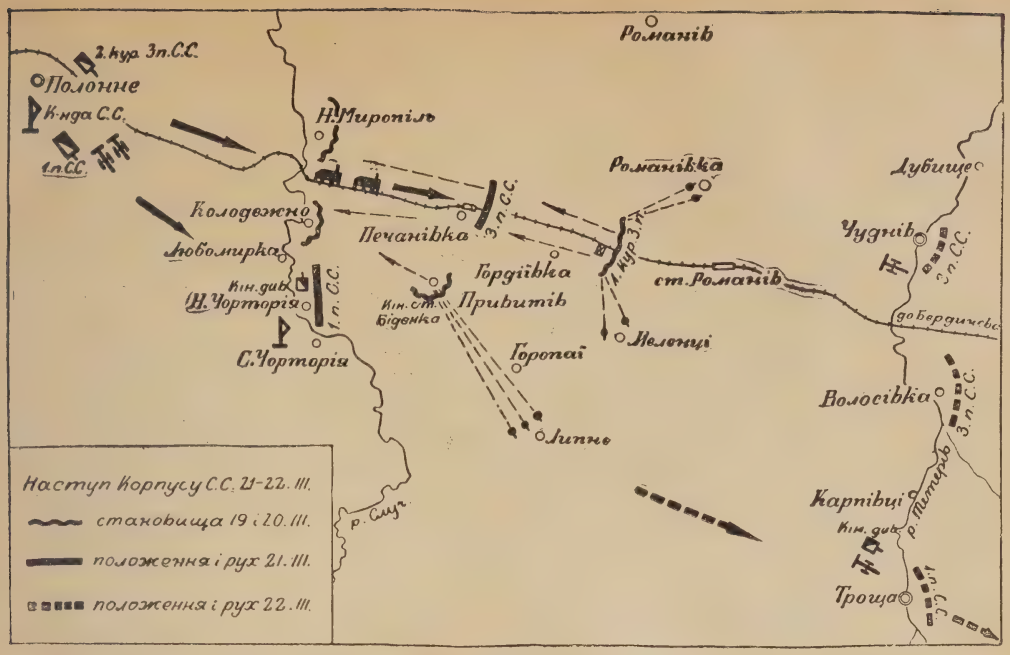

Бій аванґарду Корпусу СС. перед наступом на Бердичів в дн. 21-22. березня 1919. р.

Схема ч. 3. Розд. XV. До стор. 189-190.

Наступ Корпусу СС. на Бердичів в дн. 21-29. березня 1919. р.

Схема ч. 4. Розд. XV. До стор. 190-195.

Оборона Шепетівки
Бойове положення в дн. 5-27. квітня 1919. р.

Схема ч. 5. Розд. XV. До стор. 196-203.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

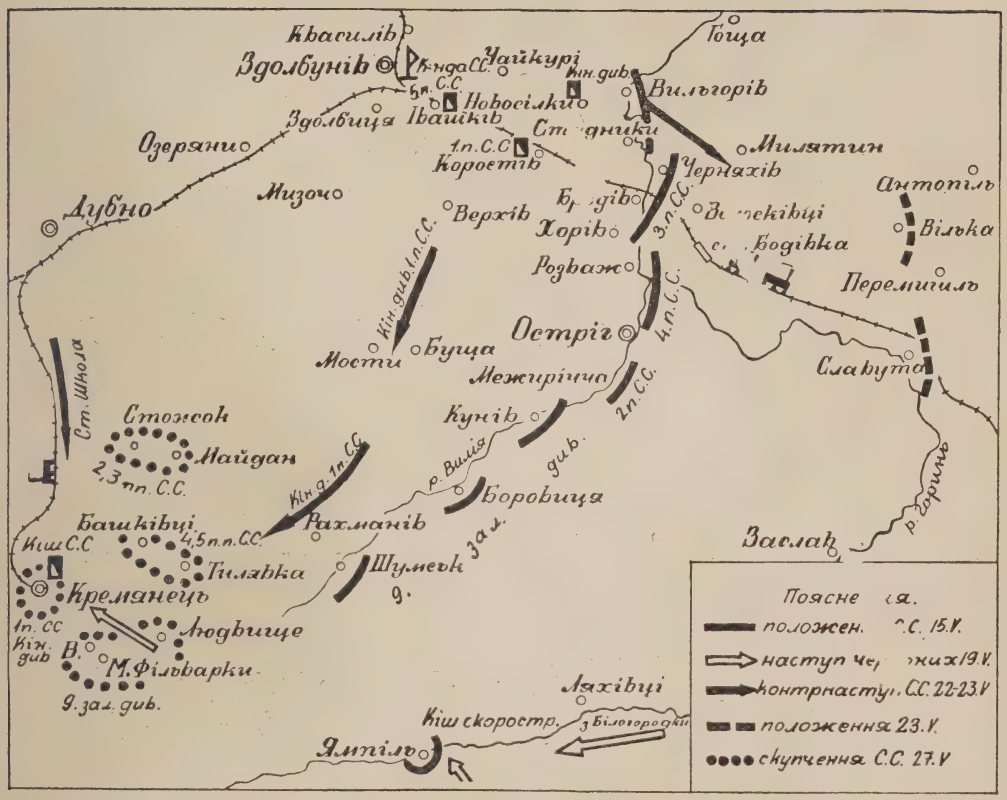

Оборона лінії ріки Горинь
Бойове положення в дн. 15-27. травня 1919. р.

Схема ч. 6.

Розд. XV. До стор. 204-208.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

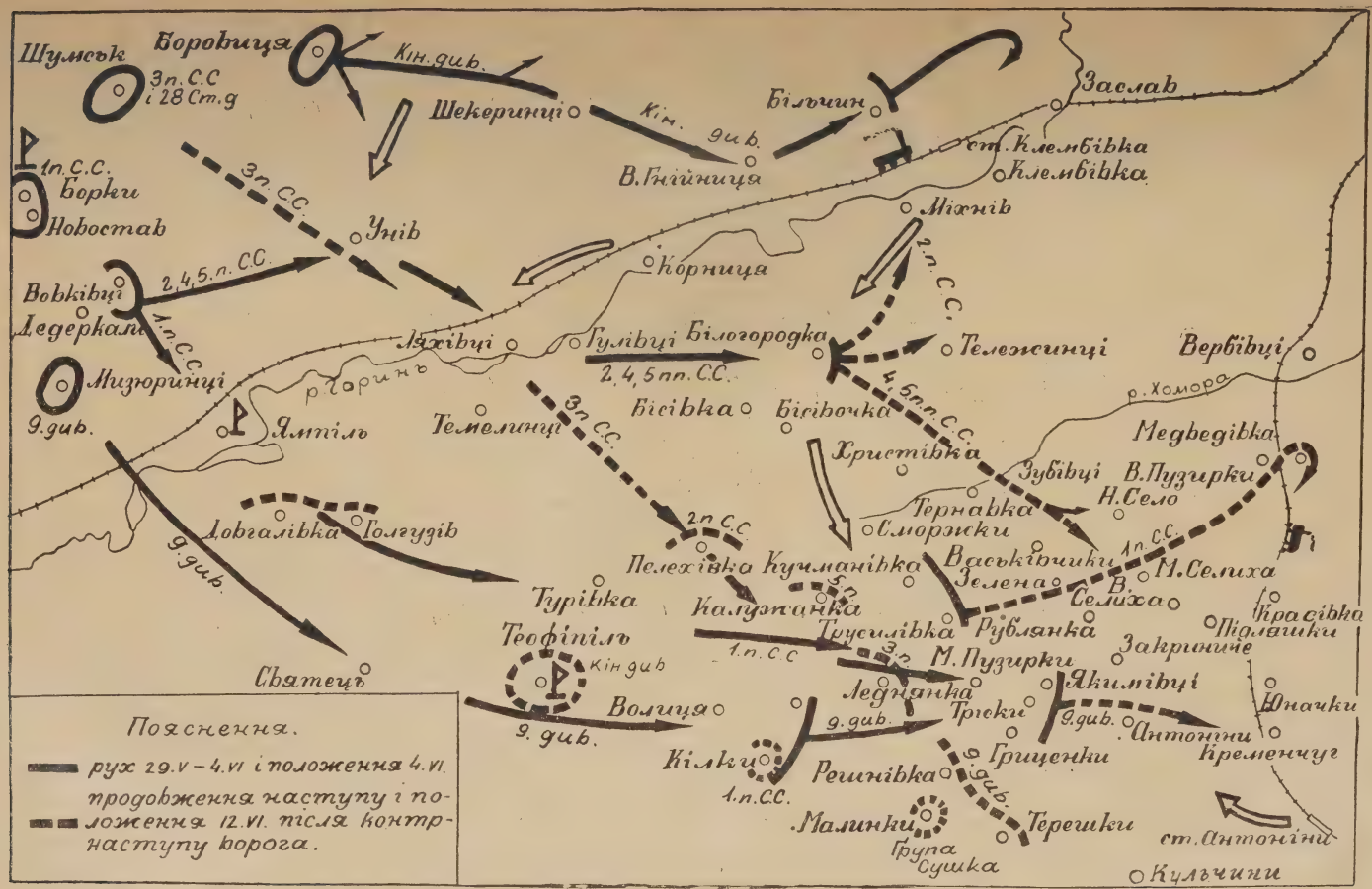

СС. в контрманеврі Армії У. Н. Р. на Проскурів і Старокостянтинів
Карта боїв від 29. травня до 12. червня 1919. р.

Схема ч. 7.

Розд. XVI. До стор. 210-214.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

Бої за переправи через ріку Случ і Бужок у другій пол. червня 1919. р.
(справлення похибки: в даті замість IV. має бути VI.)

Схема ч. 8.

Розд. XVI. До стор. 218-226.

W. R. LAWRENCE
EAST EUROPEAN INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

Операції Корпусу СС. в напрямку Проскурова і Чорного Острова
Бойове положення в дн. 13-28. липня 1919. р.

Схема ч. 9.

Розд. XVI. До стор. 229-232. Розд. XVII. До стор. 234.

Ґрупа СС. в наступі на Шепетівку
Бойові операції в дн. 1-18. серпня 1919. р.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

Схема ч. 10. Розд. XVII. До стор. 235-238.

Бої Ґрупи СС. за Новгород Волинський і Коростень
Операції від 21. серпня до 17. вересня 1919. р.

Схема ч. 11.

Розд. XVII. До стор. 239-244.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

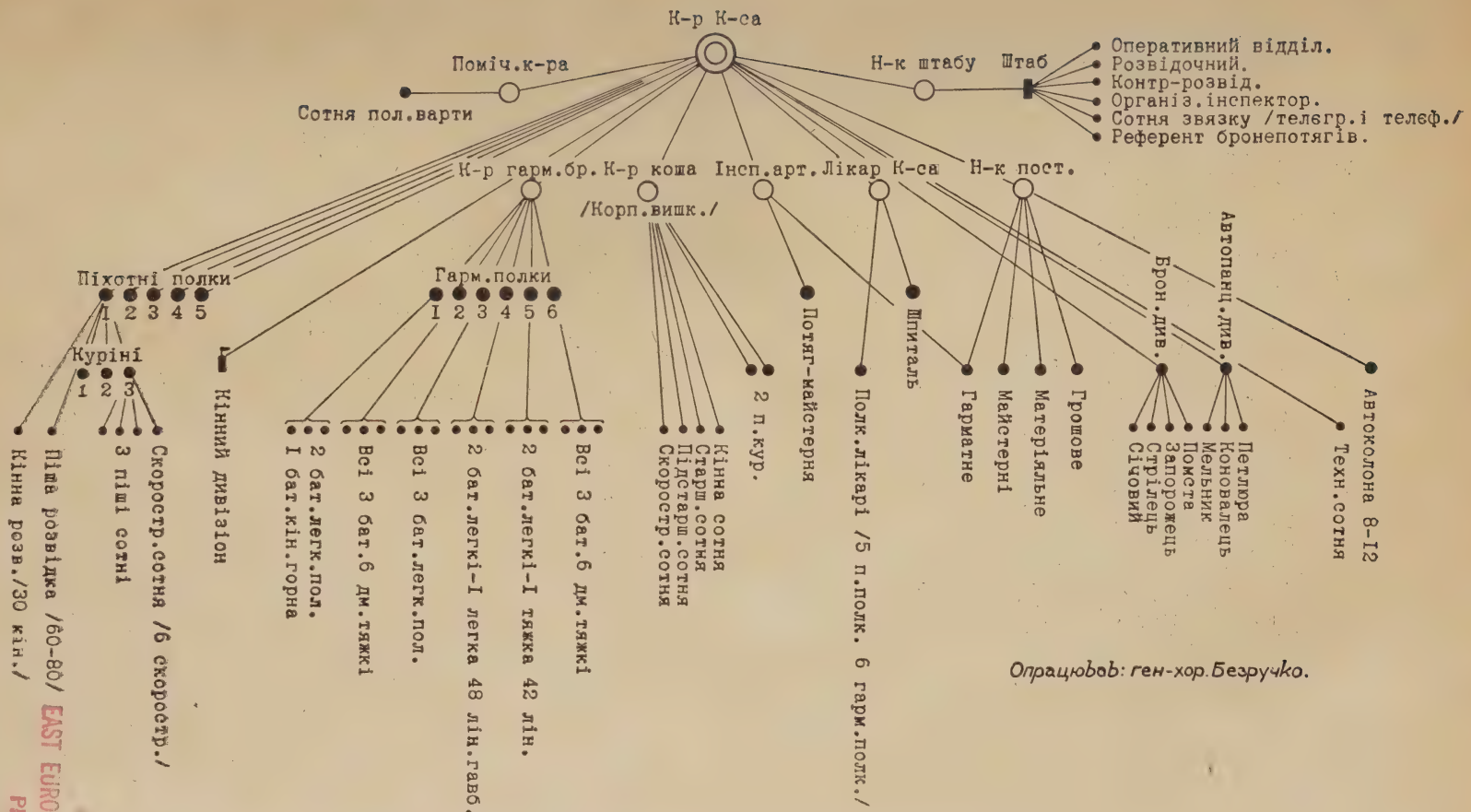

Орґанізаційна схема Корпусу СС. по реорґанізації в квітні 1919. р.

EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

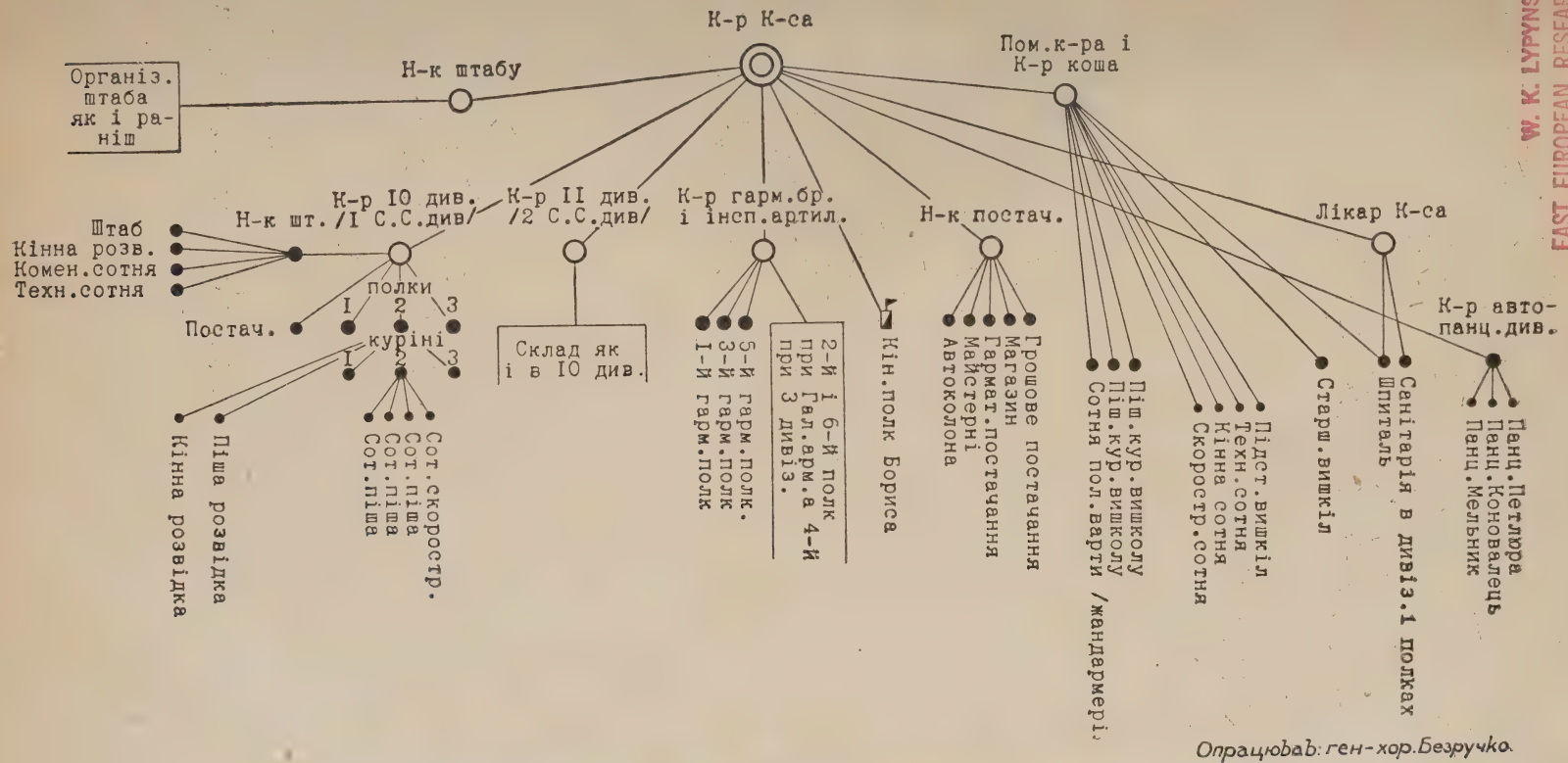

Орґанізаційна схема Корпусу СС. по реорґанізації в липні 1919. р.

W. K. LYPYNSKY
EAST EUROPEAN RESEARCH INSTITUTE
PHILADELPHIA, PA.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 098433268